

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
SOSİAL ELMLƏR VƏ PSİXOLOGİYA FAKÜLTƏSİ

SOSİAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏRİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

BURAXILIŞ № 34
(I HİSSƏ)

Bakı - 2023

ISSN 2409-0859

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ**

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

**SOSİAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏRİN
MÜASİR PROBLEMLƏRİ**

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

**BURAXILIŞ № 34
(I HİSSƏ)**

BAKİ – 2023

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi, mətbu nəşrlərin reyestrinə
daxil edilmə nömrəsi: **3885, 25.05.2014-cü il.**

Ünvan: 1148, Azərbaycan, Bakı, Z.Xəlilov, 23, Bakı Dövlət Universiteti, 2 korpus, otaq
812, tel. 012 438 14 47, sayt <http://sociology.bsu.edu.az/>
E-mail: q.abbasova@mail.ru

Sosial və humanitar elmlərin müasir problemləri. Ali məktəblərarası elmi əsərlər
toplusu. Buraxılış № 34 (I hissə). Bakı, 2023, 234 s.

Redaksiya heyəti

Rəbiyyət Nurullah qızı Aslanova, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU
Əziz Bəşir oğlu Məmmədov, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU
İzzət Əşrəf oğlu Rüstəmov, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU
Rəna Fuad qızı İbrahimbəyova, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor, BDU
Bəxtiyar Həməzə oğlu Əliyev, AMEA-nın müxbir üzvü, psixologiya elmləri doktoru, professor, BDU
Kamilə Ramiz qızı Əliyeva, psixologiya elmləri doktoru, professor, BDU
Tatyana İvanovna Bilenko, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Droqobiç dövlət pedaqoji
universiteti (Ukrayna)
Sergey Nikolayeviç Volkov, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Penza texnoloji akademiyası (Rusiya)
Ləzifə Nağı qızı Qasımova, pedaqogika elmləri doktoru, professor, BDU
Hikmət Əbdul oğlu Əlizadə, pedaqogika elmləri doktoru, professor, BDU
Qəməz Cəfər qızı Mürşüdlü, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, BDU
Kəmalə Həsən qızı Pənahova, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, BDU
Qızılgül Yasin qızı Abbasova, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, baş redaktor, BDU
Daxil Cahangir oğlu Vəliyev, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, redaktor müavini, BDU
Vüsalə Kərəm qızı Musayeva, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, buraxılışa məsul redaktor, BDU

Topluda müasir dövrün aktual problemlərindən bəhs olunur. Məqalələrdə müəlliflər tərəfindən qaldırılan məsələlərin geniş çeşidi dünyamızın tarix, fəlsəfə, politologiya, sosiologiya, pedaqogika, psixologiya, iqtisadiyyat, mədəniyyətsünaslıq, sənətsünaslıq və digər sosial-humanitar sahələrdə baş verən proseslərə bir çox yeni aspektlərdən nəzər salmağa imkan verir. Toplunun materiallarından elmi işçilər, ali və orta ixtisas məktəblərinin humanitar fənləri tədris edən müəllimlər, tələbələr və aspirantlar faydalana bilərlər. Məqalələr müəlliflərin redaktəsi ilə çapa verilmişdir.

HUMANİTAR ELMLƏR

FƏLSƏFƏ

UOT:82-1.512.162

HEYDƏR ƏLİYEV YENİ AZƏRBAYCANIN BANİSİDİR

*Samirə Gəncəli AMEA Məhəmməd
Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu böyük elmi işçi
samiregenceli@mail.ru*

Açar sözlər: Heydər Əliyev, hakimiyyət dövrü, inkişaf dövrü, siyasi sistem, qayıdış.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, период власти, период развития, политическая система, возвращение

Key words: Heydar Aliyev, period of power, period of development, political system, return

Respublikanın düşdüyü çətin vəziyyətdə Azərbaycan rəhbərliyində mühüm dəyişiklik baş verdi. 1969-cu ildə Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövrü başladı. Totalitar rejimin hökmranlığının ağır tarixi şəraitində ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycanı Sovet İttifaqının ən qabaqcıl respublikalarından birinə çevirmək məqsədi ilə həyatın bütün sahələrində geniş islahatlar proqramı həyata keçirməyə başladı.

Azərbaycanın 20-ci əsrdə əlli ildən artıq tarixi Heydər Əliyev şəxsiyyəti, onun böyük yaradıcılıq fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır. Heydər Əliyev yeni Azərbaycanın banisidir. O, bu təməli qoymağa hələ 40-cı illərdə başlayıb. 1969-cu ildə Azərbaycan rəhbərliyinə gələnə qədər olan illərdə Azərbaycanın hüquq-mühafizə orqanlarında fəaliyyətə başlayan Heydər Əliyev bütün maneələri və çətinlikləri dəf edərək SSRİ-nin ittifaq dövlətinin əsas dayacağı olan Azərbaycan Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sədri vəzifəsinə qədər yüksəldi.

Onun son dərəcə gərgin və çətin şəraitdə keçən məqsədyönlü və səmərəli fəaliyyəti nəticəsində bu dövrdə Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin xalqımızın düşmənlərindən təmizlənməsi, ilk dəfə olaraq xalqımızın ləyaqətli övladları yetişdirilməsi istiqamətində çox ciddi addımlar atıldı. İnsanlarımız təhlükəsizlik orqanlarında fəal şəkildə işə cəlb olunmağa başladılar.

Beləliklə, hələ sovet rejiminin ən güdrətli dövründə ilk dəfə olaraq son dərəcə çətin və şərəfli bir işi - Azərbaycan xalqının düşmənlərindən təmizləməyi və Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin (DTK) azərbaycanlaşdırılmasını üzərinə götürən Heydər Əliyev olmuşdur. Bu gün bütün azərbaycanlılar, Vətənimizin bütün vətəndaşları anlamalı və unutmamalıdır ki, 1918-ci ilin martında Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinə qarşı törədilmiş soyqırımından sonra daşnaklar 1920-ci il sovet işğalında fəal iştirak etmişlər. Bolşevik paltarı sovet hakimiyyətinin “qurucuları” adı altında xalqımızı məhv etdi. Onlar DTK (Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi) və NKVD-də (Xalq Daxili İşlər Komissarlığı) əsas vəzifələri ələ keçirdilər. 20-30-cu illərdə uydurma “cinayət işləri” qaldıran erməni “çekistləri” xalqımıza qarşı kütləvi repressiyalar həyata keçirdi, Azərbaycan xalqının qaymaqları olan nə qədər Müşfiqləri, Cavidləri məhv etdi. Bu baxımdan DTK-nın azərbaycanlaşdırılması sahəsində Heydər Əliyevin xidmətləri Vətən və xalq qarşısında sıradan xidmətlər deyil! Başqa sözlə, Heydər Əliyev cəsur, vətənpərvər Vətən övladlarını Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinə işə

cəlb etməklə doğma xalqının namuslu övladlarının sonrakı repressiyalarının qarşısını mahiyyətə ala bildi.

Yeri gəlmişkən, mən bu mürəkkəb və son dərəcə mühüm fəaliyyətdə xalqın Heydər Əliyevə heyranlığını qeyd etməyə bilmərəm.

2023-cü il mayın 10-da Azərbaycan xalqının ümummilli lideri, müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu, görkəmli siyasi və dövlət xadimi Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 illiyi tamam olur.

Vurğulanır ki, Heydər Əliyev qüdrətli şəxsiyyətdir ki, onun ardıcıl mübarizəsi sayəsində xalqımız çətin tarixi-siyasi sınaqlardan uğurla çıxıb, müstəqillik əldə edib. Azərbaycan xalqı yeni əsrə, yeni minilliyə məhz Heydər Əliyevin zəkasının işığında qədəm qoydu. Daim tərəqqi yolu ilə inamla irəliləyən müasir Azərbaycan Heydər Əliyevin həyat kredosunun təntənəsidir.

Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərliyinin ilk dövründə fəvqəladə idarəçilik qabiliyyəti, dəmir iradəsi və yüksək vətənpərvərliyi sayəsində uzaqgörən və məqsədyönlü qərarları ilə ölkənin sosial-iqtisadi, elmi-texniki və mədəni inkişafında böyük nailiyyətlər əldə etmişdir (7). Tariximizin axarının, həyat məcrasının kökündən dəyişdiyi, milli mənlilik şüurumuzda azadlıq və müstəqillik ideyalarının hökm sürməyə başladığı bu illər Azərbaycanın quruculuq salnaməsində ən parlaq səhifələrdir. Ulu öndərin xalqın yaradıcılıq enerjisini ümumi məqsədə çatmağa yönəltməklə tarixi yaddaşın bərpası istiqamətində atdığı qətiyyətli addımlar o dövrdə milli ruhun dirçəlməsinə, özünüdərkini təmin edilməsinə və öz köklərinə qayıtmasına xidmət etmiş, ümummilli liderin təməl daşına çevrilmişdir. Müstəqil dövlət quruculuğuna aparan yol birbaşa olaraq ulu öndər Heydər Əliyevin adıyla bağlıdır (5).

Qeyd etmək lazımdır ki, güclü siyasi iradəyə, sarsılmaz əqidəyə malik Heydər Əliyevin tükənməz dövlət idarəçiliyi istedadı onun SSRİ-nin rəhbərlərindən biri olmaqla, irimiqyaslı layihələr həyata keçirdiyi illərdə özünü bir daha bariz şəkildə büruzə verdi. Bütün varlığı ilə candan çox sevdiyi doğma xalqının mənafeyi onun üçün hər şeydən uca idi, Heydər Əliyev respublikanın inkişafı üçün bütün imkanlarından istifadə edirdi (6).

Bildirmək lazımdır ki, ötən əsrin 90-cı illərində zamanın diktəsi ilə dövlət müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan Ermənistanın təcavüzü, xarici təzyiqlər və daxili zorakılıqlar nəticəsində dünyanın siyasi xəritəsindən silinmək, dövlətçiliyini itirmək təhlükəsi ilə üzləşib. Xalqın təxirəsalınmaz tələbinə cavab verən və taleyimizin həll olunduğu çətin bir zamanda hakimiyyətə qayıdan Heydər Əliyev Vətənin xilasını naminə misilsiz fədakarlıq nümayiş etdirdi, ölkəmizi ictimai-siyasi parçalanma və anarxiya məngənəsindən çıxardı (4, s. 77). Bununla da, bütün sahələrdə müşahidə olunan dərin tənəzzülü dəf etdi, yenidən qurduğu və hər cür hücumlardan qoruduğu dövlətin davamlı inkişaf yolunu göstərdi. Heydər Əliyevin ölkəyə rəhbərlik etdiyi illər xalqımızın misilsiz tarixi fürsətdən istifadə edərək, böyük izzətlər bahasına öz müstəqilliyinin əbədiliyinə və dönməzliyinə nail olduğu taleyüklü mərhələdir.

Heydər Əliyevin zəngin həyat yolunun və müstəsna fəaliyyətinin bütün mərhələləri bir-birini tamamlayır, öz xalqına sıx bağlılığın, milli dövlətçilik məfkurəsinə sədaqətinin canlı təəcəssümünə çevrilirdi. Geniş biliyə, dərin təfəkkürə malik olan Heydər Əliyev təkcə müstəqillik dövründə deyil, bütün dövrlərdə Azərbaycan ictimaiyyətini ciddi narahat edən məsələləri öz düşünülmüş və cəsarətli fəaliyyəti ilə uğurla həll etmişdir. Ulu öndər cəmiyyətin müxtəlif sahələri arasında üzvi əlaqəni aydın görən müəllifi olduğu milli inkişaf strategiyasında ictimai, siyasi, sosial, iqtisadi, mədəni və digər sahələrdə qarşıda duran vəzifələri düzgün müəyyənləşdirmiş, məharətlə həyata keçirmişdir (3). Heydər Əliyevin milli neft strategiyasının uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində xalqımız öz təbii sərvətlərinin əsl sahibinə çevrildi, sərvətlər qısa müddətdə çıxarılaraq, ölkənin inkişafına güclü təkan verildi.

Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasının qəbul edilməsi və bütün sahələri əhatə edən əsaslı islahatların həyata keçirilməsi, demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu, nizami ordunun yaradılması Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqı qarşısında müstəsna xidmətləridir. Xalqımızı vahid ideya ətrafında birləşdirən azərbaycançılıq məfkurəsinin formalaşması, ana dilinə dövlət qayğısı, tarixdə əlamətdar hadisələrə həsr olunmuş mütəmadi tədbirlərin keçirilməsi ənənəsinin yaranması Heydər Əliyevin mükəmməl yaradıcılıq proqramının tərkib hissələri idi. İctimai-siyasi, elmi və mədəni fikrimizə, Azərbaycanın çoxəsrlik mənəvi-mədəni irsə malik qədim diyar, sivilizasiyaların qovuşduğu yerləşən tolerant ölkə kimi qazandığı böyük şöhrətdir (2).

Heydər Əliyev o vaxt bizim müstəqil həyatımızın gününü qabaqcadan görmüş, Vətəni bu müstəqil inkişaf günlərinə hazırlamışdı. O vaxtdan dahi siyasətçi yeni Azərbaycanı - bugünkü Azərbaycanı qurmağa başladı!

Dahi dövlət xadimi Heydər Əliyev kommunist rejiminin hökmranlığı dövründə xalqın çəkdiyi sınaqlara cavab olaraq öz doğma xalqına qarşı haqsızlıqlara qarşı mübarizə (ondan başqa heç kimin apara bilmədiyi mübarizə!) aparırdı. Kreml rejiminin təqibləri altında Azərbaycanın gələcəyi üçün son dərəcə uzaqgörən və çox qətiyyətli addımlar atdı. Azərbaycanın hər guşəsində ayrı-ayrı vaxtlarda hüquqları pozulan dahi vətən övladlarının heykəlləri ucaldılıb. Repressiya qurbanına çevrilmiş Cavidin ölümündən uzun illər sonra nəşi Vətənə qaytarılmış, Krımda Böyük Vətən müharibəsi cəbhələrində həlak olmuş minlərlə azərbaycanlının şərəfinə Sapun dağı yaxınlığında abidə ucaldılmışdır(1).

Milli qürurumuzun mənbəyi, dövlətçilik salnaməsində silinməz iz qoymuş, bütün həyatı boyu azərbaycanlı olması ilə fəxr etmiş Heydər Əliyev bütün dünyada Azərbaycanın rəmzi kimi qəbul edilir. Xalqımız onun işıqlı xatirəsini daim yüksək ehtiramla yad edir və minnətdarlıqla xatırlayır, hakimiyyətə qayıdışı gününü Azərbaycan Respublikasının dövlət bayramı – Milli Qurtuluş Günü kimi qeyd edir.

Müstəqil Azərbaycan ulu öndərin indiki və gələcək nəsillərə böyük hədiyyəsidir, onun zəngin və çoxşaxəli irsi xalqımızın milli sərvətidir.

ƏDƏBİYYAT

1. İ.Əliyev, A.Muradverdiyev. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. I c., Bakı, 2018. 142.
2. İ.Əliyev, A.Muradverdiyev. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. II c., Bakı, 2018
3. V.Abdullayev. O, böyük siyasətə hazırdır. Bakı, 2019. 154.
4. V.Abdullayev. Sülh və sabitlik prezidenti. Bakı, 2014.
5. Heydər Əliyev. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün, haqq işinin dünya miqyasında dəstəklənməsi yolunda uğurlu addım, diplomatiyamızın 493 mühüm nailiyyəti. Речь на встрече с представителями общественности республики 6 декабря 1996 г., посвященной итогам Лиссабонского саммита на высшем уровне. - Газ. «Azərbaycan» от 7 декабря 1996 г
6. Q.M.Bayramov. Heydər Əliyev və Azərbaycan tarix elmi. Bakı, 2020.
7. http://anl.az/el_ru/q/qi_qaprkol.pdf

HEYDƏR ƏLİYEV YENİ AZƏRBAYCANIN BANİSİDİR

Samirə Gəncəli

XÜLASƏ

Dövrünün ən nüfuzlu siyasətçilərindən biri olan Heydər Əliyev Azərbaycanın müasir simasının, xalqımızın zəngin irsinin tətbiqində beynəlxalq münasibətlər sistemində ölkəmizin layiqli yer tutmasında müstəsna rol oynamışdır.

Beynəlxalq hüququn normalarına və prinsiplərinə əsaslanan Ermənistan Azərbaycan münaqişəsi Dahi liderin qarşısına qoyulan ən mühüm məsələ idi. Tarixi ədalətin bərpaı üçün ölkəmizin bütün imkanları və xalqın potensialı səfərbər edildi. Qüdrətli Azərbaycan dövləti 44 günlük Vətən müharibəsində şanlı qələbə qazandı və sübut etdi ki öz suverenliyini və müstəqilliyini qorumağa qadirdir.

ГЕЙДАР АЛИЕВ – ОСНОВАТЕЛЬ НОВОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Самира Гянджали

АННОТАЦИЯ

Гейдар Алиев, один из самых влиятельных политиков своего времени, сыграл исключительную роль в пропаганде современного лица Азербайджана, богатого наследия нашего народа, в занятии достойного положения нашей страны в системе международных отношений.

Урегулирование армяно-азербайджанского конфликта на основе норм и принципов международного права было важнейшей задачей, поставленной великим лидером, и для восстановления исторической справедливости были мобилизованы все возможности нашей страны и потенциал народа. Могучее Азербайджанское государство, венец великого лидера, одержало славную Победу в 44-дневной Отечественной войне и доказало, что оно способно защитить свой суверенитет и независимость.

HAYDER ALIYEV IS THE FOUNDER OF NEW AZERBAIJAN

Samira Ganjali

SUMMARY

Heydar Aliyev, one of the most influential politicians of his time, played an exceptional role in promoting the modern face of Azerbaijan, the rich heritage of our people, and in taking a worthy position of our country in the system of international relations.

The resolution of the Armenian-Azerbaijani conflict based on the norms and principles of international law was the most important task set by the great leader, and all the capabilities of our country and the potential of the people were mobilized for the restoration of historical justice. The mighty state of Azerbaijan, the crown of the great leader, won a glorious Victory in the 44-day Patriotic War and proved that it is capable of protecting its sovereignty and independence.

NİTSŞE FƏLSƏFƏSİNDƏ MƏNƏVİYYAT VƏ ƏXLAQ MƏSƏLƏLƏRİ

Edilzadə Elnarə
Bakı Dövlət Universiteti
E-mail: eedilzada@bk.ru

Açar sözlər: Nitsşe, fəlsəfə, ontologiya, mənəviyyat, əxlaq.

Ключевые слова: Ницше, философия, онтология, нравственность, мораль.

Keywords: Nietzsche, philosophy, ontology, morality, ethics.

Etik-fəlsəfi fikrin inkişafı prosesində mənəviyyat və əxlaq, onların məzmun oxşarlığının bəzən onları eyniləşdirməyə əsas verməsinə baxmayaraq, ontoloji cəhətdən bir-birindən fərqli fenomenlər kimi diferensiasiya edilirdi. Mənəviyyat birincildir və varlığın mənşəyinə yüksəlir, əxlaq ikinci dərəcəlidir və mənəviyyatın sosial formasıdır. Nitsşenin fəlsəfəsi ontologiyayı tanımır və əxlaqı tənqid edir, lakin onun məşhur “dəyərlərin yenidən qiymətləndirilməsi” hələ də onun etik baxışlarının xarakterik xüsusiyyətini təşkil edən mənəviyyatın məcrasında qalır. Bunun necə baş verdiyinə aşağıda nəzər salaq.

Nitsşe fəlsəfəsində əsas dəyər həyatın öz təzahüründə irrasional və birbaşa (instinktiv) fenomen kimi üstünlük təşkil edir. Məhz, o, bütün digər, daha özəl varlıqların, o cümlədən, etik varlıqların dəyərini müəyyən edir. Məhz buna görə də Nitsşe fəziləti əxlaqla, ağılla və ya Tanrı ilə deyil, həyat və insanın təbii təbiəti ilə əlaqələndirir: “Mənim kimi uçub getmiş fəziləti yerə, bəli, bədənə və həyata qaytarın ki, - o, öz mənasını yerə, insan mənasına versin!” [2, s.56]. Üstəlik, bir vaxtlar Spinoza öz Tanrısını bütün antropomorfik keyfiyyətlərdən məhrum etdiyi kimi, Nitsşe də həyatı onun təzahürünə hər hansı antropomorfik münasibətdən, o cümlədən mənəvi olandan məhrum etmişdir [5, s.181]. Həyat, Nitsşeyə görə, ekstramoraldır. Amma o, həm də amoraldır. Bunu ona görə mühakimə etmək olar ki, onun fəlsəfəsində əxlaq və mənəviyyat birgə mövcuddur: “Əxlaqlı, mənəviyyatlı, etik olmaq qədim zamanlardan formalaşmış qanun və adətlərə itaət etmək deməkdir”. Yəni, Nitsşe üçün əxlaq və mənəviyyat eyni düzənli fenomenlərdir. Niyə belə baş verir? Məsələ ondadır ki, mənəviyyatın ontoloji mahiyyətini, deməli, onu birbaşa saf formada müşahidə etmək imkanını rədd etməklə, Nitsşeyə onun yalnız əxlaqda əksini müşahidə etmək qalır. Ona görə də Nitsşenin əksərən bu əksi mənəviyyatın özü kimi qəbul etməsi təəccüblü deyil, nəticədə onun əxlaq əlamətlərinə istinad edir. Artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz sitatda əxlaqın, mənəviyyatın və etikanın keçmişin ictimai formasıyasından asılılığı onların mənəvi deyil, əxlaqi xarakterini göstərir.

Budur, Nitsşenin mənəviyyatı əxlaq ölçülərinə görə necə mühakimə etdiyini göstərən digər bir nümunə. Filosof belə bir mühakiməni izhar edir: “Hər zövq özü-özlüyündə nə yaxşı, nə də pisdır” – və haqlı olaraq sual verilir: “Bir insanın özündən zövq alması üçün başqalarına əziyyət verməli olmaması tərifi haradan gəlir?”. Və ona belə cavab verir: “qurbandan və ya onu əvəz edən dövlətdən cəza və ya qisas gözləmək mümkün olduqda fayda səbəblərinə görə, yəni nəticələrini, mümkün izzətləri nəzərə alaraq” [1, s.295]. Mənəviyyatın ontoloji mahiyyətinə bələd olaraq, oxşar bir sosial izahın onun üçün qəbul edilməz olduğunu başa düşmək çətin deyil, çünki yalnız əxlaq bu cür mülahizələri rəhbər tutur. Əgər insan əxlaqi deyil, mənəvi seçim etmişsə, o, istər ictimai sanksiya, istərsə də vicdan əzabı kimi hər növ cəzadan qaçmaq motivindən deyil, bənzər zövqün insanın

özünün dünyasına və ruhuna məhvedici və ya yaradıcı bir şey gətirməsindən irəli gəlir. İnsanların aləmində mənəviyyətin bu cür təzahürü insanın təzahüründə fədakarlığına yaxşı və ya şər kimi qiymətləndiriləcəkdir.

Nitsşenin fəlsəfəsindəki əxlaq anti-dəyərlərin yeganə əsl sistemi kimi çıxış edir. Və filosof belə bir paradoksal inancı bütün yaradıcılığı boyu ümumi qəbul edilmiş rəy baxımından əsaslandırır. Öz əsərlərində, o, əxlaqı çox araşdırır: ona sosial hadisə kimi xarakteristika verir, həm də onun sosial təbiətindən irəli gələn mənfi təzahürlərini aşkar edir. Bir sözlə, əxlaqın dəyərini açıq şəkildə sual altına qoyur! [3, s.362].

Əxlaq barədə sosial fenomen kimi bəhs edərkən filosof işarə edir:

- 1) mədəni-zaman kontekstindən asılı olaraq;
- 2) insanın cəmiyyətdə mövcud olma tərzinin formalaşdığı bu və ya digər sosial şəraitdən (məsələn, müəyyən şəraitdə yalan insan üçün onun digər insanlarla qarşılıqlı əlaqəsinin təbii şərtinə çevrilə bilər və o zaman yalnız ətrafındakılar üçün öz etik mənasını saxlayacaq, yalançının özü üçün isə itiriləcək [4, s.276]) asılı olaraq onun etik xarakterinin nisbiliyinə;
- onun şəxsiyyətsiz xarakterinə [4, s.289].

Əxlaqın sosial təbiətindən irəli gələn mənfi təzahürlərindən söz açan Nitsşe əxlaqı, xüsusən də xristian əxlaqını tənqid edir.

Öz fəlsəfəsində Nitsşe ənənəvi etika (əxlaq) bölməsində yalnız ənənəvi olaraq nəzərdən keçirilənləri deyil, insan etikasının bütün diapazonunu əks etdirir – o, nöqsan və fəzilətlərin klassik qiymətlər çərçivəsindən kənara çıxır, insana münasibətdə onların funksional dualizmini (şəraitdən asılı olaraq onların müsbət və ya mənfi xarakteri), insan təbiəti üçün təbiilik və cəmiyyətdə açıq-aydın azgın kimi qəbul edilən bu keyfiyyətlərin zəruriliyini nümayiş etdirir. Başqa sözlə, Nitsşe ənənəvi etikanın əks tərəfini – qeyri-ənənəvi, qeyri-klassik etikanı – solumun heç bir etik introektləri ilə məhdudlaşdırılmayan insan etikasını kəşf edir. Nitsşenin “canlı” etikasını daha ətraflı nəzərdən keçirək.

Filosofun “mənfi” etikaya müraciəti təsadüfi deyil. Bu, onun irrasional “ontologiyası”nın qanunauyğun nəticəsidir. İnstinktivin, birbaşanın, xotik və affektivin başlanğıcı olmaqla, insan həyatı və varlığı instinktə - özünüqoruma instinktinə endirilirdi [5, s.209]. Ona görə də insan təbiəti üçün ən adekvat olan varlığa dionistik münasibətdir. Nitsşəçi insanın etik impulslarının əsas motivləri və onun Apollon əxlaqı ilə barışmazlığı buradan irəli gəlir. “Yaşamaq – ölmək istəyəni daim özündən uzaqlaşdırmaq; yaşamaq – içimizdə zəifləyən, köhnələşən hər şeyə qarşı qəddar və amansız olmaq deməkdir”. Bir sözlə, belə bir insan üçün yaşamaq, hər şeydən əvvəl, varlığını tamlığı ilə yaşamaqdır. Bu isə o deməkdir ki, insanın yaşamağına kömək edən və ona mane olmayan hər bir şey etikdir: “Əxlaqdakı hər bir naturalizm, yəni hər sağlam əxlaq həyat instinktinə tabedir... İndiyə qədər öyrədilən, ehtiram bəslənən və təbliğ edilən, əksinə, məhz həyat instinktlərinə qarşı yönələn qeyri-təbii əxlaq, yəni demək olar ki, hər bir əxlaq – bu instinktlərin bəzən gizli, bəzən açıq və cürətli mühakiməsidir” [7, s.278]. Bu səbəbdən, Nitsşe ənənəvi əxlaqı yenidən nəzərdən keçirir.

Birincisi, alman filosofu hakimiyyət, məhəbbət, şər, fədakarlıq, təmənnasızlıq və s. kimi ənənəvi dəyərlərə və antidəyərlərə yeni baxışı ifadə edir, məzmunu onların həyata “xidmət”indən asılı olaraq şərh edir. Belə “dəyərlərin yenidən qiymətləndirilməsi”nin ən bariz nümunələrindən biri şəfqətə, mərhəmətə yeni münasibətdir. Nitsşe üçün izzətdən – yalnız xoşbəxtlik kimi həyatın ayrılmaz bir cəhəti deyil, həm də xoşbəxtliyə nail olmaq üçün şərtir: “öz cənnətinə aparan yol həmişə öz cəhənnəminin şəhəvətindən keçir”, “çünki xoşbəxtlik və bədbəxtlik birlikdə böyüyən əkiz qardaşlardır” [7, s. 283]. Ona görə də əzəbdən qaçan insan – həyatdan qaçan və özünü xoşbəxt olmaq imkanından məhrum edən

insandır. Şəfqətli insan isə başqalarının həyatına qarışan, onları xoşbəxt olmaq imkanından məhrum edən insandır. Əsl kömək və dəstək, Nitsşenin fikrinə görə, qənaətbəxşlikdə və başqasını həyat uğrunda mübarizəyə təşviq etməkdədir: “Müharibə və şücaət yaxınlara olan məhəbbətdən daha böyük işlər görüb. İndiyə qədərki bədbəxtləri sizin rəhminiz deyil, hünəriniz xilas edib” [6, s.34]. Beləliklə, filosof mərhəməti ona görə rədd edir ki, ondan sui-istifadə etmək insana xasdır və özünə və başqalarına rəğbət bəsləyərək bundan sonra da həyat mübarizəsinə girməmək üçün səbəb tapır, rahat və dinc mövcudluqla kifayətlənir və bu, Nitsşe üçün yolverilməzdir.

Nitsşe şəfqətdən əlavə, şəhvət, rəyasətpərəstlik və xudpəsəndliyə münasibəti yenidən nəzərdən keçirir. Alman filosofunun mülahizəsi ona gətirib çıxarır ki, yuxarıda qeyd olunan “nöqsanlar” yalnız “pəjmürdə”, “xarab”, “boş” və kölə itaətli ruhlara məhvedici təsir göstərir, tam hüquqlu ruhları isə onlar yalnız qidalandırır və gücləndirir. [6, s.135].

Nitsşenin etik konsepsiyasının ikinci məqamı insanı bütün incəlikləri ilə olduğu kimi qəbul etmək “mövqeyi”dir. Nitsşe insan fəzilətinin müstəsnalığına dair heç bir illüziya qurmur. Filosof insan hisslərinin və motivlərinin yararsız tərəflərini təsvir etmək üçün əslində onlara müvafiq gələn sözləri seçməkdən çəkinmir. O, nifrət və qisasın insana zövq-səfa bəxş etməsi, özünə hörmətə çox vaxt başqasını alçaltmaq vasitəsilə nail olunması və s. haqqında açıq şəkildə yazır [1, s.280]. Lakin insanların bu və digər mənfi təzahürləri barədə Nitsşe onların qəbahətli olması üçün onlara dair tamamilə təbii bir şey haqqında danışmış kimi danışır: “təbiəti və zərurəti tərifləmək və qınamaq absurddur” [1, s.298]. İnsanın azgınlığında belə, özü olmaq hüququnu müdafiə edərək bunun hər hansı mənəvi qamçılmasını qınayır. Nitsşenin həqiqətən ittiham etdiyi yeganə şey insan nöqsanlarının günahsızlıq və fəzilət obrazlarına bürünməsidir. Bənzər “şıltaqlıq”ın ifşa edilməsi əsasında qismən onun ikiüzlü əxlaqı tənqid etməsi qurulur. Şəxsiyyəti zəiflətməklə yanaşı, həm də ikiüzlüdür.

Nitsşe tez-tez mənəviyyatla mənəviyyatsızlıq arasındakı sərhədin olduqca incə olduğu intihar və ya qəddarlıq kimi həssas etik məsələlərə qiymət verir. Bunun üzərindən atılan ən kiçik addım ciddi mənfi nəticələrə gətirib çıxarır. Cəmiyyət burada daha asan hərəkət edib: o, qeyri-müəyyən vəziyyətlərin etik çalarlarının rutinə qərq olmaq istəməyib, sadəcə olaraq, sağlam düşüncənin iştirak etməyə qadir olduğu bir fenomen kimi qəddarlığı rədd edib. Psixologiya və varlıq nöqtəyi-nəzərindən mürəkkəb olan bu fenomenin nüanslarına girməmək üçün dinə tabe olaraq intiharı da rədd edib. Adamlar tanış dünyanın dərin, qeyri-aşkar tərəfləri haqqında düşünmək üçün gündəlik həyatda həddindən çox vicdansızdır və məişət prosesləri ilə həddindən çox məşğuldurlar. Amma cəmiyyət üçün gerçəkliyə belə münasibət – “sığortalanmaq daha yaxşıdır” kimi əsaslandırılır [2,s.236]. Cəmiyyətdə bəzi şeyləri tamamilə rədd etmək, sonradan onların müxtəlif, qeyri-müəyyən təzahürlərinə batmaqdan daha asandır. Cəmiyyətin ölçüsü nə qədər böyükdürsə, bir o qədər əksəriyyətə səmtilənir. Kollektivçilik nə qədər güclüdürsə, individuallıq da bir o qədər zəifdir. Amma Nitsşe cəmiyyətin tipik nümayəndəsi deyil. Nitsşe filosofdur. Ümumi sosial düşüncədən qurtulmaq məcburiyyətində olan kəsidir.

Onun vəzifəsi təkcə obyektə görünənləri deyil, həm də onun içində gizli olanları araşdırmaqdır. O, hətta daha ümumiləşdirilmiş problemlərin həlli ilə əlaqədar cəmiyyətin ya ümumiyyətlə məşğul olmadığı, ya da xüsusi olaraq qaçındığı belə mürəkkəb hadisələrin bütün xüsusiyyətlərini obyektiv şəkildə fiksasiya etməyə borcludur, belə ki, bu hadisələr artıq sosial fon üçün o qədər qeyri-tipik hala gəlib ki, onunla dəyər münaqişəsinə girirlər. Əsasən, məhz sonuncu hadisələr Nitsşenin təhlil predmeti olduğu üçün, onun fəlsəfəsi cəmiyyət tərəfindən çox ağırlıq qəbul edilir.

Qaranlıq çalarlarına baxmayaraq, Nitsşenin fəlsəfəsi mahiyyət etibarilə humanistdir. Filosof insanı təbiətə şəh hesab etmir, amma onun əxlaqa zidd olan bütün təbii meyllərini azğın və ya xəcalətli bir nəsnə hesab edir [5, s.331]. Nitsşe humanizminin digər mühüm məqamı ondan ibarətdir ki, sonuncu mücərrəd və yalnız bütün bəşəriyyət üçün ümumi olan bir şeyi özündə təmsil etmir, ilk növbədə insan şəxsiyyətinin dəyərinə müraciət belədir. Bu məcrada, alman filosofu iki etik problemi tədqiq edir. Birincisi, şəxsi özünü identifikasiya və şəxsi inkişaf problemidir (fövqəlinşan problemi). İkincisi, şəxsi və ictimai maraqlar arasındakı nisbət problemidir.

Nitsşe əxlaqının bütün orijinallığına və bir qədər mübahisəli olmasına baxmayaraq, ənənəvi dəyərləri rədd etmədiyinə fərqi nə varmaq çətin deyil. Bu “ağa” və “qullar” bölgüsünün mütləqiyyətçi xarakterindən imtina etsək, Nitsşenin mühakimələri məntiqli və mənəviyyət baxımdan tamamilə məqbul olur. Yəni, onun etikasının meyarını əxlaqsızlıq deyil, həyat üçün dəyərli olmaq bacarığı təşkil edir. Dəyərləri yenidən qiymətləndirmək, Nitsşeyə görə, onları həyata xidmətləri nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirmək deməkdir. Və belə ki, həyat – varlıq, mövcudluq olduğu üçün, Nitsşe fəlsəfəsinin əsasında məhv etmə yox, yaradılış dayanır [2, s.245].

Beləliklə, Nitsşe fəlsəfəsi, bir tərəfdən mənəviyyət və ya mənəviyyətsizlik kultunu deyil, hər şeydən əvvəl bütün mənəviyyətin fəvqündə dayanan həyat kultunu özündə təmsil etdiyindən özünə sadıq qalır, amma, ontoloji mənəviyyətin mövcudluğunu rədd edərək, ümumiyyətlə, mənəvi anlayışlardan kənarda və onlara münasibətdə neytral qalır (hətta əxlaqın mənfəi tərəfi də amoral olduğuna görə deyil, insanı həyat qabiliyyəti olmayan etdiyinə görə mühakimə edilir). Digər tərəfdən, Nitsşe fəlsəfəsində mənəviyyət yalnız eləcə qəbul edilmir, həm də əxlaqın tənqidi təhlili fonunda bütün incəliyi, şəffaflığı və dərinliyi ilə özünü göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Бакушев В.М. Юный Ницше. Как начинают становиться собой // Ницше Ф. Юный Ницше: Автобиографические материалы. Избранные письма. Из ранних работ. 1856-1868 / сост. В.М.Бакушев. Москва: Культурная революция, 2014.
2. Левит К. Ницшевская философия вечного возвращения того же. Москва: Культурная революция, 2016.
3. Ницше Ф.К Генеалогии морали. Полемическое сочинение // Полное собрание сочинений: в 13 т. Т. 5: По ту сторону добра и зла. К генеалогии морали. Случай «Вагнер» / Ф.Ницше. Москва: Культурная революция, 2012.
4. Ницше Ф. Юный Ницше: Автобиографические материалы. Избранные письма. Из ранних работ. 1856-1868 / сост. В.М.Бакушев. Москва: Культурная революция, 2014.
5. Ницше Ф. Веселая наука (la gaya scienza) // Полное собрание сочинений: в 13 т. Т. 3: Утренняя заря. Мессинские идиллии. Веселая наука / Ф. Ницше. Москва: Культурная революция, 2014.
6. Ницше Ф. Воля к власти. Опыт переоценки ценностей (черновики и наброски из наследия Фридриха Ницше 1883-1888 годов в редакции Элизабет Фёрстер-Ницше и Петера Гаста) / Ф.Ницше. Москва: Культурная революция, 2016.
7. Ницше Ф. Сумерки идолов или как философствуют молотом // Полное собрание сочинений: в 13 т. Т. 6: Сумерки идолов. Антихрист. Ессе homo. Дионисовы дифирамбы. Ницше contra Вагнер / Ф.Ницше. Москва: Культурная революция, 2009.

NİTSŞE FƏLSƏFƏSİNDƏ MƏNƏVİYYAT VƏ ƏXLAQ MƏSƏLƏLƏRİ

Edilzadə Elnarə

XÜLASƏ

XIX əsrin alman mütəfəkkiri Fridrix Vilhelm Nitsşenin bir çox cəhətdən qeyri-adi və provokasiya səciyyəli yaradıcılığı XX əsrin problematikasını və fəlsəfi mübahisələrini ideoloji cəhətdən üstələyir. Onun mətnlərinə istinad etmədən müasir Avropa mədəniyyətində baş verən və cərəyan edən dəyişiklikləri başa düşmək qeyri-mümkündür. Bu baxımdan, tədqiq olunan kiçik elmi işdə Nitsşenin mənəviyyat və əxlaq məsələlərinə necə yanaşdığı və necə qiymətləndirdiyi mümkün olduğu qədər müfəssəl izah edilib.

Məqalədə göstərilib ki, Nitsşe fəlsəfəsində əsas dəyər həyatın öz təzahüründə irrasional və birbaşa (instinktiv) fenomen kimi üstünlük təşkil edir. Məhz, o, bütün digər, daha özəl varlıqların, o cümlədən, etik varlıqların dəyərini müəyyən edir. Məhz buna görə də Nitsşe fəziləti əxlaqla, ağılla və ya Tanrı ilə deyil, həyat və insanın təbii təbiəti ilə əlaqələndirir.

Nitsşeyə görə, ən yüksək dəyər həyat olduğu üçün və o, instinktiv və birbaşa olduğundan, onun nöqteyi-nəzərindən, insanların “ağa” və “qullar”a bölünməsi və onlara müvafiq münasibət təbiidir. Ziddiyyətli çaralarına rəğmən, Nitsşenin fəlsəfəsi mahiyyətcə humanistdir. Filosof bəşər övladını təbiətcə bədəməl hesab etmir, amma onun əxlaqla ziddiyyət təşkil edən bütün təbii meyillərini azgın və ya xəcalətli bir nəsnə kimi qiymətləndirir.

Nitsşe fəlsəfəsində mənəviyyat yalnız eləcə qəbul edilmir, həmçinin əxlaqın tənqidi təhlili fonunda bütün incəliyi, şəffaflığı və dərinliyi ilə özünü büruzə verir.

ПРАВСТВЕННОСТЬ И МОРАЛЬ В ФИЛОСОФИИ НИЦШЕ

Эдильзаде Эльнара

АННОТАЦИЯ

Творчество немецкого мыслителя XIX века Фридриха Вильгельма Ницше, неординарного, во многом провокационного, идейно предвосхищает проблематику и философские споры XX века. Без обращения к его текстам невозможно понять изменения, произошедшие и происходящие в современной европейской культуре. С этой точки зрения в исследованном небольшом научном труде максимально подробно изложен подход и оценка Ницше к вопросам нравственности и мораль.

В статье показано, что основная ценность в философии Ницше преобладает в проявлении жизни как иррационального и прямого (инстинктивного) явления. А именно, оно определяет ценность всех других, более частных существ, в том числе и этических существ. Вот почему Ницше связывает добродетель не с моралью, разумом или Богом, а с жизнью и естественной природой человека.

По мнению Ницше, поскольку высшая ценность — это жизнь, и поскольку она инстинктивна и непосредственна, с его точки зрения, естественно делить людей на «господ» и «рабов» и относиться к ним соответственно. Несмотря на свой противоречивый подтекст, философия Ницше по своей сути гуманистична. Философ не считает человеческий род безнравственным по своей природе, но оценивает все его естественные тенденции, противоречащие нравственности, как отклоняющийся или постыдный объект.

В философии Ницше духовность не только воспринимается как таковая, но и проявляется со всей своей тонкостью, прозрачностью и глубиной на фоне критического анализа морали.

ISSUES OF MORALITY AND ETHICS IN NIETZSCHE'S PHILOSOPHY

Edilzade Elnara

SUMMARY

In many ways, the unusual and provocative creativity of the German philosopher Friedrich Wilhelm Nietzsche of the 19th century ideologically surpasses the problems and philosophical debates of the 20th century. Without reference to his works, it is impossible to understand the changes taking place in modern European culture. From this point of view, in the researched small scientific work, Nietzsche's approach and evaluation of the issues of morality and ethics were explained as much detail as possible.

The article shows that the main value in Nietzsche's philosophy prevails in the manifestation of life as an irrational and direct (instinctive) phenomenon. Namely, it determines the value of all other, more private beings, including ethical beings. That is why Nietzsche does not associate virtue with morality, mind or God, but with life and the natural nature of human.

According to Nietzsche, since the highest value is life, and since it is instinctive and direct, from his point of view, it is natural to divide people into "owner" and "slaves" and treat them accordingly. Despite its contradictory overtones, Nietzsche's philosophy is essentially humanistic. The philosopher does not consider the human race to be immoral by nature, but evaluates all its natural tendencies that are in conflict with morality as a deviant or shameful object.

In Nietzsche's philosophy, morality is not only perceived as such, but also manifests itself with all its subtlety, transparency and depth against the background of the critical analysis of ethics.

КОМПАРАТИВИСТСКИЙ АНАЛИЗ: И.Г.ФИХТЕ И ПЛАТОН

Газиев Гурбан Эйваз
Магистрант II курса БГУ
gurbangv@mail.ru

Ключевые слова: Фихте; Платон; философия и образование; философия образования; пайдейя; нравственность.

Açar sözlər: Fixte; Platon; fəlsəfə və təhsil; təhsil fəlsəfəsi; paydeya; mənəviyyat.

Key words: Fichte; Platon; philosophy and education; philosophy of education; paideia; morality.

Что такое образование и какова его функция в государстве XXI в.? На примере ситуации, сложившейся в Азербайджане, можно ответить так: это услуги интеллектуального порядка, являющиеся ценностью, способствующие духовно-нравственному развитию человека, формированию его качеств, навыков, умений [1, с. 51]. Не должно вызывать удивления то, что ответ на этот вопрос так прост, ведь уже на протяжении многих лет правительство Азербайджан Республики в лице разных органов работает над совершенствованием преемственной, единой образовательной парадигмы всей страны.

Платон и Фихте, на первый взгляд, могут показаться несопоставимыми мыслителями – разные подходы, разные способы изложения мысли и, наконец, разные эпохи. Однако это не окажется очевидным, если сравнить их позиции в вопросе об отношении образования и государственной политики. У обоих философов ясно прослеживается одинаковый мотив – образование изменяет общество.

Платон определяет свое видение пайдейи в одном из самых значимых его произведений – в диалоге «Государство». В нем Платон постепенно выводит идеал всякого государства, его внутреннее устройство, способы достижения и сохранения такого государства, ориентируясь на образ античного полиса, в реальности уже обнаруживающего признаки кризиса. Государство возникает тогда, когда человек оказывается неспособным удовлетворять все свои потребности – у людей появляется причина соединяться в группы [1, с. 780]. Граждане, в отличие от отдельно живущих людей, могут привлекать друг друга для удовлетворения своих потребностей и нужд, в то же время оказывая посильную для себя помощь окружающим.

По Платону, людям свойственно стремление к «излишества» вроде поэзии, художественного искусства, кулинарии и создания прочих удобств, что предполагает недостаточность исключительно утилитарного разделения труда для граждан, то есть должны возникать новые профессии, удовлетворяющие возникающие потребности людей в этих «излишествах».

Природное стремление человека к удовлетворению не только витальных потребностей и есть стимул к развитию государства. Люди этих профессий (не относящихся к выживанию) как члены государства со своими человеческими нуждами имеют такие потребности, которые нужно удовлетворять. Так, государству для удовлетворения своих граждан придется расширять свои границы, ведь людям будет не хватать территорий для сосуществования вместе и государство будет вынуждено выходить за свои границы и посягать на соседние территории, в то же время пытаясь сохранить свои, если соседняя страна будет действовать подобным образом. Стало быть, поскольку появляется необходимость защиты территории своего государства, нужно определенное гражданское сословие, которое бы взяло на себя эту обязанность.

Предыдущее сословие (ремесленники), занимающееся услугами и обеспечением друг друга благами, не может взять на себя решение этих задач, поэтому появляется сословие стражей. Определение гражданина в сословие, по Платону, происходит благодаря усмотрению задатков и их правильной культивации. Представители сословия стражей, как и сословия ремесленников, имеют свои особенные природные задатки, пригодные для охраны государства: кротость к соотечественникам и ярость к неприятелю [1, с. 785].

Идеальный страж должен обладать яростью и проворством, но не слепыми и случайными, а ведомыми мудростью и стремлением познавать. Стражей нужно воспитывать двумя искусствами: для тела – гимнастическим искусством, для души – мусическим. Воспитание души у стражей должно предшествовать воспитанию их телесных способностей [1, с. 786].

Однако Платон, также предупреждает, что без разумного подхода к своему делу страж будет добиваться всего дикостью и насилием, а без ярости духа, которая формируется физическими упражнениями, страж станет мягким и нерешительным. Таким образом, лучшее воспитание для стражей – это приведение в гармонию двух этих начал.

Далее Платон переходит к отбору правителей и стражей, то есть он предлагает различить это сословие на руководящих и руководимых. Начальствовать должны самые лучшие из стражей, а лучшими могут быть только те, в ком способности, понимание и забота о государстве соотносятся с тем, что эти избранные стражи любят. То есть лучшие стражи – те, в ком личная польза полностью совпадает с пользой государства, потому что в таком случае они бы целью всей жизни поставили ревностное служение государственной пользе. Эти стражи должны быть самыми стойкими и непоколебимыми в своих позициях. Платон считает, что их главные качества – память и внимательность к обману, которые нужно вовремя обнаружить и развить [1, с. 821]. Отобранные и воспитанные таким образом люди могут стать правителями.

Но при каких условиях? Если самое большое зло для государства – его распад, то самое большое благо — это то, что способствует сохранению единства государства. К единству государства приводит общность удовольствия или скорби граждан. Одно из этих переживаний приводит общество в целостность, но если в обществе одни граждане довольствуются, а другие скорбят, то возникает разлад между общественными этическими нормами, так как одни признают нечто благим, а другие дурным. То есть, подводит итог Платон, наилучший государственный строй – тот, в котором правительство и общество имеют одинаковое отношение к происходящим в обществе событиям.

Прежде чем понять, как и кем приводится к единству целое государство, Платон предлагает рассмотреть, как приводятся к конкретному единству два начала человеческой души – вожделеющее и разумное. Каждое человеческое начало должно выполнять свою роль и занимать свое место в человеческой душе, образование же должно привести эти начала к добродетели. Так, в соответствии с задатками в некоторых детях воспитывают умеренность, которая бы властвовала над вожделениями и более всего подходила для сословия ремесленников. В некоторых детях воспитывают мужественность, которая бы принуждала следовать закону и более всего подходила для сословия стражей, то есть их яростное начало должно всегда верно соотносить вожделения с законами разума. В некоторых детях воспитывают мудрость, которая бы помогала принимать правильные решения и более всего подходила для сословия мудрецов, которые должны во всех случаях исходить из законов разум. Основанием же для этого и является справедливость, как

соответствие задатков человека и их правильной реализации, эта добродетель должна быть присуща каждому члену государства. Ведь человек справедлив тогда, когда каждое его начало соответствует его задаткам, а государство – когда каждое из трех его сословий выполняет в нем свое дело [1, с. 836]. Так, правлением справедливей всего заниматься философам.

Пайдейя Платона являет собой определенный взгляд на образование и культуру, который основывается, с одной стороны, на политической задаче образования, с другой – на воспитательно-просветительской. Разумное устройство государства возможно только благодаря разумности его правителей, которые, в свою очередь, направляют все свои интеллектуальные возможности на устройство разумного государства. Проект единства политической и духовной жизни, продемонстрированный Платоном, остается актуальным и до сих пор.

Образовательная концепция Фихте исторически возникает не в столь благоприятных условиях, как у Платона. Наполеоновские войны привели к потере Пруссией своей независимости, тем самым утвердив духовную слабость немецкого народа [2, с. 202]. Однако немецкий философ не соглашается принимать духовное и политическое поражение своего народа и предлагает переосмыслить внутренние национальные скрепы [3, с. 204]. Будучи в то время не просто философом, но и профессором Берлинской академии, Фихте пытается разрешить данную проблему уместным его деятельности образом – читает курс лекций, обращенных к немецкой нации. В них он предлагает комплекс образовательных процедур для реабилитации, в широком смысле слова, немецкого народа [4, с. 374].

Основной задачей Фихте ставит переосмысление образования и понятия нравственности для успешной реализации принципов морального государства. Ввиду несостоятельности оснований педагогической деятельности, прежние способы воспитания нравственности оказывались безуспешными, поэтому новый взгляд на образование требует, в первую очередь, внимания к актуальным несовершенствам.

Истинная нравственность не может быть результатом таких процедур, пока на свободу воли воспитанника посягают требованиями и правилами. В этом и лежит философское переосмысление Фихте педагогического процесса. Свободу невозможно воспитать несвободными методами. Тем самым, прежние образовательные принципы, нацеленные на усвоение моральных установок, не могли дать безусловного результата. Новая методика воспитания доброй воли, предлагаемая Фихте, возникает из философского раскрытия духовных начал человека, понимание и осмысление которых видится ему выходом из педагогического кризиса современной эпохи. «Человек может стремиться лишь к тому, чего хочет, а хотеть лишь того, что любит и понимает» [5, с. 73], – отмечает Фихте, а значит, для немецкой нации принципиально важно, чтобы воспитанник добровольно стал достойным представителем своего народа. В обществе личность впервые открывает свое Я через отношение к не-Я, выходит за пределы своей субъективности в сторону осознания себя как части социального бытия человека. Также, по Фихте, происходит и с моралью как совокупностью представлений о благом.

Поскольку воспитанник не способен навсегда удовлетворить свои потребности, для него появляется первое поле для поиска нечувственных благ – в обществе [5, с. 91]. Развитие интеллектуальных навыков подталкивает к внутреннему поиску оснований своей удовлетворенности. Так, созерцание своих поступков с обществом и познавательный интерес к себе как к предмету исследования намечают для воспитанника путь действующего. Двухэтапная педагогическая концепция Фихте, таким образом, подразумевает различение подготовки к образовательному

процессу от самого процесса [5, с. 75]. Частным дисциплинам отводится подготовительная задача, ведь освоение какого либо предмета напрямую влияет на последующее самостоятельное философское его постижение. Усовершенствование методов познания посредством неудач и трудностей тренируют воспитанника.

Обученный рассудок способен познавать вне контекста своего употребления, значит, образованный ученик будет способен определить и себя, и свое место в обществе самостоятельно, используя свой разум как ресурс.

Следующий этап воспитания нравственности возникает из того противоречия, в котором воспитанник осознает себя, с одной стороны, смертным индивидом, а с другой – частью истории человечества. Этот переход Фихте оправдывает потребностью человека в порядке, который обнаруживается учеником в осмыслении, с одной стороны, своей смертности, а с другой стороны – возможности вечной жизни в истории человеческого рода. «Для Фихте вечность и время – это две стороны одного и того же божественного бытия, и ни одна не мыслима без другой», – пишет об этом И. И. Евлампиев [6, с. 146].

Потому и нравственность им определена как «понимание порядка развития человека как представителя рода и действие в соответствии с пониманием этого порядка» [5, с. 10]. Мысль, вполне соотносимая с рефлексией Платона. Жизнь человека обогащается с его выходом в область духовной деятельности, в которой индивид руководствуется самостоятельностью мысли и собственным целеполаганием на основании осознания духовных потребностей человечества как рода.

Ученик, осознав себя как духовное существо, стремится усовершенствовать и себя и общество. Потому в педагогической концепции Фихте возникает религия как институт, преследующий те же цели. Религия в его образовательном проекте выступает средством, которое поможет привести воспитанника к нравственному самоопределению. Если образование частными дисциплинами укрепляло силу мысли, то только религия, по Фихте, способна наставить мысль на нравственный общественный идеал. Цель религии, по мнению Фихте, – нравственное общество.

Проект Платона содержал ценные мысли об образовании как факторе политического развития, включая идеи приведения в соответствие педагогических задач сословному делению общества или рассуждения о роли философа-правителя. Фихте рассматривает образование сквозь призму «индивидуального – всеобщего» как национальный проект воспитания нравственности для гражданского общества. Отношения философии и образования являются не аспектом, а двигателем политических перемен.

ЛИТЕРАТУРА

1. Платон. Полное собрание сочинений в одном томе. М.: АЛЬФА-КНИГА, 2015. 1311 с.
2. Ломоносов А. Г. И. Г. Фихте. Речи к немецкой нации // Вестник РХГА. 2010. № 1. С. 201–204.
3. Елизаров М. В. Взгляды Фихте на идею свободы и назначение государства // Russian Journal of Education and Psychology. 2015. № 11(55). С. 201–210.
4. Иваненко А. А. Наукоучение как метод построения философии образования (И. Г. Фихте) // Вестн. Санкт-Петербургского ун-та МВД России. 2006. № 3. С. 374–378.
5. Фихте И. Г. Речи к немецкой нации. СПб.: Наука, 2009. 349 с.
6. Евлампиев И. И. И. Г. Фихте о христианстве и его исторической судьбе // Verbum. 2013. № 15. С. 133–157

КОМПАРАТИВИСТСКИЙ АНАЛИЗ: И.Г.ФИХТЕ И ПЛАТОН

Газиев Гурбан Эйваз

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена историко-философскому рассмотрению образовательных концепций Платона и Фихте. Выбранные для сравнительного исследования философы представляют взгляд на образование как на двигатель политических перемен, основываясь на свойственных им философских концепциях. Платон и Фихте по-разному подходят к проблеме образования, однако верность своему общественному идеалу, сама цель переосмысления ценности образования в государстве позволяет ставить их в один ряд и сравнивать их учения. Если для Платона образование должно принципиально изменить государство, то у Фихте образование способствует его реформированию. Актуальность данной проблемы проистекает из современных посылов к реформированию системы образования в зависимости от политических и общественных задач, однако подход философов отличается своеобразием.

MÜQAYISƏLİ TƏHLİL: İ.Q.FIXTE VƏ PLATON

Qaziyev Qurban Eyvaz

XÜLASƏ

Məqalə Platon və Fixtenin təhsil konsepsiyalarının tarixi və fəlsəfi nəzərdən keçirilməsinə həsr edilmişdir. Müqayisəli tədqiqat üçün seçilmiş filosoflar öz fəlsəfi konsepsiyalarına əsaslanaraq təhsilə siyasi dəyişikliklərin mühərriki kimi baxırlar. Platon və Fixtenin təhsil probleminə yanaşması fərqlidir, lakin onların sosial idealına sədaqət, dövlətdə təhsilin dəyərini yenidən nəzərdən keçirmək məqsədinin özü onları bərabər səviyyəyə qoymağa və onların təlimlərini müqayisə etməyə imkan verir. Əgər Platon üçün təhsil dövləti kökündən dəyişdirməlidirsə, Fixte üçün təhsil onun islahatına töhfə verir. Bu problemin aktuallığı siyasi və sosial məqsədlərdən asılı olaraq təhsil sistemində islahatların aparılmasına dair müasir vədlərdən irəli gəlir, lakin filosofların yanaşması unikaldir.

COMPARATIVE ANALYSIS: I.G.FICHTE AND PLATO

Gaziyev Qurban Eyvaz

SUMMARY

The article is devoted to a historical and philosophical consideration of the educational concepts of Plato and Fichte. The philosophers selected for comparative study present a view of education as an engine of political change, based on their philosophical concepts. Plato and Fichte have different approaches to the problem of education, but loyalty to their social ideal, the very goal of rethinking the value of education in the state allows us to put them on a par and compare their teachings. If for Plato education should fundamentally change the state, then for Fichte education contributes to its reform. The relevance of this problem stems from modern promises to reform the education system depending on political and social objectives, but the approach of philosophers is unique.

DİL İŞARƏLƏR SİSTEMİ KİMİ: MƏNTİQİ-QNOSEOLOJİ TƏHLİLİ

**Məmmədov Əziz Bəşir oğlu, Bakı Dövlət Universitetinin
fəlsəfə kafedrasının professoru, fəlsəfə elmləri doktoru
Allahverdiyev Azər Muxtar oğlu, Bakı Dövlət
Universitetinin fəlsəfə kafedrasının baş müəllimi**

Açar sözlər: dil, işarə, semiotika, işarənin predmet mənası, işarənin mənası (anlamı), təbii dil, süni dil, alqoritm

Ключевые слова: язык, знак, семиотика, предметное значение знака, смысловое значение знака (смысл), естественный язык, искусственный язык, алгоритм

Keywords: language, sign, semiotics, objective meaning of a sign, meaning of a sign (meaning), natural language, artificial language, algorithm.

Nəzəri təfəkkürün təkzibedilməz həqiqətlərindən biri bundan ibarətdir ki, elmi biliklər sistemi son dərəcə mürəkkəb olub, müxtəlif formalarda təzahür edən nəzəri elementlərdən təşkil olunur. Bu sistemdə anlayış, hökm, əqli nəticə, ideya, prinsip, qanun, hipotez, nəzəriyyə və s. təfəkkür elementləri ilə yanaşı xüsusi işarələr sistemi və insanlararası başlıca ünsiyyət vasitəsi olan dil də əhəmiyyətli yer tutur. Riyaziyyat, fizika, informatika və digər elmlərin intensiv inkişafı ilə əlaqədar olaraq işarə probleminin idrak prosesində və praktiki fəaliyyətdə sistemli araşdırılması müasir qnoseologiyanın aktual problemlərindən birinə çevrilmişdir. Bu münasibətlə hazırda işarələr haqqında biliyin bütöv bir sahəsini ehtiva edən və semiotika adlanan ayrıca bir elm də yaradılmışdır. Bu elmin həddudlarında işarənin mənasının və idrak predmeti ilə əlaqəsinin aydınlaşdırılması mühüm metodoloji və evristik əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir. Oxucuların diqqətinə verilən bu məqalənin başlıca məqsədi işarə və dilin insan fəaliyyəti və nəzəri idrak üçün müstəsna rolu və elmi əhəmiyyəti nəzərə alınmaqla, onların fəlsəfi mahiyyətinin və qarşılıqlı münasibətlərinin araşdırılması təşkil edir.

Məlum olduğu kimi, semiotikanın mahiyyətinin açıqlanması onun məzmununda yer alan bir sıra termin və anlayışların məna çalarlarının aydınlaşdırılması ilə bağlıdır. Bu sırada işarə anlayışı ön sırada durur. İşarə dedikdə idrak prosesində hisslərlə qavranılan, informasiyaların qorunub saxlanılmasını, onların insanlar arasında ötürülməsini təmin edən obyektlər sistemi (səs, şəkillər və s.) nəzərdə tutulur. Semiotikanın yaradıcılarından biri hesab edilən amerikan filosofu Ç.Pirs işarələrin təbiətini və onların məna ilə əlaqəsini tədqiq edərək XIX əsrin 60 – cı illərində işarələrin bu gündə geniş istifadə olunan təsnifatını işləyib hazırlamışdır. Ç.Pirsin təsnifatında işarələrin üç növü fərqləndirilir: 1) işarə - əlamətlər; 2) işarə - surətlər; 3) işarə - simvollar. İşarə - əlamətlər ilə onların təmsil etdikləri obyektlər arasında səbəb – nəticə əlaqəsi olur. Bu halda əlamət nəticə, obyektin özü isə səbəb rolunda çıxış edir (məsələn, tüstü ocağın, bədəndə yüksək hərarət xəstəliyin mövcud olmasından xəbər verir). İşarə - surətlər göstərdikləri obyektlər ilə oxşarlıq münasibətində olur (məsələn, fotosəkillər, diaqramlar, çertyojlar və s.). İşarə - simvollar ilə onların ifadə etdikləri obyektlər arasında nə səbəbiyyət əlaqəsi, nə də oxşarlıq münasibəti olur. Onlar yalnız müəyyən razılaşmalar əsasında məna kəsb edən, qavranılan şərti işarələrdir (məsələn, təbii dillərdəki sözlər, söz birləşmələri, və s.) [1, s. 206 - 212].

Əlbəttə, işarələrin özlərini də idrak obyektinə çevirmək mümkündür, amma bu halda onlar haqqında qazanılan informasiyaları qoruyub saxlamaq və ötürmək gücünə malik əlavə işarələr sistemi də yaradılmalıdır.

İşarə, hər şeydən əvvəl, informasiyaların daşıyıcısıdır. Bu informasiyalar işarənin məzmununda təmərküzləşərək onun mənasını təşkil edirlər. Bu baxımdan işarə və məna vəhdət təşkil edən və bir – birini tamamlayan fenomenlərdir: mənasız işarə olmadığı kimi,

işarələrdə möhkəmlənməyən mənə da yoxdur. Beləliklə, idrak prosesi hisslərlə qavranılan predmetdən və idrakın subyektindən əlavə bu prosesdə işarə formasında iştirak edən daha bir predmetin olmasını tələb edir. Bu predmet isə “söz”dür. Məsələn, kitabın özü və “kitab” sözü buna misal ola bilər. Bu halda kitab obyektiv reallıq, idrak obyektini kimi çıxış etdiyi halda, “kitab” sözü bu reallığın işarə funksiyasını yerinə yetirir.

Söz – obyektiv aləmi şüurda əks etdirən xüsusi siqnaldır. Sözə mənəyə ən yaxın olan ifadə isə termdir. Termin – gerçəkliyi insan beynində əks etdirən xüsusi elmi siqnaldır. Məsələn, “dəftər” ifadəsi söz, “elektron” ifadəsi isə termdir. Hər bir termin özlüyündə sözdür. Söz gündəlik həyat praktikasında, termin isə elmi dairələrdə işlədilən siqnaldır. Bu mənəvi elementlərin beynində düzülüş qanunauyğunluğu aşağıdakı ardıcılıqla baş verir: işarə - simvol – söz – termin – kateqoriya. Termin elmdə işlədilən ciddi mənəvi sözdür. Bu baxımdan elmin dili həm adi dilin sözlərini, həm də termin və kateqoriyaları ehtiva edir. Kateqoriya – nəzəriyyənin tərkibində məskunlaşan terminlərdir [2, s. 294-295].

Məlum olduğu kimi, şüur özünün mahiyyəti etibarilə ideal, təzahür formalarına görə maddidir. Məsələnin bu məqama çatdırılması idrak nəzəriyyəsinin mühüm bir probleminin – maddinin ideala (duyğu, qavrayış, təsəvvür) çevrilməsi mexanizminin açıqlanmasını tələb edir. Bu zərurətdən çıxış edərək biz maddinin ideala çevrilməsinin aşağıdakı üç mərhələsini müəyyən edə bilərik.

Birinci mərhələdə obyektin surəti çıxarılır, strukturu və funksional münasibətləri predmet – praktiki əməliyyat sistemi vasitəsilə subyektin şüurunda modelləşdirilir. Bu halda subyekt müəyyən məqsədlərə, tələblərə, cəmiyyətin yaratdığı əmək alətlərinə söykənməklə sanki idrak obyektinə doğru hərəkət edərək obyektiv aləmin müəyyən tərəflərini ehtiva edir. Bununla da predmetin forması predmet dünyasını əks etdirən fəaliyyət formasına çevrilir.

İkinci mərhələdə xarici predmetli fəaliyyətin daxili fəaliyyətə çevrilməsi prosesi baş verir. Bu zaman subyekt və obyektin qarşılıqlı təsiri ilə obyektin modelləşdirilməsi məhdudlaşaraq xarici amildən daxili amilə çevrilir. Bu halda real predmetlər üzərində deyil, onların ideal obrazları üzərində əməliyyatlar apararaq intellektual fəaliyyət işə düşür. Bu mərhələdə fəaliyyətin forması maddi obyekt şəklində deyil, obraz şəklində çıxış edən predmet kimi təqdim edilə bilər. Buna görə bu prosesdə işarə sistemləri və dil obrazların daşıyıcısı kimi mühüm rol oynayırlar.

Maddinin ideala çevrilməsinin üçüncü mərhələsi artıq insan intellektini, şüurun yaradıcı təfəkkürünü ifadə etdiyi üçün sırf ideal səciyyə daşıyır. Maddinin inikas forması kimi çıxış edən idealın mühüm cəhətlərindən biri ondan ibarətdir ki, bu halda obyektiv məzmunun dəyişməsi obyektin özünün bilavasitə dəyişməsindən asılı olmayaraq baş verir. Subyektin ideal fəaliyyətində keçmiş idrakın yenidən bərpa olunması baş verir. Bu, o deməkdir ki, ideallıq sferasında subyektin nəinki keçmişdən indiki zamana, həm də indidən keçmişə, nəticədən səbəbə qayıtmaq kimi yeni bir qabiliyyət kəsb edir. Bununla da inkişaf artıq bir istiqamətli deyil, müxtəlif istiqamətlərdə baş verə bilər.

Gerçəkliyə qneseoloji münasibətin mühüm aspektlərindən birini də məhz dəyərləndirici – qiymətverici münasibət təşkil edir. Bu halda obyektin sosial əhəmiyyəti açıqlanır. Obyektə dəyərləndirici – qiymətverici münasibət subyektin idrak prosesində nümayiş etdirdiyi fəallığın təzahürü olub, öz ifadəsini dünyagörüşü və ideologiyada tapır.

İşarə idrak obyektinə çevrildiyi halda bir sual xüsusi maraq kəsb edir: işarə ilə işarə edilən obyektin münasibəti necə başa düşülməlidir? Fikrimizcə, sualın cavabı belə səslənməlidir: əvvəla, işarənin obyektini həmişə hisslərlə qavranıldığı halda, işarə belə bir keyfiyyətdən məhrum olub, elmin abstrakt obyektini rolunda (məsələn, riyaziyyatda “nöqtə” kimi, fizikada “mütləq bərk cisim” və s.) çıxış edə bilər. İkincisi, işarə ilə işarə olunan obyekt arasında onların təbiətindən irəli gələn heç bir zəruri əlaqə yoxdur. Qeyd etmək lazımdır ki, işarə ilə onun ifadə etdiyi predmet arasındakı əlaqənin ixtiyari olması fikrini

semiotikanın əsas prinsiplərindən biri səviyyəsinə qaldıran isveçrəli lingvist F.de Sössür olmuşdur. F.de Sössürə görə işarə işarələyən (işarənin qəbul etdiyi forma, akustik obraz) ilə işarələnəndən (işarənin təmsil etdiyi anlayış) ibarətdir. İşarə işarələyən ilə işarələnin əlaqəsindən yaranan bir tam kimi çıxış edir [3, s. 69].

Dil işarəsinin iki tərəfi arasındakı əlaqənin ixtiyari olmasının lehinə gətirilən arqumentlərdən biri ondan ibarətdir ki, eyni bir predmet (və ya predmet haqqında anlayış) ayrı -ayrı dillərdə ixtiyari, fərqli (müxtəlif) səslər ardıcılığı ilə ifadə olunur. Məsələn, kitab anlayışı Azərbaycan dilində “kitab”, rus dilində “книга”, ingilis dilində “book” səslər ardıcılığı ilə göstərilir. İkinci arqument onunla bağlıdır ki, eyni səslər ardıcılığı ilə müxtəlif dillərdə bir – birilə oxşar olmayan anlayışlar ifadə olunur. Məsələn, (boy) səslər ardıcılığı Azərbaycan dilində “boy”, rus dilində “дöyüş”, ingilis dilində isə “oğlan” anlayışına uyğun gəlir. Üçüncüsü, işarə obyektin surəti, inikas forması olmayıb, sadəcə onun göstəricisidir. Bu mənada işarə ilə onun əks etdirdiyi obyektin heç bir oxşarlığı olmaya da bilər [Bax: 4, s. 12].

Bəzi tədqiqatçılar, məsələn, P. V. Kedrov, işarə ilə onun əks etdirdiyi predmetin əlaqəsinin ixtiyari olmasını deyil, təsadüfi olmasının qəbul edilməsini daha münasib sayırlar. Fikirlərinin təsdiqi üçün onlar belə bir arqumenti əsas götürürlər ki, işarə ilə onun predmetinin əlaqəsinin ixtiyari seçilməsi determinizm prinsipinin aradan qalxması deməkdir. Bu halda fikrin ifadə forması ikili səciyyə daşıyaraq belə səslənərdi: “istəsəm belə edərdəm, istəsəm elə edərdəm”. Halbuki, işarə ilə predmetin əlaqəsinin mexanizminə belə münasibət fikrin həqiqətdən uzaqlaşmasına, onun yanlış nəticəyə gəlib çıxmasına səbəb olardı. Unutmaq olmaz ki, işarələr “necə gəldi” üsulu ilə deyil, ciddi qanunauyğunluqlar əsasında yaradılır. Buna görə də işarə ilə predmetin əlaqəsi həm predmetə, həm də işarəyə nəzərən təsadüfi səciyyə daşıyıb, onların təbiətindən asılı olmur. Predmet işarəni, işarə isə predmeti müəyyən etmir, bu əlaqə hər bir ayrıca halda konkret səbəblərlə şərtlənir.

İşarə ilə predmetin əlaqəsi öz ifadəsini müxtəlif tərzlərdə ifadə olunan “məna” anlayışında tapır. İşarələrin iki növ mənaya – predmet mənasına və mənaya (anlama) malik olmaları haqqında ilk əsaslı fikir söyləyən alim, şübhəsiz ki, alman filosofu və məntiqşünası Q. Frege olmuşdur. Q.Frege hesab edirdi ki, işarələri öyrənərkən onların predmet mənasını və mənasını (anlamını) bir – birindən ayırmaq, başqa sözlə, obyektin özü ilə obyekt haqqında anlayışı bir – birindən fərqləndirmək lazımdır [5, s. 233]. Q.Frege yazır: “işarələnəndən başqa, bunu işarənin mənası da adlandırırlar, işarə ilə (ad, söz birləşməsi, yazılı işarə) bağlı bir nəsnə də var ki, mən bunu işarənin anlamı adlandırıram” [Bax: 6, s. 13]. O, işarənin predmet mənası (denotatı) dedikdə onun göstərdiyi (işarələdiyi) predmeti, işarənin mənası, anlamı (konsepti) dedikdə isə onun predmet haqqında verdiyi informasiyanı (predmeti ifadə etməsi üsulunu) nəzərdə tuturdu. Qeyd etmək lazımdır ki, eyni bir predmet haqqında müxtəlif informasiyalar vermək mümkündür. Bu o deməkdir ki, iki müxtəlif ifadənin anlamları (mənalı) fərqli olsa da, onların predmet mənalı eyni ola bilər: “Azərbaycanın paytaxtı” və “Azərbaycanın ən böyük şəhəri”. Ümumilikdə, anlam konkret predmeti digər predmetlər çoxluğundan fərqləndirməyə imkan verir və bununla da işarəni obyekt ilə əlaqələndirir [7, s. 48].

P.V.Kopninin təbirincə, məna (anlam) bilavasitə maddi formada təzahür etməyən işarədir. “Məna ictimai substansiya olub, ideal səciyyə daşıyır” [8, s.80]. İşarənin mənası ictimai səciyyə daşıyan subyekt və obyektin qarşılıqlı təsiri prosesində formalaşır. Məna işarə edilən predmetin inikas forması olub, onun subyektiv obrazı kimi çıxış edir. Bu kontekstdə məna ilə predmet arasında zəruri və daxili bir əlaqə yaranır. Məhz bu əlaqə göstərir ki, məna predmetin ideal obrazıdır.

Fikrimizcə, məna ilə işarənin əlaqəsinin yalnız “ixtiyari olmaq”, “şərti olmaq” anlayışları ilə təyin etmək düzgün deyil, belə ki, işarənin mənaya münasibəti ilə mənanın

predmetə münasibəti fərqli səciyyə daşıyan fenomenlərdir, belə ki, işarə mənanı əks etdirməyib, onun mövcudluğunun yalnız hissi – maddi formasıdır. İşarənin bu xüsusiyyətini nəzərə alıb bir sıra hallarda onun mənaya olan münasibətini əks etdirmək üçün “ifadə etmək” terminindən istifadə edilir.

Məna ancaq işarə formasında mövcud olub, onunla üzvi tam təşkil edir. İşarənin məna ilə əlaqəsi nə işarədən, nə də onun mənasından çıxarıla bilməz. Buna görə də bu əlaqə yalnız şərti səciyyə daşıyır. Buna baxmayaraq işarənin özü də, onun real mənası da ictimai praktikanın gedişində hazırlanır. İşarə yalnız bundan sonra konkret məna kəsb edir. Cəmiyyətdə konkret səbəbdən törəyən işarə ilə onun mənasının əlaqəsi burada dayanıqlı xarakter alaraq insanların ünsiyyət prosesində istifadə olunur. İşarələr sonradan insanın ali əsəb fəaliyyəti sisteminin funksiyalaşması prosesində qazanılan informasiyaların substratı daşıyıcısı rolunu oynayan və onları ali əsəb sisteminə güclü təsir qüvvəsinə malik olan maddi hadisəyə - simvollara çevrilirlər. İnsanın ünsiyyət fəaliyyətində mühüm məna kəsb edən simvollar dil adlanır. Dilin qarşısına qoyulan mühüm tələblərdən biri onun tərkibində işarələrin olmasıdır. Dil işarəsiz mövcud olmur, amma bununla belə, dilin tərkibi yalnız işarələr sistemindən ibarət deyil. Buna görə də dilin xalis işarələr sistemi kimi başa düşülməsi qəbul edilməzdir, belə ki, əks halda dil və idrak bir – birindən ayrı salınır: dil dedikdə işarələr, yaxud adlar, idrak dedikdə isə işarələrdə ehtiva olunan mənalar sistemi başa düşülür. Halbuki, dil özlərinin ideal mənalarından və real əlaqələrindən məhrum edilmiş işarələrdən, yaxud adlardan təşkil oluna bilməz. İşarələr dilin tərkibinə müstəqil halda deyil, daşıdıqları biliklər ilə birlikdə daxil olurlar. İşarələr və onların mənaları dilin tərkibində onların ancaq özlərinin qanunları, qaydaları əsasında müstəqil sistem yarada bilirlər.

Dil fundamental antropoloji konstantadır. Məşğuliyyət formasından asılı olmayaraq insan həmişə - işləyəndə də, eşidəndə də, susanda da danışır. Onun reallaşdırdığı münasibətlər, maddi və mənəvi fəaliyyəti, insan ətrafında baş verən hər cür hadisələr simvolik məna kəsb edir. Təbii və sosial hadisələrin hamılıqla qəbul edilən elmi mənzərəsinin inkişafı və məzmunca zənginləşməsi kəşf edilən yeni elmi nəzəriyyələr və nisbi həqiqətlərdən mütləq həqiqətlərə keçilməsi yolu ilə baş verir. Dilin mürəkkəb təbiəti də onun sistemli təhlilinə aradan qaldırılması heç də asan olmayan müəyyən çətinliklər qatır.

Sosial – fəlsəfi problem olmaq etibarilə dil filosofların diqqətini hələ keçmiş zamanlardan cəlb etməyə başlamış və bu münasibətlə o, intensiv tədqiqatların mühüm əhəmiyyətli tədqiqat predmetinə çevrilmişdir. Bu baxımdan artıq antik dövrün nəhəng filosoflarından olan Sokratın, Platonun, Aristotelin baxışlarında dil haqqında dərin və maraqlı mülahizələrin yer alması heç də təsadüfi deyil. Sokratın heyratəmiz aforizmləri (“Mən onu da bilirəm ki, heç bir şey bilmirəm”, “Özün – özünü dərk et”, “Danış, səni görüm”, “İnsan ölüm qarşısında da öyrənməyi təxirə salmamalıdır” və s.), Platonun dil haqqında dərin mənalı fəlsəfi düşüncələri, Aristotelin bəşəri təfəkkürün inkişaf qanunauyğunluqlarını açıqlayan məntiq elminə başlanğıc verməsi bu böyük fikir adamlarının dil probleminə ciddi münasibətləri kontekstində baş vermişdir.

İntibah dövründə italyan humanistlərinin bir sıra yeni elmlərin əsasını qoyması da təsadüflə deyil, onların qədim yunan və latın dillərinin mükəmməl əxz etmələri ilə bağlı olmuşdur. XVIII əsrin sonu və XIX əsrin əvvəllərində dilin fəlsəfi problemlərinin öyrənilməsinə maraq daha da güclənmiş, XIX əsrdə dil haqqında klassik xarakterli təsəvvürlər formalaşmışdır. Bu təsəvvürlər hətta o dərəcədə güclü olmuşdur ki, onlar XX əsr filosoflarının yaradıcılığında dilin başa düşülməsinin çıxış nöqtəsini və əsasını təşkil etmişlər. Yaşadığımız XXI əsrdə də cəmiyyət həyatında dilin öyrənilməsinə mühüm yer ayrılır, dil insan təfəkkürü, onun abstraktlaşdırma qabiliyyəti ilə daha sıx əlaqələndirilir.

İnsan yalnız dilin köməkliyi ilə abstrakt anlayışları formulə etmək imkanı qazanır. Bu mənada dil idrakın və təfəkkürün mühüm alətidir. Bununla yanaşı dil həm də fərdin sosiallaşmasının zəruri şərti və mühüm vasitəsidir. Artıq yaxşı məlumdur ki, ayrıca bir fərdin digər insanlarla birgəyaşayış fəaliyyəti olmadan o, cəmiyyətdə qərarlaşmış sosial normaları, qaydaları, mədəniyyəti mənimsəmədən, bir çox insan nəsillərinin yaratmış olduğu nailiyyətləri əxz etmədən insan kimi təsəvvür edilə bilməz. Bu fakt göstərir ki, insan, dil, cəmiyyət eynimənalı anlayışlardır, onlardan biri olmadan digəri mövcud ola bilməz. Məhz buna görə dilə müasir münasibəti pessimist münasibət kimi deyil, yüksək mənəvi dəyərlərə malik optimist münasibət kimi qəbul etmək lazımdır.

Müasir filosofların bir hissəsi belə fikir sərgiləyirlər ki, dil insan üçün nəinki yüksək mədəniyyət nümunəsi, onun əbədi rifah halı, həm də müəyyən mənada ciddi təhlükə mənbəyidir. Məsələn təkcə bunda deyil ki, insan bəzən dildən yetərincə istifadə etməyi bacarmadıqda, bundan əziyyət çəkir. Qeyd etməliyik ki, bu qüsurun səbəbi dilin daşıyıcısı olan fərdin təfəkkür tərzində deyil, həm də dilin özünün mənsubiyyətində axtarılmalıdır. Belə ki, dil nəinki ünsiyyət vasitəsi, mövcud biliklərin insanlar arasında bölüşdürülməsi alətidir, o həm də insanlar üçün müəyyən dərəcədə təhlükə mənbəyidir. Dilin təbiəti elədir ki, o, insan üçün sanki tələ quraraq bir növ onun üçün təhlükə mənbəyinə çevrilir. Dilin bu cəhəti xalqımızın məşhur “dil var baş ucaldır, dil var baş kəsdilir” atalar misalında özünün qabarıq ifadəsini tapmışdır. Dilin təbiətən ziddiyyətli olması, onun varlığında humanizm ilə qəddarlığın dialektik vəhdət təşkil etməsi müasir fəlsəfi fikirdə onun tədqiqinə yeni rakursdan yanaşılmasını zəruri edir.

Dil fenomeni ilə bağlı müasir filosofların gəlib çıxdıqları mühüm nəticələrdən biri də bundan ibarətdir ki, insan həyatında dilin rolu o dərəcədə böyükdür ki, sözün müəyyən mənasında dilin həтта reallığı yarada bilməsi fikri də irəli sürülür. Bu kontekstdə müasir fəlsəfənin əsas tezlərindən biri belə səslənir: “Söz söyləmək – müəyyən mənada dünyanı yaratmaq deməkdir”. Fikrimizcə, bu tezin düzgün şərhə ehtiyacı vardır. Xalqımızın atalar məsələlərinin birində çox haqlı olaraq deyilir: “halva – halva deməklə, ağız şirin olmaz”. Doğrudan da halva sözü ağız şirin edə bilmədiyi kimi, söz də daşı çörəyə çevirmək kimi ecazkar qüvvəyə malik deyil. Bu faktlar göstərir ki, dil və reallığın münasibəti özünün mürəkkəbliyi ilə fərqlənir. Bu münasibətlə dilin müasir elmi fikirdə kök salmış iki xüsusiyyətinə qısaca da olsa nəzər salmaq vacibdir.

Dil və reallığın qarşılıqlı münasibətinin birinci xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, dil konstruksiyasının düzgünlüyü mühakimənin düzgünlüyünün qarantı sayıla bilməz. Gerçəklikdə dildə təcəssüm tapan sözlərə uyğun obyektlərin olması fəlsəfədə “mövcudluq” anlayışından istifadəni zəruri edir. Bu halda həmin obyektlərin mövcudluğu iki yolla yoxlanılır: birincisi, həmin sözlərin qrammatik qaydalara nə dərəcədə uyğun gəlməsi ilə, anlayış və mühakimələrin məntiqi cəhətdən ziddiyyətli olmaması ilə. Məsələn, bu münasibətlə dildə asanlıqla istifadə etdiyimiz “dairəvi kvadrat” anlayışına nəzər salaıq. Bu anlayış məntiqi baxımdan ziddiyyətli olduğundan gerçəklikdə ona heç bir obyekt uyğun gəlməyəcəkdir. Eynilə gerçəklikdə “su pərisi”, “kentavr”, “sfinks” kimi anlayışlara da adekvat obyektlər tapmaq mümkün deyil. Deməli, dildə istifadə olunan sözlərə gerçəklikdə uyğun gələn və gəlməyən predmetlər ola bilər. Belə hallarda bizi düşünməyə yönəldən iki sualla rastlaşırıq: birincisi, gerçəklikdə real analoqu olmayan sözlərdən istifadə etmək nə dərəcədə doğrudur? Və ikincisi, gerçəklikdə mövcud olan obyektlərə uyğun gələn sözləri uyğun gəlməyən sözlərdən fərqləndirməyin əsası, meyarı nədir? Məhz bu suallar üzərində yüksələn reflektiv düşüncələr mövcudluq problemini bir sıra fəlsəfi cərəyanların mərkəzi probleminə çevirmişdir.

XXI əsrdə dil və reallığın münasibətinin aydınlaşdırılmasının bir xüsusiyyəti də diqqəti çəkir: özlüyündə aydındır ki, dilin zəngin (məsələn, ərəb dili), yaxud yoxsul olması (məsələn, erməni dili) onun imkanlarına müəyyən təsir göstərmə gücünə malikdir. Zəngin

dil fikrin daha çox çalarlarını ifadə etməyə, təfəkkür sisteminin dərinliklərinə daha çox enməyə, onun yüksək səviyyəli imkanlarını aşkara çıxarmağa imkan verdiyi halda, sözlərlə yoxsul olan dil belə imkanlardan məhrum olub, fikrin yoxsulluğundan, onun inkişaf səviyyəsinin məhdudluğundan əziyyət çəkir.

Dil praktiki olaraq sözlər formasında, idrak isə xalis ideal sahə kimi abstraksiyalarda mövcuddur. Elmin isə vəzifəsi dil və idrakı özünün tədqiqat predmetinə çevirməkdir. Amma real, praktiki idrak həmişə dildən istifadə edilməsini tələb edir. Ona görə də idrakın sistemli təhlili labüdə dilin təhlilinə gətirib çıxarır.

Dilin idrakı funksiyasının araşdırılması beyində dilemma xarakterli bir sual formalaşdırır: dil gerçəkliyin şüurda inikas formasıdır, yoxsa idrak obyektinə yaxınlaşma vasitəsi? Bu sualın cavablandırılması “ya – ya da” formasında ifadə olunur. Dil insanın idrakı fəaliyyətinin reallığı olub, özünün bütün nəticələri ilə ancaq cəmiyyətdə mövcud olan idrakdır. İdrakın nəticəsi isə konkret mənə kəsb edən və işarələr sistemi kimi çıxış edən dildir. Dilin ehtiva etdiyi işarələrin mənasının və əlaqələrinin təhlili göstərir ki, dil inikasın maddi vasitəsi, mənə isə onun ideal inikas formasıdır. İşarə və mənə dilin məzmununa vəhdət halında daxil olur. Lakin dildə təcəssüm tapan işarələr bir sıra hallarda öz mənalarından təcrid edilərək onlara qarşı əks qoyulur. Belə əksliklər bir halda dil kimi, digər halda isə idrak kimi qəbul edilir. Belə hallarda dil və idrakın bütün həcmələri deyil, ancaq bəzi tərəfləri götürülür və dilin tərkibinə daxil olan işarələr maddi tərəf kimi, idrakın tərkibinə daxil olan tərəflər isə predmetlərin ideal inikası kimi anlaşılır.

Uzun müddət “dil” termini ancaq insanların birlik formalarının inkişafı prosesində tarixən qərarlaşmış təbii dillər kimi başa düşülmüşdür. Təbii dillərdə sözlər işarələr formasında çıxış edir. Halbuki cəmiyyətin və elmin növbəti dinamik inkişafı “süni dil” adlanan yeni keyfiyyətli dil forması yaratmışdır. Bu qəbildən olan dillərdə işarə funksiyasını sözlər deyil, elm tərəfindən işlənib hazırlanan, ciddi və konkret mənə kəsb edən simvollar, şərti işarələr yerinə yetirir. Elmdə süni dillərin yaradılması və onların getdikcə süni işarələrlə möhkəmləndirilməsi adi proses olmayıb insan idrakının tərəqqisini ifadə edən rəşional fenomendir.

Təbii və süni dillər bir – birindən yerinə yetirdikləri funksiyalara görə fərqlənirlər. Cəmiyyətdə təbii dillər əsasən iki funksiyayı yerinə yetirir. Onlardan biri siqnifikativ, digəri isə kommunikativ funksiya adlanır. Birinci funksiya dildə informasiyaların qeydə alınmasını, gerçəkliyin bəzi tərəflərinin dilin termin və cümlələrində ifadə edilməsini təmin edir. Dilin ikinci funksiyası isə həmin informasiyaların dil terminləri və cümlələr vasitəsilə ötürülməsini ifadə edir. Beləliklə, təbii dil gerçəklik haqqında informasiyaların kodlaşdırılması, qorunub saxlanması və zənginləşdirilməsi vasitəsinə çevrilir. Təbii dil insan fəaliyyətinin zəruri elementi olub, fikirlərimizi, hisslərimizi ifadə etməyə, onları obyektiv qiymətləndirməyə əsas verir. Dil insanın əxz etdiyi bilikləri möhkəmləndirib ifadə etməklə yanaşı, onların insandan insana, nəşildən nəslə ötürülməsini də təmin edir. Dil determinatorları (cisimləri, hadisələri, prosesləri, əlaqə və münasibətləri, kəmiyyət və keyfiyyət) işarə etməyə, onları sözlərlə adlandırmağa zəmin yaradır. Dil insan intellektini, mədəniyyətini, mentalitetini inkişaf etdirir. Ayrı – ayrı fərdlərin nitqində təzahür edən dil həm də onların hərəkət və davranışlarının tənzimlənməsi vasitəsinə çevrilir.

Təbii dilin mühüm xarakteristikalarından biri də onun insanların əmək fəaliyyəti prosesində yaranıb inkişaf etməsidir. Əmək insanlar arasında təsir göstərən ələ məqsədəuyğun və kollektiv fəaliyyətdir ki, onun gedişində fərdlərin informasiya mübadiləsinə ehtiyac yaranır. Əmək həm də təbii qanunauyğunluqların dərkini tələb edən məqsədəuyğun fəaliyyətdir. Buna isə yalnız predmet və hadisələrin ümumi və mühüm tərəflərinin təfəkkürdə inikas etdirilməsi ilə nail olmaq olar. Bu proses isə dilin iştirakı olmadan rallaşdırıla bilməz.

Cəmiyyətdə təbii dillər ilə yanaşı çoxsaylı ixtisaslaşdırılmış elmi dillər də mövcuddur. Onların bəziləri təbii dillərin şəkil dəyişməsi kimi, digərləri isə təbii dillərə az oxşayan, bəzən də heç oxşamayan dillər kimi mövcuddur. Elmi dillərin bəziləri heç siqnikativ, yaxud kommunikativ funksiya da daşımır. Buna baxmayaraq xüsusi elmi məsələlərin formulə edilməsi və həllində onların rolu heç də az deyil.

Dilin semiotik sistem kimi öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Semiotik sistemlərdə çoxsaylı simvollar istifadə olunur. Simvollar müəyyən işarələrdir. İxtiyari maddi obyekt, məsələn, səslər, təbaşirin yazı lövhəsində, mürəkkəbin kağız üzərində izi simvola misal ola bilər. Məsələn, əlimizdə tutduğumuz alma - obyekt, onun şəklisi isə simvol, yaxud işarədir. Simvolun yaradılması üçün obyekt kifayət qədər ətraflı qavranılmalıdır. Baxılan dilin formalaşmasında istifadə olunan simvollar çoxluğu onun əlifbasını, müəyyən üsulla nizamlanan simvollar çoxluğu isə “simvolların nizamlanmış ardıcılığı” yaradır. Müləhizələrin gedşinə əngəl törətməyən işarələrin kağız üzərindəki şəkilləri (məsələn, $>$ işarəsi – böyüklüyü, $<$ işarəsi – kiçikliyi, $\int$ işarəsi – inteqralı, A işarəsi – fizikada işi, F işarəsi - qüvvəni və s.) xüsusi konfigurasiyalar, onların düzülüş qaydası – xətti nizamlanma, nizamlanmaların ardıcılığı isə “simvollar sətri” adlanır.

Dilin əlifbası əsasında sözlərin quraşdırılması ixtiyari şəkildə deyil, ciddi qaydalara əsasən baş verir. Həmin qaydalar əsasında simvollar baxılan dilə mənsub olan sözlər, sözlərdən isə sətirələr yaradılır. Dilin sözləri termin və cümlələrə bölünür. Semiotikadan fərqli olaraq dilşünaslıqda sözlər ancaq terminləri, simvollar isə sətir növlərini bildirir. Buna görə dilşünaslıqda termin və cümlələr simvol sətirələrinin növləri kimi qəbul edilir.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, dil əlifbadan və onun əsasında yaradılan sözlərin quraşdırılması qaydalarından ibarətdir. Həm də dili təşkil edən sistem dilin özü ilə eynilik təşkil edir.

Məlum olduğu kimi dili onun konkret əlifbası və simvol sətirələrinin seçilməsi qaydaları təşkil edir. Müasir kibernetik ədəbiyyatda belə qaydaların sayının on minlərlə olduğu göstərilir. Süni dillərdə istifadə olunan belə qaydaların sayı isə xeyli azdır. Həm də süni dillərdə bu qaydalar formal (sintaksis) səciyyə daşımaqla sözlərin ancaq formalarına görə quraşdırılır və tanınır. Halbuki təbii dillərdə sözlərin tanınma qaydası semantik, yəni məzmunlu səciyyə daşıyır və məzmunu (semantika) görə seçilir. Məsələyə bu kontekstdə yanaşılması bizi maraqlı bir sualla qarşılaşdırır: sözün məzmunu və forması necə başa düşülməlidir? Bu sualı adekvat cavablandırmazdan əvvəl qeyd edək ki, dilin məzmunu fiziki obyektlər, yəni simvollar əsasında yaransa da, o sadəcə maddi sistem olmayıb, özünün spesifik cəhətləri ilə fərqlənən semiotik sistemdir. Dilin bu cəhəti belə bir səbəbdən irəli gəlir ki, dil elementlərinin (simvol və sözlər) nisbətən fiziki sistem təşkil edən maddi qarşılıqlı təsirlər ilə deyil, əsasən semiotik (sintaksis və semantika) qaydalarla təyin olunur. Halbuki dilin strukturunu təşkil edən simvollar semiotik obyektlər olmayıb, maddi obyektlərdir. Məhz buna görə də simvolların yazılış qaydası semiotik prinsiplərlə deyil, maddi qarşılıqlı təsirlərlə şərtlənir. Simvollar və sözlər müxtəlif təbiətli sistemləri təmsil etdiklərindən (halbuki bu vəziyyət simvolun eyni zamanda söz ola bilməsini istisna etmir) onlar dilin məzmun və formasına ciddi təsir göstərir. Simvol maddi obyekt olduğundan onun forması da maddidir. Bu o deməkdir ki, simvolun forması bütün izomorf maddi sistemlər üçün ümumi olan bir sıra cəhətlərə malikdir.

Suallar müstəvisinə qaldırdığımız məsələyə aydınlıq gətirmək üçün əyani bir misala müraciət edək və bu məqsədlə “A” simvolunun formasının mənasını müəyyənləşdirməyə çalışaq.

İrəlicədən qeyd edək ki, nümunə seçdiyimiz “A” simvolunun forması onun müxtəlif variantlarda yazılan (A, A, a və s.) simvollarında nümayiş etdirilən ümumi əlamətdir. Bu simvolların yazılışında fərqli cizgilər aşkar görünsə də, onların hər biri izomorfizmi, yəni özündə “A” hərfini ifadə etməsini qoruyub saxlayır. Buna görə də simvolun forması

dedikdə eyni sinfə daxil olan simvolların ümumi cəhətlərini əks etdirən abstrakt – nəzəri obyektlər başa düşülür. Deməli, simvolun forması onun spektrinə daxil olan hərflərin yazılış qaydasını deyil, spektrin ehtiva etdiyi hərflərin ümumi əlamətini ifadə edir. Bu anlamda konkret simvol – fiziki məzmunu və məkan forması olan konkret maddi sistem kimi başa düşülür. Simvolun məzmunu onu təşkil edən maddədən, forması isə abstrakt işarədən, yəni verilmiş sinfin bütün simvolları üçün ümumi olan əlamətdən təşkil olunur. Həm də bu forma simvolu təşkil edən maddənin elementlərinin qarşılıqlı təsirləri ilə müəyyən olunur.

Beləliklə, biz simvolların məzmunu və forması haqqında sərgilədiyimiz biliklərə söykənərək sözün formasını aşağıdakı düsturla ifadə edə bilərik: sözün forması onun məzmununa daxil olan simvolların məkan etibarilə nizamlanmış ardıcılığıdır. Məsələn, biz “ABC” sözünün forması dedikdə onun məzmununa daxil olan A, B, C simvollarının məkanca sıralanmış nizamlı ardıcılığını başa düşməliyik. Əgər bu halda sözlər onların məzmununa daxil olan simvolların sayına, yaxud düzülüş ardıcılığına görə fərqlənirsə (məsələn, D, Ə, R, S simvollarından yaranan “dərs” və “sədr” sözləri), deməli, onların forması da müxtəlif olmalıdır. Bu nəticə göstərir ki, sözün məzmununa onu təşkil edən simvolların daxil edilməsi ardıcılığı konkret semiotik qaydalarla tənzimlənməlidir. Sözün tərkibinə daxil olan simvolların semiotik münasibətləri məhz bu qaydalarla müəyyən olunur. Buna görə sözün forması maddi olmayıb semiotik səciyyə daşıyır. Simvollar sözün tərkibinə sintaksis qaydalar əsasında daxil edilir. Bu qaydaları əsas tutaraq sözün semantik formasını onun sintaksisi adlandırırlar.

Sözün məzmunu dedikdə onun mənası, cümlənin məzmunu dedikdə isə sözün ifadə etdiyi mülahizənin mənası, yaxud onun semantikəsinə qiymətləndirilməsi başa düşülür. Sözün mənası və əhəmiyyəti semantik qaydalarla şərtləndiyindən simvollardan fərqli olaraq onun məzmunu maddi deyil, semantik səciyyə daşıyır. Sözün məzmunu onun mənasını (semantikasını) ifadə etdiyindən onu semantika ilə, formasını isə sintaksis ilə eyniləşdirmək olar. Başqa sözlə, dilin tərkib elementləri (sözlər və simvollar) semiotikada, formaları isə sintaksisdə öyrənilir.

Dilin tərkib elementlərinin (semiotika) onun məzmun (semantika) və formasından fərqləndirilməsi bizə mühüm metodoloji əhəmiyyətli bir məsələyə - elmi dilin tiplərinin təhlilinə keçməyə əsas verir. Amma dillərin tipologiyasını verməzdən əvvəl semantikada, sintaksisdə və pragmatikada dilin həyata keçirdiyi başlıca qnoseoloji funksiyalara nəzər salmaq lazım gəlir.

Semantikada dildən istifadə edən subyektdən sərf nəzər olunmaqla dil işarələri ilə onların əks etdirdikləri obyektlər arasında münasibətlər təhlil olunur. Sintaksisdə dildən istifadə edən subyektdən və dil ifadələrinin əks etdirdiyi obyektlərdən sərf nəzər edilərək dilin strukturu, dil işarələri arasında əlaqələrin yaranması və dəyişilməsi qaydaları öyrənilir. Pragmatikada isə dildən istifadə edən subyektlərlə dil ifadələri arasında münasibətlər təhlil obyektinə çevrilir.

Dilin məntiqi – fəlsəfi konsepsiyasında onların təsnifatı məsələsi mühüm metodoloji və idrakı əhəmiyyət kəsb edir. Semantikanın, sintaksisin və pragmatikanın idrakı funksiyalarının nəzərə alınması və dilin semiotik əlamətlərinin bölgü prinsipini qəbul edilməsi şərtilə dillərin müasir təsnifatını belə sərgiləmək olar: dillər təbii və süni dillərə bölünür. Təbii dillər də öz növbəsində spesifikasişdirilmiş danışq dillərinə və elmi dillərə ayrılır. Riyazi dilin təmsalında elmi dilin bəzi xüsusiyyətlərinə nəzər salaq.

İxtiyari elmin, o cümlədən riyaziyyatın dili milli dillərdən bununla fərqlənir ki, bu dil spesifikasişdirilmiş danışq dilləri üçün səciyyəvi olan bəzi dürüst olmayan ifadələrdən kənarda qalır [9, s. 191]. Müasir riyaziyyatın dili qısa və dürüst ifadə edilən dildir. Bu dilin üstünlükləri onun düsturlarında təcəssüm tapır. Belə ki, riyaziyyatın düsturlar vasitəsilə aydın və dürüst ifadə olunan mühakimələri yığcam və araşdırıla bilən olmaqla mətnin aydın

və birmənalı oxunmasına imkan yaradır. Buna görə də riyaziyyatın bir çox işarələri beynəlxalq status qazanmışdır. Təsadüfi deyildir ki, mütəxəssislər hətta öz sahələrinə aid mətnlərin yazıldığı dilləri bilmədikləri halda belə onları praktiki olaraq lüğətsiz oxuya bilirlər. Ancaq bununla belə riyaziyyatın düstur dilinin anlaşılmasını metaforikcəsinə şişirtmək də olmaz. Unutmaq olmaz ki, müasir riyaziyyatın simvolik aparatının müxtəlif xalqlar üçün vahid şəkllə salınmasına baxmayaraq simvollarından istifadə edilməsində xeyli dərəcədə çətinliklər qalmaqdadır. Belə çətinliklərdən biri riyazi dilin düsturlaşdırılması ilə bağlıdır. Yaxşı məlumdur ki, adi danışq dilində istifadə olunan sözlər əksər hallarda çoxmənalı olub, dəqiqlikdən uzaqdır. Halbuki dəqiqlik və ciddilik dilin idealıdır. Dilin qarşısına qoyulan bu tələb ilk növbədə riyaziyyata aiddir. Dilin dəqiqləşdirilməsinin mühüm üsullarından biri onun tərkibinə simvolik işarələrin daxil edilməsi ilə bağlıdır. Lakin bu halın özündə belə simvolun məna genişliyi qorunub saxlanılmalıdır. Bu baxımdan riyazi dilin düsturlaşdırılmasının ən optimal yolu riyazi hesablamaların düzgün qurulması ilə bağlıdır.

Bu bölgədə iştirak edən süni dillər elmi – praktiki məsələlərin həlli üçün alimləri işləyib hazırladıqları dillər hesab olunur. Süni dillər alqoritmik (formal) və qeyri – alqoritmik dillərə bölünür. Alqoritmik qurulmuş dillər də mürəkkəb tərkibli olub, xalis formal dillərə və formal – məzmunlu dillərə bölünür. Formal məzmunlu dillər də amorf olmayıb, iki növə - alqoritmik – semantik (qnoseoloji) dillərə və qeyri – alqoritmik semantik (qneseoloji) olmayan dillərə bölünür.

Dillərin yuxarıda verdiyimiz tipologiyası ilə bağlı bəzi məsələlərə aydınlıq gətirməyi vacib sayaraq, əvvəla qeyd edək ki, təbii dil terminlərinin adi danışq dilləri və elmi dillər üzrə spesifikasişdirilməsi onların sistemli öyrənilməsi yolunda mühüm mərhələdir. Bu proses təbii dil terminlərinə spesifikasi məna verilməsindən, onların məzmununun dəqiqləşdirilməsindən ibarətdir. Halbuki süni dil terminlərinin spesifikasişdirmə əlamətinə görə təsnif edilməsinə heç bir ehtiyac yoxdur. Bu halda nəzərə almaq lazımdır ki, süni dillərin yaradılması məhz spesifikasişdirilmiş terminlər əsasında reallaşdırılır. Məsələn, Azərbaycan leksikonunda spesifikasişdirilmiş təbii dillər dedikdə müxtəlif dialektli danışq dilləri (məsələn, Naxçıvan şivəsi, Qarabağ şivəsi, Bakı şivəsi. Şirvan şivəsi və s.) başa düşülür. Spesifikasişdirilmiş elmi dillər isə müxtəlif elmi dillərin, o cümlədən fizikanın, kimyanın, riyaziyyatın, biologiyanın və s. dilləridir.

Dilin termin və cümlələrinin sintaksis quruluşu müəyyən alqoritmlər əsasında yaradılır. Müasir riyazi təfəkkürdə özünə geniş yer alan “alqoritm” termini öz məzmununa görə metod anlayışına çox yaxındır. Alqoritm – verilmiş başlanğıc parametrlərdən axtarılan nəticəyə doğru aparan, dəqiq və birmənalı təyin olunan sonlu sayda əməliyyatların ardıcılığıdır. Deməli, alqoritm insanın birmənalı nəticəsi olan fəaliyyət üsuludur. Buna görə də alqoritmın intuitivcəsinə başa düşülməsi daha çox əyani misallara əsaslanır.

Xüsusi halda natural ədədlərin toplanması, çıxılması, vurulması və bölünməsi alqoritmlərə misal göstərilə bilər. Başqa bir misal: $ax^2 + bx + c = 0$ şəklində verilən tam kvadrat tənliyin alqoritmik diskriminant adlanan $D = b^2 - 4ac$ ifadəsidir. Biz tənliyi həll etmədən diskriminantın müsbət ($D > 0$), sıfır ($D = 0$), mənfi olmasına ($D < 0$) əsaslanaraq verilmiş tənliyin kökləri haqqında birmənalı fikir yürüdə bilirik.

Elmə alqoritmlər haqqında daha dəqiq misallar da məlumdur: Türinq maşınının işləmə prinsipi ardıcılığı, qismən rekursiv funksiyalar və s. belə elmi alqoritmlərdir.

Alqoritmlərin ehtiva etdikləri əməliyyatlar sonlu, birmənalı və nəticəli olmalıdır. Müəyyən nəticəyə gətirib çıxarmayan alqoritmlər qəbuledilməzdir. Alqoritm məzmunca genişlənilib metoda çevrilə bilər. Metodun nəticəsi qeyri – müəyyən, alqoritmın nəticəsi isə müəyyəndir. Alqoritmın nəticə verməsi üçün onun ehtiva etdiyi əməliyyatlar mütləq icra edilməlidir, əks halda onu alqoritm adlandırmaq olmaz. Alqoritm müəyyənlkdir, dəqiq və birmənalı təyin olunan metoddur. Metod isə “fuzzy” alqoritmikdir, yəni qeyri –

müəyyənliyin bir növüdür. Bununla belə, süni dillərin təsnifatında alqoritm bölgü prinsipi rolunu oynaya bilər. Alqoritm təsnifat prinsipi qəbul etməklə süni dilləri iki qrupa – alqoritmik süni dillərə və qeyri – alqoritmik süni dillərə bölürlər. Alqoritmik süni dil eyni zamanda alqoritmik qurulmuş sintetik dildir. Qeyri – alqoritmik dil də alqoritmikcəsinə qurulsa da o, sintetik olmayan dildir. Məsələn, rus dili zəngin ənənələrə malik olsa da, qeyri – alqoritmik dildir, belə ki, onun əlifbası əsasında yaradılan dilin termin və cümlələrinin qurulması üsulu məlum deyil. Qeyd edək ki, bütün təbii dillərin vəziyyəti eynilə belədir.

Müasir dillərin spektrinə qeyri – alqoritmik yolla formalaşdırılan süni dillər də daxildir. Məsələn, elmi problemlərin düzgün qoyuluşunu yoxlamaq məqsədilə təbii dillər əsasında bir sıra integrativ süni dillər yaradılmışdır. Bu dillərin yaradılması prinsipləri təbii dillərin yaradılması prinsiplərindən kəskin fərqlənir. Həm də həmi dillərin təşəkkülü prinsipləri alqoritmik olmadığından özləri süni dillər olsalar da, alqoritmik sayılmırlar. Deyilənlərə bunu da əlavə edək ki, alqoritmik dillər termin və cümlələrin formalaşmasına görə müəyyənləşdirilən formal dillərdir. Deməli, dilin termin və cümlələri məzmunlu olduqda belə o, formal dil olaraq qalır. Məsələn, bu baxımdan rus dilində cümlələrin yaradılmasının sintaksis qaydaları məlum olmadığından bu dil qeyri – formal hesab olunur. Halbuki cəbrin məlum olan dili burada istifadə olunan cümlələrin yaradılmasının sintaksisi məlum olduğundan bütövlükdə formal dildir. Riyaziyyatda məhz sintetik qaydalardan istifadə etməklə cəbr dilinin əlifbasındakı simvollar sətirlərinin cümlə olub – olmadığını yoxlamaq mümkün olmuşdur. Məsələn, cəbrdə " $a+b=c$ " simvollar sətri cümlə olduğu halda, " $a+b=$ " simvollar sətri artıq cümlə sayılmayacaqdır. Bu məsələnin pozitiv həlli üçün əlifba simvollarının işləmə qaydasını, simvollar və simvollar qaydasına cəbr dilinin tətbiqinin statistik qaydalarını bilmək tələb olunur.

Formal dilin tərifindən çıxarılan nəticələrdən birinə görə bu dil hökmən alqoritmik olmalıdır, əks halda formal dilin cümlələrini tanımaq mümkün olmazdı. Alqoritmik və formal dillərin əlamətləri ekvivalent olduğundan onlara sinonim anlayışlar kimi baxmaq olar.

Formal dilin termin və cümlələrinin məzmunlu olmasının bir sıra özəllikləri vardır. Həmin özəlliklərdən biri formal dilin termin və cümlələrinin məna kəsb etməsi, digər özəlliyi isə onun termin və cümlələrinin yalnız sintaksis əsaslara görə deyil, həm də semantik əsaslara görə müəyyənləşdirilməsidir. Bu səbəblərdən formal dilin məzmunlu olması onun eyni zamanda formal xarakterli olmasına əsla mane olmur.

Dil sözlərdən və işarələrdən mükəmməl və ardıcıl təşkil olunan məntiqi sistemdir. Bu səbəbdən dil və təfəkkürün əlaqəsinə yalnız sistem kimi deyil, həm də məntiqi sistem kimi baxılmalıdır. Məntiqi sistemin bütün elementləri məntiqi münasibətlərlə əlaqələnir, məntiqi münasibətlər isə sözlərin məntiqi formasını dəyişməz saxlayan məntiq qaydaları ilə müəyyən olunur.

Məlum olduğu kimi hər bir xalqın əsrlər boyu formalaşan və getdikcə zənginləşən dili vardır. Hazırda planetimizdə 7000 - ə yaxın dil mövcuddur, lakin onların yarısından çoxu yox olmaq təhlükəsi qarşısındadır. Ən çox işlənən dillərin sayı isə 100 - ə yaxındır. Bəşəriyyətin dil mədəniyyətinin ümumi mənzərəsi elədir ki, eyni bir dildən müxtəlif xalqların ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunur. Məsələn, hazırda ingilis dilindən dünyanın 58, fransız dilindən 29, ərəb dilindən 25, ispan dilindən 21, portuqal dilindən 8 ölkəsində istifadə olunur. Həm də hər bir dilin özünəməxsus məntiqi əsasları vardır. Bu məntiq məşhur yunan alimi və filosofu Aristotelin (e.ə. 384 – 322 – ci illər) təxminən 2300 il bundan əvvəl dünya xalqlarının mənavi mədəniyyətinə bəxş etdiyi ənənəvi, klassik, binar məntiqdir. Bu məntiqə uyğun olaraq hər bir xalqın nümayəndəsi bir termin və mühakimədən digər termini və mühakiməni çıxarmaq vərdisləri qazanmışdır. Həm də yeni termin və mühakimələrin alınmasında semiotik qayda – həqiqət prinsipi hökmən qorunub saxlanılır.

Hazırda dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin vətəndaşları danışıq dillərini gerçəkləşdirərkən təkcə Aristotelin binar məntiqindən deyil, Azərbaycan mənşəli amerikalı alimi Lütifi Zadənin keçən əsrin 60 – cı illərində yaratdığı qeyri – səliss məntiq nəzəriyyəsiindən də istifadə edirlər. Qeyri – səliss məntiq nəzəriyyəsinin yaranması təsadüfi olmayıb, müasir insanın təfəkküründə yeni tipli obyektin təzahürü ilə bağlıdır. Bu obyekt insan təfəkkürünün yeni formasını, fərqli səviyyəsini təşkil edən ‘elmi obrazlı’ təfəkkürdür. İctimai inkişafın təfəkkürdə yaratdığı yeni obyekt binar məntiqdən keyfiyyətə fərqlənən yeni məntiq sisteminin yaradılmasına zəmin yaratmışdır.

Dünyanı ancaq berrəngli görən və anlayışların ancaq keyfiyyət fərqlərini müəyyənləşdirən Aristotel məntiqindən fərqli olaraq Zadənin qeyri – səliss məntiqi dünyanı çoxrəngli görərək onu əks etdirən anlayışların keyfiyyət fərqləri ilə yanaşı, kəmiyyət və mənə çalarlarının fərqlərini də ortaya qoyur. Bu məntiq sistemləri arasındakı göstərilən fərq təsadüfi olmayıb, belə bir obyektiv fakta söykənir ki, əgər Aristotel məntiqinin tədqiqat obyektini təfəkkürün məntiqi səviyyəsi təşkil edirsə, Zadə məntiqinin tədqiqat predmetini elmi – obrazlı təfəkkür təşkil edir.

Digər tərəfdən, məlumdur ki, insan təfəkkürü mürəkkəb struktura malik olub, “sağlam düşüncə” adlanan və təfəkkürün nisbətən aşağı və sadə səviyyəsini təşkil edən dərrakədən və təfəkkürün yüksək və yetkin səviyyəsini təmsil edən zəkadan ibarətdir. Dərrakə elmi idrakda təfəkkürün “anlayış” forması ilə, zəka isə “ideya” forması ilə təmsil olunur. Aristotelin binar məntiqi əsasən təfəkkürün dərrakə səviyyəsi, Zadənin qeyri – səliss məntiqi isə əsasən təfəkkürün zəka səviyyəsi üçün yararlıdır.

Aristotelin binar məntiqi xətti dünyanın, Zadənin qeyri – səliss məntiqi isə qeyri – xətti dünyanın təfəkkürüdür. Dünya eyni zamanda həm xətti, həm də qeyri – xəttidir. Biz təfəkkürün dərrakə və zəka səviyyələrinin vəhdətini və yaşadığımız dünyanın eyni zamanda xətti və qeyri – xətti olmasını nəzərə alıb, deyə bilərik ki, insan öz mənəvi düşüncələrində həm xətti binar məntiqdən, həm də qeyri – səliss, qeyri – xətti məntiq sistemindən eyni dərəcədə istifadə etməlidir. Nisbətən sadə mühakimələr Aristotel məntiqi ilə, daha mürəkkəb mühakimələr isə Zadə məntiqi ilə tənzimlənir. Aristotel məntiqi Zadə məntiqinin xüsusi halı, Zadə məntiqi isə Aristotel məntiqinin ümumiləşmiş formasıdır.

Deməli, Zadənin qeyri – səliss məntiqinə aparan yol Aristotelin binar məntiqindən keçmişdir. Bu yolun mövcudluğu göstərir ki, binar və qeyri – səliss məntiq sistemlərinin əlaqəsi elmin uyğunluq prinsipi ilə tənzimlənən varislik əlaqəsidir. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, insan ruhunun öyrənilməsi yolunda Zadənin bu gün möhtəşəm sistem kimi görünən qeyri – səliss məntiq sistemi bəşəriyyətin nəzəri axtarışları yolunda heç də son mərhələ deyildir. Gələcəkdə təfəkkürün yeni forma və səviyyələrinin kəşfi elmdə yeni məntiq sistemlərinin yaradılmasına başlanğıc verəcək və onların hər biri nisbi həqiqətlər vasitəsilə mütləq həqiqətlər səviyyəsinə yüksələrək təfəkkürün elmi panoramasını daha zəngin elmi mənzərədə əks etdirəcəklər. Deməli, hər bir yeni məntiq sistemi təfəkkür proseslərini fərqli rəkursdan görmək üçün “trampolin” funksiyasını yerinə yetirəcək, əvvəlki məntiq sistemində həllini tapmayan bir sıra fundamental problemlər yeni məntiq sistemində özlərinin daha rəasional, daha dəqiq həllini tapacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Пирс Ч. С. Избранные философские произведения. М., 2000
2. Войтов А. Г. Философия. учебное пособие для аспирантов М., 2000
3. Соссюр Ф де. Курс общей лингвистики. Екатеринбург., 1999
4. Гносеологические вопросы семиотики. Л., 1964
5. Фреге Г. Логика и логическая семантика. Сборник трудов. М., 2000
6. Veysəlli F. Y. Semiotika. Bakı, 2010

7. Войшвилло Е. К., Дегтярев М.Г. Логика. М., 2008
8. Проблемы мышления в современной науке. Под редакцией Копнина П. В. и Вильницкого М. Б. М., 1964
9. Труды по теории множеств. М., Знание, 1985

ЯЗЫК КАК ЗНАКОВАЯ СИСТЕМА: ЛОГИКО – ГНОСЕОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

А.Мамедов, А.Аллахвердиев

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена некоторым вопросам логико-гносеологического анализа языка как знаковой системы в практической и познавательной деятельности людей. В статье знаки характеризуются как носители информации, а последние характеризуются как внутреннее состояние и сущность предметов. Особое внимание уделяется рассмотрению проблемы механизма превращения материального в идеальное в процессе познания, анализу связи знака с обозначаемым предметом, вопросам соотношения знака и значения. В статье дается качественная характеристика естественного и искусственного языка, выявляются различия между ними. Исследуются связи между содержанием и формой слова, а также роль бинарной и нечеткой логики в вопросе о связи языка и мышления.

LANGUAGE AS A SYSTEM OF SIGNS: LOGICAL – GNOSEOLOGICAL ANALYSIS

A.Mammadov, A.Allahverdiyev

SUMMARY

The article is devoted to some questions of the logical – gnoseological analysis of the language as a sign system in the practical and cognitive activities of people. In the article, signs are characterized as information carriers, and the latter are characterized as the internal state and essence of objects. Particular attention is paid to the problem of the mechanism of transformation of the material into the ideal in the process of cognition, the analysis of the relationship between the sign and the designated object, and the relationship between sign and meaning. The article gives a qualitative description of natural and artificial language reveals the differences between them. The connections between the content and the form of the word, as well as the role of binary and fuzzy logic in the question of the connection between language and thinking, are investigated.

ПРОБЛЕМА ГОСУДАРСТВА И ОБЩЕСТВЕННОГО УСТРОЙСТВА В УЧЕНИИ МОНТЕСКЬЕ

*Салимова Айтан Эльчин гызы.
Магистрант 2-го курса БГУ
ayten.azimzade@mail.ru*

Ключевые слова: Монтаскье, философия, законы, государство, право, мировоззрение

Açar sözlər: Montaskye, fəlsəfə, qanunlar, dövlət, hüquq, dünyagörüşü

Keywords: Montesquieu, philosophy, laws, state, law, worldview.

В данной статье я бы хотела разобрать проблему государств, отталкиваясь от известного произведения Шарль Луи де Монтескье «О духе Законов». В этом произведении он построил натуралистическое описание различных форм правления и причин, которые сделали их такими, какие они есть, и которые способствовали или ограничивали их развитие. Он использовал эту историю, чтобы объяснить, как можно уберечь правительство от коррупции, как внедрить законы, чтобы человек мог чувствовать ответственность за свои деяния.

Цель Монтескье в «Духе законов» — объяснить правовые, юридические, моральные законы и социальные институты. Это может показаться невыполнимой задачей: в отличие от физических законов, которые, согласно Монтескье, установлены и поддерживаются Богом, позитивные законы и социальные институты создаются подверженными ошибкам людьми, которые «подвержены... невежеству и ошибкам, унесённый тысячей безудержных страстей» (1, с 1).

Поэтому можно было бы ожидать, что наши законы и институты будут не поняты, и это ожидание, подтверждается необычайным разнообразием законов, принятых различными обществами. Тем не менее, Монтескье полагает, что этот кажущийся хаос гораздо более понятен, чем можно было бы подумать. По его мнению, ключом к пониманию различных законов и социальных систем является признание того, что они должны быть адаптированы к множеству различных факторов и не могут быть правильно поняты, если не рассматривать их в этом свете. В частности, законы должны быть адаптированы «к людям, для которых они созданы..., к характеру и принципам каждого правительства,... к климату каждой страны, к качеству ее почвы, к ее положению и масштабам» (1, с 204).

Они должны иметь отношение к основному занятию туземцев, будь то земледельцы, охотники или пастухи: они должны иметь отношение к степени свободы, которую допускает конституция, к религии жителей, к их склонностям, богатству, численности, торговле, нравам, Наконец, они имеют отношение друг к другу, а также к своему происхождению, к намерению законодателя и к порядку вещей, на котором они установлены; во всех этих различных аспектах их следует рассматривать.

Когда мы рассмотрим правовые и социальные системы в связи с этими различными факторами, полагает Монтескье, мы обнаружим, что многие законы и институты, которые казались загадочными или даже извращенными, на самом деле вполне понятны.

Понимание наших законов также поможет нам увидеть, какие их части действительно нуждаются в изменении и как эти перемены могут быть осуществлены. Например, Монтескье считает, что законы многих стран можно сделать более либеральными и более гуманными и что их часто можно применять

менее произвольно, с меньшими возможностями для непредсказуемого использования государственной власти. Аналогичным образом можно отменить религиозные преследования и рабство и поощрять торговлю. Эти реформы в целом укрепят монархические правительства, поскольку они повышают свободу и достоинство граждан. Если законодатели поймут взаимосвязь между законами, с одной стороны, и с другой, условиями своих стран и принципами своего правительства, они будут в лучшем положении для проведения таких реформ, не подрывая правительства, которые они стремятся улучшить.

В частности, он рассматривал деспотизм как постоянную опасность для любого правительства, которое еще не является деспотическим, и утверждал, что его лучше всего можно предотвратить с помощью системы, в которой различные органы осуществляли законодательную, исполнительную и судебную власть и в которой все эти органы были связаны обязательствами по принципу верховенства закона. Эта теория разделения властей оказала огромное влияние на либеральную, а также политическую теорию и на создателей конституции Соединенных Штатов Америки. Но пойдем по порядку.

Начиная с предисловия, автор в первую очередь извиняется и просит не судить его строго. «Я пишу не с целью порицать установления какой бы то ни было страны. Каждый народ найдет в моей книге объяснение существующих у него порядков, и она, естественно, приведет к заключению, что предлагать в них какие-нибудь изменения этих порядков имеют право только те лица, которые получили от рождения счастливый дар проникать одним взглядом гения всю организацию государства» (1, с 8).

Завершает предисловие таким обозначением как политическая добродетель. Политическая добродетель отличается от проблемы добродетель общества тем, что там, в основном излагается политическая цель, своеобразная форма правления. Ну и естественно затрагивая политику, он не забыл и о законах. Но он затрагивает не только всем известные законы, с помощью которых люди способны отстаивать свои права, но и законы природы (1, с 13). Далее он дает определение человеку в политическом контексте. В котором он описывает человека, как индивида, который чтит Бога, хочет есть, пить, желает общения с себе подобными, хочет жить в здоровом обществе и мире. Этот тезис затем получил распространение у Дэвида Юма. Дэвид Юм, описывая человека, дает определение того, что человек смог возвыситься над всем остальным, в отличие от других живых организмов (растение, насекомые, животные и так далее) (2, с 11).

Что касается Шарль Луи де Монтескье давая описание человеку, также отмечает, что человек понимая, что способен создать общество, перестает бояться чего либо, а напротив начинает возвышать свои силы над всем остальным (1, с 14). Но, как и в каждой сфере, и тут начинаются конфликты, а все потому, что каждый пытается возвысить свои силы над другими людьми. И единственным способ для урегулирования и исчерпания конфликтов, является введение законов.

Законы бывают политические и гражданские. Политические законы, это все что касается государства. А гражданские законы они больше регулируют бытовые вопросы.

Шарль Луи де Монтескье, рассуждая о введение законов, так же пытается вникнуть в их основную роль, в то насколько он важен для граждан, в то насколько введение законов, имеет особую ответственность. Ведь, благодаря нему зависит будущее людей. Насколько нужно быть разумным и дальновидным, чтобы уметь грамотно вводить тот или иной закон в определенной сфере, так чтобы не нарушить ничью свободу и право.

Далее хотелось бы затронуть тему международных законов, которые действуют не только на граждан того или иного одного государства, но и охватывает целый ряд стран, городов и так далее. Монтескье видит международные законы более правыми, так как, находясь в рамках определенной страны и выезжая за ее пределы, человек теряется, не может свыкнуться с запретами и напротив привилегиями страны, в которую он только вступил. Также как Гуго Гроций, Монтескье затрагивает проблему международных законов, которые созданы как феномен для решения вопросов, связанных с войной. И война, если для нас звучит как нечто разрушительное, то Монтескье видит ее как нечто благое, в которой одна из сторон обязательно будет ликовать, расширит свои территории.

Ссылаясь на его произведения, можно утверждать, что по мнению Монтескье в каждом государстве власть делится на 3 части: 1) законодательная 2) исполнительная, которая ведет международным правом 3) исполнительная власть, которая ведет гражданским правом.

По мнению Монтескье, если в государстве царствует законодательная власть, то там правитель создает законы, которые действует без истечения времени, а также такие законы, которые были созданы на определенный срок. А также он может в любое время отменить тот или иной закон. Закон (в независимости от того, какой), обязательно должен быть усвоен каждым гражданином и нести ответственность, не зависимо от того, знает он его или нет. Одним словом не знание закона не должно освобождать его от ответственности. В ином случае, любой может нарушить закон, а затем укрыться от ответственности прикрываясь отсутствием знания его.

Если в государстве царствует исполнительная власть, то там государь объявляет войну или же идет на примирение и заключает мир. Посылает своих людей или принимает послов других государств, сохраняет мир в своем государстве, а также целостность своих территорий.

Если в государстве царствует исполнительная власть, которая ведет международным и гражданским правом, то там правитель в основном следит за порядком своего государства. То есть он позволяет жителям своей страны отстаивать свои права, а нарушителям – нести наказание за свои деяния. Для каждого человека чувство свободы и уверенность в том, что его права защищены-есть высшая награда.

Если законодательная и исполнительная власть или же судебная и законодательная будут сплетены, то такое государство пойдет на прах. Так как в этом случае, если правитель тиран, то он будет создавать и тиранические условия для жителей своего государства. Жители лишаться той свободы, к которой так стремились.

Шарль Луи де Монтескье, затрагивая тему режимов, выделяет 4 политических режима: 1) демократический 2) аристократический 3) монархический 4) деспотический режим правления

Демократический режим это тот режим в котором правит народ. Вообще слово «демократия», в переводе с греческого означает – народовластие, где основная власть у народа и осуществляется она по его воле и в его интересах. В таком режиме главным принципом является – добродетель. Это такой режим республики, где имущество распределено поровну, а значит совсем не может быть роскоши (1, с 90).

Что касается аристократического режима, то хотелось бы сделать параллель между ими двумя. Если в демократической республике собрание формируется всеми гражданами, то в аристократической собрание состоит из знати. Тут власть разделяется между аристократией, знатью и сенатом. Но в этом режиме есть опасность деспотии. Это когда баланс в правлении нарушается и вся власть переходит

к кому-то или чему-то одному. Если в аристократическом государстве, народ добродетелен, то люди могут быть также счастливы, как и при народном правлении (1, с 52).

Переходя к следующему режиму, Монтескье описывает монархический, как честь. (1, с 39) Весьма интересная трактовка. Вообще монархический режим, это когда власть в лице одного человека, который находится в рамках закона. По его мнению, именно монархический режим, является более прогрессивным, так как он создает положительный климат: и политический и социальный.

И самой наихудшей формой правления, является - деспотический. Здесь власть тирана, который находится без контроля. Его силы и власть превышают мощь людей, народа и всего мирского. Тут закон проникнут духом рабства. В этом государстве всякий тиран, в то же время и раб (1, с 38). Тиранический режим, является самым ужасным, но в то же время самым распространенным. А причина его разрастания в том, что она очень непринужденная. Если в монархическом режиме, мы сразу же затронули тему чести, то в этом режиме о нем и речи быть не может. Так как честь базируется на морально-этический кодексах. В деспотическом же режиме, как я упомянула выше, во главе стоит деспот, а потому о морали, а тем более о этике и речи быть не может. Про такую форму правления писал и Томас Гобс «Неправомерность и несправедливость в мирных спорах некоторым образом подобны тому, что в диспутах схоластов называется абсурдом. Как в этих спорах мы называем абсурдом противоречие тому, что утверждалось раньше, так обычно мы называем несправедливостью или неправомерностью произвольное разрушение того, что раньше было добровольно сделано» (3, с 90).

ЛИТЕРАТУРА

1. Шарль Луи Монтескье, « О духе законов», 1748 г.
2. Дэвид Юм «Исследование о человеческом разумении» 1748 г.
3. Томас Гобс «Левиафан» 1936 г.

Проблема государства и общественного устройства в учении Монтескье

Салимова Айтан Эльчин

АННОТАЦИЯ

В статье анализируются основные проблемы государства и право XIX века. Особо отмечается разделение властей в государстве и дается детальное описание каждого из них.

MONTESKYE TƏLİMİNDƏ DÖVLƏT VƏ İCTİMAİ QURULUŞ PROBLEM

Səlimova Ayten Elçin

XÜLASƏ

Məqalədə XIX-cu əsrin dövlət və hüququn əsas problemləri təhlil edilir. Dövlətdə səlahiyyət bölgüsü xüsusilə qeyd edilir və onların hər biri haqqında ətraflı təsvir verilir.

THE PROBLEM OF THE STATE AND SOCIAL STRUCTURE IN THE TEACHINGS OF MONTESQUIEU

Selimova Ayten Elchin

SUMMARY

The article analyzes the main problems of the state and law of the XIXth century. The division of powers in the state is especially noted and a detailed description of each of them is given.

QEYRİ-SƏLİS MƏNTİQ HAQQINDA DÜŞÜNCƏLƏR

*f.e.d, dosent İsrəfilov Mahir Mənsur oğlu
BDU-nun Şərqşünaslıq fakültəsi
İslamşünaslıq Elmi Tədqiqat Mərkəzi*

Ключевые слова: нечеткая логика; диалектика; понятие.

Açar sözlər: qeyri-səlis məntiq; dialektika; anlayış.

Keywords: fuzzy logic; dialectics; concept.

“Millətləri mühafizə edən qalalar, istehkamlar deyil, onların dilləri, rəngin ədəbiyyatlarıdır”. (A.Vamberi) Bu kontekstdən çıxış edərək, deyərdin ki, millətləri tanıdan, yaşadan onun dünya şöhrətli, tanınmış alimləri, həmçinin Ərdoğan, İ.Əliyev kimi nüfuzlu dövlət xadimləridir.

Elmdə “passionar enerji” adlanan bir anlayış vardır. Tədqiqatçı alimlərin fikrincə, bu enerji ikili xüsusiyyətlərə malik olmaqla, bütün insanların genində vardır. Bu enerji bir çox adamları qurub-yaratmağa, xeyirhaqlığa, bəzilərinə isə vurub-dağıtmağa, pis əməllərə sövq edir. Məncə tanınmış olduğum böyük alimlərdən M.Mehdizadənin, A.Qarayevin, Ş. Mehdiyevin, Y.Məmmədovun, dünya şöhrətli türk oğlu L.Lütvüzadənin və digər xeyirxah alimlərin genlərində də bu enerji kodlaşdırılmışdı.

Hər bir alimin, sənət adamlarının öz dəsti-xətti vardır. Bu dəsti-xətt insanın özüdür, onun məənəviyyətidir, həyata baxışıdır.

Mən istedadlı yazıçı-publisist Möhbəddin Səmədin **“Dünya dahilərsiz yaşaya bilmir”** əsərini oxuduqdan sonra, belə bir fikrə gəldim ki, bir ömürdə beş elmi nəzəriyyə, beş elmi kəşfi ilə dünya elmində inqilabı, çevriliş yaradan, onun ümumi mənzərəsini dəyişən və bütün zamanların dahi alimlərindən sayılan eloğlumuz L.Lütvüzadənin nəhəng yaradıcılığı haqqında oxucular üçün yığcam, konkret mülahizələri təhlil etməyi daha faydalı hesab edirəm, çünki müasir gənclik dünya elmində iz qoymuş alimlərini, sənət adamlarını yaxşı tanımalıdır.

Atalarımız demişkən, **“İnsan dünyadan iki şey apara bilər, ya rəhmət, ya da lənət”** təəssüf ki, lənət aparanlar çoxdur. Mən, bu ataların müdrik kəlamına təsadüfən toxunmuram. Hələ, ali məktəbdə təhsil alarkən, düşündüm ki, niyəbizim alimlər bu müdrik xalqın söz ustalarının, mütəfəkkirlərinin yaradıcılığındakı yeniliyi, fəlsəfi uzaqqörənliyi, məntiqi dərinliyi görmək istəməzlər, yaxud da, sənətdə iz qoymuş klassiklərimizin şeirlərində idealizm axtarırdılar. Belə qənaətə gəlirik ki, şübhəsiz ki, onlar sosialist ideologiyasının təsiri altından kənara çıxıb bilmirdilər. Adi bir fakta diqqət yetirək:

***Bir də görürsən ki, açılan solur.
Düşünən bir beyin bir torpaq olur,
Bir yandan boşalır, bir yandan dolur,
Sirrini verməyir sirdaşə dünya.
(S.Vurğun)***

Sual edirəm, məgər bu sətirlər qəlimli, qədimli dünyanın, son ucu ölümlü dünyanın dialektikasını, gedişini, məntiqini ifadə etmirmi? Cənablar! Burda rəhmətlik dünya şöhrətli alimimiz X.Məmmədovun bir deyimi yadıma düşdü:

***Özüm xəstə ikən dərman gəzirəm,
Dərdi mənimkindən az olanlara.
İnsanlıq, vətəndaşlıq, bax budur.***

Belə bir müdrik kəlam da vardır: **“Dahilər dünyaya işıq saçır!”** bu işıq paxıl, qurd təbiətli adamları, aliminə, elminə dəyər verə bilməyən bəzi “ziyalıları”, “alimləri” qorxuya salır, faktsız, dəlilsiz, inkar edirlər ki, Azərbaycan türkləri içərisində kəşfi olan alim yoxdur.

Ulu Cavid demişkən, **insanları, bəşəriyyəti, Tanrı, Turan və Quran deyənləri haqqa çağırıram**. Filosofların belə bir kəlamını da yaddan çıxartmayaq: **“İç dünyanın sənə məxsusdur, çalış orada təmizlik və səliqə yarat”**.

Bu baxımdan insanların işıqlı, nurlu və kölgəli –deyə müəyyən qruplara bölünməsinə də bir qanunauyğunluq vardır. Şübhə yoxdur ki, millət, Vətən, adlı şanlı alimləri və möhkəm əqidəli ziyalıları ilə tanınar. Peyğəmbərimiz demişkən, **“Alimlər bu dünyanın nuru, axirət dünyasının isə çıraqlarıdır”**.

Qısa bir zaman axarında öz ixtiraları və kəşfləri ilə tanınan alimimiz X.Məmmədov 1953-cü ildə Moskvada keçirilən elmi konfransda çıxış edərkən, rus akademikinin öz yetişdirməsinin uğurları haqqında fəxrlə danışdığı zaman məşhur ingilis alimi C.Bernal demişdir ki, **hörmətli akademik, bizdəki və sizdəki “pensioner”kristalloqrafların həll edə bilmədiklərini sizin 25 yaşlı “pioner” tələbəmiz cənab X.Məmmədov həll etmişdir**.

Kristalların daxili qurucusunun açılmasının həllində Əl-Birini, Şopenhauer, Kristil, Lomonosov, Qubkin, Fersman kimi dünya mineraloqları aciz qalmışdır. X.Məmmədovun bu kəşfindən sonra keçmiş Sovet İttifaqında süni almaz, yaqut, zümrüd, rubin, firuzə və bu kimi daşlar alınmışdır ki, bunun nəticəsində sovet ölkəsi milyardlarla gəlir götürmüşdür. Elmdə xidməti olan alimlər sanki Günəş kimi hər an işıq saçır.

**Bağlı qapılara açar axtarsan,
Alimlərdə axtar taparsan.**

(N.Gəncəvi)

Kim bilmir ki, çox vaxt bütöv bir əsr işıqlı sərkərdələrin, mütəfəkkirlərin adları ilə xatırlanır. Əgər VII əsr tariximiz ərəb istilasına, qarşı 20 il mübarizə aparan Babəkin XII əsr. Nizaminin, XIV əsr Nəsiminin, XV əsr Fizulinin adı ilə xatırlanırsa, şübhəsiz ki, XXI əsrdə dünya elmində L.Lütvüzadənin adı ilə yadda qalacaqdır. Həyatda ən böyük ucalıq, vətənpərvərlik bir amala, xeyrixah əqidəyə sahib olmaqdır, tez-tez yolunu dəyişən, mədəsinin gözü ilə sabahını düşünən söyüd ağacı kimi əyilən və dünya elminin inkişafında kəşfləri ilə tanınan Y.Məmmədəliyevi, X.Məmmədovu, E.Babayevi, Ə.Cavani, L.Lütvüzadəni və bu qəbildən olan alimlərini tanımayan, xidmətlərini qiymətləndirməyən alimi “ziyalını” vicdanlı adam adlandırmaq olarmı?

Bu sətirləri yazarkən, K.Ülütürkün bədii bir ümüləşdirməsi yadıma düşdü.

**Nəsimi alnında qanlı bir qürur,
Baxır Kainata öz olan yerindən.
Ondördüncü əsr yığılır, durur,
Tutur o ustadının ətəklərindən.**

Həqiqəti deməyə gücü çatmayan “alim”, “ziyalı” sifətini gizlədirsə, itirirsə, onda həyatını da itirmiş olur.

L.Lütvüzadənin qeyri-səlis məntiqinin izahına keçmədən əvvəl bir emalın da təhlilinə işıq salmaq olur. Elmi disputlarda Xəlilyan, Rövsənyan, Qriqoryan kimi erməni xislətində olan cılız təfəkkürlü bəzi “alimlər” iqrar edirlər ki, bizdə Aristotel, Diogen, Kant, Hegel, Feyerbah və bu qəbildən olan alimlər yetişməyib, yaxud da yoxdur. Bu dayaz və yanlış mülahizəyə qısa və konkret belə cavab vermək olar. Şübhəsiz ki, türk dünyasında bu sıradan olan ensiklopedik zəka sahiblərimiz çox olmuşdur və indi də Avropanın müxtəlif ölkələrində fəaliyyət göstərənləri vardır. Bəla ondadır ki, sovet dövründə dünya meridianlarına rus dilinin köməkliyi ilə çıxırdıq. Məsələn, 1981-ci ildə Moskvada işıq üzü görən “Fəlsəfə lüğəti” kitabında bəlkə də, şovinizm və beynəlməçiliyin təzahürü nəticəsində İ.Sührəverdinin, E.Miyacəninin, S.Ürməvinin, N.Tusinin, H.Hüseynovun, Z.Orucovun və digər tanınmış alimlərimizin nə adları, nədə tətqiqatları həmin kitaba daxil edilməmişdir. Paradoksallığa fikir verin, faşist xislətli, daşnaq Z.Balayanın “ocaq” adlı nağılı paytaxt şəhərində 20 000 nüsxə tirajla çap olunmuş və geniş yayılmışdır. Millətlər ulu Ə.Sabir demişkən, arasında düşmənçilik toxumu yayan bu əsərin faydası nədədir?

**Ey əcəb, mən ki, sədaqət yolunu azmayıram,
Hələ gördüklərimin dördə birini yazmayıram!**

“Ey dünya! M.Ə.Sabirə 100 il yaşamaq haqqı versəydin belin sındırdı”
(Y.Səmədoğlu)

Sabirin harayına haray qatmısan, millət yanaraq külə dönəcək. (M.İsrafil)

Kimsə “niyə?” sualına cavab istəsə, yenə də rəhmətlik Ə.Sabirim məntiqi ilə cavab vermək olar.

**Elm idi əgər bəxş edən insanə şərəfət,
Millət nə səbəbdən ona göstərmədi rəğbət?**

Dünyada insanlığı şərtləndirən iki cəhəti - 1) Vətəninə, xalqını və torpağını sevmək;
2) Zamanın, dövrün tələblər səviyyəsində elmlərə yiyələnəməyən yaddan çıxarmamaq.

İnsanlıqdan, alimlikdən söz düşmüşkən, müasir dünya elminin zirvəsi sayılan Azərbaycanlı alim L.Lütvüzadənin yaradıcılığı haqqında danışmamaq bağışlanılmaz səhvdir.

Hər bir alimin, sənət adamlarının öz dəsti-xətti vardır. Bu gün insanların diqqətini, zövqünü özünə ram edən faydalı elmi tədqiqatlara və sənət əsərlərinə böyük tələbat vardır. Bu mövqedən yanaşdıqda, öz elmi kəşfləri və ideyaları ilə dünyanı heyratə gətirən L.Lütvüzadənin 1965-ci il yaranan **qeyri-səlis məntiq və qeyri-səlis çoxluqlar nəzəriyyəsi** dünyada böyük inqilabi çevrilişə səbəb oldu. Bu nəzəriyyənin yaranmasından sonra, aydın oldu ki, dünyanın, sosial həyatın təzadlarla dolu olduğunu və rəngarəngliyini də dəqiq arqumentlərlə də əsaslandırmaq olar.

Elmdə heç bir səriştəsi, kəşfi olmayan adamları dahi adlandırmırlar. L.Lütvüzadənin dahiliyi ondadır ki, 1954-cü ildə riyaziyyatda sistem nəzəriyyəsi yarandıqda, Lütvüzadənin özünün yaratdığı “sistem nəzəriyyəsi” əslində riyaziyyatda yeni bir metodun şərhə idi. Atalarımızın belə kəlamı da vardır ki, həqiqət faktlar və dəlillərin köməkliyi ilə aşkara çıxır. Avstriyalı bioloq Lüdviq Bertalanfinin (1901-1972) də belə bir **“ümumi sistemlər nəzəriyyəsi”** var idi. Bir qrup alimlər Lütvüzadənin, digər qrup isə Avstriyalı alimin nəzəriyyəsini qəbul edirdilər. Son nəticədə sübut olundu ki, ad və mahiyyət oxşarlığına baxmayaraq, bu nəzəriyyə ilk dəfə L.Lütvüzadə tərəfindən irəli sürülmüşdür. Alimlər arasında gedən diskusiyalara daha real, obyektiv yanaşan kibernetika elminin patriarxı N.Viner Lütvüzadənin dərin məzmunlu elmi tədqiqatları ilə tanış olduqdan sonra, onu Berklidəki Kaliforniya Universitetinə dəvət etmiş və bir yerdə işləmişlər. Universitetin elektrik mühəndisliyi şöbəsində işləyən L.Lütvüzadə həmin şöbəyə rəhbər keçəndən sonra, şöbənin adını dəyişib **“Elektrik mühəndisliyi və kompüter elmləri kafedrası”** adlandırmışdır. Onu da, qeyd edək ki, sağlam elmi mühit onun bir alim kimi püxtələşib dünyada tanınmasında əvəzsiz rol oynamışdır. Rüşvətin tuğan etdiyi bizim universitetlərdə isə proses əks istiqamətdə gedir, yəni yaxşı potensialı, istedadı olan alimlər müxtəlif bəhanələrlə sıxışdırılır, nəzəri dəyişdirilir.

Müdrək bir kəlamda deyilir ki, tarix hər adamı yox, öz əməyi, xeyirxah əməlləri ilə tarix yaradanları yaşadır. Çox vaxt alimin böyüklüyünü onun aldığı mükafatlarla, titullarla, fəxri adlarla məhdudlaşdırırlar ki, bu da düzgün meyar deyildir. Doğrudur, Lütvüzadə yaponların dünya elmində inqilabi yenilik yaratmış, alimlərə ayırdığı **Honda və Okava** mükafatını alsa da, onun böyüklüyünü, dahiliyini müəyyən edən bir ömür də yaratdığı beş elmi nəzəriyyələrdir, beş elmi kəşfidir, dünya elminin ümumi mənzərəsini dəyişməsidir. Buna görə də, bu gün haqlı olaraq, dünya elmi Nyutondan Eynşteynə yox, Nyutondan Lütvüzadəyə hesablayırlar.

Hazırda bu nəzəriyyənin təsiri nəticəsində tədqiq olunmalı **qeyri-səlis cəbr, qeyri-səlis riyaziyyat, qeyri-səlis fizika, qeyri-səlisbiologiya, qeyri-səlis tibb, qeyri-səlis iqtisadiyyat** və bu kimi müxtəlif elm sahələri yaranmışdır.

Aydındır ki, bu nəzəriyyə dünyaya Aristotel məntiqinin **(iki mənalı məntiqin – İ.M)** hökmü ilə baxan elmi modeli, elmi konsepsiyayı hökümdən dəyişdi. Bu nəzəriyyənin mahiyyətinə görə dünyada mütləq heç nə yoxdur. Hər şey riyazi dillə deyilsə, Lütvüzadənin dediyi kimi, 0-1 şkalasında müəyyən həddə dəyişir.

Qeyri-səlis məntiq anlayışının həm geniş, həm də məhdud məna çalarları vardır. Qeyri-səlis məntiq elə çoxluqlar nəzəriyyəsidir, çoxmənalılıqları ifadə edir.

Burada məqamı düşmüşkən, filosof təbiətli böyük şairlərimizdən B.Vahabzadənin 70-80-ci illərdən başlayaraq yaradıcılığında poetik dillə ifadə olunan bir çox şeirlərində qeyri-səlis məntiqin düşündürücü məqamlarına rast gəlirik. Həqiqi mənada Lütvüzadə və B.Vahabzadənin yaradıcılığı arasında sanki bir ahəngdarlıq vardır. B.Vahabzadənin **“Sevincin zirvəsi, dərdin zirvəsi”** şeirindəki məqamlara diqqət yetirmək olar:

**Qarışıb dünyanın yaxşı-yamanı,
Əzabı, ləzzəti, sevinci, qəmi.
Gördüyüm kimi gördüm dünyanı,
Çox vaxt görəmmədim olduğu kimi.**

Dünya təzadlarla müsbət və mənfiliklərlə, qeyri-müəyyənliklərlə yükləndiyindən, onun sirrlərini çox vaxt aşkara çıxarmaq çətin olsa da, insan qəmdə sevinci, görmək arzusu ilə yaşayır, bunların çulğalanmasından azad olmağa çalışır. Burada da, qeyri-səlis məntiqin gücündən istifadə edir.

Vaxtı ilə böyük alimimiz X.Məmmədov elm və sənət arasında bir körpünün olduğunu aşkara çıxarmaqla, onların qoşa qanad olduğunu önə çəkərək, qeyd edirdi ki, **“uçuş yüksəlişi hər iki qanad eyni qüvvədə olduğu zaman mümkündür”**. Lütvüzadə yaradıcılığının dərinliklərinə yaxşı bələd olan dünya səviyyəli alimimiz prof. R.Əliyev də haqlı olaraq, istər təbiətdə, istərsə də cəmiyyətdə qeyri-müəyyənliklərin dərkində Lütvüzadə məntiqinin bu qanad, B.Vahabzadənin poetik fəlsəfəsinin isə o biri qanad olduğunu önə çəkərək, qeyd edir ki, elm, bilik sənətkara ağılın gücü ilə görünən aləmin üfüqlərini açır. Sənətin inkişafı ilə dünya elminin tərəqqisini insanlığın xeyrinə yönəltmək üçündür. **“Elm-duyğu, çalarlı fikir, sənət-fikir çalarlı duyğudur”**.

B.Vahabzadənin **“Xeyirlə şəər arasında”**kı şeirində qeyri-səlis məntiqin poetik məzmunu aşkara çıxır.

**Vaxt qəmirir hər binanı
Tavanla tir arasında.
Bir rəqəmdə, demə varmış
İkiylə bir arasında.
Sərhədləri itirmişik
Xeyirlə şəər arasında.**

Prof.R.əliyevin unudulmamalı yaxşı bir fikri də vardır. **“Adamlar var diriylən ölüdürlər, adamlar var ki, öləndə də dirilirlər”**. Belə dirilərdən birisi də dünyada beş inqilabi nəzəriyyə yaratmış və biri əhatə edən xaosluqlar içərisində gizli qanuna uyğunluqları aşkara çıxaran Amerikada yaşamış və bütün zamanların dahisi adlandırılan azəri türkü prof.L.Lütvüzadədir. burada haqlı belə bir sual da verə bilərlər ki, **niyə elm nəhənglərinin əksəriyyəti ABŞ-da məskunlaşmışdır?** Bu suala qısaca belə cavab vermək olar ki, burada elm, texnologiya, texnika yüksək sürətlə inkişaf edir, bir də ölkənin yüksək səviyyədə informasişlaşması və kompyuterləşdirilməsi ilə əlaqədardır. Məsələn, kibernetik elmin patriarxı N.Viner, Nobel mükafatı laureatı Hilen Siborq və prof.Lütvüzadə bu ölkədə yaşayıb yaratmışlar. N.Viner riyazi məntiqə, funksional analizə, ehtimal nəzəriyyəsinə, ümumi harmonik analizə, hesablama texnikasına, nəzəri fizikaya aid fundamental əsərlərini, burada yaratdığı kimi L.Lütvüzadə də qeyri-səlis məntiq və qeyri-səlis çoxluqlar nəzəriyyəsi də bu ölkədə yaranmışdır. Prof.Hilen Siborq isə 2000-ci ildə süni idrak prosesinin və sonrakı dövrlərdə isə maşın idrakının yaranacağını söyləmişdir. Bu

ideyaları gerçəkləşdirən isə amerikalı professor yox, bizim L.Lütvüzadə oldu. Paradoksal haldır ki, keçdiyi həyat yolu o qədər də hamar olmayan Lütvüzadənin bu nəzəriyyəsi elmdə də yüksək qiymət verən yaponlar tərəfindən qəbul olunur. Lütvüzadənin **qeyri-səlis məntiq texnologiyası** iqtisadi cəhətdən küllü miqdarda gəlir gətirdiyinə görə yaponiyanın aparıcı şirkətləri və firmaları tərəfindən dəstəklənir və tezliklə istehsalata tətbiq olunur və ona 1989-cu ildə Yaponiyada ezamiyyətdə olduğu zaman yaponların elm sahəsində tərif etdiyi yüksək mükafatı verilir.

Prof. L.Lütvüzadənin sənayedə, elm və texnologiyada geniş tətbiq olunan **sistem və optimal lucqərlər nəzəriyyəsi, dinamik sistemlərdə çox meyarlı optimallaşdırma nəzəriyyələri** kimi aktual tədqiqatları çoxdur. Onun yaratdığı **qeyri-səlis çoxluqlar, linqvistik məntiq, neyron şəbəkələri, təkamül** və digər nəzəriyyələri dünyanın daimi atributları olan qeyri müəyyənlikləri, qeyri-dəqiqlikləri dərk etməyə səsləyən əsas nəzəriyyələrdəndir.

Qeyri-səlis çoxluqlar dedikdə, elə çoxluqlar nəzərdə tutulur ki, ona daxil olan elementlərin sayı qeyri müəyyəndir. Deməli, qeyri-səlis çoxluq **həm tərkibinə, həm quruluşuna, həm də sərhədlərinə görə** qeyri-müəyyən olur. Əgər aidiyyət funksiyası ya 0, ya da 1 qiyməti alırsa, onda bu qeyri-səlis çoxluq hesab olunmur. Paradoksal haldır ki, hər şeyə etinasız yanaşılan Amerika mühitində bu nəzəriyyə 20 ildən sonra qəbul olunmuşdur. Hazırda dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin əksəriyyətində Lütvüzadənin bu nəzəriyyələri geniş tətbiq olunur.

Yuxarıda şərh etdiyimiz mülahizələrdən aydın olur ki, bu gün hər bir sahədə insanın əql və zövğünü özünə ram edən elm və sənət şedevrlərinə daha ciddi ehtiyac vardır, çünki hər an dəyişən və inkişaf edən sirli-soraqlı dünyanın möcüzələrini bu yolla aşkara çıxara bilərik. Bu gün bizə kim isə mədn edən əşyalar yox, bəşəriyyəti sülhə, əmin-amanlığa, qurub-yaratmağa səsləyən Pikassonun hadisə və cisimlərin mahiyyətini dərinlən əks etdirən “Henrik”-sı kimi dünyaya səs salan əsərlər lazımdır.

Gəlin, əsas mətləbdən uzaqlaşmayaq, L.Lütvüzadənin bəşəriyyət üçün qoyub getdiyi zəngin elmi irsindən söhbət açaq.

İnsanlar əsrlər boyu dünyaya qədim yunan alimi Aristotelin məntiqi ilə baxmışlar, başqa cür desək, bizi əhatə edən aləmin iki çalardadır – “**ağ**” və “**qara**” rəngdə olduğuna inanırdılar. L.Lütvüzadənin qeyri-səlis məntiqi, qeyri-səlis çoxluqlar nəzəriyyəsi Aristotelin binarlıq mənalı məntiqini sarsıtmaqla sübut etdi ki, dünya təzadlı və rəngarəngdir. Məsələn, ağ rəngdə, bozda, qarada, qarada isə boztəhər, sarıtəhər, göytəhər və s.çalarlar da ola bilər, yaxud “qoca” və “cavan” anlayışlarını nəzərdən keçirək, burada da, “cavantəhər”, “lap qoca”, “qocatahər” və digər çalarlardan söhbət gedə bilər.

L.Lütvüzadənin adını çəkdiyimiz nəzəriyyələri əvvəlcə **tənzimləyicilərdən tənzimləmə qanunlarını** təsvir etmək məqsədilə istifadə olunurdu. Bu gün bunlardan diaqnostika, planlaşdırmasahələrində, həmçinin texnoloji proseslərin, robotların idarə olunmasında, tibbi genetikada və tikinti konstruksiyalarının zəlzələ zamanı qiymətləndirməsində geniş tətbiq olunur. Məişət tipli cihazların, müxtəlif elektrik avadanlıqlarının istehsalında da bu nəzəriyyədən istifadə olunur, bir çox avtomobillərdə tətbiq olunan kompyuterlər, hətta hərəkətin təhlükəsizliyini, yanacağın sərfini, avtomobilin hərəkət marşrutunu, yolun relyefini və s.hərəkət anlarını müəyyən edir.

L.Lütvüzadənin qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi əsasında dünya elm tarixində kompyuter sahəsində böyük kəşflər olundu. Bununla da, saniyədə 32 trilyon əməliyyat yerinə yetirən kompyuterlər yaradıldı. Bu əməliyyat isə **yeni təfəkkür modelinin** yaranmasına gətirib çıxartdı.

Unutmayaq ki, elmdə də qərribə paradokslar vardır. Bu o deməkdir ki, elmi kəşflərin çoxu alimlər tərəfindən birmənalı formada qarşılanmır, çünki kəşf əsərlərlə mövcud olan təfəkkür tərzini, modelini darmadağın edir. Məsələn, Bull, Aristotel məntiqi kompyuterin

imkanlarını məhdudlaşdırdı və perspektivlərinin qarşısına sədd çəkdiyinə görə artıq ikimənəli məntiqə nəzarət duyulmurdu, buna görə də yeni təfəkkür modelinin yaranmasına təbii ehtiyac var idi. Dünya səviyyəli alimlər vaxtında bu zərurəti anlasaydılar, elmdə geniş diskussiyalara da ehtiyac duyulmazdı.

Dünya elm tarixində Albert Enşteyn nisbilik nəzəriyyəsi ortaya çıxanda fiziklərin əksəriyyəti bu kəşfi dərk etmədiklərindən onu inkar edirdilər. Prof. Lordan Forster etiraz edir di ki, “Oxudum, amma düzünü deyim ki, heçnə başa düşmədim”. Konrat Rentol isə belə demişdir ki, “Bu heç cürə mənim beynimə girmir”. Fransız fiziki Pol Lanjeven isə zarafatca demişdir ki, “Bu nəzəriyyəni dünyada cəmi 12 nəfər anlayır”.

Sözün mahiyyətini anlamaq, məqsədin doğruluğuna inanmaq deməkdir. A.Enşteynin bu nəzəriyyəsinə ən düzgün ədyəri B.Şou vermişdir. O, bülə demişdir: “Siz cəmi 7 nəfərsiniz”. A.Enşteyn isə B.Şounun sözünün mənasını anlamadığından rədd edib və bərk əsəbləşib. B.Şou isə alimlik, insanlıq təmkinini pozmadan izah edib: “Pifaqor, Ptolomey, Aristotel, Kopernik, Qaliley, Kepler, Nyuton, Enşteyn”. Əlavə edək L.Lütvüzadə.

Oxuculara aydın olsun ki, L.Lütvüzadənin qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi də yarananda müxtəlif alimlər arasında fikir ayrılıqları olmuşdur. Konkret desək, bir çox alimlər israr edirdi ki, elə Lütvüzadənin bu nəzəriyyəsi Corc Bill və Aristotel nəzəriyyələri əsasında yaranmışdır.

Biz Aristotel və C.Billin məntiqinin elmin və cəmiyyətlər inkişafındakı mütərəqqi rolunu inkişaf etmək fikrində deyilik. Sadəcə demək istəyirik ki, hər hansı bir fikrin, təklifin doğruluğunu xarakterizə etmək üçün “doğru” və “yalan” ifadələrindən istifadə etməklə, təzadlı və çoxrəngli dünyamızda özünü birüzə verən ahəngdarlıq nizamı münasibəti aşkara çıxara bilmərik. **“Qeyri-səlis məntiq, qeyri-səlis çoxluqlar nəzəriyyəsinin mahiyyəti ondadır ki, dünyada, həyatda mütləq heçnə yoxdur. Hər şey riyazi dillə desək 0 – 1 şkalasında müəyyən həddə dəyişir”**.

L.Lütvüzadənin böyüklüyü ondadır ki, dünyanın mütəmadiliyini qeyri-səlisliyini rədd etdi. Bununla da, dünyanın təsvir dili riyaziyyat ikiləşdi. Nəticədə qeyri-səlis riyaziyyat, qeyri-səlis fizika, qeyri-səlis hesab, qeyri-səlis biologiya, qeyri-səlis topologiya və bu kimi yeni elm sahələri yarandı. Əl Xorəzm cəbri ilə yanaşı qeyri-səlis cəbr, zadə cəbri meydana çıxdı. Bununla da Lütvüzadənin adına yuxarıda adını çəkdiyimiz bütün elmlərin inkişafı tarixində yeni dövr açdı. Qısaca desək, zadə intellektual düşünmə, intellektual hesablama, bioloji hesablama və çevik kompyuter hesablama üsullarının əsasını qoydu.

Lütvüzadənin yuxusuz gecələr hesabına yaratdığı bu nəzəriyyələr dünyanın daimi atributları olan **qeyri-müəyyənlikləri, qeyri-dəqiqlikləri** anlamaqda insanlara, geniş meydan açmışdır. Bununla yanaşı, Lütvüzadənin qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi süni intellektlə, kibernetika ilə əlaqədar köhnə təsəvvürləri alt-üst etdi. Lütvüzadə yuxarıda adını çəkdiyimiz və qısaca da olsa, mahiyyətinə toxunduğumuz nəzəriyyələr əsasında qurulmuş və cansız əşyalara sünü ağıl vermək üsullarını əhatə edən **Soft Kompyuting nəzəriyyəsi**ni yaratdı. Bu nəzəriyyə əsasında hazırlanmış **qeyri-səlis neyro-texnologiyani** da yaponlar istehsalata tətbiq etməklə küllü miqdarda gəlir götürdülər. Paltar yuyan maşınların “fəaliyyəti” də buraya daxildir. Bütün bu nəhəng işlərlə yanaşı, Lütvüzadə dəqiq və humanitar elm sahələrindəki elmi problemlərin araşdırılmasının **intellektual kompyuter metodologiyasını** da yaratmışdır. Bu metodologiya dünyanın və sosial proseslərin dərk olunmasına şərait yaradır. Təəssüf ki, alimlərimizin çoxu bu nəzəriyyənin nəinki mahiyyətini, heç adını da bilmirlər. Lütvüzadənin məşhur kompyuter nəzəriyyəsi bu gün dünya banklarında, iqtisadi, texniki sistemlərdə və digər sahələrdə geniş tətbiq olunur.

Maraqlı bir məsələnin qısaca şərhinə toxunmaq istərdik. Qeyri-səlis məntiqin modeli linqvistikla ilə sıx bağlıdır. Bu bağlılıqdan istifadə edən bəzi alimlər yanlış olaraq məntiqi dilçilikdən bəhs edən elm adlandırırlar. Ermənilər beynəlmiləçilik ənənələrindən uzaq düşmüş dağıdıcı, terrorçu xarakterinə malik olduqları kimi, atalarımış. Demişkən, kor

tutduğunu buraxmadığı kimi, bizim dayaz düşüncəli bəzi “filosoflar” da iqrar etdikləri tafdalogiyadan əl çəkə bilmirlər. Yaponiyadan sonra, qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi sahəsində ən çox tədqiqat aparan alimlər almanlar və çinlilərdir. Bu gün Çində 10 mindən çox alim bu sahədə tədqiqat işi aparır. Bizdə isə bu sahədə tədqiqat işləri aparmaq üçün maddi imkanlarımız yoxdur. Hazırda **qeyri-səlis məntiqin, neyron şəbəkələrinin və genetik alqoritmlərin** yeni təkamül mərhələsi başlamışdır və hazırda bu nəzəriyyəyə əsaslanan “**fazi sistem**”, “**soft kompyuting**” kimi sahələrin güclü integrasiyası prosesi gedir.

Bu gün əsrin reallığı ondadır ki, iki inqilabın qovşağında yaşayırıq. Bunlardan birincisi, **informasiya inqilabıdır** ki, bunun nəticəsində **intellektual robotlar, intellektuallaşdırılmış idarəetmə sistemləri və qeyri-səlis sistemlər** yaradıldı.

Gətirilən fikirlərdən nəticə çıxarmaq olar ki, dəqiqlik, obyektivlik yolu ilə çox vaxt insan istədiyi uğurlara, yeniliklərə nail ola bilmir, çünki istər-istəməz Makron, Petrosyan, Qriqoryan kimi faşist xislətli fərdlərin subyektiv düşüncələri ilə qarşılaşırsan.

Yaponiyada ovucun içində yerləşən cihaz hazırlanmışdır, bu cihazı mətnə toxundurduqda, ekranda mətnin ingilis dilində tərcüməsi görünür. “Elson” firmasının hazırladığı bu cihazın qiyməti 200 dollardan da ucuzdur. Bu cihazda qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinin tətbiqinin nəticəsidir. F.İ.Şmit firması bu nəzəriyyə əsasında küllü miqdarda iqtisadi gəlir götürdülərinə görə ona 1989-cu ildə Honda, 1996-cı ildə isə Okava mükafatı verilmişdirlər.

Lütvüzadə kimi aza qane olan alimlər xoşbəxtdirlər, çünki onların maraqları elmdir, kitablar və jurnallardır, Samvelyan, Abelyan kimilərinin marağı isə rüşvətxorluq və müxtəlif hobbilərdir. Kiminsə elmi marağını, istedadını görüb, onu düzgün istiqamətə yönəltmək meylilə kordur. Bu xeyirxah işləri ancaq həyatı və özünü dərinlən anlayan insanlarda müşahidə edə bilərsən. Mövlanə Cəlaləddin Rumi demişkən, **olduğu kimi görünən insan olduğunu təsdiqləyən əşyayı dəlildir.**

ƏDƏBİYYAT

1. Бочарников В. П. Fuzzy-технология: Математические основы. Практика моделирования в экономике.- М.: Мир, 2001
2. Х.Зарринкуб. Исламская цивилизация. М., 2004
3. N.Kərimov. Qırx il səyahətdə. (Bakı, 1977-ci il) adlı kitabından gətirilir.
4. A.Qafarov, A. Şirinov. İslam fəlsəfəsi. Bakı, 2019-cu il

QEYRİ-SƏLİS MƏNTİQ HAQQINDA DÜŞÜNCƏLƏR

İsrafilov Mahir

XÜLASƏ

Məqalədə qeyri-səlis məntiqi düşüncələr haqqında bəhs olunur. Bununla yanaşı, müəllif dünyaca məşhur olan alimlərin fikirlərini sitat gətirir. Həmçinin məqalədə L.Lütvüzadənin qeyri-səlis məntiqinin izahı haqqında şərh olunur. Lütvüzadənin məşhur kompyuter nəzəriyyəsi bu gün dünya banklarında, iqtisadi, texniki sistemlərdə və digər sahələrdə geniş tətbiq olunur.

МЫСЛИ О НЕЧЕТКОЙ ЛОГИКЕ

Исрафилов Махир

АННОТАЦИЯ

В статье говорится о нечетком логическом мышлении. Кроме того, автор приводит цитаты всемирно известных ученых. В статье, основное внимание уделяется нечеткой логике Л. Лутвузаде. Знаменитая компьютерная теория Лутвузаде сегодня широко используется в мировых банках, экономических, технических системах и других областях.

THOUGHTS ON FUZZY LOGIC

Israfilov Mahir

SUMMARY

The article talks about fuzzy logical thinking. In addition, the author provides quotes from world-famous scientists. The article focuses on the fuzzy logic of L. Lutvuzade. Lutvuzadeh's famous computer theory is widely used today in world banking, economics, technical systems and other areas.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN TƏŞƏKKÜLÜNDƏ DÖVLƏT-DİN MÜNƏSİBƏTLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ

Yeganə Mirzəyeva

BDU-nun Şərqşünaslıq fakültəsi,

İslamşünaslıq Elmi Tədqiqat Mərkəzi, Aparıcı elmi işçi, fil.ü.f.dok.

yeganemirzeyeva72@gmail.com

Açar sözlər: Heydər Əliyev, mənəvi dəyərlər, din, İslam dini, mərhəmət, dövlət - din münasibətləri, vasat istiqamət.

Keywords: Heydar Aliyev, moral values, religion, Islamic religion, compassion, state-religion relations, mediocre direction.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, моральные ценности, религия, Исламская религия, милосердие, государственно-религиозные отношения, средний путь.

*Din nə deməkdir? Din – xalqların müxtəlif dövrlərdə qəbul etdikləri əsas yaşayış qaydaları və mənəviyyatının başlıca qaynaqlarıdır.
Heydər Əliyev (7, səh.115)*

Mənəviyyat və dindarlıq insanlıq tarixi boyunca insanlığın təcrübəsinin bir hissəsi olmuşdur və hər zaman da belə davam edəcək. İnsan fəaliyyətinin hər növü qarşılıqlı şəkildə kəsişməklə din və mənəvi dəyərlər – sənət, musiqi, şeir, mədəniyyət, hərb, xəyal, əxlaq, altruizm, filantropiya, yaxşılıq, fədakarlıq, bağlılıq, təfəkkür, ixtilaf və bu kimi insani dəyər və fəaliyyətlərin həm mahiyyəti, həm də təzahürü rolunda çıxış etmişdir. “Mənəviyyat müqəddəs arayıdır” (1, səh.91).

Mənəviyyat insanın təkamülə gedən yolda ruhunun ehtiyacı və sabitliyi, mənə arayışındakı bir istiqamətdir. Hər axtarış bir hədəf nöqtəsi, bir mənə və məqsədə götürən bir yoldur. Dəyərləri kəşf etmək və bu axtarışda insan dua, meditasiya, kilsə, sinaqoq və ya məscidə yönələrək, oruc tutulması, dini kəlmələr öyrənilməsi, gülşənə, xəlvətə, tənhalığa çəkilərək, bir dağa qalxmaq, çəmənlikdə yürüyüş etmək, sosial fəaliyyətlər, psixoterapiyaya və musiqi dinləməyə qədər var olan və ya olmayan ənənəvi və qeyri ənənəvi yollardan keçir. Bu fərqli yolların nəhayət son nöqtəsi müqəddəsdir, belə ki, insani dəyərləri kəşf etmək, özünü tanımaq, bilmək, tapmaq və yetişdirmək kimi müqəddəs mənə daşıyır.

“Mənəviyyat, dindarlığın qəlbi və ruhu, dini həyatın təməl işləvidir. Psixoloq Paul Johnson (1959) bir dəfəsində belə yazmışdır: dindar insanın hər şeydən əlavə axtardığı şey nihai “Sən”-sən. Ancaq dindarlıq, mənəviyyatdan daha geniş məqsədlərə sahibdir. Mütləq ki, bir çox insan müqəddəs olanla əlaqə qurmaq axtarışı içində müqəddəs yollara yönəlməkdədir, amma fiziki sağlq, duyğusal fərah, dostluq qurmaq, şəxsi inkişaf və daha böyük bir topluluğa qatılmaq kimi digər hədəfləri də qarşısına məqsəd qoya bilər. Bu münasibətlə, dindarlıq mənəviyyatdan daha geniş məqsədləri, ehtiyacları və dəyərləri ifadə etməkdədir” (1, səh.91).

Mənəviyyat və dindarlıq arasında ortaq və fərqli təzahürlər olduğu üçün psixologiya elminin araşdırma mövzusu olması tamamilə anlaşılandır. Danılmaz fakt mövcuddur ki, sağlam cəmiyyət sağlam fərdlərdən təşkil olunur. İnsanın mənəvi dəyərlər istiqamətində axtarışları sağlam azadlıq mühitində aparılsa insan qadağan olunanların cazibəsinə tutularaq, yenilik axtarışında yalnız istiqamətə getməz. Xüsusən keçid dövrlərində, insanların bir ictimai quruluşdan fərqli ictimai quruluşa, bir ideologiyadan digər ideologiyalara keçid dövründə axtarışlarına yardım üçün dövlətçilik adına dövlət tərəfindən müəyyən addımlar atılmalıdır.

Məhz belə bir keçid dönməndə müstəqilliyimizə addım atdığımız anda uzaqgörən dövlət xadimi Heydər Əliyev insanların doğru mənbədə doğru axtarışlar edərək sağlam dövlətçilikdə sağlam fərdi düşüncədən geniş sosial düşüncəyə sahib olması üçün bir sıra addımlar atmışdır. Fərdi kimliyin dini və mənəvi istiqamətdə sağlam inşasıyla sağlam cəmiyyət formalaşdırma bilməsi üçün sağlam zəminə ehtiyac duyulur. Mənəvi təkamülə cavab verəcək kimlik inşası üçün mütləq həqiqətdir ki, mühit formalaşdırılmalıdır.

Ailə münasibətləri kimlik inşasının mühiti və zəmini olduğu kimi cəmiyyəti təşəkkül edən fərdi kimliklər də mühit sayəsində inşa olur. İnsan şahid olur, bilgi toplayır, araşdırır, təhlil edir, həyatına tətbiq edir, bir sözlə bu şəkildə mənəvi, milli, dini kimlik inşa olur. Beləliklə, qarşılıqlı münasibətlər - cəmiyyət-mühit-ailə - insanın mənəvi, dini, şəxsi kimliyini inşa edən əsas faktorlardandır. İnsan psixologiyasına vaxıf olan və insan şəxsiyyətinin yetişməsi üçün ehtiyacının nə olduğunu bilən, xalqını sevən və “mən fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam” – şüarı ilə milli kimliyin zəmininin memarı Heydər Əliyev dini və mənəvi kimlik inşası üçün dövlət – din münasibətlərində reformalara imza atır.

“Dinimizin yasaq edildiyi son 70 il ərzində də hər bir etiqadlı adam onu öz qəlbində yaşatmışdır. İndi isə müstəqil Azərbaycan Respublikası, İslama etiqad edən azərbaycanlılar müsəlman aləminin və ümmətinin tərkib hissəsidir. Bu da əsrlər boyu yaşamış və bizim üçün böyük dayağ olan milli, dini, mənəvi ənənələrimizin bərpa və inkişafının möhkəmlənməsinin təzahürüdür. Azərbaycan müstəqil dövlətdir. Azərbaycan xalqı öz milli azadlığına, müstəqilliyinə nail olmuşdur. Bu milli, mədəni, dini ənənələrimizin bərpasına şərait yaratmışdır. Biz bu şəraitin möhkəmlənməsi üçün bundan sonra da çalışacağıq və əmin ola bilərsiniz ki, prezident kimi mən bu yolda əlimdən gələni əsirgəməyəcəyəm” (3, səh.25).

“Azərbaycanda dini müxtəlifliyin və dinlərarası dialoqun möhkəmlənməsi üçün mühüm addımlar atıldı. Dini fəaliyyət sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi, müxtəlif dini etiqadları təmsil edən dini qurumlar arasında qarşılıqlı hörmət, anlaşma və dözümlülük mühitinin möhkəmlənməsi, dini radikalizm və ekstremizmin, dini zəmində qarşıdurma və ayrı-seçkilik hallarının qarşısının alınması məqsədilə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin 2001- ci il 21 iyun tarixli Fərmanı ilə Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi yaradıldı (5, səh.11).

Milli və dini kimliyin inşası, qorunması istiqamətində təqdirəlayiq addımlardan biri də dini ayinlərin icrası ilə yanaşı xalqın qan yaddaşında xüsusi yer olan bayramların da təşkili və keçirilməsi istiqamətində dövlət səviyyəsində addımlar atıldı. *“Ramazan bayramı müsəlmanların müqəddəs bayramlarından biridir. Bu bayram həmişə müsəlmanlara xeyir-bərəkət gətirib, sülh, əmin-amanlıq gətirib. Dostluq mehribanlıq gətirib.”* Heydər Əliyev

Uzaqgörən liderin bu yanaşmasından aydın olur ki, Heydər Əliyev insanın mənəvi, dini kimliyinin inşası üçün zəmin və sağlam şərait yaratmağın vətəndaşın sağlam dəyərlərə sahib təkamülünə dəstək olaraq milli maarifçilərimizin xəyal etdiyi “azad insanlar ölkəsində” (Əhməd Ağaoğlu) düşünə bilən insanların sosial töhfə olacağına necə gözəl ağıdır. Məhz insan psixologiyası və onun mənəvi ehtiyaclarından xəbərdar olduğu üçün Heydər Əliyevin 100 il əvvəl doğulmasına baxmayaraq onun siyasəti haqda hələ də araşdırmalar aparılmaqdadır.

Liderin qoyduğu siyasətə sədaqətlə xidmət edən Prezident İlham Əliyevin 10 oktyabr 2017-ci il tarixli Sərəncamı ilə Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin tabeliyində Mənəvi Dəyərlərin Təbliği Fondunun yaradılması dövlət-din münasibətlərinin müvəffəqiyyətlə tənzimlənməsinin göstəricisidir.

Belə ki, dövlətçiliyimizi qurarkən dini ayinlərin icra olunması, dini axtarışların doğru, sağlam təfəkkür şəklində irəliləməsi üçün atdığı addımlara həтта kiçik nəzər salsaq belə şahid olacağıq ki, bu gün multikultural və tolerant Azərbaycan dövləti nəinki Şərqə, həтта

Avropaya nümunədir. Məscidlərdə dini dözümlülük, milli və dini tolerantlıq, Qurani Kərimin əmrinə müvafiq “vasat istiqamətə” Azərbaycan dindarları şahiddir. *“Beləliklə, biz sizi vasat ümmət etdik ki, insanların əməllərinə şahid olasınız”* (Bəqərə surəsi, 143) (4). Xalq olaraq düşünməyi təqliddən üstün tutaraq tolerant dövlət siyasətinin dindarlar üçün Qurani Kərimin tələb etdiyi “düşünən insan” modelini inşa etmək üçün təşkil etdiyi zəmin və şəraitə şahiddir. *“Sənə endirdiyimiz bu kitab mübarəkdir, ayələrinə düşünənlər və aqlını işlədənlər ibrət alsın”* (Sad surəsi, 29) (4). Mötədil dindarların sayının artması dövlət-din münasibətlərinin incə şəkildə tənzimlənməsindən xəbər verir.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra xalqın istəyi ilə hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Heydər Əliyev yaxşı bilirdi ki, hər bir xalqın həyatında mühüm rol oynayan amillərdən biri onun milli-mənəvi dəyərləridir. Milli-mənəvi dəyərlərimizin tərkibində dini etiqad mühüm rol oynayan amillərdən biridir (6, səh.49).

Beləliklə, Heydər Əliyevin mənəvi dəyərlərin qorunması və inkişafı istiqamətində imza atdığı dövlətçilik siyasəti insanlara mənəvi dəyərlərin, duyğuların, düşüncələr üzərində elmi, şəxsi, daha doğrusu dar və geniş çərçivədə tədqiqinə zəmin yaradır, bu tədqiqatlar da yeni düşüncə və davranışlar doğurur. Bir sözlə, mənəvi dəyərlər insan kimliyinin inşasına yön verir və bu duyğulardan xəbərdar olan insan yeni axtarışlarla bu duyğuları düşüncələrə dönüştürür, düşünən insan da dinin tələb etdiyi əməl və çərçivələrlə insanı təkamülə apararaq səadət diyarının fədailərini inşa edir.

Həqiqətən, Ulu Öndərin istər mənəvi dəyərlərin inkişafı, istər bu gün Azərbaycanda formalaşan maarifçi dini yaşam şəkli sağlam düşüncəli dini kimliyi inşa etdirir.

“Dinin əsas vəzifəsi fərdlərin mənəvi tərbiyəsidir, odur ki, müqəddəs mətnlərdə daha çox qəlbin - ruhun tərbiyəsinə diqqət yetirilir” (2, səh.65).

Bizim ənənələrimiz, mənəvi, milli, dini dəyərlərimiz ölməzdir və bundan sonra da yaşayacaqdır. Biz, bizim nəsil, hamımız birlikdə - indi yaşayan insanlar xoşbəxtdirlər ki, bu günə gəlib çatmışıq, bizim müstəqil ölkəmiz, müstəqil dövlətimiz var, öz taleyimizin sahibi-yik, dini, mənəvi, milli adət - ənənələrimizi bərpa etmişik və daha da geniş təbliğ edirik.

Heydər Əliyev (7, səh 1)

ƏDƏBİYYAT

1. Brain J.Zinbaur, Kenneth I. Pargament. Din ve maneviyat psikolojisi. Temel yaklaşımlar ve ilgi alanları. Derleyen Raymond F.Paloutzian. Phoenix, 575
2. Elvüsal Məmmədov, Aslan Həbibov. Mənəvi dəyərlərimiz. Bakı 2018
3. Heydər Əliyev Milli-mənəvi dəyərlərimizin hamisi. Bakı 2023
4. Qurani Kərim
5. Mübariz Qurbanlı. Heydər Əliyev siyasəti: Dövlət-din münasibətləri. Heydər Əliyev 1923 -2023. Milli mənəvi dəyərlərimiz. Bakı 2023
6. Sakit Hüseynov. Heydər Əliyev və İlham Əliyevin dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsində rolu. Bakı 2023
7. Ümummilli lider Heydər Əliyevin milli – mənəvi dəyərlərimizlə bağlı fikirləri. Mənəvi dəyərlər fondu. Bakı, 2018

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN TƏŞƏKKÜLÜNDƏ DÖVLƏT-DİN MÜNASİBƏTLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ

Yeganə Mirzəyeva

XÜLASƏ

Sağlam dövlətçiliyin təşəkkülü fərdlərin sağlam mənəvi və dini kimliyinin inşası ilə mümkündür. Heydər Əliyevin uzaqgörən dövlətçilik siyasəti nəticəsində multikultural və tolerant dəyərlərə sahib olan düşünən dindarların təşəkkülü üçün müvəffəq addımlar atılmışdır. Mənəvi və daha sonra dini kimliyin təkamülü üçün formalaşan mühit Şərqdə təkrarı olmayan dövlət-din münasibətlərini tənzimləyir.

HEYDAR ALIYEV AND STATE RELIGION IN THE FORMATION OF MORAL VALUES REGULATION OF RELATIONS

Yegane Mirzayeva

SUMMARY

The establishment of a healthy statehood is possible with the construction of a healthy moral and religious identity of individuals. As a result of Heydar Aliyev's visionary state policy, successful steps have been taken for the formation of religious people who have multicultural and tolerant values. The environment formed for the evolution of spiritual and later religious identity regulates state-religion relations that are unique in the East.

ГЕЙДАР АЛИЕВ И ОРГАНИЗАЦИЯ ПРОЦЕССА УРЕГУЛИРОВАНИЯ ОТНОШЕНИЙ РЕЛИГИИ И ГОСУДАРСТВА

Егяна Мирзаева

АННОТАЦИЯ

Организация здоровой государственности возможна при построении здоровой моральной и религиозной идентичности личностей. В результате дальновидной государственной политики Гейдара Алиева были реорганизованы религиозные мыслители, обладающие мультикультуральными и толерантными ценностями. Среда, формирующаяся для совершенствования моральной, далее религиозной идентичности, регулирует отношения государство-религия, не имеющие себе подобных на Востоке.

İNSANIN MƏNA VƏ MƏQSƏD AXTARIŞI

İsmaylova Nurlana
BDU-nun magistrantı
nurlanaismayilova5@gmail.com

Açar sözlər: Ekzistensializm, loqoterapiya, psixika, psixoterapiya, məna, məqsəd, həyat.

Ключевые слова: Экзистенциализм, логотерапия, психика, психотерапия, смысл, цель, жизнь.

Keywords: Existentialism, logotherapy, psyche, psychotherapy, meaning, purpose, life.

Həyatın mənası ilə bağlı fəlsəfi sorğulamalar bəşər tarixi qədər qədimdir. Müxtəlif fəlsəfi məktəblərdə və fəlsəfənin alt qollarında olan mütəfəkkirlər həyatın mənası və məna axtarışı haqqında çoxlu müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. Xüsusən də ekzistensial fəlsəfədə məna axtarışı və həyatın mənasının nə olduğu və ya onun bir mənası olub olmadığı, başqa sözlə desək, həyatın mənası və ya mənasızlığı mövzusunun xüsusi əhəmiyyəti vardır. Ekzistensialistlər arasında rast gəlinən ümumi fikrə görə, insanlar öz seçimləri ilə özlərini yaradan və azadlıqları kontekstində öz hərəkətlərinə və həyatına cavabdeh olan varlıqlardır. İnsan çarəsiz bir varlıq kimi, dünyaya atılmış, şübhələr, tənhalıq və əhəmiyyətsizlik hissləri ilə əzilmişdir. Azadlıq və üsyan insanların həyatı anlamlandırması üçün lazımdır. Bu üsyan, insanın ona mane olan və onu sıxıntıya salan şeylərə qarşı davamlı müqaviməti olaraq görülən münasibətidir. Kamyuya görə həyatın mənası məsələsi ən aktual məsələdir. O, bu haqda “Sizif haqqında mif” adlı əsərində yazırdı: “Yalnız bir həqiqətən vacib fəlsəfi problem var, intihar. Həyatın yaşamağa dəyər olub-olmaması barədə mühakimə yürütmək fəlsəfənin əsas sualına cavab verməkdir” [1, s. 21].

Digər tərəfdən, Kamyuya görə, həyat gözəldir və həyatdan kənar heç bir qurtuluş yoxdur. Əslində bəzi ekzistensialistlər həyatı sevdikləri və ondan əl çəkmək istəmədikləri üçün, ölümün varlığına görə bu həyatın mənasız olduğunu iddia edir, həyata bu cür mənfi reaksiyaların məhz buna görə olduğunu bildirənlər də var. Bəzi mütəfəkkirlərin fikrincə, insan həyatının mənasını ancaq mənasızlıqla qarşılaşdıqda kəşf edə bilər. Hər şeyin əksi ilə bilindişi kimi, mənaya da mənasızlıq vasitəsilə çatmaq olar.

Oşo bildirir ki, insan ancaq mənasızlıqla üzləşəndə, böhran keçirəndə içinə dönüb axtarış aparır. Onun fikrincə, insan xarici aləmdə intihardan başqa heç nə olmayanda, ümitsizliyə, mənasızlığa düşər olanda dəyişir. Yalnız o anda, məyusluğun zirvəsində dəyişir. Biganə insanda dəyişiklik baş verə bilməz; İnsan xarici aləmdən və bütün zahiri səyahətlərdən tamamilə məyus olanda, bütün zahiri hərəkətlər mənasız görünməyə başlayanda, yalnız bundan sonra daxili ziyarət həsrəti yaranır. Transformasiya yalnız ekstremal hallarda, həyatı böhranla qarşılaşdıqda baş verir. Bu kontekstdə mənasızlığa və məyusluğa düşmüş və çıxış yolu olmayan bir insan bu vəziyyəti öz xeyrinə çevirməyi seçə və bu vəziyyətdən dəyişiklik və çevrilmə yaşamaq, həyatına məna vermək və sağlamaq üçün bir vasitə kimi istifadə edə bilər [2, s. 158].

Bəzi mütəfəkkirlər diqqəti bütövlükdə dünyanın müəyyən hissələrinə (insanlar və onların əsərləri kimi) yönəldir. Məsələn, Sadenin fəlsəfəsi məntiqi nəticəyə əsasən götürülən mənasızlıq fəlsəfəsidir və ona görə həyat mənasızdır. Deyərlər illüziyadır və ideallar hiyləgər kahinlərin və padşahların ixtiralarından başqa bir şey deyil. Yeganə reallıq və yaşamağa dəyər şeylər həyəcan verici şeylər və heyvani həzzlərdir. Sadə bütövlükdə dünyaya məna verməkdən imtina edir. Həmin mövqedən çıxış edən ən görkəmli mütəfəkkirlərdən biri də Fridrix Vilhelm Nitsşe olmuşdur. Nitsşe əxlaqın və bütün dəyərlərin tənəzzüldə olduğunu bildirir və əslində öz fəlsəfəsini bu çöküşdən qurtulmaq

layihəsi kimi təqdim edir. “Şən elm” əsərində Nitsşe nihilizm dövrünə qədəm qoyduğumuzu ifadə edir.

Nihilizm dəyər, məna və arzu olunan hər şeyin varlığının mütləq inkarıdır. Bu ən yüksək dəyərlərin öz dəyərini itirməsi, məqsədin olmaması, cavabsız “niyə?” sualı, insan varlığının arxalanacağı heç bir şeyin mövcud olmadığına inanmaqdır. Nihilizm insanın psixoloji vəziyyəti və mənasızlıq hissi kimi mövcud olan və baş verən heç bir şeydə məna tapa bilməməkdir; varlığın məqsədsizliyini görmək; bu varlığın arxasında birlik və harmoniya olmadığını görmək; artıq “metafizik” dünyanın, mövcud olan dünyadan başqa bir dünyanın varlığına inanmamaq; məqsəd, birlik, varlıq, səbəb, əxlaq kimi müəyyən kosmoloji kateqoriyaların uydurma, reallığa zidd olduğunu görmənin nəticəsidir. Beləliklə, Tanrının ölümü ilə artıq insan varlığına dəyər və məna verə biləcək heç bir mərkəzi ideya yoxdur. Bu problemin həlli olaraq isə “özünü aşma” fenomenini inkişaf etdirmişdir [3, s. 163].

XX əsrin ekzistensialist mütəfəkkirlərinin əksəriyyəti son nəticədə həyatın mənasız olduğunu iddia etdi və buna inandı. Onlar hətta bu mənasızlığın yaxşı tərəfi olduğuna inanırdılar və insanlara yönəlmiş hər hansı xarici məna və ya məqsədin olmamasının insanları həm fərdlər, həm də növlər olaraq həyatda öz məqsədlərini seçməkdə azad edən bir vəziyyət olduğunu müdafiə edirdilər. Bir çox ekzistensialistlər üçün bu mənasızlıq azadlıq demək idi.

Biz insanlar mənalı münasibətlər dünyasında yaşayırıq və biz obyektləri onların münasibətlərindən təcrid olunmuş şəkildə deyil, bizim üçün əhəmiyyətinə görə qəbul edirik. Bizim qavrayışlarımız lap əvvəldən insan olaraq qarşımıza qoyduğumuz məqsədlərlə müəyyən edilir. “Odun” insanlara münasibətdə ağacın mənasını, “daş” isə insan həyatında amil rolunu oynaya bildiyi qədər daşın mənasını ehtiva edir.

Özünü bu mənalardan uzaqlaşdıran və diqqətini yalnız obyektlərə yönəldən insan böyük bədbəxtliyə düşər olar. Belə bir insan özünü həmcinslərindən təcrid edər, gördüyü iş nə özünə, nə də başqalarına fayda verər, bir sözlə mənasız olar. Amma mənasız yaşaya bilən yoxdur. Biz həmişə həqiqəti ona verdiyimiz mənada, yəni adi bir həqiqət kimi deyil, daha əvvəl şərh etdiyimiz bir həqiqət kimi qavrayırıq. Hər bir insan xüsusilə onu gözləyən üç əsas vəzifənin öhdəsindən gəlməlidir. Bu vəzifələr onun üçün reallıq təşkil edir. İnsanların üzləşdiyi bütün suallar bu vəzifələrə uyğundur. İnsan hər gün ona meydan oxuyan bu sualların həllini daim axtarmalı və tapmalıdır. Tapdığı həllər həyatın mənası haqqında nə anladığını ortaya qoyur.

Üç əsas vəzifədən birincisi bizim başqa yerdə deyil, dünya adlanan bu yoxsul planetin qabığında yaşamağımızdan irəli gəlir. Yaşadığımız bu məkanın bizə təklif etdiyi məhdudiyyətlər və imkanlar daxilində özümüzü inkişaf etdirməliyik. Bundan əlavə, yer üzündə fərdi həyatımızı davam etdirmək və bəşəriyyətin gələcəyini təmin etmək üçün özümüzü fiziki və mənəvi cəhətdən təkmilləşdirməliyik. Bu elə bir vəzifədir ki, hər birimizə meydan oxuyur; Heç kim bu vəzifədən qaça bilməz. İndi əsas vəzifələrdən ikincisinə gəlirik. Biz bəşər övladının tək nəslidir. Ətrafımızda başqa insanlar var və biz bu insanların birliyində yaşayırıq.

Varlığının acizliyi və məhdudiyyətləri insanın öz məqsədlərinə təkbaşına çatmasını qeyri-mümkün edir. Tək yaşayacaq və onu gözləyən işlərin öhdəsindən gəlməyə çalışacaq insan sonda məhv olacaq; Belə bir insan bəşəriyyətin sağ qalmasını təmin edə bilməz, hətta öz həyatını belə davam etdirə bilməz. Üçüncü vəzifə bizi yenidən birləşdirir. İnsanlar iki ayrı cins kimi yaşayırlar. Şəxsin və cəmiyyətin mövcudluğunu davam etdirmək üçün bu faktı nəzərə almaq lazımdır. Sevgi və evlilik problemi bu üçüncü vəzifənin altına düşür. Heç bir kişi və ya qadın bu vəzifədən qaça bilməz [4, s. 5-20].

Froma görə, həyatın mənasına qapını açacaq şey rifah cəmiyyətinin yaradılmasıdır. Daha çox şeyə sahib olmaq həvəsi olmayan cəmiyyətlər zəngin olduqları üçün deyil, sahib olduqlarından çoxunu istəmədikləri üçün həyatlarından razıdırlar. Belə bir cəmiyyət yalnız

rifah cəmiyyəti ola bilər, çünki onsuz da təhlükəsiz və xoş bir həyat sürmək üçün sahib olduqlarımız kifayətdir. [5, s. 102]

Məna mərkəzli terapiyanın (loqoterapiya) banisi Frankl həbs düşərgəsində olduğu müddətdə etdiyi nitqdə bütün şəraitdə və hər zaman həyatın mütləq mənası olduğunu bildirir. Əslində məna axtarışını “insanın insanlığının təbii ifadəsi” və “insan həyatında əsas motivasiya” kimi qələmə verən Frankl, insanın həyatında məna ehtiyacının onun ekzistensial quruluşundan qaynaqlandığını bildirir. Bu baxımdan insanın məna axtarışında olması üçün heç bir şəkildə xəstə olması lazım deyil.

Çünki insan olmaq bunun izahedici səbəbidir. Bu mənanın hər cür ağrı, məhrumiyyət və hətta ölümü əhatə etdiyini bildirir. Keçmişin parlaq tərəfinin həyatın mənasını tapmaq üçün bu günü işıqlandırdığını, hətta sağ olmağın da gələcəyə ümid bəsləmək üçün kifayət edə biləcəyini, dini inancı olan və hər hansı bir səbəbə bağlı olanların bunu asanlıqla anlama biləcəyini vurğulayır. Frankl həyatın mənasının üç fərqli şəkildə kəşf oluna biləcəyini bildirir. Bunlar; bir əsər yaratmaq və ya bir iş görmək, bir şey yaşamaq və ya bir insanla ünsiyyət qurmaq, qaçılmaz ağrıya münasibət yaratmaq deməkdir. Bu baxımdan, Frankl insanın mənasızlıqdan qurtulma axtarışı prosesinin psixoloji problemi ifadə etmədiyini də vurğulayaraq, yazırdı “Mən inanıram ki, həyatın mənasını axtaran insan öz insanlığını sübut edir.” Çünki onun fikrincə, insan məna axtaran varlıqdır. Bu vəziyyət insan olmaq qədər təbiidir [7, s. 327-328].

Mütləq mənasızlıq deyə bir şeyin olmadığını bildirən Kamyu bu vəziyyəti belə ifadə edir: “Hər şeyin mənasız olduğunu deyəndə belə, mənalı bir şey deyirik. Dünyanın heç bir mənası olmadığını söyləmək bütün dəyər mühakimələrini aradan qaldırmaq olardı. Ancaq yaşamaq və məsələn, yemək və içmək özlüyündə dəyər mühakimələridir. Nə qədər ki, insan ölməyə razı deyil, bu o deməkdir ki, o, yaşamağı seçir. Sonra nisbi də olsa, yaşamağa dəyər veririk.” Eynilə, ekzistensial psixoloq Yalom da həyatı mənalı edəcək bəzi amillərdən bəhs edir. Bunlar; altruizm, bir işə bağlılıq, yaradıcılıq, hedonistik həll və özünü həyata keçirmədir.

Altruizm başqalarının yaxşılığı üçün çalışmaq, insanlığa xidmət etmək və xeyriyyə işlərinə töhfə vermək kimi müəyyən edilə bilər. Ailə, dövlət, siyasət, din və ya elm kimi bir işə özünü tamamilə vermək və o amili həyatının mərkəzinə qoymaq, bir işə bağlılığa misal ola bilər. Yaradıcılıq fərdin yeni və orijinal bir şey yaratmaq bacarığıdır. Bu, fərdin mənasızlıq hissi üçün güclü bir antidotdur. Hedonistik həll həyatı tam şəkildə yaşamaq və həyatın təbii axınında həzz axtarmaqdır. Nəhayət, özünü reallaşdırma fərd daxilində mövcud potensialın reallaşdırılmasıdır. Yalomun dini olmayan fəaliyyətlər olaraq qeyd etdiyi bütün bu fəaliyyətlər, insanın həyatında məna tapmasına əhəmiyyətli dəstək verir.

İnsanın psixososial “məna” ehtiyacını ödəyə bilməməsi bir çox qalıcı və dağıdıcı problemlərlə üzləşmə riskini daşıyır. İnsan öz ekzistensial suallarına qaneedici cavab tapa bilməyəndə və bu prosesi sağlam şəkildə keçmədikdə bəzi psixoloji problemlərlə üzləşə bilər. Ona görə də insanın həyatına məna verməsi, sağlam bir fərd olaraq həyatını davam etdirməsi çox vacibdir. Həyata məna vermənin fərdin həyatında yaratdığı müsbət dəyişikliklərə, mənasızlığın fərddə yaratdığı mənfi duyğulara və davranışlara nəzər saldıqda “məna” anlayışının insanlar üçün əhəmiyyətini daha aydın görmək olar.

Həyatın mənalı və yaşamağa dəyər olduğunu düşünən insanlar həyatlarını müsbət düşüncələr və emosiyalarla daha xoşbəxt keçirirlər. Həyatı yaşamağa dəyməz, onun tamamilə mənasız və absurd olduğunu düşünən insanlar mənfi düşüncələr və emosiyalarla yaşayır, bədbəxt həyatlarını davam etdirməyə çalışırlar. İnsan həyatında mənanın olması əsas ehtiyacların ödənilməsi qədər vacibdir. Fiziki varlıq qida və su ilə qidalandığı kimi, insanın ruhi, əqli və ürək varlığı da məna ilə qidalanmalıdır ki, onun həyat şövqünü və həvəsini qoruyub saxlaya bilsin.

Oşo yenə bu sözlərlə həyatımızda mənə varlığının dəyərini vurğulayır; “Mənanın varlığını hiss etmədən sevinci necə hiss etmək olar? Həyatınız mənə ilə dolu olmadan necə mahnıya çevrilə bilər? Ancaq mənalı bir həyat mahnıya çevrilir. Mənanın varlığını hiss etməyə başlayanda, varlıq üçün çox zəruri bir şeyi yerinə yetirdiyinizi, sizə ehtiyac duyulduğunu hiss etməyə başlayanda, bu oyun heç vaxt əvvəlki kimi olmayacaq, özünü və onunla birlikdə varlıq duyğunuza böyük hörmət bəsləyəcəksiniz” [2, s. 8-9].

Nəticə: Həyatın mənası bir çox mütəfəkkir və tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif cür müəyyən edilsə də, mənanın varlığı və insanın mənə ehtiyacı ilə bağlı tək bir səs üstünlük təşkil edir: “məna iradəsi insanın insanlığının həqiqi ifadəsidir”. Bundan əlavə, bu axtarış insanın öz varlığının mənasını şübhə altına almaq, həyatın davam edən məşğuliyyətində unutduğu və ya təxirə saldığı öz varlığının əsas sualına qayıtmaq deməkdir. Onun mövcudluğu ilə bağlı bu sual bir çox sualla müşayiət olunan əsas sualdır: “Həyatın mənası nədir? Bu, sadə bir sualdan daha çox, insanların, kainatın və bütün canlıların varlığına qədər uzanan əsas sualdır. Yaradılışı buna uyğun düzülmüş insan həmişə varlığını anlamağa ehtiyac duymuşdur. Əslində indiki insanların çağımızda hələ də mənə axtarışında olması bu vəziyyəti dəstəkləyir. Həyatın mənası ilə bağlı bu ekzistensial suallar bəşər tarixi qədər qədimdir və insanlar var olduqca mövcud olacaq.

Elmi yenilik: “Həyatın mənası” anlayışı psixologiya, fəlsəfə, ilahiyyat, pedaqogika və sosiologiya kimi bir çox fərqli elmlərin mövzusu olmuşdur. Həyatın mənası ilə bağlı o qədər müxtəlif mənbələr və qeyri-məhdud müxtəliflik var ki, bu müxtəliflik insanları çaşdırır və cavab tapmağı çətinləşdirir. Həyatın mənası ilə bağlı suala cavab vermək çox çətinidir. Ənənəvi inanclar tarixi böhran qarşısında süquta uğrayan kimi “həyatın mənası” sualı yenidən gündəmə gəlir və sualın qabarıqlığı geniş cavablar doğurur. Mənə insanın öz şərhindən asılıdır və Nitsşe sayağı ifadə etsək, ola bilsin ki, heç bir etibarlı əsas mənə yoxdur. Bu səbəbdən də bu tədqiqat işində məhdudiyyətlərə baxmayaraq, müraciət edilən mövzu və bu mövzuda bu günə qədər edilən tədqiqatların araşdırılması, yenidən şərh edilməsi ilə müəyyən təsbit və nəticələr əldə etmək mümkün olmuşdur.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədən psixologiya, fəlsəfə tarixi, pedaqogika, sosiologiya ilə məşğul olan mütəxəssislər, ali məktəblərin bakalavr və magistr pilləsində təhsil alan tələbələr istifadə edə bilərlər. Təqdim olunan məqalədən dərslər, dərslər vəsaitləri və proqramların hazırlanmasında elmi mənbə kimi istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Albert Camus. Sisyphos Söyləni. İstanbul, Can Yayınları, 2015, 160 s.
2. Osho. Sır – Sufizm Üzerine Konuşmalar. İstanbul, 2010, 336 s.
3. Julian Young. Nietzsche Bir filozofun ve felsefesinin biyografisi. İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, 935 s.
4. Alfred Adler. Yaşamın Anlamı ve Amacı. İstanbul, 2021, 328 s.
5. Erich Fromm. Hayatı sevmek. İstanbul, Arıtan Yayınevi, 1997, 216 s.
6. İrvin Yalom. Varoluşçu Psikoterapi. İstanbul, Kibalcı Yayınevi, 2001, 768 s.
7. Viktor E. Frankl. İnsanın Anlam Arayışı. İstanbul, 2021, 155 s.

İNSANIN MƏNA VƏ MƏQSƏD ANLAYIŞI

Nurlana İsmayilova

XÜLASƏ

İnsan var olandan bəri mənə və xoşbəxtlik axtarışında olan varlıqdır. Bu baxımdan mənə və məqsəd yaratma prosesi bəşər tarixi qədər qədimdir. İnsan həmişə həyatı başa düşməyə və anlamağa ehtiyac duyur. Çünki insan; bilmək, anlamaq və mənə vermək istəyir. Bu həm də o deməkdir ki, insan bu prosesdə öz varlığı, varlığın mahiyyəti ilə bağlı bir çox suallarla üzləşməli olur. Bu baxımdan insanın bilmək və anlamağa olan ehtiyacı onu bütün canlılardan fərqləndirən ən əsas cəhətdir. Bütün digər canlılar həyatda qalmağa imkan verəcək beş əsas sualın cavabı ilə doğrulur. Bunlar; ‘nə etməli, necə etməli, harada etməli, nə vaxt və nə qədər etməli?’ suallarıdır. Ancaq altıncı sual da var ki, bu yalnız insanlara xasdır. Bu hər hansı bir işin məqsədini şübhə altına alan “niyə?” sualıdır. Onun bu axtarışı insanın öz varlığını, mövcudluğunu, zamanını və məkanını bilmək və mənalandırmaq ehtiyacından irəli gəlir. İnsanın bu mənə səyahəti onun mövcudluğu qədər təbii və adidir. Odur ki, ekzistensial problem kimi qarşıya çıxan mənə, insanın öz daxilində hiss etdiyi, cavabı olmasa da zamanla bildiyi bir vəziyyət kimi ifadə edilə bilər. Əslində, Adlerin də dediyi kimi, “insanlar həyat qayığı yaxşı üzmədikcə və çətin imtahanlardan keçməli olmadıqca, belə bir sualı sözlə ifadə etməz və ortaya qoymazlar”. “Həyatın mənası” anlayışı psixologiya, fəlsəfə, ilahiyyat, pedaqogika və sosiologiya kimi bir çox fərqli elmlərin mövzusunə çevrilmiş və müasir elmdə ilk dəfə 20-ci əsrdə V.Diltey, F. Spranger, Z.Freyd və A.Adlerin əsərlərində, sonrakı mərhələdə isə V. Frankl və A.N.Leontyevin tədqiqatlarında özünü göstərməyə başlamışdır.

ПОИСК ЧЕЛОВЕКОМ СМЫСЛА И ЦЕЛИ

Нурлана Исмаилова

АННОТАЦИЯ

Человек – существо, которое с момента своего существования находится в поиске смысла жизни и счастья. В этом отношении процесс создания смысла и цели стар, как история человечества. Человеку всегда необходимо понимать и понимать жизнь. Потому что человек; хочет знать, понимать и придавать смысл. Это также означает, что в этом процессе человеку приходится столкнуться со многими вопросами о своем существовании, о сути существования. С этой точки зрения потребность человека знать и понимать является важнейшим аспектом, отличающим его от всего живого. Все остальные живые существа рождаются с ответами на пять основных вопросов, которые позволяют им выжить. Это: «что делать, как это делать, где это делать, когда это делать и сколько?». Но есть шестой вопрос, который уникален для людей. Именно вопрос «почему?» ставит под сомнение цель любой работы. Этот его поиск исходит из потребности человека познать и понять свое существование, время и пространство. Этот поиск смысла жизни человеком столь же естественно и обычно, как и его существование. Поэтому смысл, возникающий как экзистенциальная проблема, может быть выражен как ситуация, которую человек чувствует внутри себя, и познает с течением времени, даже если у него нет ответа. На самом деле, как говорил Адлер, «люди не выражают такого вопроса словами и не поднимают его до тех пор, пока хорошо не проплывут лодку жизни и не пройдут трудные испытания».

Понятие «смысл жизни» стало предметом исследования различных наук, таких, как психология, философия, теология, педагогика и социология, и впервые было введено в современную науку в XX веке в работах В. Дилтея, Ф. Шпрангера, З. Фрейда и А. Адлера, а на более позднем этапе осталась проявляться в исследованиях В. Франкла и А. Н. Леонтьева.

PERSON'S SEARCH FOR MEANING AND PURPOSE

Nurlana Ismayilova

SUMMARY

Person is a being who is in search of meaning and happiness since his existence. In this regard, the process of creating meaning and purpose is as old as human history. Person always needs to understand and understand life. Because man; wants to know, understand and give meaning. This also means that in this process, a person has to face many questions about his existence, the essence of existence. From this point of view, man's need to know and understand is the most important aspect that distinguishes him from all living things. All other living things are born with answers to five basic questions that will allow them to survive. These are; 'what to do, how to do it, where to do it, when to do it and how much?' But there is a sixth question that is unique to humans. It is the "why?" that questions the purpose of any work. Is a question. This search of his comes from a person's need to know and understand his existence, existence, time and space. This journey of man's meaning is as natural and ordinary as his existence. Therefore, the meaning that comes up as an existential problem can be expressed as a situation that a person feels within himself, and knows over time even if he does not have an answer. In fact, as Adler said, "people do not put such a question into words and do not raise it until they have sailed the boat of life well and had to pass difficult tests." The concept of "meaning of life" has become the subject of many different sciences, such as psychology, philosophy, theology, pedagogy and sociology, and was first introduced in modern science in the 20th century in the works of V. Diltey, F. Spranger, Z. Freud and A. Adler, and at a later stage It began to show itself in the researches of V. Frankl and A. N. Leontiev.

“TANINMAQ” ÖZÜNÜDƏRKETMƏ HƏQİQƏTİ KİMİ

Əliyeva Aysan Elçin qızı
BDU – nun II kurs magistrantı
aliyeva.22.06.2001@mail.ru

Açar sözlər: Tanınma mübarizəsi, insan şəxsiyyəti, özünə hörmət, sosial qarşılıqlı əlaqələr, mədəni tanıma, şəxsiyyət siyasəti, sosial ədalət.

Ключевые слова: борьба за признание, человеческая идентичность, самооценка, социальные взаимодействия, культурное признание, политика идентичности, социальная справедливость.

Keywords: Struggle for recognition, human identity, self-esteem, social interactions, cultural recognition, identity politics, social justice.

İnsani, başqa sözlə, antropogenetik arzu – insani gerçəkliyin, özünüdərketmənin doğurduğu arzu – son nəticədə “tanınmaq” yanğısının funksiyasından ibarətdir. İnsanın bir gerçəklik kimi “aydınlığa çıxması” na kömək edən həyat üçün riskə getmək məhz bu arzu naminə olan riskdir. Bunu nəzərə alaraq, özünüdərketmənin “mənbələrindən” danışmaq üçün “tanınmaq” uğrunda ölümçül mübarizədən söz açmaq zəruridir.

-Aleksandr Kojev, "Hegeli oxumağa giriş"

Müasir dünyaya yeni nöqteyi-nəzər bağışlayan ideyalardan biri məhz “tanınmaq” dır. Tarixi hadisələr axınına nəzər saldıqda görürük ki, bütün siyasi hadisələr heç də yalnız iqtisadi amillərdən asılı deyil. Bu məqamda siyasi fəlsəfənin özü qədər qədim olan “Tanınmaq uğrunda mübarizə” konsepsiyası bizə siyasi həyatın həddlərini öyrənmək imkanı verir.

Bəşər tarixi boyu tanınma istəyi cəmiyyətimizin, münasibətlərimizin və hətta mənlilik şəüurumuzun formalaşmasında mərkəzi rol oynamışdır. “Tanınma uğrunda mübarizə” ideyası fəlsəfə, psixologiya və sosiologiyada dərin kök salmış bir anlayışdır və o, insanın başqaları tərəfindən tanınması, qiymətləndirilməsi və hörmət edilməsinə olan əsas ehtiyacını araşdırır. Georg Wilhelm Friedrich Hegel kimi filosoflar tərəfindən populyarlaşdırılan və Axel Honneth, Charles Taylor və Frensis Fukuyama kimi mütəfəkkirlər tərəfindən daha da inkişaf etdirilən bu konsepsiya şəxsiyyətin, özünə hörmətin və sosial qarşılıqlı əlaqələrin mürəkkəb dinamikasına işıq salır.

Tanınma, bu kontekstdə, insanın sadəcə olaraq varlığını etiraf etməkdən kənara çıxır. Bu, fərdin şəxsiyyətinin, nailiyyətlərinin və töhfələrinin dərin və mənalı qiymətləndirilməsini əhatə edir. Bu tanınma müxtəlif formalarda təzahür edə bilər: dostlar, ailə və həmyaşıdlar tərəfindən dəyərli və hörmətli olmağı ehtiva edən şəxsi tanıma və cəmiyyətdəki rəsmi strukturlardan və institutlardan, məsələn, hüquq sistemi və ya cəmiyyətdən aldığı tanınma ilə əlaqəli institusional tanınma.

“Tanınmaq uğrunda mübarizə” ideyasının mənasını anlamaq üçün Hegel fəlsəfəsinin dərinliklərinə enmək zəruridir. O, insan və insanın təibəti ilə bağlı ideyalarında “İlkin insanı” heyvanlarla ümumi yemək tələbatı, yuxu, sığınacaq və ən əsası öz həyatını qorumaq kimi istəklərə malik varlıq olaraq təsvir edir. Filosofun “İlkin insanı” heyvanlardan onunla fərqlənir ki, o yalnız maddi deyil, həm də qeyri – maddi predmetlərə yiyələnəməyi arzulayır.

Bu konsepsiyanın inkişafında əsas fiqurlardan biri olan Hegel, insanların öz-özlərinə qapalı varlıqlar olmadığını, daha çox başqaları ilə qarşılıqlı əlaqələri tanındıqlarını irəli sürdü. Onun fikrincə, bizim özümüz və kimliyimiz başqalarının bizi necə qəbul etdikləri və bizim özümüzü onların gözü ilə necə qəbul etdiyimizlə mürəkkəb şəkildə bağlıdır. Hegel

iddia edirdi ki, tanınma uğrunda mübarizə insan təcrübəsinin vacib hissəsidir, çünki bu mübarizə vasitəsilə fərdlər öz dəyər və şəxsiyyətlərini dərk edirlər.

Hegel hesab edir ki, fərd ən çox başqalarının arzularına yiyələnməyi, yəni başqalarının onu tanımasını arzulayır. Fərdin özünüdərk səviyyəsinə qalxması üçün, insani mövcudluq statusu qazana bilməsi üçün onun bu cəhətlərinin başqaları tərəfindən etiraf edilməsi zəruridir. “İlkin insan” yalnız başqalarının onu tanımasını deyil, həm də onu insan olaraq tanımalarını istəyir. İlkin insanın digər insanlarla mübarizəsi savaşa gətirib çıxarır və onlardan biri həyatını riskə ataraq başqalarının özünü “tanımağa” məcbur etməyə çalışır. Bunun nəticəsində ağılıq – köləlik münasibətləri yaranır, çünki savaşan tərəflərdən biri ölümdən qorxaraq köləliyə razı olacaqdır [2, səh 207].

Qeyd etdiyimiz insanın “tanınmaq uğrunda mübarizəsini” yalnız ibtidai dövrə aid etmək yanlış olar. Hazırda da dünyamızda şan – şöhrət, sərvət qazanmaq naminə öz həyatını riskə ataraq qanlı savaflara girən adamları görürük. Buradan məlum olur ki, öz canını heç sayaraq ölüb – öldürməyə hazır olan insan heç də hər zaman digərlərindən üstün sayılmamalıdır.

Tanınmaq üçün mübarizə həmişə ahəngdar bir proses deyil. Bu, tez-tez gərginlik, münaqişə və rəqabəti əhatə edir. Hegelin tanınmağa dialektik yanaşması fərdlərin tez-tez tanınma uğrunda döyüşə girdiyini və burada başqalarını üstələmək və ya tanınmaq yolu ilə öz dəyərini və şəxsiyyətini bərqərar etməyə çalışdıqlarını irəli sürür. Bu proses şəxsiyyətlərarası münaqişələrə səbəb ola bilər, çünki insanlar istədikləri təsdiq və hörmət üçün yarışirlar.

Çağdaş filosof Aksel Honneth Hegelin ideyalarını genişləndirərək “aqlığın tanınması” anlayışını təqdim edir. O, tanınmanın sadəcə psixoloji və ya fəlsəfi anlayış deyil, həm də əsas insan ehtiyacı olduğunu müdafiə edir. Bu, fərdlərin uşaqlıqdan arzuladığı və axtardığı bir şeydir. Honneth iddia edir ki, tanınmamaq yadlaşma, etibarsızlıq və hətta emosional sıxıntıya səbəb ola bilər. O, insanın mənlilik anlayışının və heysiyyətinin formalaşmasında tanınmanın vacibliyini vurğulayır.

Honnethin tanınma nəzəriyyəsi əsas etibarilə insanların öz şəxsiyyətlərini sosial mənsubiyyətləri nəticəsində qurması ideyasına əsaslanır. Onun fikrincə, insanlar başqaları tərəfindən tanındıqda və dəyərli olduqlarını hiss etdikdə həqiqi insan olurlar. Bu tanınma fərdi ola bilər və ya institusional səviyyədə baş verə bilər. Şəxsi tanınma dostlar, ailə və həmyaşıdlar tərəfindən dəyərli və hörmətli olmağı nəzərdə tutsa da, institusional tanınma sosial strukturlar və institutlar tərəfindən tanınmağı nəzərdə tutur.

Tanınma nəzəriyyəsi də sosial ədalət və bərabərlik kontekstində mühüm rol oynayır. Marjinal qruplar, irqi azlıqlar, LGBTQ+ icması və yerli xalqlar kimi qruplar tarixən öz şəxsiyyətlərinin, hüquqlarının və töhfələrinin tanınması üçün mübarizə aparıblar. Tanınma uğrunda mübarizə çox vaxt vətəndaş hüquqları və sosial ədalət uğrunda daha geniş hərəkətlərlə iç-içə olur, çünki insanlar və qruplar haqq qazandıqları tanınma və hörməti axtarmaq üçün sosial normaları şübhə altına almağa başlayırlar [3, s. 128].

Tanınma nəzəriyyəsi konsepsiyasını başa düşmək necə doğulduğumuz və daha inklüziv və ədalətli cəmiyyətlərin qurulmasına necə töhfə verə biləcəyimizlə bağlı mühüm nəticələr verir. Anlamaq vacibdir ki, bu münaqişəni başa düşmək bizə münasibətlərimizdə daha empatik və anlayışlı olmağa, hər kəs üçün daha güclü əlaqələr və daha çox hisslər yaratmağa kömək edə bilər.

Kanadalı filosof Çarlz Taylor tərəfindən işlənib hazırlanmış “tanınmaq üçün mübarizə” konsepsiyası insan şəxsiyyətinin, sosial dinamikanın, ləyaqət və hörmət axtarışının mürəkkəbliklərini dərinlənən araşdırır. Taylorun tanınma ilə bağlı tədqiqatı sosial və siyasi nəzəriyyəyə dərin təsir göstərmiş, fərdlərin və qrupların cəmiyyətdən necə etiraf və təsdiq axtardıqlarına və bu axtarışın həm şəxsi, həm də kollektiv şəxsiyyətləri necə formalaşdırdığına işıq salmışdır.

Çarlz Taylorun tanınma uğrunda mübarizəni tədqiqi Georg Wilhelm Friedrich Hegel kimi əvvəlki filosofların ideyalarına əsaslanır. Taylorun töhfələri şəxsiyyət, mədəniyyət və sosial ədalət arasında mürəkkəb qarşılıqlı əlaqə haqqında dəyərli fikirlər təqdim edərək daha müasir perspektiv təklif edir.

Taylorun konsepsiyasının əsasını insanların təkcə şəxsi deyil, həm də mədəni tanınmağa can atması fikri dayanır. Şəxsi tanınma hörmət, qiymətləndirmə və ya təsdiqləmə şəklində başqalarının etirafını əhatə edir. Bu, birinin varlığının və töhfələrinin onların yaxın sosial çevrələrində olanlar üçün əhəmiyyətli olduğuna əminlikdir. Bununla belə, Taylor mədəniyyətin tanınmasının eyni dərəcədə vacib olduğunu vurğulayaraq bu anlayışı genişləndirir.

Mədəni tanınma insanın konkret mədəni, etnik və ya dini qruplara mənsubluğunun tanınması ilə əlaqədardır. Bu, qrupun kollektiv şəxsiyyətinin, dəyərlərinin və təcrübələrinin təsdiqini əhatə edir. Bu cür tanınma əhəmiyyətlidir, çünki o, fərdləri daha geniş icma ilə əlaqələndirir və onların müəyyən mədəni kontekstdə mənlilik şüurunu formalaşdırmağa kömək edir. Eqlitar, liberal demokratik cəmiyyətlərdə hər kəsin bərabər vətəndaşlıq hüquqlarından istifadə etməsi müxtəlif şəxsiyyətlərin tanınması tələbinə cavab verirmi? Bu sual əslində tanınma siyasətlərinin diqqət mərkəzindədir. Bir cəmiyyəti təşkil edən bütün fərdlər etnik, dini, irqi və cinsi fərqliliklər baxımından müxtəlifliyə malik olsalar da, bütün bu alt kimliklərdən üstün universal bir kimliyə malikdirlər və bu da onların insan olmasıdır.

Əksər liberal dövlətlər bu ümumbəşəri kimliyə görə bütün vətəndaşlarını qanun qarşısında bərabər saydıqlarını, onların fundamental hüquqlardan bərabər şəkildə faydalanmasını təmin etməklə çoxluq daxilindəki fərqləri tarazlaşdırdıqlarını və tolerantlıq siyasətini uğurla həyata keçirdiklərini düşünürlər. Lakin müxtəlif kimliklərə malik qruplar bu siyasətə etiraz edərək, bu alt kimliklərin çoxluğun təsdiqi, onların çoxluğun tolerantlığı, hətta bərabərlik prinsipi ilə müəyyən edilməsində hegemonluğun olduğunu iddia edərək, homogenləşmə vəziyyətini ittiham edirlər. Fərqli etnik və dini mənsubiyyətə malik olan qrupların dövlətdən gözlədikləri, öz kimliklərinin dəyərini tanımaq və bilmək, onlara keçmişdən gətirdikləri bu mədəniyyətlərin varlığını qoruyub saxlamalarına şərait yaratmaq, onları gözədən salmamaqdır [4, səh 29].

Taylorun mədəniyyətin tanınması ilə bağlı fikirləri müxtəlif cəmiyyətlərin fonunda nəzərdən keçirdikdə xüsusilə aktual olur. Multikultural cəmiyyətlərdə fərdlər tez-tez daha geniş, daha heterojen bir cəmiyyətdə iştirakları ilə unikal mədəni kimliklərini uzlaşdırmaq problemi ilə mübarizə aparırlar. Bu cür kontekstlərdə tanınma mübarizəsi şəxsiyyətin bu iki aspektinin uzlaşdırılmasını, müxtəlif mədəni fonların qəbul edildiyi, qiymətləndirildiyi və hörmət edildiyi inklüziv ictimai təşviqini nəzərdə tutur.

Taylorun işinin əsas cəhətlərindən biri “şəxsiyyət siyasəti” ideyasıdır. Taylor iddia edir ki, fərdlər çox vaxt özünəməxsus mədəni və sosial kimliklərini təsdiq etmək üçün kimlik siyasəti ilə məşğul olurlar. Bu səylər bəzən münafişlərə və çətinliklərə gətirib çıxara bilər, çünki müxtəlif kimlik qrupları daha geniş sosial və siyasi arenada tanınmaq və təmsil olunmaq üçün mübarizə aparır. Kimlik siyasəti anlayışı mədəni plüralizm və müasir cəmiyyətlərdə mədəni və sosial kimliklərin rolu ilə bağlı müzakirələrin mərkəzi mövzudur.

Üstəlik, Taylorun tədqiqatları tanınma uğrunda mübarizənin həllində dövlətin əhəmiyyətini vurğulayır. Hökumətlər və institutlar tanınma proseslərinin asanlaşdırılmasında və ya maneə törədilməsində mühüm rol oynayır. Mədəniyyətin tanınmasını təşviq edən və azlıqların hüquqlarını qoruyan siyasət və qanunlar ədalətli və inklüziv cəmiyyətin qurulması üçün vacibdir.

Taylorun tanınma ilə bağlı fikirləri insan hüquqları və sosial ədalətlə bağlı müzakirələrdə də mühüm rol oynamışdır. Tanınma uğrunda mübarizə tez-tez vətəndaş

hüquqları və bərabərlik uğrunda daha geniş hərəkətlərlə iç-içə olur, çünki marginal qruplar öz şəxsiyyətlərini, hüquqlarını və töhfələrini tanımağa və təsdiq etməyə çalışırlar.

Görkəmli politoloq və yazıçı Frensis Fukuyama daha çox siyasi nəzəriyyəyə dair təsirli əsərləri, xüsusən də “Tarixin sonu və sonuncu insan” kitabı ilə tanınır. Fukuyamanın ən məşhur əsəri liberal demokratiyanın təntənəsi üzərində dayansa da, o, siyasi sistemlərin və cəmiyyətlərin inkişafında mühüm rol oynayan tanınma uğrunda mübarizə ideyasını da araşdırır.

Fukuyamanın tanınma uğrunda mübarizəni tədqiqi Georg Vilhelm Fridrix Hegelin fəlsəfəsində və Hegel ideyalarının populyarlaşmasında mühüm rol oynamış Aleksandr Kojevenin yaradıcılığında dərin kök salmışdır. Bu konsepsiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, fərdlər və cəmiyyətlər təkcə maddi rifah və güc deyil, həm də başqaları tərəfindən tanınmaq istəyirlər.

Fukuyamanın fikrincə, bu tanınma həvəsi tarixi və siyasi dəyişikliyin əsas hərəkətverici amillərindən biridir. Bu, siyasi sistemlərin təkamülünü və cəmiyyətlər və fərdlər arasında münaqişə və əməkdaşlığın dinamikasını anlamaqda mərkəzi mövzudur. O, öz əsərində qeyd edir ki, “tanınmaq uğrunda mübarizə “ ilk həqiqi insani akt olsa da, ancaq heç də sonuncu deyil. Hegelin təqdim etdiyi “ilkin insanların” arasındakı qanlı savaş Hegel dialektikasının başlanğıc nöqtəsidir və ondan müasir liberal demokratiyaya qədər olan məsafə hələ çox uzadır. İnsanlıq tarixinin başlıca probleminə hansısa mənada ağanın və kölənin öz məmnunluğunu, daha dəqiq desək, onların tanınmaq yağısını, qarşılıqlı və bərabər əsaslarla təmin etmək yollarının axtarışı kimi baxmaq olar. Bu məqsədi təmin edən ictimai qaydaların bərqərar olması ilə tarix öz sonuna çatır [2, səh. 215].

Tanınma uğrunda mübarizə həm fərdi, həm də kollektiv səviyyədə müşahidə oluna bilər. Fərdi səviyyədə insanlar müxtəlif yollarla, istər şəxsi nailiyyətləri, istər sosial statusları, istərsə də özlərinin şəxsiyyətləri ilə tanınmağa çalışırlar, Başqalarının öz dəyərini, nailiyyətlərini və şəxsiyyətini tanıması şəxsi heysiyyət və aidiyyət hissi üçün çox vacibdir.

Kollektiv səviyyədə cəmiyyətlər və millətlər də tanınmaq üçün mübarizə aparırlar. Bu, global səhnədə mədəni, siyasi və ya iqtisadi üstünlük əldə etmək cəhdləri də daxil olmaqla müxtəlif yollarla özünü göstərə bilər. Tanınma arzusu xalqları beynəlxalq məsələlərdə nüfuz, status və nüfuz uğrunda rəqabətə sövq edir. Bu, münaqişələrə, ittifaqlara və global güc strukturunda dəyişikliklərə səbəb ola bilər. Yalnız insanın – həyatı heç saydığı, sadəcə, bir mürəkkəb maşın və ya “ehtirasların köləsi” olmadığını göstərmək qabiliyyəti vardır ki, bu da onun azad olduğunu sübut etmək kimi spesifik insani ləyaqətini təşkil edir. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, nüfuz qazanmaq naminə həyatı ilə risk etmək kimi “instinktə qarşı” olan davranışlar daha dərin və atavistik instinktlərlə müəyyən edilə bilər. Bu barədə Fukuyama qeyd edir: “Həqiqətən də, müasir biologiya hesab edir ki, heyvanlar da insanlar kimi nüfuz uğrunda savaşa girirlər və bu baxımdan onların bu hərəkəti mənəvi səbəblər üzündən etdiklərini demək mümkün deyildir. Əgər müasir elmin irəli sürdüyü bu təlimi ciddiyyə alsaq, onda insanlıq səltənəti bütünlükdə təbiətin hökmü altında olan səltənətin təbəçiliyindədir və tamamilə onun qanunları ilə idarə olunur [2, səh 213].

Fukuyamanın tanınmaq uğrunda mübarizəyə dair fikirləri onun “tarixin sonu” nəzəriyyəsi ilə sıx bağlıdır. O, iddia edir ki, liberal demokratiya siyasi təkamülün son nöqtəsini təmsil edir, çünki o, fərdlərin tanınması, öz müqəddəratını təyinetmə və şəxsi muxtariyyət əldə edə biləcəyi bir çərçivə təmin edir. Liberal demokratik ölkələrdə fərdlər öz şəxsiyyətlərini ifadə etmək, siyasi proseslərdə iştirak etmək və vətəndaş cəmiyyəti çərçivəsində tanınmağa çalışmaq azadlığına malikdirlər.

Bununla belə, Fukuyama tanınma cəhdində yaranan çətinlikləri və gərginliyi də etiraf edir. Mədəni fərqlər, sosial bərabərsizliklər və şəxsiyyət münaqişələri sosial və siyasi iğtişəşlərə səbəb ola bilər. Tanınma uğrunda mübarizə həmişə dinc xarakter daşımır və bu,

tanınma və status uğrunda mübarizə aparan müxtəlif qruplar və ya millətlər arasında toqquşmalarla nəticələnə bilər. Fukuyamanı belə bir sual maraqlandırır ki, dünyada bir çox dövlətlərdə diktatura rejimi devirib liberal demokratiyanı bərpa edən bütün bu insanlar nə istəyirlər? Sualın cavabı müəyyən dərəcədə sırf inkarçılıqla bağlıdır – insanlar onları əzən, yaxud qorxu və ya həbs təhlükəsi altında saxlayan köhnə rejimin ədalətsizliyi və səhvlərini inkar edirlər. [2, səh 204] Buradan aydın olur ki, azadlıq uğrunda baş vermiş inqilablar, müxtəlif qruplar və ya millətlər arasında baş verən toqquşmaların əsasında dayanan impulsu sırf iqtisadi problemlərlə bağlamağa yönəlmiş istənilən təsəvvür mahiyyətvə yarımçıq olacaqdır.

Fukuyamanın tədqiqatının beynəlxalq münasibətləri, siyasi fəlsəfəni və cəmiyyətlərin inkişafını dərk etməmizə mühüm təsiri var. Tanınmanın əhəmiyyətini vurğulayaraq, o, tarixin gedişatının və beynəlxalq siyasətin dinamikasının formalaşmasında şəxsiyyətin və özünəinamın rolunu vurğulayır.

Yekun olaraq, Frensis Fukuyamanın tanınmaq uğrunda mübarizəyə dair fikirləri siyasi dəyişikliklərə və cəmiyyətlərin inkişafına təkan verən qüvvələr haqqında dəyərli perspektiv təklif edir. Bu konsepsiya həm fərdi, həm də kollektiv kontekstdə tanınmanın əhəmiyyəti haqqında anlayışlar təqdim edir, şəxsiyyətin, özünə hörmətin və beynəlxalq münasibətlərin dinamikasına işıq salır. Tanınma uğrunda mübarizənin rolunu dərk etmək bizə insan təbiətinin mürəkkəbliklərini və ədalətli və sabit cəmiyyətlərin qurulmasının çətinliklərini daha yaxşı anlamağa kömək edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənov Rəhim. “Georq Vilhelm Fridrix Hegelin ruh fəlsəfəsi”. Bakı : “Təknur” ,2011,172 s.
2. Frensis Fukuyama. “ Tarixin sonu və sonuncu insan “. Tərcümə : Araz Gündüz. Bakı : “ Qanun “ ,2021,528 s.
3. Honneth Axel. " Tanınma Mücadelesi: Kimlik və Saygı Arayışının Anlaşılması " ". Tərcümə: Özgür Aktok. “İthaki ” , 2016,336 s.
4. Charles Taylor. “ Çokkültürcülük tanınma politikası “. “Yapı kredi yayınları” ,2018,176 s.
5. Thompson, S. “The Political Theory of Recognition: A Critical Introduction”. Polity Press,2016.
6. Taylor, C. “Philosophical Papers, Vol. 2: Philosophy and the Human Sciences” . Cambridge ,1985.
7. Honneth, A. “The Struggle for Recognition: The Moral Grammar of Social Conflicts” ,trans. by Joel Anderson. Polity Press,1995,120 p.
8. Маркс К., Энгелс Ф. “ Из ранних произведений “ , 624 с.

“TANINMAQ” ÖZÜNÜDƏRKETMƏ HƏQİQƏTİ KİMİ

Əliyeva Aysan

XÜLASƏ

“Tanınma mübarizəsi” fəlsəfə və sosial nəzəriyyədə dərin kök salmış, insanın başqaları tərəfindən tanınmaq, qiymətləndirilmək və hörmət edilmək arzusunun araşdıran bir anlayışdır. Bu məqalə tanınmaq uğrunda mübarizə ideyasını, onun fəlsəfi mənşəyini və müasir cəmiyyətdə aktuallığını araşdırır. O vurğulayır ki, tanınma sadəcə etirafdan kənara çıxır, fərdin şəxsiyyətini, nailiyyətlərini və töhfələrini dərinlən qiymətləndirməyi əhatə edir. Bu mübarizə heç də həmişə ahəngdar olmur, çox vaxt gərginlik və rəqabət daxildir, çünki fərdlər öz dəyər və şəxsiyyətlərini bərqərar etməyə çalışırlar. Məqalədə Hegel,

Honneth, Taylor və Fukuyama kimi mütəfəkkirlərin mədəniyyətin tanınmasının əhəmiyyətinə və şəxsiyyət siyasətinin roluna xüsusi diqqət yetirilməklə bu konsepsiyaya necə töhfə verdiyi müzakirə olunur. O, həmçinin sosial ədalət və bərabərlik kontekstində tanınma uğrunda mübarizənin aktuallığını vurğulayır, çünki marginal qruplar öz şəxsiyyətlərinin və hüquqlarının tanınması üçün mübarizə aparırlar. Bu konsepsiyamı başa düşmək daha empatik və əhatəli qarşılıqlı əlaqələri və hər kəsin dəyərinin və şəxsiyyətinin qəbul edildiyi və hörmət edildiyi ədalətli cəmiyyətlərin yaradılmasını təşviq edə bilər.

«ИЗВЕСТНО» КАК ИСТИНА САМОСОЗНАНИЯ

Алиева Айсан

АННОТАЦИЯ

«Борьба за признание» — это концепция, глубоко укоренившаяся в философии и социальной теории, которая исследует человеческое желание быть признанным, оцененным и уважаемым другими. В данной статье рассматривается идея борьбы за признание, ее философские истоки и актуальность в современном обществе. Он подчеркивает, что признание выходит за рамки простого признания и предполагает глубокую оценку личности, достижений и вклада человека. Эта борьба не всегда гармонична и часто включает в себя напряженность и конкуренцию, поскольку люди пытаются установить свои собственные ценности и идентичность. В статье обсуждается, как такие мыслители, как Гегель, Хоннет, Тейлор и Фукуяма, внесли свой вклад в эту концепцию, уделяя особое внимание важности культурного признания и роли политики идентичности. Это также подчеркивает актуальность борьбы за признание в контексте социальной справедливости и равенства, поскольку маргинализированные группы борются за признание своей идентичности и прав. Понимание этой концепции может способствовать более чуткому и инклюзивному взаимодействию и созданию справедливого общества, в котором ценность и идентичность каждого признаются и уважаются.

"KNOWN" AS THE TRUTH OF SELF-AWARENESS

Aliyeva Aysan

SUMMARY

The "struggle for recognition" is a concept deeply rooted in philosophy and social theory that examines the human desire to be recognized, valued, and respected by others. This article examines the idea of the struggle for recognition, its philosophical origins, and its relevance in contemporary society. He emphasizes that recognition goes beyond mere recognition and involves a deep appreciation of an individual's personality, achievements, and contributions. This struggle is not always harmonious and often involves tension and competition as individuals try to establish their own values and identities. The article discusses how thinkers such as Hegel, Honneth, Taylor and Fukuyama contributed to this concept, with particular emphasis on the importance of cultural recognition and the role of identity politics. It also highlights the relevance of the struggle for recognition in the context of social justice and equality, as marginalized groups struggle to have their identities and rights recognized. Understanding this concept can promote more empathetic and inclusive interactions and the creation of just societies where everyone's worth and identity is recognized and respected.

M.F. AXUNDOVUN “KƏMALÜDDÖVLƏ MƏKTUBLARI”NDA MAARİFÇİ FİKİRLƏR

Salmanova Aişə Əbülfət qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
aise112233@gmail.com

Açar sözlər: Axundov, maarifçilik, elm, təhsil, dil, qadın azadlığı

Ключевые слова: Ахундов, просвещение, наука, образование, язык, свобода женщин

Keywords: Akhundov, enlightenment, science, education, language, women's freedom.

Hər bir ölkənin tarixində cəmiyyətin mənəvi dünyasında öz fikirləri ilə çevriliş yaradan, insanın öz məninin formalaşmasına təsir edən və cəmiyyətdə ətraflarında baş verən sosial, iqtisadi, siyasi hadisələrə düzgün baxıb, başa düşüb, habelə, qiymətləndirməyi bacaran şəxslərin çoxalması üçün çalışan mütəfəkkirlər, filosoflar olmuşdur. Onlar bir növ xalqın bugünü üçün çalışmış, gələcəyin daha ışıqlı, aydın olmasını istəmişlər. Azərbaycanın tarixində də belə mütəfəkkirlər olduqca çoxdur. Onlardan biri də Mirzə Fətəli Axundov olmuşdur. O təkcə Azərbaycanın yox, ümumilikdə Şərqi fəlsəfi fikir tarixində mühim rolə malikdir. Həm Şərq, həm də Qərb mütəfəkkirlərinin əsərləri ilə, dünyəvi və dini elmlərlə tanışlığı, həmin dövrdə Azərbaycanda baş verən hadisələr onun dünyagörüşünün formalaşmasında mühim rol oynamışdır.

Axundovun fəlsəfi, maarifçi sisteminin əsasında dayanan bir sıra fikirlər mövcuddur. Axundov hesab edirdi ki, birinci növbədə bilik insanların azadlığı və cəmiyyətin tərəqqisi üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Biliyə əsaslanan təhsili cəmiyyətin maariflənməsi vasitəsi kimi görürdü. Buna görə də ölkənin təhsilə əhəmiyyət verməsi və biliklərin yayılmasının vacibliyini müdafiə edirdi. İkincisi, sosial ədalətin təmin edilməsi və bütün insanların bərabər hüquqlara malik olmasını müdafiə edirdi. Üçüncüsü, dinə tənqidi prizmadan nəzər yetirir, dini xürafatlara, din xadimlərinin dini təhrifli şəkildə xalqa yaymasına, din ilə dövlət işlərinin ayrılmasına qarşı idi.

Axundovun dinə qarşı olan kəskin mövqeyi, Qərbə daha çox meyil etməsi heç də səbəbsiz olmamışdır. Bu dövrdə Azərbaycan dövləti, xalqı üçün vəziyyət olduqca kritik idi. Axundov xalqı cəhalət quyusundan dartıb çıxarmağa çalışmış, bu vəziyyətdə olmağında əsas günahkar kimi dini, buradan çıxış yolu kimi isə qarbləşməni görmüşdür. Əslində Qarbləşmə dedikdə müasirləşmə nəzərdə tutulur, ancaq o dövr üçün bunu birdən-birə dilə gətirmək və xalqa bunu qəbul etdirmək olduqca çətindir. Onun Qərbə yönəlməsinin bir neçə səbəbi var:

- 1) Qərbdə elm, fəlsəfə, texnikanın sürətli inkişafı;
- 2) Qərbdəki təhsil sistemi, maarifçilik hərəkatı;
- 3) Azərbaycan dilini zənginləşdirmək və inkişaf etdirmək üçün çalışmış, bir sıra qərb dillərindəki terminləri Azərbaycan dilinə gətirmişdir;
- 4) Qərbdəki qadın haqları və sosial islahatlar.

19-cu əsrin ortalarında Azərbaycanın Çar Rusiyanın bir parçası idi, bunun mənfi və müsbət təsirləri olmuşdur. Mənfi təsiri olaraq açıq şəkildə fikirlərini ifadə edərək xalqı oyatmağa çalışanların təqib və təzyiqlərə məruz qalmasını, müsbət təsiri kimi Rusiyanın Azərbaycanın müasirləşməsi üçün təməl rolunu oynamasını göstərmək olar. Belə ki, bununla Azərbaycan ziyalıları qərbdəki təhsil və maarifçilik ideyaları ilə tanış oldu. Onlar hesab edirdilər ki, onların cəmiyyəti müasirləşməli, təhsil səviyyələri yüksəldilməlidir. Bu ziyalılar təhsil, elm və mədəniyyət sahələrində fəal rol oynamış, Azərbaycan xalqının maariflənməsinə öz töhfələrini vermişlər. Azərbaycanda təhsil və maarifləndirmə ədəbiyyatı vasitəsilə dəstəklənir, bəzi mütəfəkkirlər öz fikirlərini bədii əsərlərdə irəli sürürdülər.

Azərbaycanda çap olunan kitablar, jurnallar və qəzetlər ziyalılar arasında ideya mübadiləsinə, maarifləndirici materialların yayılmasına şərait yaratdı.

Axundov Qərb ədəbi-bədii formalarından istifadə edərək əsərlərini yaratmış, öz fəlsəfi, maarifçi fikirlərini xalqa çatdırmaq istəmişdir. “Müəllifin komediyalarında realist və maarifçi üslubda bəhs etdiyi mövzulartəkcə Azərbaycan türklərinin deyil, bütün Şərqi ortaql problemi olan məsələlərdir” [5,s.25]. Axundov əsərlərində Şərqi xalqlarının həyatında gördüyü müsbət və mənfi nüansları qabarıql şəkildə əks etdirmişdir.

Maarifçilik elmi düşüncə, rasionallıql və təhsil kimi dəyərləri vurğulayır. Bu düşüncə hərəkətinin təsiri ilə Axundov elm, təhsil, bilik və tərbiyə məsələlərinə də böyük önəm verir. “Kəmalüddövlə məktubları”nda fəlsəfi, dini fikirləri ilə yanaşı, maarifçi görüşləri də öz əksini tapmışdır. Əsərdə yazırdı ki, heyvanların vurulması və incidilməsinin qadağan olduğu Fransa və İngiltərədən fərqli olaraq, İranda despotun fərmanı ilə insanlara əziyyət verilir, öldürülürdü.

O hətta məktəblərdəki vəziyyəti belə göstərirdi: “Və bir də İran əhli bu günə qədər anlamamışdır ki, uşaqların tərbiyəsində çubuql və sille vurmaql, onların əxlaqlını pozar, təbiətlərini alçaldar, fitri cövhərlərini boğar, qorxaql və yalançı edər. İranda heç bir məktəb tapmazsan ki, onun səfeh məktəbdarının çubuql və fələqqəsi olmasın Təəccüblü budur ki, hər bir uşaqlın anlaqlsız atası öz uşaqlını təlim və tərbiyə üçün məktəbdarın yanına apardıqla, uşaqlının yanında dediyi birinci söz budur: Molla oqlumu sənə tapşırıram. Əti sənin, sümüyü mənəm. Ona yaxşı tərbiyə ver!” [2, s.37]. “Bu cür tərbiyədən sonra, uşaqlardan, böyüdükdə nə kimi insanlıql, mərifət, yüksək hümmət və nəcib əxlaql ümid etmək olar?” [2, s.38].

Axundov hesab edirdi ki, Şərqi sosial və mədəni cəhətdən tərəqqi etməlidir. Bu tərəqqinin əsas daşıyıcıları elm və təhsil idi. Düşünürdü ki, elm və təhsil sayəsində cəmiyyət irəli gedə, müasirləşə bilər. O, ingilis filosoflarından olan Boklun fikirlərini nümunə kimi göstərir: “Onun dəlillərindən biri budur ki, İspanya, yəni Əndəlis milləti və Şved milləti və Papaya tabe olan Rim milləti dini etiqadlara bağlandıqları və keşişlərinə əfsanəçilərin sözlərinə qulaql asdıqları üçün elm və sənətlərdə gündən günə tənəzzülə üz qoyurlar. Amma Avropanın başqa millətləri, xüsusən ingilis, Fransa və Yengi Dünya millətləri etiqadlarının qeydindən azad olaraq, əql və fəlsəfəyə peyrəvlik etdiklərindən, elm və sənayedə günbəgün, saatbasaat tərəqqi etməkdədirlər. Onların elmləri sayəsində dünyada qərribə ixtiralar və insan övladının xosbəxtlik və əsəyisinə səbəb olan yeniliklər meydana gəlmiş, elm və mərifət vasitəsilə Avropa əhalisi tərəqqi etmişdir” [2, s.123].

Axundov insanların məlumat və təhsil almaql hüququnu yüksək qiymətləndirirdi. O, biliyin sərbəst dövriyyəsinə və insanların öz inanc və maraqlarına uyğun olaraq məlumat əldə etmək imkanlarını müdafiə edirdi. Axundov təhsilin sosial bərabərliyin əsas daşıyıcısı olduğuna inanırdı. Təhsil imkanlarının cəmiyyətin bütün üzvləri üçün əlçatan olması sosial və iqtisadi bərabərsizliyi azaldar. Ona görə də təhsil cəmiyyətin bütün təbəqələri üçün açıql olmalıdır. “Bu dərdin çarəsi dini dəyişdirməkdə deyil, bu dərdin çarəsi millətin bütün yoxsul, zəngin, böyük, kiçik, şəhərli, kəndli təbəqələri arasında təbiyyət və fəlsəfi elmlərin yayılmasıdır. Hər halda...” [2, s.99]. İranda isə vəziyyət heç də ürəkəçici deyildi, belə ki, yalnız ruhanilər elmlərə yiyələne bilərdi: “ Xəlifələrin elmləri rəvaclandırmaqları da ümumi olmamışdır. Xəlifələr əsrinin elmləri bir neçə xüsusi mədrəsəyə məhdud və münhəsir idi. Bütün xalql maarif işıqlarından məhrum idi” [2, s.127].

Digər tərəfdən cəmiyyətin inkişafı üçün mühim amillərdən biri kimi dilə böyük əhəmiyyət verirdi. Axundovun dövründə Azərbaycan dilindən yazılı istifadə aşağı səviyyədə idi. O, dilin sadəcə danışılql vasitəsi olmaqlan kənara çıxmalı olduğunu müdafiə edirdi. Xalqlın təhsilsiz, cahil olmasının əsas səbəblərindən birinin çətin ərəb əlifbası olduğunu söyləmiş və əlifba islahatını irəli sürmüşdür. Burada da əsas məqsədi cəmiyyəti irəli aparmaql. “ Birinci, əhalinin bəzi təbəqələri keçmiş yazının çətinliyi üzündən, maddi

imkanın olmaması, uzun müddət vaxt sərf edə bilməmək nəticəsində onu öyrənmək imkanından məhrum olduqlarına görə, bu yeni əlifba ilə savad öyrənib öz məişət işlərini idarə edə bilsinlər” [3, s.17].

Axundov “Aldanmış kəvakib” povesti və 6 komediyasında Azərbaycanda o dövrdə mövcud olan problemləri realist bir şəkildə oxucuya təqdim etmişdir [bax, 1]. O, əsərlərində xalq arasında cəhalət və xürafatın geniş şəkildə yayılması və bundan istifadə edən fırıldaqçı insanlar, həmin dövrdə mövcud olan ədalətsiz idarəetmə sistemi, qadınların cəmiyyətdəki yeri və rolu öz əksini tapmışdır. “M.F.Axundov bizim mühiti daxildən tənqid edirdi. Və onun istədiyi təsvirini verdiyi cəhaləti aradan qaldırmaq idi. Onun məqsədi heç də bu əsərləri xarici ölkələrdə yaymaq və tənqid etdiyi cəhaləti xaricə nümayiş etdirmək deyildi. Onun məqsədi – millətin tənqiddən təsirlənməsi və nəticə çıxarması idi” [7, s.257].

Onun toxunduğu mühim məsələlərdən biri qadınların cəmiyyətdəki yeri və cəmiyyətin qadınlara münasibətidir. O, qadınların hər bir sahədə kişilərlə eyni hüquqlara malik olmasının tərəfdarı olmuşdur. Komediylarında qadın obrazlarının həm müsbət, həm mənfi cəhətləri göstərilmişdir. Onların mənfi xüsusiyyətlərinin elmsizlik, cahillikdən qaynaqlandığını göstərir, digər tərəfdən bir sıra müsbət insani xüsusiyyətlərə malik olduqlarını deyirdi. Əsərlərində qadın obrazları vasitəsilə cəmiyyətin qadına münasibətini, Şərq qadını ilə Qərb qadınının fərqlərini göstərir. “Axundov tam bərabərliyin zəruri şərtlərindən birinin azadlıq olduğunu hesab edir. O, buna böyük əhəmiyyət verərək, bu məsələ barəsində öz “Kəmalüddövlə məktubları”, “Yek kəlmənin tənqidi” və digər bu kimi əsərlərində bəhs edir” [6,s.217].

Xüsusilə “Kəmalüddövlə məktubları”nda qadın azadlığı, qadın hüquqları məsələsinə toxunmuşdur. Ərəblər İrana gəldikdən sonra digər məsələlərdə olduğu kimi qadın azadlığı məsələsində vəziyyətin pisləşdiyini deyirdi. Hal-hazırda Qərbdə olan qadın azadlığının ərəblər İrana gəlməmişdən əvvəl orada da olduğunu deyirdi. Qurandakı bəzi ayələri peyğəmbərlərin səhvi kimi qəbul edir və onların gələcəkdə dəyişdiriləcəyinə inanırdı. Xüsusilə də o, hicab ayəsinin bərabərsizliyə yol açdığını deyirdi. Əslində əsərdə dinə bu qədər sərt tənqidi münasibətinin səbəbi cəmiyyətin uydurmalar, xurafatlarla dolu dinə inanıb hərəkət etmələri idi.

“Bir çox tədqiqatçılar diqqətini “Kəmalüddövlə məktubları”ndakı dini məsələlərə, tənqidlərə yönəldərək digər məsələləri arxa plana atmış, əsərin yanlış tanınmasına səbəb olmuşdur. Halbuki bu əsərdə insan haqları, azadlıq, Şərqdəki qadın problemi, despot və cahil idarəçilər, ədalətsiz idarəçilik, ağır cəza və vergilər, din adamlarının xalq üzərində hökmdarlığı, xalqın cəhaləti, xürafatın din yerinə qəbul edilməsi vs. kimi bir çox insani, sosial vs. siyasi problemlər də ələ alınmışdır” [4, s. 27].

ƏDƏBİYYAT

1. Axundzadə Mirzə Fətəli. Əsərləri. Üç cildə. I cild. Bakı. “Şərq-Qərb”. 2005. 296 səh.
2. Axundzadə Mirzə Fətəli. Əsərləri. Üç cildə. II cild. Bakı. “Şərq-Qərb”. 2005. 376 səh.
3. Axundzadə Mirzə Fətəli. Əsərləri. Üç cildə. III cild. Bakı. “Şərq-Qərb”. 2005. 296 səh.
4. Yavuz Akpınar. Azərbaycan Düşünce tarixində Mirza Fethali Ahundzade (Ahundov) (1812-1878) //Azərbaycan düşünce tarihi II: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler (19. Yüzyılın Ortaları - 20 yüzyılın başları). Ankara: Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı. səh 1-28.
5. Sedat Adıgüzel. “Mirza Fethali Ahundov’un Doğunun Aydınlanması ve İlerlemesi Yolundaki Düşünceleri”. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (10-15 Eylül 2007). I. Ankara. 2008. səh. 21-36.

6. Heydər Hüseynov. Azərbaycanda 19 əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən. Bakı. “Şərq-Qərb”. 2007. 400səh.
7. Səlahəddin Xəlilov. Fəlsəfə: tarix və müasirlik (Fəlsəfi komparativistika). Bakı. “Azərbaycan Universiteti” nəşriyyatı. 2006 . 420 səh.

M.F. AXUNDOVUN “KƏMALÜDDÖVLƏ MƏKTUBLARI”NDA MAARİFÇİ FİKİRLƏR

Salmanova Aişə

XÜLASƏ

19-cu əsrin dahi mütəfəkkiri Mirzə Fətəli Axundov yenilikçi, maarifçi düşüncə tərzinə malik olmuşdur. O, əsərlərində, məktublarında, məqalələrində dövrünün bir sıra problemlərini və onların həll yollarını göstərir. Bu baxından onun toxunduğu mövzular olduqca müxtəlifdir. 1964-1965-ci illərdə yazmağa başladığı “Kəmalüddövlə məktubları”nda isə öz fikirlərini ətraflı şəkildə ortaya qoyur.

Məqalənin məqsədi Axundovun “Kəmalüddövlə məktubları”nda əks olunan maarifçi fikirlərin təhlilidir. Axundov sisteminin əsasını təşkil edən fəlsəfi və maarifçi fikirlər araşdırılmış, onun təhsil, bilik, sosial ədalət və dilin əhəmiyyəti məsələlərində mövqeyi izah edilmişdir. Axundov təhsilin cəmiyyətin azadlığı və tərəqqisi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulayır. Onun ideyalarının arxasında cəmiyyətdə baş verən hadisələr, xüsusən də, Qərbdə elm və təhsil sisteminin sürətli inkişafı, təhsilin cəmiyyətin bütün üzvləri üçün əlçatan olması, dil və qadın azadlığı kimi mühim məsələlər yer tutur.

М.Ф. АХУНДОВ ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИЕ МЫСЛИ В «ПИСЬМАХ КЕМАЛУДДОВЛЫ»

Аиша Салманова

АННОТАЦИЯ

Гениальный мыслитель XIX века Мирза Фатали Ахундов обладал новаторским и просвещенным мышлением. В своих произведениях, письмах и статьях он показывает ряд проблем своего времени и пути их решения. В связи с этим темы, которые он затрагивает, весьма разнообразны. В 1964-1965 годах он начал подробно писать свои «Письма Кемалуддову».

Цель статьи – анализ просвещенных идей, отраженных в «Письмах Ахундова к Кемалуддову». Были рассмотрены философско-просветительские идеи, составляющие основу системы Ахундова, разъяснена его позиция по вопросам образования, знаний, социальной справедливости и значения языка. Ахундов подчеркивает, что образование важно для свободы и прогресса общества. За его идеями стоят происходящие в обществе события, особенно важные вопросы, такие, как быстрое развитие науки и системы образования на Западе, доступность образования для всех членов общества, язык и свобода женщин.

M.F. AKHUNDOV ENLIGHTENMENT THOUGHTS IN "LETTERS OF KEMALUDDOVLA"

Aisha Salmanova

SUMMARY

The genius thinker of the 19th century, Mirza Fatali Akhundov, had an innovative and enlightened way of thinking. He shows a number of problems of his time and their solutions in his works, letters, and articles. In this regard, the topics he touches on are quite diverse. In 1964-1965, he began to write his "Letters to Kemaluddov" in detail.

The purpose of the article is the analysis of enlightened ideas reflected in Akhundov's "Letters to Kemaluddov". Philosophical and educational ideas that form the basis of Akhundov's system were examined, and his position on the issues of education, knowledge, social justice and the importance of language was explained. Akhundov emphasizes that education is important for the freedom and progress of society. Behind his ideas are events taking place in society, especially important issues such as the rapid development of science and education system in the West, education being accessible to all members of society, language and women's freedom.

İQTİSADIYYAT, İDARƏETMƏ VƏ POLİTOLOGİYA

İNFORMASIYA MÜHARİBƏLƏRİ VƏ SİYASİ KOMMUNİKASIYALAR

Hüseynli Səmayə
ARPYDİA-nın IV kurs tələbəsi
semayehsnl@gmail.com
Zamanova Şəms
ARPYDİA-nın IV kurs tələbəsi
zamanova.shems@gmail.com

Açar sözlər; informasiya, bilik, müharibə, ehtiyat, sistem, strategiya, hücum, tədbir.

Ключевые слова: информация, знание, война, резерв, система, стратегия, атака, меры.

Key words; information, knowledge, war, reserve, system, strategy, attack, measure.

Giriş. 1970-ci illərin sonu və 1980-ci illərin əvvəllərindən informasiya mərkəzli hərəkətlər sənayeləşməni qabaqlayaraq sənaye cəmiyyətlərini kommunikasiya cəmiyyətlərinə çevirməyə başladı. Bu dəyişikliklər bir çox sektorlarda doktrinaların (xüsusən də hərbi doktrinanın) dəyişdirilməsini zəruri etdi. Xüsusilə 21-ci əsrdə belə dəyişən və inkişaf edən texnologiyalar informasiyanın istifadə olunduğu sahələrin artmasına səbəb olmuşdur. İndi informasiyadan hər bir sektorda səmərəli istifadə olunur. Bu sektorlardan bir neçəsini iqtisadiyyat, texnologiya, rabitə və hərbi strategiyalar kimi sadalaya bilərik. Xüsusilə hərbi strategiyalarda həm müdafiə, həm də hücum məqsədləri üçün istifadə edilən informasiya və kəşfiyyata əsaslanan texnologiyaların artması və inkişafı “informasiya müharibəsi” anlayışının yaranmasına səbəb olmuşdur.

İlk dəfə 1991-ci ildə Körfəz Müharibəsi zamanı istifadə edilən bu termin bu gün informasiya texnologiyası olduğu üçün ümumiyyətlə informasiya alimlərinə, məzmununda isə müharibə texnologiyasından istifadə edildiyinə görə hərbi strateqlərə və beynəlxalq əlaqələr üzrə mütəxəssislərə aiddir. Əslində, Richard E. Hayes və Gary Wheatley "İnformasiya müharibəsi və çəkirdmə" başlıqlı məqalələrində "informasiya müharibəsi" termininin bir çox mənada istifadə edildiyini və ümumiyyətlə kiberdə kompüter və kommunikasiya infrastrukturunun nizam-intizamına diqqət yetirdiyini bildirirlər.¹

Ümumilikdə texnologiya xidmətlərinin bir ölçüsü olsa da, məlumat birləşmə və daha çox informasiya sistemləri, qarşı tərəfin informasiya ehtiyatları və informasiya infrastrukturunu çökdürmək üçün internet müharibəsi, informasiya müharibəsi termininin informasiya elmində yer alması faktı təmin edilmişdir.

1. İnformasiya Elmində “Müharibə” Konsepsiyasının Rolu

Məlumat çox qısa şəkildə “mesajın mənası və ya məzmunu”² kimi müəyyən edilə bilər. Başqa sözlə desək, informasiya kağız və ya digər daşıyıcılarda qeyd oluna, başa düşülə və ötürülə bilən məlumatların məcmusudur³. Ümumilikdə bir çox sahədə istifadə olunsada, informasiya alimləri məlumatı “haqqında müəyyən hökm çıxarılan və məna kəsb edən hər cür səs, təsvir və mətnə verilən ad”⁴ kimi təyin edirlər. Bilikdə vacib məqam ondan ibarətdir ki, istənilən hadisə başa düşülən və izah edilə biləndir. Belə şəkillər və ya mətnlər informasiya sistemlərindən ibarətdir. İnformasiya sistemləri isə “informasiyanın yayılması, ötürülməsi, nümayişi və ehtiyat nüsxəsinin çıxarılması üçün zəruri olan maşın və avadanlıqlardan istifadə etməklə yaradılmış infrastruktur, təşkilat və prosessor”⁵ kimi ifadə

edilə bilər. İnformasiya elmini qnoseologiya, məntiq, informasiya nəzəriyyəsi, qərarlar nəzəriyyəsi, semiotika nəzəriyyəsi və biliklərin idarə edilməsi fənləri daxilində izah etmək lazımdır⁶.

Çünki, informasiya mənasız olmaqla yanaşı, həm də mücərrəd məfhum kimi meydana çıxır. Məsələn, informasiya nəzəriyyəsində bilik statistik metodların ölçülməsi, biliyin idarə edilməsində isə bilik, bir sözlə, peşələrə aid olan biliyin daxili və xarici dinamikasının qiymətləndirilməsi deməkdir. Məlumatı başa düşmək üçün onun intensiv istifadə edildiyi sahələr verildikdən sonra verilənlərin və məlumatların necə biliyə çevrildiyini izah etmək lazımdır.

2. *İnformasiya Müharibəsinin Konseptual Çərçivəsi*

İnformasiya texnologiyalarının inkişafı ilə paralel olaraq, hərbi nəqliyyatın çox mühüm hissəsinin ölkənin milli infrastruktur sistemlərinə daxil olması dövlət və özəl sektorun əsasən informasiya texnologiyaları istehsal etməsinə səbəb olmuş və ənənəvi müharibə informasiyaya çevrilmişdir. O qədər ki, inkişaf etmiş ölkələrdə bilik inkişafa müsbət təsir göstərərək; İnformasiyanın təhlükə yarada biləcəyi sonradan bu ölkələr tərəfindən başa düşüldü. Bu vəziyyətin reallaşması ilə “informasiya müharibələri” termininin ortaya çıxması çox çəkmədi.

İnformasiya müharibəsi ilə bağlı hələ də heç bir doktrina olmasa da və razılaşdırılmış inanc/konsepsiya icması olmasa da, informasiya müharibələri çox qısa şəkildə “milli və bu məqsədlə münaqişələrin həyata keçirilməsi üçün informasiyadan istifadə” kimi tərif edilir⁷. Milli güc isə diplomatiya, iqtisadi rəqabət, hərbi gücdən istifadə və bu istiqamətdə milli resurslardan istifadə deməkdir. İnformasiya müharibələrində ən güclü silah informasiya və dezinformasiyadır və bunlar müharibənin formasını müəyyən edir. İnformasiya müharibəsində mühüm məsələ ölkənin öz informasiya infrastrukturunu qorumaqla düşmən qoşunlarının informasiya sistemlərini, informasiya ehtiyatlarını və informasiya infrastrukturunu məhv etmək üçün tədbirlər görməkdir. İnformasiya müharibəsi yüksək texnologiyalı hərbi silahlarla müharibə kimi qəbul edilsə də, əslində bu, informasiya mərkəzli proessorlara, informasiya sistemlərinə və informasiya əsaslı şəbəkə strukturlarına təsir edəcək bir hərəkət etmək üçün yaradılmış müdafiə sistemləri ilə müharibədir. digər tərəf.

Həmçinin, “düşmənin hərbi, siyasi, sosial və iqtisadi infrastrukturunu çökdürmək üçün vahidlər”⁸ düşmənin informasiyaya əsaslanan fəaliyyətlərinə hücum edərək, onun güclü və zəif tərəflərini nisbətən anlamağa çalışacaq fəaliyyətlərlə məşğul olmaqdır.

Aşağıdakı nümunə informasiya müharibələrinin dövlətlər üçün nə qədər vacib olduğunu açıq şəkildə izah edir. Körfəz müharibəsini informasiya müharibəsinin beşiyi dövrü adlandırmaq olar. Bu müharibədə yeni nəsil silahların istifadəsi və 1990-cı illərdə Balkan əməliyyatları son 10 ildə informasiya sistemlərində ciddi təkmilləşmənin olduğunu ortaya qoydu.

Məsələn, Körfəz Müharibəsi zamanı Amerika komanda və idarəetmə mexanizmləri məlumatı saniyədə 2400 bit sürətlə ötürə bildiyi halda, Bosniyada bu rəqəm saniyədə 23 milyon bitə yüksəldi. 1991-ci ildə yalnız bir saatda göndərilə bilən məlumat 1998-ci ildə bir saniyədə göndərilir. Digər bir misal isə sentyabrın 11-də ABŞ-da törədilən terror aktı nəticəsində Əfqanıstana müdaxilə zamanı yaşandı. Intelligence Online⁹ jurnalında SOLIC¹⁰ toplantısında o yazır ki, ABŞ Əfqanıstana qarşı əməliyyatlarında informasiya müharibəsi texnologiyalarından tam istifadə edib və bunda uğur qazanıb.

Belə yüksək sürətli informasiya müharibəsinin olması üçün “informasiya hücumu” olmalıdır. İnformasiya hücumu "düşmənin fiziki mövcudluğuna birbaşa aid olan məlumatı

dəyişdirmədən yayındırmaq”¹¹ kimi təsvir edilir. İnformasiya hücumuna məruz qalan hədəf auditoriyası istər-istəməz informasiya müharibəsinə girir və informasiya əməliyyatı ilə bombalanır.

Bir sözlə, “düşmənin informasiya və informasiya sistemlərinə təsir edəcək tədbirlər görərkən öz informasiya sistemlərini müdafiə etmək”¹² kimi izah etmək olar. İnformasiya müharibəsi informasiya əməliyyatları kontekstində aşağıdakı kimi qiymətləndirilə bilər:

Bütün bu izahatlar informasiya müharibəsinin məlum nəzəri ölçüsünü verir. Yəni də bu nəzəri müstəviyə sadıq qalaraq informasiya müharibəsinin informasiya elmi çərçivəsində belə qiymətləndirmək olar: İnformasiya elmində informasiya infrastrukturunun məzmununu təşkil edən üç anlayış var. Lakin bu anlayışları izah etməzdən əvvəl informasiya müharibəsinin “informasiya ilə bağlı” ölçüsünü başa düşmək üçün informasiya infrastrukturunun nə olduğunu vurğulamaq lazımdır. Çünki, informasiya müharibəsinin əsas dayağı informasiya infrastrukturundan keçir. Ölkənin informasiya infrastrukturunun təhlili; Bu o deməkdir ki, o ölkə ilə bağlı hər cür texnoloji kəşfiyyat işləri uğurlu olacaq. Belə geniş diapazonda qiymətləndirilən informasiya infrastrukturunu informasiya resursları, informasiya sistemləri və informasiya xidmətlərindən¹³ ibarətdir.

3. Xalis Müharibə və Kiber Müharibə arasındakı fərq

Bir çox müəlliflər informasiya müharibəsinin təsvir edərkən kiber müharibə və ya şəbəkə müharibəsi anlayışlarını qeyd edir və bu anlayışların izahı ilə informasiya müharibəsi anlayışının aydınlaşdırılacağını iddia edirlər. Məsələn, Con Arquilla və David Ronfeldt tərəfindən redaktə edilən 'Athena's Camp: Preparing for Conflict in the Information Age'¹⁴ kitabında, müəlliflərinin "Kibermüharibə gəlir" başlıqlı məqaləsində qeyd edildiyi kimi: "Hər iki müharibə növü oxşardır." Onun şərhə bu iddianı açıq şəkildə nümayiş etdirir. Bununla belə, kiber müharibələr və şəbəkə müharibələri informasiya müharibələrinin növləri olsa da, “Şəbəkə müharibəsi” cəmiyyətlər və ya dövlətlər arasında informasiya ilə bağlı münaqişələrin səviyyələrinə aiddir. Net müharibə mülki sahədə gedən və rəqiblərin qavrayış proseslərinə təsir etməyə çalışan müharibədir. Buraya diplomatiya, təbliğat və psixoloji mübarizə, siyasi və mədəni məhv etmə, düşmən qoşunlarının yerli KİV-lərində parazitlik və aldatma, kompüter şəbəkələrinə və məlumat bazalarına sızma, müxalifət qoşunlarının kompüter şəbəkələrinə qarşı irəliləməsinin qarşısını almaq kimi fəaliyyətlər daxildir¹⁵. Yəni rəqibin qavrayışının qarşısını almaq və onu müharibədən çəkəndirmək, kompüter şəbəkələri vasitəsilə etdiyi hərəkətlərin qarşısını almaq məqsədi ilə edilir.

Kiber Müharibə, digər tərəfdən, hərbi əməliyyatların məlumatla əlaqəli prinsiplərə uyğun aparılması deməkdir. Kibermüharibə ilə düşmən qoşunlarının informasiya-kommunikasiya sistemlərinin kəsilməsi və məhv edilməsi hədəflənir. Kəşfiyyat məlumatlarının toplanması, işlənməsi və paylanması, xüsusilə komandanlıq və nəzarət; Buraya dost və ya düşmən bölmələrinin tanınması, mövqelərinin müəyyən edilməsi, taktiki rabitələrinin müəyyən edilməsi, ağıllı silah sistemləri kimi müxtəlif texnologiyalar daxildir.

Nəticə. Anlayışları nəzəri olaraq izah etməyi hədəfləyən bu yazıda qısaca olaraq bunları söyləmək olar: 21-ci ilin ən böyük təhlükəsinin adı olan “kiber təhdidlərə” qarşı alınacaq tədbirlər arasında ilk sırada informasiya müharibələrinə hazır olmaq gəlir. əsr. Qabaqcıl texnologiyadan istifadə edən dövlətlər bu təhlükə şüurunun təsiri ilə informasiya müharibələrinə qarşı lazımi tədbirləri görüb və lazımi addımları sürətlə tamamlamağa çalışırlar. Belə anda inkişaf etməkdə olan ölkələrin vəziyyəti məsələsi müzakirəyə açıq olsa da, onların ciddi təhlükə ilə üz-üzə qalması ön plana çıxır.

Tədqiqatdan çıxarılaçaq ikinci nəticə isə informasiya müharibəsinin mərhələləri ilə bağlıdır. İnformasiya müharibəsinin baş verməsi üçün ilk növbədə informasiya infrastrukturunu ilə bağlı araşdırmalara başlanılmalıdır. Bu təşəbbüslər hücum edən ölkənin

daxili informasiya sistemlərinin yaradılması ilə başlayır. Daha sonra hücumə məruz qalacaq region və ya ölkənin məlumat toplama fəaliyyətlərini ehtiva edən məlumat mənbələrinin tədqiqi və tədqiqi hissəsi ilə davam edir. Daha sonra əldə edilən məlumatlar müharibə aparmaq istəyən ölkənin daxili xidmətinə təqdim edilir və araşdırılır; bu, informasiya elminin informasiya xidmətləri mərhələsini təşkil edir.

Nəhayət, hücum və müdafiə məqsədi daşıyan informasiya müharibəsinin iki məqsədi də əənəvi müharibəyə xasdır. Bununla belə, informasiya texnologiyalarının inkişafı ilə nəzərə alınmalıdır ki, hücum edəcək və/yaxud müdafiə edəcək müttəfiqlər bir gün düşməne çevrilə bilər və bu vəsilə ilə informasiya müharibəsi üçün strateji tərəfdaşlıqlar məhdudlaşdırılmalı və bu sahədəki müttəfiqlərə diqqət yetirilməlidir. Digər bir məsələ isə həm hücum edəcək, həm də müdafiə edəcək ölkələrin kəşfiyyat və casusluq əməliyyatlarının sürətlə inkişaf edən informasiya texnologiyalarına uyğun şəkildə planlaşdırılmasıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. BİLGİ SAVAŞI: SİPERLERDEN KLAVYELERE TAŞINAN HAREKÂTIN ANATOMİSİ
2. Richard E. Hayes ve Gary Wheatley “Information Warfare and Deterrence”, National Defence University, Say: 87, (Ekim, 1996), s. 2.
3. 2 Chris Mader, Information System: Technology, Economics, Applications, (Chicago: Science Research Associates Inc., 1974), s. 3.
4. “Information”, Harrod’s Librarians Glossary of Terms Used in Librarianship, (Gower: Documentation and Bookcrafts, Aldershoot, 1987), s. 14.
5. Uğur Yozgat, Yönetim Bilişim Sistemleri, (İstanbul: Beta Yayıncılık, 1998), s. 45.
6. Forsnet Bilgi Teknolojileri Web Sayfası’ndan alınmışdır. <http://www.sanalteror.gen.tr/bilgi/index.html>
7. Walz, Information Warfare ... s. 51.
8. George J. Stein, “Information Warfare”, Airpower Journal
9. “Washington Wins Infowar Battle”, Intelligence Online, No: 423, 14-27 fevral 2002, s.1.
10. SOLIC toplantısı “13th Annual Operations/Low Intensity Conflict”, Arlington, Virginia, 7-8 fevral 2002’de yapılmıştır.
11. Manuel W. Wik, “Information Warfare and Information Operations”, Militarteknisk Tidskrift
12. “Information Warfare”, Information Warfare & Information Operations (IE/IO) A Bibliography Definitions, Naval Postgraduate School Dudley Knox Library, 18 Eylül 2001, s. 1.
13. Bilgi Hizmetleri: Bilginin sağlanması, düzenlenmesi ve yayımı ile ilgili kamu ve özel sektörde bulunan çeşitli türdeki sistem ve ağlardır
14. Roger C. Molander, Andrew S. Riddile, Strategic Information Warfare: a New Face of War ss. 15-33.
15. 0 [Bağımsız İletişim Ağı Online Web Sayfası], “Enformasyon Savaşı İçin Ağır Silâhlanma”, <http://www.bianet.org/diger/makale8406.htm> , s. 2.

İNFORMASIYA MÜHARİBƏLƏRİ VƏ SİYASİ KOMMUNİKASIYALAR

Hüseynli Səmayə, Zamanova Şəms

XÜLASƏ

Sərbəst işdə nəzəri baxımdan “informasiya müharibəsi” konsepsiyasına diqqət yetirilir. İnformasiya elmi çərçivəsində məlumatın ilk növbədə “məlumat”, daha sonra “informasiya”, nəhayət, “bilik” mərhələlərindən keçərək formalaşdığı iddia edilir. O, informasiya müharibəsini, informasiya ehtiyatlarını, informasiya sistemlərini, informasiya xidmətlərini özündə birləşdirən ölkələrin milli informasiya infrastrukturuna əsaslanan nəzəri çərçivədə yerləşdirməklə, onu başqa cür qiymətləndirir. “Strateji informasiya müharibəsi” anlayışını müəyyən etdikdən sonra esse informasiya müharibəsinin növlərinə və onların yaratdığı təhlükələrə nəzər salır.

ИНФОРМАЦИОННЫЕ ВОЙНЫ И ПОЛИТИЧЕСКИЕ КОММУНИКАЦИИ

Гусейнли Самая, Заманова Шамс

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена рассмотрению концепции "информационной войны" с теоретической точки зрения. В рамках информационной науки утверждается, что информация в первую очередь формируется, проходя через стадии "информации", а затем "знаний". Оценивается информационная война с учетом теоретической основы национальной информационной инфраструктуры стран, которая включает информационные ресурсы, информационные системы и информационные услуги. После определения концепции "стратегической информационной войны" эссе рассматривает типы информационных войн и угрозы, которые они представляют.

INFORMATION WAR AND POLITICAL COMMUNICATIONS

Huseynli Samaya, Zamanova Shams

SUMMARY

The article is devoted to focusing on the concept of "information warfare" from a theoretical point of view. In the framework of information science, it is claimed that information is firstly formed by passing through the stages of "information", then "knowledge". It evaluates information warfare differently by placing it in a theoretical framework based on the national information infrastructure of countries that includes information resources, information systems, and information services. After defining the concept of "strategic information warfare", the essay looks at the types of information warfare and the threats they pose.

AVROPADA MİQRASIYANIN SƏBƏBLƏRİ

Rauflu Elmira Asif qızı
BDU II kurs magistrantı
elmira.esedullayeva7@mail.ru

Açar sözlər: Miqrasiya böhranı, Cəlbətmə faktorları, İqtisadi fürsətlər, Miqrasiya keçid nəzəriyyələri, Ekoloji miqrantlar

Ключевые слова: Миграционный кризис, Факторы притяжения, Экономические возможности, Теории миграционного перехода, Экологические мигранты

Keywords: Migration crisis, Pull factors, Economic opportunities, Migration transition theories, Environmental migrants

İnsanlar təhlükəsizlik, demoqrafiya və insan haqlarından tutmuş yoxsulluq və iqlim dəyişikliyinə qədər bir çox səbəbdən köç edirlər. Miqrasiya böhranı, Avropa cəmiyyətləri üçün bir sarsıntı olduğu qədər bir problem oldu. Müvafiq bir həll təmin etmək üçün bir sıra tədbirlər görülsə də Aİ-nin bu məsələ ilə məşğul olması bütün Avropada qorxu və mənfi yanaşmanın qarşısını almaq üçün kifayət deyildi. Bundan əlavə, məlumat çatışmazlığı əvvəlcədən mövcud olan yanlış təsəvvürləri dərinləşdirdi və miqrasiya proseslərinin təhrif olunmuş anlayışını artırdı. Son illərdəki kütləvi immiqrasiya partlaması, dünya miqyasında ən vacib mövzulardan biri olan mövzu və onun nəticələri ilə bağlı sıx mübahisələrə səbəb oldu. İnsanların Avropaya miqrasiyasına təsir edəcək amillər arasında – yaşadıkları ölkələrdə silahlı qarşıdurmalar, təbii fəlakətlər, iş imkanlarının olmaması, iqtisadi və mədəni kapitalla sahib olmaq, ailənin dağılması və ya öz həyatından və ətrafından narazılıq ola bilər. Cəlbətmə faktorları çox zaman itələmə faktorlarının əksləri ola bilər, yəni daha çox təhlükəsizlik, daha yaxşı iş imkanları və ya ümumiyyətlə daha yaxşı bir həyat perspektivi aiddir.

Avropaya doğru miqrasiyaya təsir edən iqtisadi fürsətlərin axtarılması gəlirin artırılması strategiyası kimi başa düşülə bilər. Həqiqi və gözlənilən əmək haqqı, mənşə və təyinat cəmiyyətləri arasındakı yaşayış standartlarındakı fərqlər həm daxili, həm də beynəlxalq insan hərəkətliliyinin formalaşmasında əhəmiyyətli amillər kimi davamlı olaraq nəzərə alınır. Geniş ölkələrdən Avropaya miqrasiya axınlarının izahını öyrənən de Haas gəlir fərqliliyinin aktuallığına dair bəzi empirik dəlillər gətirir

[<https://cadmus.eui.eu/bitstream>]. Miqrasiya ilə əlaqəli iqtisadi fürsətlərin əhəmiyyəti, təyinat ölkələrində məşğulluq imkanlarının mövcudluğu, ümumiyyətlə işsizlik dərəcələri və ya iqtisadi artım təhlil edildiyi və ya mənşə ilə təyinat arasındakı iş imkanlarının fərqi ilə vurğulanır. Qəbul edən ölkənin inkişaf səviyyəsi, zəngin sənayeləşmiş cəmiyyətlərin daha cəlbədicə olacağı fikrini təsdiqləyən immiqrantların cazibəsi ilə birbaşa əlaqələrə səbəb olur. Makro səviyyədə insan hərəkətliliyi qlobal kapitalist genişlənmənin özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə formalaşır, məsələn, sənayeləşmiş ölkələrdə ucuz və istismar olunan işçi qüvvəsinə olan struktur tələbi ilə birlikdə sosial dinamika (məhdud yerli işçi qüvvəsi tədarükü və ya yerli işçilərin öz istəklərini qəbul etmək istəməməsi). Buna baxmayaraq fərdi yoxsulluq məhdudiyyətləri və iqtisadi çətinliklər kimi amillər, təyinat ölkəsində gözlənilən daha yüksək qazancla əlaqəli miqrasiya arzusu olduqda belə insanların köç etmək qabiliyyətini məhdudlaşdırırsa bilər.

Borjas tərəfindən inkişaf etdirilən başqa bir nəzəriyyə digərləri arasında, bir şəxsin və ya işçi qüvvəsinin sahib olduğu bacarıq ehtiyatı olan insan kapitalına əsaslanır. Buna görə də, bu nəzəriyyə miqrasiya qərarlarının miqrasiya yatırımının gözlənilən ömür boyu gəlirliliyinə görə formalaşdırıldığını bildirir [<https://scholar.harvard.edu/files/goldin/>]. Bu

şəkildə miqrasiya gəlirin böyük ölçüdə bir insanın yerləşdiyi yerdən asılı olduğu insan kapitalına yönəldilmiş bir investisiya forması kimi qəbul edilə bilər, çünki bu, bir insanın bacarıqlarını istifadə etməsinə təsir göstərəcəkdir. Ailə riskinin şaxələndirilməsi və miqrant ailənin üzvü tərəfindən köçürülən gəlirlər hesabına kreditə çıxış əldə etmək imkanı köçü də izah edir. Buna görə miqrasiya yalnız bir fərd üçün deyil, bütün bir ev üçün bir investisiya strategiyası kimi izah edilə bilər. Məsələn, İngiltərədəki Əfqan müşayiəti olmayan sığınacaq axtaranlara aid bir araşdırmada, köç etmək qərarının tez-tez başqa bir ailə üzvü ilə verildiyini tapdı [<https://www.eu-logos.org/2019/05/31>].

Etnik mənsubiyyəti, dini, irqi, siyasəti və ya mədəniyyəti üzündən təqiblər insanları ölkələrini tərk etməyə məcbur edə bilər. Əsas amil müharibə, qarşıdurma, hökumətin təqib etməsidir və ya bunların əhəmiyyətli bir riski var. Silahlı qarşıdurmadan, insan haqları pozuntularından və ya təqiblərdən qaçanlar daha çox humanitar qaçqın olurlar. Bu bəzi ölkələrin humanitar miqrantlara digərlərindən daha liberal yanaşmalarına görə yerləşdikləri yerləri təsir edəcəkdir. İlk növbədə, bu şəxslərin sığınacaq axtaranları qəbul edən ən yaxın təhlükəsiz ölkəyə köçməsi ehtimalı böyükdür.

Son illərdə insanlar evdəki qarşıdurmalarından, terrordan və təqiblərdən çox sayda Avropaya qaçırırlar. 2019-cu ildə AB-də qoruma statusu almış 295.800 sığınacaqdan dördü birindən çoxu müharibə şəraitində olan Suriyadan, ikinci və üçüncü sırada Əfqanıstan və İraq gəlir [<https://www.europarl.europa.eu/news/en>].

Nəhayət, miqrasiya keçid nəzəriyyələri, iqtisadi və texnoloji inkişaf, kənd və aqrar cəmiyyətlərdən şəhər və sənaye cəmiyyətlərinə keçidi düşündüyümüz üçün artan xarici xarici mobilliyi dəqiq təsvir edə bilər. Nəzəriyyə və onun dəlilləri göstərir ki, daha yüksək iqtisadi və insan kapitalının inkişafı əvvəlcə mühacirətin daha yüksək səviyyəsi ilə əlaqələndirilir, çünki kapital yığılması və modernləşməsi insanların maliyyə imkanlarını və mühacirət istəklərini artırır. Buna baxmayaraq, nəzəriyyə, mühacirətin inkişaf və inkişafdakı böyüməsi ilə azaldığını da iddia edir.

Demoqrafik dəyişiklik insanların necə hərəkət etdiyini və köç etdiyini təyin edir. Böyüməkdə və ya azalmağa, yaşlanmağa və ya gəncləşməkdə olan əhəlinin mənşə ölkələrindəki iqtisadi böyümə və məşğulluq imkanları və ya təyinat ölkələrindəki miqrasiya siyasəti üzərində təsiri var. Demoqrafik və iqtisadi miqrasiya əmək standartları, işsizlik və bir ölkənin 'iqtisadiyyatının ümumi sağlamlığı ilə əlaqədardır. Çəkmə amillərinə daha yüksək əmək haqqı, daha yaxşı iş imkanı, daha yüksək yaşayış səviyyəsi və təhsil imkanları daxildir. İqtisadi şərtlər əlverişli deyilsə və daha da azalma riski ilə üzləşirsə, daha çox fərd, ehtimal ki, daha yaxşı dünyagörüşü olan ölkələrə köç edəcəkdir.

Demoqrafik dəyişikliklərin insan hərəkətililiyinin əsas struktur müəyyənedicisi kimi təsbit olunmasına baxmayaraq, təsiri iqtisadi böyümə və mənşə ölkələrində məşğulluq imkanlarının mövcudluğu və ya təyinat ölkələrində miqrasiya siyasəti kimi digər amillərə göstərdiyi təzyiq boyunca miqrasiyanı təsir edə bilər. Populyasiya dəyişənləri həm köç miqyasını dəyişir, həm də təsir göstərir, demoqrafik amillərin miqrasiyaya təsirini müəyyənləşdirmək çətin ola bilər.

Əhəlinin artımı, ümumi məhsuldarlıq dərəcələri və əhəlinin sıxlığı və ya böyüklüyü insan hərəkətililiyinə demoqrafik təzyiqi çevirə biləcək göstəricilərdir. Bu məqamlar Birləşmiş Ştatlardakı (ABŞ) immiqrasiya populyasiyasına dair təhlillərində sübut olunsun da, Kritz miqrasiya ilə əhəli artımı arasında xətti bir əlaqə tapmır, çünki ABŞ-dəki miqrantların orta səviyyəli ölkələrdə çıxma ehtimalı daha yüksəkdir. əhəli artım templəri. Bundan əlavə, demoqrafik təzyiqin təsiri birbaşa səbəb səbəbindən daha çox mənşə ölkələrindəki iqtisadi perspektivlərdən təsirlənir. Bu, yüksək əhəli artımının sürətlə böyüyən Körfəz ölkələrindən mühacirət nisbətlərinin artması ilə əlaqəli olmadığını və əksinə, şərq Avropadakı durğun iqtisadiyyatlardakı aşağı məhsuldarlıq nisbətlərinin yüksək mühacirət nisbətləri ilə uyğun gəldiyini izah edə bilər.

BMT-nin Beynəlxalq Əmək Təşkilatına görə, işə qəbul olunmaq üçün miqrasiya edən insanlar olaraq təyin olunan miqrant işçilər 2017-ci ildə dünya miqyasında təxminən 164 milyon nəfər olmuş və beynəlxalq miqrantların təxminən üçdə ikisini təmsil etmişdir. Demək olar ki, 70% yüksək gəlirli ölkələrdə, 18,6% yuxarı orta gəlirli ölkələrdə, 10,1% aşağı orta gəlirli ölkələrdə və 3,4% aşağı gəlirli ölkələrdə aşkar edilmişdir.

İnsanlar daşqınlar, qasırğalar və zəlzələlər kimi təbii fəlakətlərdən qaçdıqları üçün ətraf mühit həmişə miqrasiyanın səbəbkarı olmuşdur. Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatına görə, "Ekoloji Miqrantlar Ətraf mühitdə həyatlarına və ya yaşayış şərtlərinə mənfi təsir göstərən qəfil və ya mütərəqqi dəyişikliklər səbəbiylə adət etdikləri evlərdən müvəqqəti və ya daimi olaraq ayrılmaq məcburiyyətində qalan və ya köçənlərdir.

[<https://www.europarl.europa.eu/news/en/h>].

Ətraf mühit dəyişikliyinə miqrasiyaya xüsusi təsirinin ölçülməsi xüsusilə çətin, çünki belə təsir sosial, siyasi və iqtisadi proseslərlə dərindən əlaqəlidir. Məcburi köçkünlüyün dərəcəsi də təsirlənmiş şəxslərin və icmaların ətraf mühitdəki stresin nəticələrinin öhdəsindən gəlmək və ya uyğunlaşma qabiliyyətindən, habelə milli hökumətlərin təsirlənmiş icmalara kömək etmək qabiliyyətindən asılı olacaqdır. Bundan əlavə, iqlim şokları və onların miqrasiyaya təsiri, təhlükə altındakı siyasi vəziyyətdən asılı olmayaraq təhlil edilə bilməz. Beləliklə, iqlim dəyişikliyi hər yerdə sığınacaq istəməyə səbəb olmayacaq, əksinə siyasi çevrilməyə uğrayan bir ölkədə münafişənin hökumətin iqlim təsirlərinə qarşı səmərəsiz reaksiyasına qarşı narazılığının bir formasını təmsil etdiyi bir ölkədir. Başqa bir nümunədə Afrikadakı quraqlıq, torpağın degradasiyası və meşələrin qırılması kimi ekoloji problemlərin Nigerdəki iqtisadi təhlükəsizliyi ağırlaşdırdıqları üçün miqrasiya meyllərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etdiyini göstərir.

Əhalinin artması, yoxsulluq, idarəetmə, insan təhlükəsizliyi və qarşıdurma kimi təsirləri olan amillərə görə dünyada nə qədər ətraf mühit miqrantının olduğunu təxmin etmək çətin, çətin. 2050-ci ilə qədər təxminlər 25 milyondan bir milyara qədər dəyişir.

Sığınacaq axtaranlarla işləmək və xarici sərhədləri qorumaq üçün miqrasiyanı effektiv şəkildə idarə etmək uzun illərdir ki, Aİ prioritetlərindəndir. 2020-ci ilin Sentyabrın 23-də Komissiya Aİ-nin sığınacaq və miqrasiya sistemi boyunca təkmilləşdirilmiş və daha sürətli prosedurları müəyyənləşdirən Yeni Miqrasiya və Sığınacaq Müqaviləsi təklif etdi. Yeni müqavilə hər sığınacaq tələbinin işlənməsindən məsul olan ölkəni təyin edən Dublin qaydalarına yenidən baxılmasıdır.

Sosial-iqtisadi ölçü sığınacaq axtaran miqrantlar üçün əsas hərəkətverici qüvvədən daha çox katalizator kimi görünür. Siyasi amillərin təhlili ilə bağlı nəticələr, ümumilikdə, miqrasiya hərəkətlərinin determinantı kimi qarşıdurma, şiddət, şəxsi təhlükəsizlik, siyasi qeyri-sabitlik və insan haqları pozuntuları üçün təhdidləri müəyyən edir. Müxalifətə qarşı dövlət tərəfindən dəstəklənən şiddətə, həqiqi zorakı hadisələrə, etnik üsyana və ümumiləşdirilmiş şiddətə qədər müxtəlif kontekstlərdə şiddətə dair müxtəlif təsnifatlar istifadə edilə bilər. Münafişənin coğrafi əhatəsi və intensivliyi, ümumiləşdirilmiş zorakılıqla eyni kontekstdə Migali tərəfindən göstərildiyi kimi sığınacaq müraciətləri sürücülərini formalaşdır. [file:///C:/Users/User/Downloads/imd_report_final_online.pdf] Bundan əlavə, Suriya nümunəsində davamlı şiddət təcrübəsi bir qaçqının başqa bir ölkədə daimi olaraq yerləşməyə can atma ehtimalını artırır. Buna baxmayaraq, fenomenlər mürəkkəb və amillər bir-birinə bağlı olduğundan bir spesifik faktor ayırmaq olduqca çətin, çətin.

Mənşə və təyinat arasındakı yaxınlıq göstəricilərinin - istər tarixi, istər mədəni və coğrafi - miqrasiya qanunauyğunluqlarına təsiri onun üzərində güclü təsiri ortaya qoyur. Bu, birbaşa miqrasiya qərarını verən bir faktor təmsil etmir, əksinə təyinat qərarını təsir edir. Paylaşılan müstəmləkə keçmişi olan ölkələr, ikisi arasında hərəkəti formalaşdıran oxşar qurumlara və siyasi əlaqələrə sahib ola bilərlər. Ümumiyyətlə, dil oxşarlığı sığınacaq

axtaranların təyinat seçiminin formalaşmasında olduqca vacib amillər kimi görünür. Sığınacaq axınları, bir sıra mənbə ölkələri ilə gedən ölkə arasındakı linqvistik yaxınlıq dilindən çıxan şəbəkə təsirindən də təsirlənə bilər. Bundan əlavə, mənşə ilə təyinat arasındakı coğrafi yaxınlıq sığınacaq üçün təyinat seçimlərini formalaşdırır.

Bununla birlikdə, miqrasiya axınlarına dair keçmiş müstəmləkə əlaqələrini nəzərə alaraq Mayda bunun müvafiq əhəmiyyət daşımadığını təsbit etdi; ümumi dilin yanında əhəmiyyətsiz də görünür. Əmək haqqı və gəlir fərqləri, demoqrafik və coğrafi amillər və təyinat ölkələrində miqrasiya siyasətindəki dəyişikliklər nəzərə alındıqda bu amilləri minimuma endirməyə meyllidir. Sığınacaq əlaqəli axınlarla əlaqədar olaraq, paylaşılan müstəmləkə tarixi eyni təyinat ölkəsinə doğru hərəkəti təsir etmir [https://easo.europa.eu/sites/default/files/publications/].

ƏDƏBİYYAT

1. https://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/31731/MPC_2014_FARGUES.pdf?sequence=1.
2. https://scholar.harvard.edu/files/goldin/files/human_capital_handbook_of_cliometrics_0.pdf.
3. <https://www.eu-logos.org/2019/05/31/migration-drivers-why-do-people-migrate/>
4. <https://www.europarl.europa.eu/news/en/headlines/world/20200624STO81906/exploring-migration-causes-why-people-migrate>
5. file:///C:/Users/User/Downloads/imd_report_final_online.pdf
6. <https://easo.europa.eu/sites/default/files/publications/The%20Push%20and%20Pull%20Factors%20of%20Asylum%20-%20Related%20Migration.pdf>

MİQRASIYA PROBLEMİNƏ TARİXİ-NƏZƏRİ YANAŞMA

Rauflu Elmira

XÜLASƏ

Beləliklə, miqrasiya birbaşa və dolay yolla hərəkət edən amillərdən təsirlənir. Bu prosesin birbaşa hərəkətverici qüvvəsi sosial-iqtisadi amillərdən və siyasi amillərdən ibarətdir. Dolay faktorlar isə birbaşa səbəblər üzərindəki təsirləri ilə səciyyələnir, ancaq onların meydana çıxmasına səbəb sayılmır. Buna baxmayaraq, birbaşa amillərə təsir imkanlarına görə onlar vacib təsiredici rola malikdirlər, miqrasiya hərəkətləri və istiqamətlərini nəzərdən keçirərkən diqqətdən kənarda qalmamalı və ya üstündən səthi keçməməlidirlər.

REASONS FOR MIGRATION IN EUROPE

Rauflu Elmira

SUMMARY

Thus, migration is influenced by factors acting directly and indirectly. The direct driving force of this process consists of socio-economic factors and political factors. Indirect factors are characterized by their effects on direct causes, but are not considered the cause of their emergence. Nevertheless, due to their ability to influence direct factors, they have an important influential role, and should not be ignored or glossed over when considering migration movements and directions.

ИСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ПРОБЛЕМЕ МИГРАЦИИ

Рауфлу Элмира

АННОТАЦИЯ

Таким образом, на миграцию влияют факторы, действующие прямо и косвенно. Непосредственной движущей силой этого процесса являются социально-экономические факторы и политические факторы. Косвенные факторы характеризуются своим влиянием на прямые причины, но не считаются причиной их возникновения. поскольку они играют важную влияющую роль, их не следует игнорировать или замалчивать при рассмотрении миграционных движений и направлений.

TÜRK DÜNYASI: DAXİLİ PROBLEMLƏR

Mürsəlova Nigar Mürsəl qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
nigar.mursalova1998@mail.ru

Açar sözlər: Mərkəzi Asiya, sərhəd problemi, Fərqanə Vadisi.

Ключевые слова: Центральная Азия, пограничная проблема, Ферганская долина.

Key words: Central Asia, border problems Fargana valley.

SSRİ-nin dağılmasından sonra bir sıra problemlər meydana gəldi. Bu problemlərdən ən başlıcası və önəmlisi Mərkəzi Asiya ölkələrində olan sərhəd problem idi və bu sərhəd problemi Mərkəzi Asiya ölkələri arasındakı gərginliyi olduqca artırmışdı. Ölkələrin sərhədləri 1920 – ci illərdə Moskva tərəfindən təsdiqlənmişdir. İnzibati sərhədlər müəyyənləşərkən nə coğrafi amillər, nə də etnik amillər diqqətə alınmışdı. Bu zaman coğrafi gerçəkliklər geri plana atılmışdı. Burada məqsədlərdən biri strukturları mərkəzdən asılı vəziyyətə salmaq idi.

Deyə bilərik ki, sərhədlər 1921-ci ildən 1980-ci ilə qədər 90 dəfə dəyişikliyə məruz qalmışdır. Bu sərhəd problemlərindən ən önəmliləri Özbəkistan-Türkmənistan, Özbəkistan-Qırğızıstan arasında olmuşdur. 1991-ci ildən sonra müstəqil dövlətlər qurulan zaman Mərkəzi Asiya dövlətləri bir-birinə qarşı ərazi iddiasında çıxış etmişdir. Mərkəzi Asiyada olan sərhəd problemlərini belə sistemləşdirə bilərik:

1. Özbəkistandan ayrılmaq istəyən Qaraqalpaq Respublikası Qazaxıstana birləşmək istəyir;
2. Türkmənistan Qazaxıstana aid olan Mangistausski rayonunu istəyir;
3. Türkmənistanın Daşovuz rayonunun bir hissəsini Özbəkistan istəyir;
4. Qazaxıstanın Çimkənd vilayətinin müəyyən hissəsini Özbəkistan istəyir;
5. Özbəkistan Qırğızıstanın Oş vilayətinin bir hissəsini istəyir;
6. Qazaxıstan Qırğızıstanın İssık-Kul bölgəsinin şimal hissələrini istəyir;

Moskva rəhbərliyi sərhədləri müəyyənləşdirən zaman qarşısına qoyduğu məqsəd o idi ki, Mərkəzi Asiya ölkələri bir-birindən asılı vəziyyətdə olsun. İslam Kərimov Mərkəzi Asiya ölkələri arasında münasibəti gərginləşdirə biləcək yeganə vasitənin 1924-cü ilin əvvəlində müəyyən olunmuş sərhəd məsələsi olduğunu bildirirdi və deyirdi ki, “Əgər kimsə bir dövləti digər dövlətə qarşı qoymağa çalışarsa, sərhəd mövzusunda danışmağı yetərlidir”. Qazaxıstan və Qırğızıstan dövlət başçıları Bişkekdə sərhədlə əlaqəli sazişlər imzalayıblar.

1990-cı ilin yaz aylarında Qırğızıstana məxsus olan Oş şəhərində yaşayan özbəkistanlılarla qırğızıstanlılar arasında münaqişə baş vermişdi. Əldə olunan rəsmi məlumatlara görə, münaqişə zamanı azı 300 insanın öldüyü bildirilir, digər müstəqil mənbələrdə isə bu sayın mindən artıq olduğu deyilir. Həmçinin bununla yanaşı olaraq 573 ev, 89 maşın yandırılmışdır. Münaqişələr müasir dövrdə də davam edir, məsələn 2010 –cu ildə baş verən münaqişəni qeyd etmək olar. 2010 hadisələri zaman həm Özbəkistan, həm də Qırğızıstan tərəfindən 400 dən çox insane ölmüşdür. Münaqişə beş gün davam etmişdi və beş gün ərzində 573 ev və obyekt, 89 maşın yanmışdı.

Bunlardan əlavə digər münaqişəli ərazidən biri də Fərqanə Vadisidir. Xüsusilə Özbəkistan, Qazaxıstan və Tacikistanın sərhədlərində bu problem ciddidir. SSRİ dövründə çəkilmiş sərhədlər zamanı Fərqanə əhalisinin milli və mədəni dəyərləri nəzərə alınmamışdır. Təbii ki, bu səhv hələ də davam etməkdədir.

Fərqanə Vadisinə Qırğızıstanın Oş, Cəlal-Abad və Batkənd əraziləri, Özbəkistanın ərazisi olan Namonqon, Əndican və Fərqanə vilayətləri, Tacikistanın Sud ərazisi daxildir. Burada yaşayanların çoxluğunu özbəkistanlılar təşkil etsə də, Qırğızıstanın cənubunda sənaye əraziləri olmaması səbəbi ilə 1924 cü ildə Oş, Cəlal-Abad və Özgen şəhərləri Qırğızıstanın ərazilərinə aid edilmişdir. Bu ərazilər tədricən Qırğızıstan kəndlərindən Özbəkistan ərazilərinə gələn qırğızıstanlılar tərəfindən məskunlaşdırılıb. 1990-cu ildə Oş şəhərinin rəhbərləri qərara gəlirlər ki, qırğızıstanlı əhaliyə torpaq sahələri paylanılsın və bu hadisə münaqişəyə səbəb olur. Mərkəzi Asiyadakı Türk dövlətlərinin əraziləri olduqca qarışıqdır. Belə ki, Qırğızıstanın daxilində üç Özbəkistan şəhəri, Özbəkistan daxilində isə yeddi Qırğızıstan şəhəri var.

Mərkəzi Asiya regionunda Qazaxıstana oxşar olan ölkə Qırğızıstandır. Hər iki ölkə həm dil, həm də kultür baxımından bir- birinə çox oxşayır. Qeyd etdiyim ölkələr arasında əməkdaşlıq, tərəfdaşlıq olduğu kimi problemlər də mövcuddur. Qırğızıstan Qazaxıstana müəyyən məqsədlər üçün su verir və bunun qarşılığında kömürlə neft alır. Gömrükdəki qeyri-müəyyənliyə görə idxal və ixrac zamanı sərhəddə problem yaranır. Qazaxıstanla Qırğızıstan arasındakı problemlərdən biri kimi Qazaxıstan Qırğızıstanın Rusiyaya idxal etdiyi yükləri ələ keçirməsini deyə bilərik. Bunun qarşılığında Qırğızıstan ilk dəfə Qazaxıstana verilən suyu dayandırdı. İki həftə edən bu münaqişə iki dövlət arasındakı ən şiddətli münaqişə sayılırdı [Necati İyikan s 311].

Ancaq 2017-ci ildə bəzi danışıqlar nəticəsində razılaşmalar əldə olundu. 2017-ci ilin payız aylarında Özbəkistan dövlət başçısı Şavkat Mirziyoyev və Qırğızıstan dövlət başçısı Almazbek Atambeyov arasında sərhədin delimitasiyası ilə bağlı saziş imzalandı. Bu saziş Daşkənddə imzalanmışdı. Digər problemlərdən biri Türkmənistanda olan ekoloji problem idi. Bu problem SSRİ-nin dağılması ərəfəsində daha da pik həddə çatmışdı. Türkmənistan Respublikasının Daşoğuz əyaləti ekoloji baxımdan təhlükəli bölgə olduğu deyilir. Aral gölünün tədricən quruması və çirklənməyə məruz qalması Türkmənistan əhalisinin səhhətində xəstəliklər törətmişdi. Hətta SSRİ vaxtında həmin ərazidə və ona yaxın bölgədə uşaqların 25-50% ya ölü, ya da sağlamlıq imkanları məhdud doğulurdu. Günümüzdə Aralın quruması problemi getdikcə kəskinləşir. Türkmənistandakı digər problemlərdən biri də milli problemdir. Bu proses ən çox SSRİ dövründə özünü büruzə verirdi. Müəyyən zaman ərzində rus dilinin istifadəsi türkmən dilini geridə qoymuşdu. Dil problemi Türkmənistanda həm ziyalı təbəqənin, həm də cəmiyyətin etirazına səbəb olurdu [Mərkəzi Asiyanın Türk dövlətləri və Türkiyə s 54].

Qazaxıstan, Özbəkistan və Qırğızıstan Respublikalarının ortaq problemlərindən biri su problemidir və su problemi zaman keçdikcə daha da genişlənir. Mərkəzi Asiyanın su məsələləri SSRİ dövründə Moskva tərəfindən idarə olunurdu. SSRİ dağıldıqdan sonra müstəqillik qazanmış dövlətlərdə əvvəlki qaydalar saxlanıldı və hələ də sovet dövründəki kvotalar saxlanılmaqdadır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövlətlər yeni sistemlər yaradaraq əməkdaşlıq etməyə çalışıblar. Məsələn, 1992-ci ildə Almatı sazişi, Mərkəzi Asiyanın Su Koordinasiyası üzrə Dövlətlərarası Komissiya (ICWC) və başqa sazişləri də misal göstərmək olar. Ancaq bunlar gözlənilən nəticəni verməmişdir.

Münaqişənin yaranmasına müxtəlif amillər təsir göstərir. Misal olaraq yuxarı axar ölkələri sudan su elektrik stansiyaları vasitəsilə elektrik enerjisi istehsalı kimi istifadə

edirlər. Əksinə aşağı axar ölkələri başqa məqsəd üçün istifadə edirlər. Onlar pambıq və digər kənd təsərrüfatı vasitələrinə görə istifadə edirlər

Qırğızıstan və Özbəkistan arasındakı bu problem daha kəskin hal almışdır. Özbəkistan Qırğızıstana təbii qazın verilməsini qarşısını alacağı təqdirdə, Qırğızıstan da Özbəkistana su nəqlininin qarşısını alacağını bildirir [Philip Micklin, Managing water in Central Asia, London, Royal Institute of International Affairs, April 2001.].

Mərkəzi Asiyada su və digər enerji ehtiyatları bərabər paylanmamışdır. Özbəkistan, Qazaxıstan və Türkmənistan enerji ehtiyatları müəyyən qədər olsa da, su ehtiyatlarında bu belə deyil. Su ehtiyatlarına görə bu ölkələr digər ölkələrdən asılı vəziyyətdədirlər. Ehtiyatların qeyri bərabər paylanması regionda problemlərə gətirib çıxardır. kimi Qırğızıstanın ilin isti aylarında bəndlərdə topladığı və ilin soyuq aylarında enerji istehsal etməsi üçün axıtdığı çay suları Qazaxıstanda həm quraqlıq, həm də daşqınların olmasına gətirib çıxardır. Problemin həll olunmamasının səbəbi odur ki, hər bir ölkə problemin həllinə birtərəfli şəkildə yanaşırlar. SSRİ-nin süqutundan sonra meydana gələn su problemlərini aradan qaldırmaq üçün müxtəlif müqavilələr imzalanmışdır. Bu məsələlərin həll olunması üçün region dövlətləri müəyyən müqavilələrin imzalanmasında iştirak ediblər. Amma uzun müddət keçməsinə baxmayaraq bu məsələ hələ də tam həllini tapmamışdır.

Türk dünyasındakı digər bir problem etnik problem olmuşdur. Xüsusən də Mərkəzi Asiyada müxtəlif etnik kökə sahib olmaları regionda qarışıqlığa səbəb olurdu [Graham E.Fuller, Central Asia, April 1994. S 145].

SSRİ zamanında Mərkəzi Asiyadakı türk dövlətlərinin əraziləri müəyyənləşən zaman bu dövlətlərdə müxtəlif etnik qruplar var idi. Həmin dövlətlər müstəqil olduqdan sonra bu etnik müxtəliflik hələ də davam edirdi. Bu da öz növbəsində problemlərə gətirib çıxarırdı. 1991-ci ildə Qazaxıstanda ruslar 38% təşkil edirdi, digər etnik qruplar isə 18% idi. Qırğızıstanda ruslar 22%, digər etnik qruplar 11% təşkil edirdi. Ən az Özbəkistanda idi bu rəqəm ruslar 8% təşkil edirdi [Rajan Menon, In the Shadow of the Bear, Security in Post-Soviet Central Asia, International Security, Vol. 20, N9 1 Summer 1995. S152].

Qazaxıstan həm iqtisadi, həm də siyasi baxımdan Rusiyadan asılıdır. Qazaxıstan məhsullarını dünya bazarına nəql edən nəqliyyat yolu Rusiya regionundan keçir. Həmçinin Qazaxıstan Respublikasının şimal əraziləri Rusiya qazından istifadə edir [Dünya Siyasəti A.N.Abbasbeyli s429].

Türk dünyası daxili problemlərindən biri də Xəzər dənizi olmuşdur. Xəzər dənizi öz fərqli xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir, məsələn bioloji, ekoloji və s kimi xüsusiyyətlərə görə. Xəzər dənizinin sabit olmaması ətraf ərazilərdə təsərrüfata, balıqçılığa, gəmiçiliyə iqtisadi və ekoloji problemlər yaşadır. Ancaq Xəzər dənizinin problemləri o qədər qəlizdir ki, asan həll yolu yoxdur. Xəzər dənizinin problemləri alimlərin və ekspertlərin daim diqqət mərkəzindədir [Водный баланс, s 7].

ƏDƏBİYYAT

1. Central Asia-South Caucasus political development 1991-2010 Necati İyikan s. 311-312
2. Dünya Siyasəti A.N.Abbasbeyli s. 429
3. Graham E.Fuller, Central Asia, The Quest for identity, current History, Vol. 93, № 582, April 1994. S 145

4. Mərkəzi Asiyanın Türk dövlətləri və Türkiyə s 54-55
5. <https://peacelab.blog/2021/04/a-threat-to-regional-stability-water-and-conflict-in-central-asia>
6. Philip Micklin, Managing water in Central Asia, London, Royal Institute of International Affairs, April 2001.
7. Rajan Menon, In the Shadow of the Bear, Security in Post-Soviet Central Asia, International Security, Vol. 20, N9 1 Summer 1995. S152
8. ВОДНЫЙ БАЛАНС И КОЛЕБАНИЯ УРОВНЯ КАСПИЙСКОГО МОРЯ. МОДЕЛИРОВАНИЕ И ПРОГНОЗ Под редакцией д-ра геогр. наук Е.С. Нестерова Москва 2016 s 7
9. <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/central-asia/tajikistan/central-asia-border-disputes-and-conflict-potential>
10. https://turkoloji.cu.edu.tr/GENEL/mse_guvenlik/mse_guvenlik.htm
11. <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/border-disputes-of-central-asian-countries-inherited-from-soviets/2687809>
12. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/fergana-vadisinde-sinir-problemleri-ve-eksklavlari/1432575>
13. <https://www.eurasian-research.org/publication/current-state-of-border-issues-in-central-asia/>
14. <https://konkret.az/orta-asiyada-bu-problem-hell-olunmasa-munakiseler-qacilmazdir-abdulvahab-kara/>
15. <https://www.eurasian-research.org/publication/current-state-of-border-issues-in-central-asia/>
16. <https://peacelab.blog/2021/04/a-threat-to-regional-stability-water-and-conflict-in-central-asia>

TÜRK DÜNYASI: DAXİLİ PROBLEMLƏRİ

Mürsəlova Nigar

XÜLASƏ

Sovet İttifaqının dağılmasından sonra yeni müstəqillik qazanmış Mərkəzi Asiya dövlətləri bir sıra təhlükələrlə üz-üzə qaldılar. Ümumiyyətlə, sərhəd problemləri, etnik problemlər, su böhranı bu problemlərdən bəziləridir.

Soyuq Müharibədən sonra inkişaf etməmiş və postsovet cəmiyyətlərində qeyri-ənənəvi təhlükələr mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi, çünki bu icmalarda kifayət qədər qeyri-sabitlik var idi və belə təhlükələr bu icmalarda sabitliyi pozaraq təhlükəsizliyə səbəb olurdu.

ВНУТРЕННИЕ ПРОБЛЕМЫ ТЮРКСКОГО МИРА

Мурсалова Нигяр

АННОТАЦИЯ

После распада Советского Союза новые независимые государства Центральной Азии столкнулись с рядом угроз, в том числе пограничными проблемами, этническими проблемами, водным кризисом.

После «холодной войны» нетрадиционные угрозы стали важными в слаборазвитых и постсоветских обществах, поскольку в этих сообществах существовала значительная нестабильность, и такие угрозы дестабилизировали эти сообщества и приводили к отсутствию безопасности.

INTERNAL PROBLEMS OF THE TURKIC WORLD

Mursalova Nigar

SUMMARY

After the collapse of the Soviet Union, the newly independent Central Asian states faced with a series of threats. Generally, border problems, ethnic problems, water crisis are some of the threats.

After the Cold War, non traditional threats in underdevepoled and Post Soviet societies are important, because these communities had enough potentially instability, and such threats disrupted stability and caused security in these communities.

РОЛЬ СМИ В ПОЛИТИКЕ

*Алиева Пери Фарид гызы,
магистрант второго курса
Бакинского Государственного Университета
aliyevaperi1997@gmail.com,
Севиндж Алиева,
Преподаватель кафедры «Политология и социология»
Бакинского Государственного Университета*

Ключевые слова: СМИ, политические процессы, политическая жизнь, социальные сети, Интернет, социальная ответственность, политическая кампания

Açar sözlər: Media, siyasi proseslər, siyasi həyat, sosial şəbəkələr, internet, sosial məsuliyyət, siyasi kampaniya

Key words: Media, political processes, political life, social networks, Internet, social responsibility, political campaign.

Современное общество зависимо от информации и общения, которые помогают нам двигаться в правильном направлении и выполнять наши повседневные дела, такие как работа, развлечения, здравоохранение, образование, личные отношения, путешествия и все, что нам нужно делать.

Согласно закону Азербайджанской Республики о СМИ от 7 декабря 1999 года, **массовая информация** - это предназначенные для общего пользования печатные, аудио-, аудиовизуальные сообщения и иная информация, поиск, получение, подготовка, передача, производство и распространение которой не ограничены законодательством Азербайджанской Республики. Средства массовой информации - периодические печатные издания, телерадиопрограммы, информационные агентства, Интернет, программы кинохроники и иные формы распространения; телерадиопрограммы и программы кинохроники - совокупность аудио-, аудиовизуальных сообщений и материалов (передач), имеющих постоянное название и выпускаемых в эфир не реже одного раза в год.[1]

СМИ имеют большое значение, поскольку люди стали относиться к телевидению, радио, газетам, журналам и Интернету как к основе, на которой они думают и действуют в мире. Как результат, СМИ обладают потенциальной силой влиять на отношение, мнение и поведение людей по многим деликатным вопросам, таким как пол, этническая принадлежность и возраст.

Политические партии и партийные лидеры используют средства массовой информации как платформу для влияния на политическое мнение граждан. Они также используют средства массовой информации для влияния и контроля общественного мнения от своего имени. Точно так же средства массовой информации могут сыграть жизненно важную роль в полном изменении общественного мнения о политической партии или ее лидере. Другими словами, политическая информация, к которой имеют доступ люди, играет решающую роль в улучшении или укреплении их взглядов на цели определенных политических партий. Есть еще много аспектов взаимоотношений средств массовой информации и политики.

Среди функций СМИ можно выделить следующие:

Информационная. Данная функция заключается в удовлетворении потребности в различных точках зрения и формировании мировоззрения граждан.

Функция формирования общественного мнения. Формирование оценок, касаемо событий. Эти оценки могут существенно повлиять на восприятие данных событий со стороны граждан.

Интегративная Мобилизация граждан для достижения определённых целей.

Функция артикуляции и агрегирования интересов. Выражается в выявлении актуальных проблем и формировании интересов различных слоев населения.

Контролирующая. Позволяет гражданам получать информацию, необходимую для оценки работы органов власти.

Функция социализации. Заключается в росте осведомленности о политической жизни страны и развитии политического сознания.

С точки зрения демократичности, исследователи феномена СМИ разделились на два полярных лагеря. Одни считают СМИ инструментом регулирования народом политических процессов, порталом, обеспечивающим доступ людей в политическую жизнь. Другие придерживаются абсолютно противоположного мнения, утверждая, что СМИ не имеют ничего общего с демократичностью, не только не обеспечивая её, но и становясь оружием в руках антидемократичных сил, которые используют медийные средства в качестве инструмента манипулирования сознанием масс.

Средства массовой информации воспринимаются многими как центральная сила во многих современных демократиях. Однако политические партии проявляют интерес к политизации общих вопросов, что затем привлекает внимание средств массовой информации; сферы и предметы этого вопроса различаются в зависимости от политических партий. Между макрополитическими программами и программами СМИ существует взаимная связь, которая касается факторов, как политического контекста, так и контекста СМИ. Существуют навязчивые и ненавязчивые проблемы, которые в свою очередь подразделяются на три типа проблем: сенсационные, заметные и правительственные проблемы.

Сенсационные проблемы – это те, которые ненавязчивы и обычно не наблюдаются публикой. К таким проблемам относятся аспекты правопорядка, в которых СМИ могут оказывать влияние на результаты. Наиболее важными являются вопросы, в которых людям приходится полагаться главным образом на собственный опыт и суждения. В основном это вопросы благосостояния и безработицы, которые могут иметь ощутимые последствия для людей. Последняя категория — это правительственные вопросы, которые включают в себя такие аспекты, как внешняя политика и административные вопросы.

В государственных вопросах средства массовой информации не оказывают влияния на макрополитику. Средства массовой информации оказывают большее влияние на деятельность оппозиционных партий и запросы в парламенте, чем на решения правительства по той или иной политике. Партии имеют определенные предпочтения по вопросам, которые они обсуждают, поэтому избиратели считают их подходящими для решения тех вопросов, которые они поддерживают и на которых они основывают идеологию своей партии. Например, социал-демократические партии поддерживают вопросы государства всеобщего благосостояния [2].

Средства массовой информации стали важнейшим инструментом реализации политических процессов. На сегодняшний день политика трудно представима без Интернета, прессы, радио и телевидения.

Современные СМИ играют центральную роль не только в политических процессах любого типа, начиная от освещения крупных политических событий и институтов и заканчивая влиянием на кампании и выборы, но и в жизни любого человека,

предоставляя ряд различных информационных услуг, а также предлагая возможности для самопросвещения и развлечения.

СМИ динамичны и продолжают развиваться в разных направлениях, которые могут привести к различным качественным изменениям в жизни общества в целом, и его политическом аспекте в частности. СМИ уже в течение многих лет существенно влияют на работу государственных учреждений, природу политических коммуникаций, избирательный процесс и другие политические процессы.

Средства массовой информации обеспечивают большую часть электората сведениями о прошлых, настоящих и будущих событиях. Тем не менее, ведутся обширные споры как о степени, так и о характере влияния средств массовой информации на политику. Некоторые теоретики считают, что средства массовой информации способствуют демократии, позволяя выражать самые разные взгляды. Другие же утверждают, что средства массовой информации антидемократичны из-за их способности манипулировать тем, как люди думают о политике дома и за рубежом.

Некоторые исследователи больше озабочены раскрытием смысла медиа-контента путем анализа взаимодействия между медиа-сообщениями и культурой конкретной аудитории. Ряд политологов критикуют средства массовой информации, обвиняют их в опошлении политики. Поскольку различные телеканалы и периодические издания осознают, что, чтобы обыграть конкурентов, им необходимо приукрашивать предоставляемую ими информацию, делая новости более “читаемыми”. Таким образом, даже политические новости становятся чем-то из раздела “развлечений”.

Возрастающая роль СМИ привела к налаживанию прямого контакта политических лидеров с населением. В определённой степени это привело к ограничению роли политических партий в политической системе. В независимости от местонахождения, население, наряду с политической элитой стало более активно участвовать в политической жизни общества.

С другой стороны, сложилась такая ситуация, при которой не только граждане обрели в некоторой степени контроль над принятием и реализацией политических решений, но и стало возможным всепроникающее влияние власти на все сферы жизни общества. Появились новые средства массового манипулирования обществом. В «Хронологии и глоссарии пропаганды в Соединенных Штатах» Ричард Алан Нельсон определяет пропаганду следующим образом: «систематическая форма целенаправленного убеждения, которая пытается повлиять на эмоции, отношения, мнения и действия определенной целевой аудитории в идеологических, политических или коммерческих целях, посредством контролируемой передачи односторонних сообщений (которые могут быть, а могут и не соответствовать действительности) через массовые и прямые каналы средств массовой информации».[3]

Суть политического манипулирования заключается в навязывании воли посредством скрытого управления сознанием масс для достижения выгодных манипулятору результатов. В качестве приемов политического манипулирования с помощью СМИ можно назвать распространение дезинформации, сокрытие или перетасовка фактов, применения оценочной лексики, вырывание слов из контекста. Конечно, этих негативных последствий применения СМИ в политических процессах можно избежать, путем просвещения, социализации общества. Интернет пространство представляет собой достаточно сложную систему информации, в которой индивиду необходимо проводить более тщательный анализ, глубоко изучить вопрос, прежде чем сделать заключение [4].

Роль СМИ в обществе находилась в фокусе исследования в рамках теории массовых коммуникаций. Цель исследования в данном случае сводится к изучению влияния СМИ на общественное сознание. Представители американской школы данного направления (Г.Лассуэл, Э.Эпштейн, У.Липпман, П.Лазарсфельд, Р.Мертон) подчеркивали необходимость формальной независимости СМИ от государственных институтов. Г.Лассуэл считал необходимым проведение эмпирических исследований. Именно Г.Лассуэл положил начало применению метода контент-анализа в политических исследованиях. Суть метода заключается в изучении текстовых материалов на предмет пропагандистской направленности.

И действительно, на современном этапе развития теории массовых коммуникаций, благодаря проведению исследований, были разработаны новые теории, такие как теории “культивации”, “установления приоритетности новостей” “выстраивания приоритетов”, “эффекта прайминга”, “использования и удовлетворения” и т.д. Тем не менее, исследователи не пришли к общему выводу относительно процесса влияния и месте СМИ в общественной жизни.[4] В целом, сторонники теории массовой коммуникации относятся к СМИ негативно, утверждая, что СМИ приводят к хаосу, разлагают общество и создают благоприятную почву для распространения тоталитаризма. Однако, противников данной теории оказалось больше, чем сторонников, и нарастающее влияние СМИ на различные аспекты жизни общества, делает её все менее актуальной.

Отдельного внимания в контексте роли СМИ на политическую жизнь общества требует теория социальной ответственности СМИ. Данная теория находилась в центре исследований британского теоретика коммуникаций Дениса МакКуэйла. В своих работах “Модели коммуникации” и “Теория массовой коммуникации”, он выдвинул ряд принципов теории социальной ответственности СМИ. Суть теории заключается в том, что средства массовой коммуникации должны служить интересам общества и содействовать его благосостоянию.

Они оказывают значительное влияние на культуру и политику, поэтому можно считать их ответственными за свои действия или бездействия, несмотря на свободу выбора. В основу данной концепции легло утверждение о том, что «СМИ должны быть социально ответственными, в противном случае кто-то должен заставить их быть таковыми» [5]. Теория социальной ответственности СМИ была инициирована американской комиссией по Свободе Прессы. Основная идея заключается в том, что условия свободного рынка не могут гарантировать свободу прессы и благо для общества, как ожидалось.

Согласно данной теории, средства массовой информации признают свою ответственность за разрешение конфликтов путем обсуждения и продвижения общественного мнения, прав личности, и важных социальных интересов. Социальная ответственность основывается главным образом на том, что свобода влечет за собой сопутствующие обязательства. Среди этих обязательств можно выделить следующие:

- СМИ должны нести ответственность перед обществом
- СМИ обязаны отвечать определённым стандартам профессионализма
- СМИ должны обеспечивать плюрализм, выражать интересы различных групп и отображать различные точки зрения
- СМИ не могут допустить в своей деятельности ничего, что может привести к преступлениям, беспорядкам, насилию и унижению меньшинств [6].

СМИ служат не только средством транслирования общественных настроений. Они одновременно являются и инструментом, формирующим их. Средства массовой информации способствуют формированию представлений о политической жизни и событиях, ранжированию политических фактов по определённым шкалам их

важности для общества. СМИ предлагают обществу вариативность восприятия политических процессов, позволяют проводить их анализ и оценивать их. Таким образом, влияя на восприятие реалий политической жизни обществом, интернет – коммуникации становятся важным актором политических процессов, значимость которого опасно игнорировать.

Средства массовой информации компилируют личный опыт и представляют его в абстрактной форме, что помогает людям интерпретировать опыт различных людей как часть социальных тенденций. Более того, средства массовой информации также действуют как ингибитор, означающий, что в отсутствие средств массовой информации люди будут обращаться к своему собственному индивидуальному мышлению как к источнику информации, на котором они основывают оценку и суждения различных политиков и политических деятелей [7].

Особого внимания требуют социальные сети. Они влияют на политические кампании, потому что позволяют информации быть у нас под рукой. Если человек хочет знать, во что верит кандидат, он может узнать всю его биографию менее чем за две минуты благодаря социальным сетям. Это означает, что в политической сфере невероятно важно иметь аккаунт в социальных сетях и быть в курсе последних событий. Социальные сети также позволяют людям невероятно быстро узнавать о проблемах. Если кому-то нужна информация по конкретной проблеме, все, что ему нужно сделать, это найти ее. Как только человек находит волнующую его проблему, он может подписаться на эту проблему в социальных сетях. Тем не менее, это создает среду «новостей, которые вы можете выбрать», что означает, что будет отображаться только информация, ориентированная на ваши интересы, благодаря функции «Нравится» на большинстве платформ социальных сетей.

Это также помогает облегчить немедленную связь, когда политический кандидат делает заявление, которое затем сразу же видят его сторонники. Кроме того, чем больше лайков и репостов получает политический пост, тем дальше пойдет этот пост, достигнув и повлияв на большее количество людей. Социальные сети также обеспечивают поддержку политических кампаний и движений, упрощая пожертвования и просто информируя людей о том, что они хотели бы поддержать, побуждая людей к пожертвованиям. Таким образом, различные платформы средств массовой информации играют решающую роль во влиянии на политические взгляды жителей страны. Без этих платформ доступ к информации, политической и иной информации был бы невозможен.

В заключение можно сказать, что, несмотря на все диспуты касемо места и роли СМИ в обществе, в целом широкое распространение масс-медиа привели к росту политического сознания граждан, повышению их политической социализации, развитию политической культуры и повышению ответственности политических деятелей перед народом вследствие риска общественного порицания, политического бойкота и понижения рейтинга. Современная медиа-среда постоянно развивается и претерпевает неожиданные изменения, которые влияют на демократическое управление и политику. Новые средства массовой информации значительно изменяют работу государственных учреждений, коммуникацию политических лидеров, проведение выборов и вовлеченность граждан.

ЛИТЕРАТУРА

1. Закон Азербайджанской Республики "О средствах массовой информации"
2. (от 7 декабря 1999 года №769-IQ, с поправками, внесенными по Постановлению Конституционного Суда от 12 июля 1999 года, Законам от 23 ноября 2001 года № 2-IQ, от 28 декабря 2001 года № 247-IQ)

3. 2.К.Педерсен, Р.Штубагер, Политическая обусловленность влияния СМИ: когда партии следуют за вниманием СМИ?, 2010, стр.663-667.
4. 3.A Chronology and Glossary of Propaganda in the United States, Richard Alan p.232-233
5. Назаров М.М. Массовая коммуникация в современном мире: Хрестоматия. – М., 2002. – с.138
6. 5.Лассуэлл, Гарольд (1948). Брайсон, Л. (ред.). *Структура и функция коммуникации в обществе. Передача идей*. Нью-Йорк: Институт религиозных и социальных исследований. стр. 117.
7. 6.McQuail D. Mass Communication Theory / D.McQuail – 6th ed. – London: Sage, 2010 – 632 p.
8. 7.Маккуэйл, Денис; Виндал, Свен (1993). *Коммуникационные модели для изучения массовых коммуникаций* (2-е изд.). Нью-Йорк: Лонгман. Стр. 13-15
9. 8.Mutz, D. (1994). Contextualizing Personal Experience: The Role of the Mass Media. *The Journal of Politics*, с. 691-693).

РОЛЬ СМИ В ПОЛИТИКЕ

Пери Алиева

АННОТАЦИЯ

Средства массовой информации оказывают важное влияние на все сферы жизни современного общества. В статье анализируются функции и роль СМИ в политической жизни общества. Отмечены и сопоставлены подходы и теории различных исследователей относительно влияния СМИ на политику в современном мире. В статье также анализируется положительное и отрицательное влияние средств массовой информации на политические процессы. Также подчеркивается важная роль социальных сетей в политической жизни.

SİYASƏTDƏ MEDİANIN ROLU

Əliyeva Pəri

XÜLASƏ

Kütləvi informasiya vasitələri müasir cəmiyyətin bütün sahələrinə mühüm təsir göstərir. Məqalədə medianın cəmiyyətin siyasi həyatında funksiyaları və rolu təhlil edilir. Müasir dünyada medianın siyasətə təsiri ilə bağlı müxtəlif tədqiqatçıların yanaşmaları və nəzəriyyələri qeyd edilir və müqayisə edilir. Məqalədə həmçinin kütləvi informasiya vasitələrinin siyasi proseslərə müsbət və mənfi təsiri təhlil edilir. Həmçinin, sosial şəbəkələrin siyasi həyatda mühüm rolu da vurğulanır.

THE ROLE OF MEDIA IN POLITICS

Pəri Aliyeva

SUMMARY

The media have a significant impact on all spheres of modern society. The article analyzes the functions and role of the media in the political life of society. The article also analyzes the positive and negative influence of the media on political processes. The approaches of different researchers and theories of the impact of the media on politics in the modern world are mentioned and compared. The work also highlights the significant role of social networks in political life.

DİN TƏHLÜKƏSİZLİK MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİYİN MÜHÜM TƏRKİB HİSSƏSİ

Babayev Əli Mirzə oğlu

Bakı Dövlət Universiteti

Politologiya və sosiologiya kafedrasının müəllimi,

İslamşünaslıq Elmi Tədqiqat Mərkəzinin əməkdaşı

ali76@bk.ru

Açar sözlər: din, təhlükəsizlik, dini qurum, konfessiya, milli-mənəvi dəyərlər.

Ключевые слова: религия, безопасность, религиозное учреждение, конфессия национально-нравственные ценности.

Keywords: religion, security, religious institution, confession, national-moral values.

Dini təhlükəsizlik hərbi, siyasi, iqtisadi, mənəvi, ekoloji və sosial təhlükəsizlik ilə yanaşı, milli təhlükəsizliyin mühüm tərkib hissəsidir. Dini təhlükəsizlik, bizim nöqteyi-nəzərimizdən, vətəndaşların şüuruna, psixikasına və davranışına psevdodini təşkilatların dağıdıcı təsirindən qorunması, habelə ölkə daxilində tarixən formalaşmış ənənəvi dini sistemin qorunması kimi başa düşülməlidir. Dini təhlükəsizlik birbaşa dini dünyagörüş ilə bağlıdır. Buna görə də din insan həyatının əsas ideoloji sahəsi olaraq, müəyyən bir cəmiyyətin mənəvi dəyərləri və ənənələri sisteminə təsir göstərir. Mənəvi-ideoloji boşluq səbəbindən SSRİ-nin dağılması ilə başlayan totalitar və psevdodini adlanan təriqətlərin aktivləşməsi milli kimliyin məhv edilməsi istiqamətində, çoxmillətli və çoxkonfessiyalı ölkəmizin monolit mahiyyətinin möhkəmlənməsinə, tarixən mövcud tolerant mühitinə böyük ziyan vurdu və təsir göstərdi. Ümumiyyətlə bu dini ekstremist təşkilatlar müəyyən geosiyasi məqsədlərə nail olmaq üçün ən əlçatan və məqbul vasitələrdən biridir və yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ənənəvi dini və sosial sistemləri məhv etməyə yönəlib. Həmin təşkilatlar əhalinin əsas hissəsinin formalaşmamış dini dünyagörüşünə müxtəlif resurslardan (KİV, TV, sosial media və s.) təhrif olunmuş dini ideologiyanın informasiya virusunu daxil edir. Nəticədə həqiqi dini-konstruktiv biliyin əskikliyi və çatışmazlığı yoluxmuş dağıdıcı ideologiya ilə kompensasiya olunur və yeni qəbul edilənlərin davranışında müəyyənədicə amilə çevrilir ki, onlar da öz növbəsində eyni yeni dini təlimin yayıcılarına və xidmətçilərinə çevrilirlər. İktirəflə qarşıdurmada bir tərəf digərinin işindəki boşluqdan təkə əhali arasında deyil, həm də dini məsələlərdə din xadimlərinin özləri arasında savadsızlıq şəklində istifadə edir. Açıq, dinlə bağlı ekstremizmin hansı sərhəddən kənara çıxdığını dəqiqliklə çəkmək çox çətindir. İctimai-siyasi hadisə kimi ekstremizmi doğuran dindarlığın həmin təzahürlərini müəyyən etmək isə daha çətindir. Sonuncu bütövlükdə cəmiyyət və onun siyasi institutları nöqteyi-nəzərindən problemlidir, lakin dindaxili (konfessiyadaxili) nöqteyi-nəzərdən, yəni ilahiyyat və dini təsisatların tədrisi baxımından daha problemlidir. Lakin dünyəvilikdən sonrakı vəziyyətin spesifikliyi ondan ibarətdir ki, istər bütövlükdə cəmiyyət, istərsə də dini icmalar bir-birini sıxışdırmır, əksinə, üst-üstə düşür və bir-birinə nüfuz edir. Müvafiq olaraq, bu gün dinin rolunu və funksiyasını anlamaq üçün bu ictimai formasiyaları həm bir-birindən ayırmaq, həm də onları müqayisə etmək lazımdır.

Dəyər formalaşdırıcı və sosial cəhətdən möhkəmləndirici institutlar kimi fəaliyyət göstərən dini qurumlar ölkənin sosial təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm amillərdir. Dövlətin milli təhlükəsizliyinin dini komponenti dedikdə millətin dini həyatının elə vəziyyətini başa düşmək lazımdır ki, o, müəyyən şərtlər daxilində, dövlətin milli maraqlarına, cəmiyyətin sabit inkişafına və vətəndaşların zəruri hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinə təhlükə yarada bilər. Bu, müəyyən bir cəmiyyətin (şəxslərin, dindarlar qruplarının, dövlətin) həyatı mənəvi və dini mənafeələrinin daxili təhdidlərdən və kənar

müdaxilələrdən qorunması vəziyyətini təmin edən ictimai-siyasi tədbirlər sistemidir. Dövlətin sosial təhlükəsizliyinin mənəvi və dini komponentinin əsas obyektlərinə aşağıdakılar daxildir: ölkə vətəndaşları, onların mənəvi və dini hüquq və azadlıqları; dini qurumlar və onlar arasındakı əlaqələr; dövlət, onun milli-mədəni özünəməxsusluğu, müstəqilliyi və ərazi bütövlüyü.

Dövlət mənəvi və dini sahədə sosial təhlükəsizliyin əsas subyekti kimi, dini qurumlarla birlikdə xalqın mənəvi birliyini, cəmiyyətin mütərəqqi inkişafının sabitliyini və dinamizmini təmin etməyə hesablanmış məqsədyönlü siyasət həyata keçirir. Bu istiqamətdə dövlət siyasətinin nəticəsi mənəvi və dini sahədə milli maraqların həyata keçirilməsi olmalıdır: ölkənin suverenliyinin və müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, humanitar proseslərin dövlət tərəfindən səmərəli və sosialyönlü idarə olunması, ifadə azadlığı və dini maraqların reallaşdırılması, fərdlərin və dindar qruplarının fəaliyyətində özünü göstərən münaqişələrin konstruktiv həlli. Sosial təhlükəsizliyin ən mühüm amilləri ciddi şəkildə qorunmalıdır:

- dindaxili sabitlik (məzhəblər və konfessiyalararası harmoniya - dini münaqişələri qeyri-zorakı üsullarla həll etmək bacarığı);

- xarici dini sabitlik (ölkənin beynəlxalq nüfuzunun möhkəmləndirilməsi, milli-mədəni özünəməxsusluğunun və müstəqilliyinin qorunub saxlanması);

- ayrı-ayrı şəxslərin və dindar qrupların dini ehtiyaclarının, ifadə və din azadlığının tam ödənilməsi;

- dövlətin ictimai-siyasi və mənəvi inkişafı, o cümlədən ölkənin mənəvi və dini təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində əsaslı strategiyanın mövcudluğu.

Dinin inkişafını, onun etnik qrupla, millətlə qarşılıqlı əlaqəsini nəzərə alaraq biz “etno və milli-konfessional proseslər” terminindən istifadə edirik. Bu, müəyyən bir cəmiyyətin etnik, milli həyatında baş verən, dini amillərlə əlaqəli hadisələrin məcmusudur. Onlar etnosun və millətin güclənməsinə və möhkəmlənməsinə və yaxud əksinə - etnik və ya milli təcridə, digər etnik qruplarla birləşməyə və ya onlarla qərarlaşmış sərhədlərin ayrılmasına gətirib çıxara bilər. Etnosun və ya millətin konkret dinlə sıx birləşməsi nəticəsində “etno və milli-konfessional birlik” yaranır. Onun mənşəyi ibtidai qəbilələrdən, tayfalardan, millətlərdən tutmuş müasir inkişaf etmiş ölkələrə qədər müxtəlif tarixi tipli insan icmaları əsasında dinlərin mövcudluğu ilə bağlıdır. Bu prosesdə əlaqələrin formalaşması nəticəsində etnik və ya milli ünsürlərin konfessionallaşması, dinin, xüsusən də onun kultunun etnik rəng alması zamanı etnik-konfessional və ya milli-konfessional icmalara çevrilməsi baş verir. Müəyyən etnik qrupun mühacirləri arasında etno-konfessional birlik formalaşa bilər və bu, onlara öz etnik kimliyini qoruyub saxlamaqda kömək edir. Millətin möhkəmlənməsinə yönəlmiş sosial təhlükəsizlik siyasətinin həyata keçirilməsi kontekstində biz dini münasibətlərin konflikt faktorlarını nəzərə almalıyıq - bu, obyektiv və subyektiv ilkin şərtləri olan dini zəmində münaqişələrə səbəb olan amillərin məcmusudur. Dövlət-din münasibətlərində ciddi problem dini sferanın həddindən artıq siyasiləşməsidir, müəyyən siyasi qüvvələr dini qurumlardan öz şəxsi, çox vaxt məhdud partiya maraqlarına çatmaq üçün istifadə etməyə çalışırlar. Dini təşkilatlar bu işdə kifayət qədər fəal iştirak edirlər. Onlar çox vaxt müəyyən siyasi qüvvələri mənfi əməllərə təhrir edirlər. Dini qurumlar cəmiyyətin konsolidasiyasına töhfə verməlidirlər. Dövlət, siyasi kampaniyaların nəticələrinə təsir vasitəsi kimi dini sferanın siyasiləşdirilməsini qadağan etməklə, dini qurumların inkişafı, onların cəmiyyətdə müsbət mənəvi dəyərlərin təsdiqi və xeyriyyəçilik fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaratmalıdır. Son olaraq qeyd edək ki, 1971-ci ildə Bakı şəhərində Ulu Öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü və uzaqgörənliyi ilə Cəmişid Naxçıvanski adına hərbi liseyin yaradılması müstəqilliyimizin və gələcəyimizin qarantı rolunda necə vacib bir addım idisə, Prezident İlham Əliyev tərəfindən Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun yaradılması da həmin strateji yolun davamıdır. Biz müstəqilliyimizə başlayan andan müharibə ilə üzləşdik və

milli hərbi kadrların ölkəyə necə vacib olduğunu həmin illərdə dərk etdik. Hazırda dini icmaların və təsisatların yenidən təşkilatlanması ilə bağlı aparılan islahatlar və ən əsas da bizim dini sferada öz milli kadrlarımızın olması sosial milli təhlükəsizliyimizin qarantıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz Əbədidir. Bakı 1997
2. A. Şirinov. Azərbaycan milli kimliyi. Bakı 2014
3. Şirinov A. (2017). Dini radikalizm və onun əsasları. Bakı: “Şans Mətbəə LTD” MMC.
4. Heydərov S, Qənbərov A, Qafarov A. (2020). Din və ideoloji təhlükəsizlik. Bakı: TUNA, 270
5. Orucov H. (2007). Milli-mənəvi dəyərlərə qayıdış. “Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər” mövzusunda keçirilən konfrans materialları. Bakı: “Əbilov, Zeynalov və oğulları”.
6. İsmayılov G. (2016). Azərbaycanda Dini Məsələ. Bakı.

DİN TƏHLÜKƏSİZLİK MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİYİN MÜHÜM TƏRKİB HİSSƏSİ

Babayev Əli

XÜLASƏ

Məqalədə dini maariflənmənin, islahatların və bu sahədə öz milli kadrlarımızın olmasının vacibliyi həm də sosial milli təhlükəsizliyimizin təminatı kimi qeyd olunub. Çünki dini təhlükəsizlik problemi özünü əsasən, ictimai-siyasi proseslərdə açıq şəkildə göstərməkdədir. Dünyəvi dövlət prinsipləri ilə idarə olunan ölkələrin dini sferadan məruz qaldıqları təhdidlərin qarşısının məhz dini təhlükəsizliyin təminatı ilə alınması ciddi əhəmiyyət kəsb edir.

РЕЛИГИОЗНАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ – НЕОБХОДИМЫЙ КОМПОНЕНТ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Бабаев Али

АННОТАЦИЯ

В статье говорится о важности религиозного образования, реформ и наличия этого потенциала собственных национальных кадров как гарантии нашей социальной национальной безопасности. Потому что проблема религиозной безопасности проявляется преимущественно в социальных и политических процессах. Большое значение имеет предотвращение угроз со стороны религиозной сферы в странах светского государственного устройства путем обеспечения религиозной безопасности.

RELIGIOUS SECURITY AN ESSENTIAL COMPONENT OF NATIONAL SECURITY

Babayev Ali

SUMMARY

The article mentions the importance of religious education, reforms, and having this potential of our own national personnel as a guarantee of our social national security. Because the problem of religious security manifests itself mainly in social and political processes. It is of great importance to prevent threats from the religious sphere in countries governed by secular state principles by ensuring religious security.

PSIXOLOGİYA

ИЗУЧЕНИЕ ЭТНИЧЕСКОГО СЕПАРАТИЗМА В СОЦИАЛЬНОЙ ПСИХОЛОГИИ

Имдад Байрамов

Доктор психологических наук кафедра Психологии БГУ

imdad_bayramov@list.ru

Несмотря на явные тенденции интернационализации и глобализации в жизни мирового сообщества, именно этнические и национальные конфликты и противостояния выходят сегодня на первый план в разных странах, независимо от уровня их экономического развития. В 90-е годы национализм стал фактором формирования широкого спектра политических ситуаций и процессов в самых различных регионах мира. В сущности, его идеи и практика столь же глобальны, как и современное мировое развитие.

Большое место в этнопсихологии занимает проблема соотношения психологии и культуры. В нашу задачу не входит специально останавливаться на определении понятия “культура”, однако совершенно обойти данный вопрос нельзя, если мы хотим уяснить взаимосвязи психологии народа и его культуры.

Нам представляется, что эти две категории разноплановы, но сложность разделения их заключается в том, что они в какой-то своей части совпадают или, во всяком случае, сближаются. Это позволяет во многих случаях определить психологию этнической общности через ее культуру, а факты культуры через психический склад. Вспомним известное положение об общности психического склада, сказывающейся в общности культуры.

При изучении любой общности с любой целью мы должны учитывать все указанные факторы, которые непосредственно не определяют культуру, но оказывают на нее влияние и испытывают ее влияние на себе... Многие ученые допускали ошибку, пытаясь объяснить культуру через другие явления, такие, как расовая принадлежность или климат... Необходимо учитывать, что биологические особенности, число членов общества, экология не в состоянии определить поведение людей, если это поведение уже не обусловлено социальной организацией, производительными силами и ходом исторического развития” [1.с76].

Этнический сепаратизм, как правило, обостряется в периоды социально-экономической нестабильности, сопровождающейся социальной дифференциацией граждан, ожесточенной борьбой за власть, растущей преступностью. Все это, в конечном счете, ведет к нарастанию попыток разрешения возникающих противоречий и конфликтов силовым путем со стороны оппозиционно настроенных к власти этногрупп.

В перечне неадекватных психологических реакций человека, наций и их элит сепаратизм является второй по «разрушительности» дестабилизирующей категорией выражения проявлений этноса на пути их антигосударственных интересов, в основе которых, как правило, находится этногенез, деструктивной особенностью которого является этносепаратизм.

Процессы трансформации быта и материальной культуры в зависимости от конкретных условий в разных странах проходят по-разному. На ход изменений материальной культуры, в известной мере определяя ее направление и темпы, влияют не только действующая в данный момент социальная, политическая, экономическая

обстановка, но и исторически сложившиеся представления, вкусы, этические взгляды и другие элементы национальной психологии.

Психология этноса — явление текущее, изменяющееся, живое, непосредственно присутствующее в каждый отрезок времени конкретной общности и выделяющее ее среди других. Психология выражает себя со всех сферах повседневной человеческой деятельности и оттого кажется неуловимой, пока ей не придается осязательность в результатах деятельности. Сегодняшние настроения, застывая в культуре, продолжают воздействовать на членов общности, оживляя для новых ее поколений прошлый психический опыт. Культура, таким образом, выступает передатчиком информации, и мы позволим себе этим понятием обозначать систему субстантивированной информации о психическом опыте этнической общности — носителя данной культуры.

Согласно современной теории аффилиации, каждому человеку в той или иной степени присуща потребность принадлежности к группе. Для большинства людей в неустойчивой ситуации переходного общества семейная и этническая принадлежность (восприятие себя членом «семьи» - маленькой или большой) становится наиболее приемлемым способом вновь ощутить себя частью некоего целого, найти психологическую поддержку в традиции. Отсюда — повышенное внимание к этнической идентификации, потребность консолидации этнической общности, попытки выработки интегрирующего национального идеала в новых социальных условиях, «охранение» и обособление своей национальной мифологии, культуры, истории от других [2].

Последней стадией этнической идентификации является выработка объединяющего общность идеала. Идеал — модель будущего, которая призывает к частичному или полному изменению существующего в данное время порядка вещей, «взрывает» этот порядок вещей изнутри. При построении идеала вечная оппозиция должного и сущего разрешается в пользу долженствования. Именно с точки зрения долженствования и воспринимается будущее этноса, идет ли речь о культурной автономии, создании самостоятельного государства или выполнении некоего мессианского предназначения [3, с.123].

Этничность как вид социальной идентичности - этническая идентичность - приобретает особое значение в полиэтническом обществе в кризисные периоды его развития. Аномия, нестабильность общества определяют падение потенциала «Я». Множество слабых и неуверенных в себе «Я» начинают искать сильное «Мы». Это означает, что личность стремится поточнее определить социальные и психологические границы своего существования. Она выходит за пределы своего «Я», отождествляя себя с какой-либо общностью или группой. Через расширение индивидуальных границ в новой идентичности личность ищет успокоение и устойчивость. И если общество оказывается бессильным, уверенность людям дает этническая группа. В силу этого этничность или этническая идентичность рассматривается нами как главный инструмент, с помощью которого группе удастся очертить надежные и заметные границы [4, с.222].

Демонстрация этнической идентичности происходит посредством этнической символики: особой одежды, танцев, ритуалов, образцов поведения и особых моральных ценностей. Поэтому этническая идентичность может быть определена, через использование группой людей "каких-либо элементов культуры в качестве субъективных символов и эмблем, чтобы отличить себя от других групп". Таким образом, этническая группа обладает общими культурными чертами и может быть определена как "самоосознающаяся группа людей, придерживающихся общих традиционных установок, не разделяемых другими группами, с которыми она

находится в контакте. Такие традиции обычно включают народные религиозные верования и обычаи, язык, понимание истории, представление об общих предках, месте происхождения".

Значительная исследовательская литература, накопленная по анализу этносепаратистских конфликтов в мире, позволяет выделить и логику формирования самого движения, и логику реагирования на него со стороны государства. Движение за сецессию развивается по схеме этноконфликта любого типа:

1) актуализация этнической идентичности группы с опорой на активизацию исторического сознания этноса, что делается представителями гуманитарной интеллигенции;

2) формирование политической партии (т.е. институционализация движения);

3) мобилизационная деятельность партии, направленная на расширение социальной базы сепаратизма;

4) превращение сепаратистских требований в психологическую установку, т.е. перевод этих требований на не рационализируемый эмоциональный уровень [5, с.45].

Первым и важнейшим шагом для того, чтобы личность смогла ощущать себя репрезентантом этнической группы, является процедура идентификации, то есть определение критериев и границ общности. В конечном счете, осознание переходности того или иного исторического времени пробуждает рефлексивные тенденции в сознании личности и общества, что проявляется и в повышении внимания к этнической идентификации.

Этнодифференциация приводит как к осознанию психологических особенностей своего этноса, так и особенностей других этнических общностей. Образ «мы» фиксируется в системе автостереотипов, образы других этносов – в гетеростереотипах. Речь идет о непроизвольной и часто не осознаваемой представителем общности психологической установке в восприятии себя и других. Этот уровень этнической идентификации связан с формированием относительно устойчивых представлений и оценок, типичных для этнической группы поведенческих, коммуникативных, эмоциональных стилей. Стереотипы связаны между собой; они образуют самоорганизующуюся систему, которая аккумулирует некий стандартизированный коллективный опыт и является неотъемлемым элементом обыденного сознания.

При рассмотрении процесса этнической идентификации можно заметить достаточно интересную закономерность: основным способом этнической идентификации является выработка и усвоение мифов. Именно миф может быть рассмотрен как основная форма упорядочивания сложной социальной реальности. А если учесть, что спецификой мифологического мышления является неразличение реального и идеального, то становится очевидным, почему мифологическое восприятие своей этнической общности является ведущим в переходные социальные эпохи: в мифологии оппозиция «должного» и «сущего» стирается, общность абсолютизируется, что является эффективным психологическим стабилизатором сознания. Идентификация происходит в сравнении, в отталкивании от «соседей», в выработке общих стереотипов восприятия, причем именно миф становится основой для интерпретации происходящих социальных. Наибольшим интегрирующим воздействием обладает национальный (этнический) идеал, который по своей природе тоже всегда мифологичен [6, с.55].

Таким образом, народ – это генетическая общность, с одной стороны, и социальная, с другой. Этносы чаще всего возникают как человеческие популяции, но в дальнейшем развиваются как социальные системы. Этнос – это социальная группа, членов которой объединяет этническое самосознание – сознание своей генетической

связи с другими представителями этой группы. Следует отметить, что здесь имеется в виду не столько действительная генетическая связь, сколько представление о ней. "Гены" (кровное родство) сами по себе еще не формируют этническое самосознание [7.с145].

Оно определяется не биологическими факторами происхождения от родителей, а социально-психологическим фактором – тем, что индивид думает о своем происхождении. Если говорить о целой общности, то есть о коллективном сознании, то уместным будет употребление термина Л. Н. Гумилева "этническая доминанта" – система политических, идеологических или религиозных ценностей, служащих объединяющим началом для формирования этнической системы.

Таким образом, этнос определяется не столько общими чертами членов коллектива, существующими в реальности, сколько общностью их мышления, в частности, этнос объединен:

1. Наличием разделяемых членами группы представлений об общем территориальном и историческом происхождении, единого языка, общих черт материальной и духовной культуры;

2. Политически оформленными представлениями о родине и особых институтах, как, например, государственность, которые также могут считаться частью того, что составляет представление о народе;

3. Чувством отличительности, т. е. осознанием членами группы своей принадлежности к ней, и основанными на этом формами солидарности и совместными действиями [8.с178].

До сих пор сохраняет свою значимость данное Максом Вебером определение этнической группы: эта такая группа, члены которой "обладают субъективной верой в их общее происхождение по причине схожести физического облика или обычаев, или того и другого вместе, или же по причине общей памяти о колонизации и миграции".

Оппозиция "Мы-Они" является центральным психологическим компонентом различных концепций межгрупповых и межэтнических отношений. На эмпирическом уровне в качестве структурирующего принципа она используется в многочисленных исследованиях стереотипов, установок и ценностей как элементов этнического самосознания или идентичности. Альтернатива "Мы-Они" выступает в качестве главного структурного параметра при исследовании когнитивных моделей этнических ситуаций на основе анализа дискурса их участников. Отношение к другим как к "чужакам" означает существование пределов взаимопонимания, что отражает различия в суждениях, ценностях, способах поведения. Отсюда вытекает ограничение взаимодействия в тех пределах, в которых предположительно присутствует общее понимание и общий интерес. Выраженная этническая граница связана со снижением этнической толерантности и накладывает ограничения на межэтнические взаимодействия [9.с 129].

В настоящее время можно считать доказанным утверждение, что каждая культура имеет свою "иерархию защиты" и члены каждого конкретного общества эксплуатируют по преимуществу определенные защитные свойства своей психики. Этническое бессознательное - это часть бессознательного сегмента психики индивида, общая с другими членами его культурной общины. Этническое бессознательное состоит из материала, который каждое новое поколение учится репрессировать в соответствии с требованием преобладающих культурных образцов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бабаков В.Г., Семенов В.М. Национальное сознание и национальная культура (методологические проблемы). – М., ИФРАН, 1996.
2. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера земли. Л., ЛГУ, 1990
3. Залевская А.А Слово в лексиконе человека: психолингвистическое исследование. Воронеж, 1990.

4. Уфимцева Н.В. Русские: опыт еще одного самопознания.// Этнокультурная специфика языкового сознания. М., 1996.
5. Хотинец В.Ю. Этническое самосознание. СПб, 2000.
6. Ethnic Identity: Cultural Continuities and Change/ Ed. by G.de Vos., I.Romanucci-Ross. Chicago; London; 1982.
7. Поршнев Б.Ф. Социальная психология и история. М., 1979.
8. Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности, М. 1989
9. Шихарев П.Н. Психология национальных отношений. Под ред. П.Н.Шихарева. М., 1993

ИЗУЧЕНИЕ ЭТНИЧЕСКОГО СЕПАРАТИЗМА В СОЦИАЛЬНОЙ ПСИХОЛОГИИ

Имдад Байрамов

АННОТАЦИЯ

Сегодняшние настроения, застывшие в культуре, продолжают влиять на членов, возвращая новым поколениям последний душевный опыт. Культура, таким образом, выступает мерилем информации для обозначения системной информации о психическом опыте этнической общности - носителя данной культуры. Большое место в этнопсихологии занимает проблема соотношения психологии и культуры. В нашу задачу не входит специально останавливаться на определении понятия «культура», однако полностью обойти данный вопрос невозможно, если мы хотим понять взаимосвязи психологии человека и его культуры.

SOSIAL PSIXOLOGİYADA ETNİK SEPARATİZMİN ÖYRƏNİLMƏSİ

İmdad Bayramov

XÜLASƏ

Mədəniyyətdə sərtləşən bugünkü əhval-ruhiyyə üzvlərə təsir etməyə davam edir, onların yeni nəsilləri üçün son zehni təcrübəni bərpa edir. Beləliklə, mədəniyyət etnik ümumiliyin psixi təcrübəsi haqqında məlumat sistemini təyin etmək üçün məlumat ölçüsü kimi çıxış edir - verilmiş mədəniyyəti daşıyır. Etnopsixologiyada böyük yer psixologiya və mədəniyyətin pariteti problemi ilə bağlıdır. Problemimizə “mədəniyyət” anlayışının tərifini üzərində dayanmaq xüsusi olaraq daxil deyil, lakin insanların psixologiyası və onun mədəniyyətinin qarşılıqlı əlaqəsini başa düşmək istəsək, bu sualdan tamamilə yan keçmək mümkün deyil.

THE PROBLEM OF ETHNOSEPARATISM IN THE SOCIAL PSYCHOLOGY

İmdad Bayramov

SUMMARY

Today's moods, stiffening in culture, continue to influence members, recovering for its new generations the last mental experience. The culture, thus, acts as the gauge of the information to designate system an information about mental experience of an ethnic generality - carry the given culture. The big place in ethnopsychology is borrowed with a problem of a parity of psychology and culture. Into our problem does not enter specially to stop on definition of concept "culture", however completely to bypass the given question it is impossible, if we want to understand interrelations of psychology of people and his culture.

ОСОБЕННОСТИ ВЛИЯНИЯ СТИЛЕЙ СЕМЕЙНОГО ВОСПИТАНИЯ НА СОЦИАЛЬНУЮ АДАПТАЦИЮ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

д.ф.пс.психол. Эюбова Мехрибан
Кафедра социальной и педагогической психологии БГУ
Бахытинуэр Сайлике
Магистрант 2 курса БГУ
2969196750@qq.com

Ключевые слова: социальная адаптация, социализация, типы родительского воспитания, детско-родительские отношения.

Açar sözlər: sosial adaptasiya, sosializasiya, valideyn tərbiyəsinin tipləri, uşaq-valideyn münasibətləri

Keywords: sosial adaptation, socialization parents types of parenting children's parents representatives

Родительское воспитание — это основа социализации, поскольку именно из семьи, как из мини-группы, ребенок выносит модели взаимодействия в обществе в широком смысле. Отношения ребенка с миром взрослых — это уникальная форма становления человека, которая позволяет ему интегрироваться в систему общественных отношений, позволяет первично освоить окружающий мир и себя в нем [2]. Именно отношения с родителями помогают в становлении личности, адаптации к социальным взаимодействиям.

Семья — это первый социальный институт, в котором ребенок приобретает опыт внешнего взаимодействия, учится выстраивать связи с людьми (субъект-объектные отношения, коммуникативные связи). В семье ребенок, на примере родителей, усваивает социальные нормы и расставляет приоритеты взаимодействия с людьми. И родительское воспитание, его типы, в частности, влияют на то, что в будущем будет нормой взаимодействия с социумом для ребенка в процессе его взросления. В каждой семье родители подходят к воспитанию детей исходя из личных убеждений, взглядов и опыта, формируя такую систему отношений, в которой все виды отношений взаимосвязаны и взаимообусловлены, что сказывается на процессе социальной адаптации детей.

Типами семейного воспитания приоритетно выделяются такие как гиперопека, авторитарная модель (диктат), невмешательство (либеральный стиль), сотрудничество (демократический стиль). Раскрытие этих типов позволит определить системно, как ребенок будет выстраивать отношения с социумом и что станет для него нормированным в процессе взаимодействия с другими людьми. В современных семьях имеет место быть проблема гиперопеки, когда родители с позиции своего авторитета ограничивают детскую самостоятельность, берут инициативу в свои руки, при этом часто не прогнозируя серьезных познавательных и жизненных достижений дошкольников.

Причем целесообразно уточнить, что это именно проблема современности, поскольку дети воспитываются несамостоятельными, все больше проводя времени за компьютерными играми, игнорируя при этом социальную адаптацию. Родителям же удобно сделать что-то за ребенка, нежели тратить время на то, чтобы он приобрел тот или иной социальный навык. В конечном счете в гиперопекаемых отношениях ребенок становится неспособным к самостоятельному разрешению трудностей, он постоянно ждет помощи, не имеет собственной инициативы. Гиперопекаемые дети замыкаются в себе, живут в мире фантазий. Их несамостоятельность чревата

трудностью социальной адаптации и социального взаимодействия в дальнейшем. Они попросту ничего не умеют, или же не умеют многого. Не редко, уже взрослыми, нуждаются в совете родителей. Такому человеку сложно жить самостоятельно, строить отношения и подниматься по карьерной лестнице.

Ребенок, выросший в гиперопекаемой семье, становится взрослым, который считает себя лучше других. Они постоянно манипулирует людьми, ведут себя высокомерно, недоверчиво, требовательны к окружающим, при низкой самокритике. С такой позицией соглашаются исследователи Т. Г. Молодцова и И. А. Кучерявенко, которые эмпирически выявили авторитарный стиль воспитания (однако, со стороны именно отцов) со всей требовательностью и строгостью. При этом матерям свойственен либеральный стиль, поскольку они склонны эмоционально принимать ребенка и гораздо меньше требовать от него [2].

В таких семьях школьники теряются в поиске значимого взрослого, поскольку не знают, с кого брать пример. Диктат со стороны родителей, основанный на беспрекословном выполнении требований, обеспечивает формирование агрессивной, склонной к обману детской личности, которая не верит в себя, что определенно затрудняет социальную адаптацию — дети не умеют взаимодействовать с другими, они считают, что все делают не так, неправильно, что они недостойны, поскольку за них в семье решают, что лучше для ребенка. Отсюда непонимание социального взаимодействия и агрессия как реакция на это непонимание. Взрослый, который был воспитан в авторитарном стиле, имеет два пути развития.

В первом имеет слабую жизненную позицию, не умеет принимать решения. У такого взрослого нет собственного мнения, они привыкли подчиняться и оправдывать чужие ожидания. Во втором же личность развивается, копируя поведение родителей. Такие взрослые часто бывают агрессивные, деспотичные и конфликтные. При невмешательстве родителей в проблемы детей вторые не чувствуют себя частью семейной системы, поэтому гармоничное вхождение в социальные отношения может не состояться: ребенок не имеет воспитательного воздействия, может не воспринимать авторитет других взрослых, вальяжно себя вести со сверстниками [1].

То есть, такой ребенок не усвоил социальные нормы, его взросление хаотично и зависит от ситуации, тогда как поведение в социуме формируется само по себе с приоритетом на нездоровое «Я». При либеральном стиле человек становится самостоятельным, но отстраненным или не в состоянии понимать других, проявлять заботу, привязанность. Часто такие люди не придерживаются общих правил, отличаются безответственностью имеют риск быть вовлеченными в криминальную деятельность. Взрослые, способные справляться с жизненными трудностями, с адекватной самооценкой, способные сочувствовать близким и проявлять заботу, имеющие твердую жизненную позицию, инициативные и со своей точкой зрения, в основном вырастают в семьях, где придерживаются демократического стиля воспитания.

Сотрудничество — самые здоровые отношения детей и родителей. Когда родители придерживаются данного типа воспитания, детям прививаются нравственные ценности, навык коллективных взаимоотношений, способность к сотрудничеству. Благодаря этому дети могут полноценно взаимодействовать в обществе на условиях инициативности, ответственности, эмпатии, общей поддержки. Проблемы социализации проявляются уже при первом контакте с социумом — детский сад. Они проявляются в виде частых простуд, повышенной тревожностью, агрессивностью, нарушением сна и аппетита. Например, ребенок из гиперопекаемой семьи, привыкший к тому, что все стараются ему угодить, попадает в мир, где ему

приходится подстраиваться под правила нового общества. Ему некомфортно, и он чувствует себя преданным родителями.

Если вовремя не изменить ситуацию, то с этими проблемами ребенок попадает на следующий уровень социализации — школа. Тут к общению со сверстниками и новыми взрослыми добавляются работа на уроках, выполнение домашнего задания и оценка достижений и неудач, что нередко приводят к ссорам с родителями. Такие дети часто замыкаются в себе, проявляют агрессию по отношению к сверстникам, у них отсутствует школьная мотивация и нередко отстают в учебе. Соответственно, следующие уровни социализации взрослой жизни также проходят, испытывая трудности. Работа и семья как последние уровни социализации, которые показывают результат вхождения в общество каждого человека.

Таким образом, влияние типа родительского воспитания может помочь ребенку успешно пройти социальную адаптацию, или же воспрепятствовать его адекватному взаимодействию с другими людьми из-за личностных установок, сформированных родителями. Известный психолог Эрик Берн предложил идею о «жизненных сценариях», которые направляют нас всю жизнь и указывают, как действовать в той или иной ситуации. У каждого типа воспитания свой сценарий, который решает, каким взрослым станет каждый ребенок.

Структура семьи относится к отношениям между членами семьи и типу состава семьи. Как правило, анализ проводится по четырем аспектам: нуклеарная семья, неполная семья, реорганизованная семья и разделенная семья.

1.Основная семья. В нуклеарной семье членам семьи легко объединять свои мысли, координировать свои отношения и разрешать конфликты. Однако межличностные отношения в нуклеарных семьях относительно просты. У детей отсутствуют возможности общения с братьями, сестрами и предками. Детям трудно приобрести способность решать сложные межличностные отношения. Они склонны к нервозности и тревоге при общении с другими, что не способствует развитию детей. Долгосрочное развитие.

2.Неполная семья. Очень небольшое количество родителей в неполных семьях будут применять насилие к своим детям, что может нанести серьезный физический и моральный вред их детям. Есть также некоторые родители из неполных семей, которые чувствуют вину за то, что не могут обеспечить своим детям полноценную семью, и стараются изо всех сил удовлетворить потребности детей, что легко может привести к развитию у детей эгоцентричного мышления.

3.Реорганизованная семья. В реорганизованных семьях из-за отсутствия кровного родства между членами семьи дети подвержены дифференцированному обращению со стороны старших, страдают от психологической тревоги и других проблем, что влияет на развитие просоциального поведения детей.

4.Оставленные семьи. С ускорением урбанизации в нашей стране многие молодые люди уехали из дома в поисках работы, что привело к появлению брошенных семей. Дети в оставшихся семьях надолго разлучены с родителями, им трудно получить родительскую заботу, они склонны к заниженной самооценке и боятся общаться с другими людьми, что отражается на развитии просоциального поведения детей.

В семейном воспитании разные родители применяют разные методы воспитания. Американский психолог Млинде разделяет стили воспитания на четыре типа по двум измерениям: «эмоциональная связь» и «поведенческий контроль». Он считает, что демократические стили воспитания наиболее способствуют развитию детей во всех аспектах. Он считает, что родители, которые принимают демократический стиль воспитания, могут рассматривать проблемы с точки зрения детей, уделять детям полное понимание и внимание, поощрять и прислушиваться к детям, чтобы они

выражали свое мнение, а также предоставлять детям четкие награды и наказания, что помогает улучшить детское мышление. способности и умение взаимодействовать с людьми.

Подытоживая статью, отметим, что в семейном воспитании родители должны относиться к своим детям как к личностям, уважать своих детей, обращать внимание на их потребности, стараться прийти к согласию относительно воспитательных концепций и методов и избегать ссор на глазах у своих детей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Карнацкая Н. В. Влияние семьи на социализацию подростка // Концепт. — 2017. — № 8. — С. 61–70
2. Филиппова Н. В. Типы и методы семейного воспитания и их влияние на формирование личности ребенка // Обучение и воспитание: методики и практика. — 2016. — № 30–1. — С. 131–136.
3. Добрянская, М. П. Влияние типа родительского воспитания на адаптацию ребенка в социуме / М. П. Добрянская. — Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2022. — № 10 (405). — С. 66-68.

ОСОБЕННОСТИ ВЛИЯНИЯ СТИЛЕЙ СЕМЕЙНОГО ВОСПИТАНИЯ НА СОЦИАЛЬНУЮ АДАПТАЦИЮ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Эюбова Мехрибан, Бахытинур Сайлике

АННОТАЦИЯ

Отношения с родителями помогают в становлении личности ребенка, адаптации его к социальным взаимодействиям. Семья — это первый социальный институт, в котором ребенок приобретает опыт внешнего взаимодействия, учится выстраивать связи с людьми (субъект-объектные отношения, коммуникативные связи). И родительское воспитание, его типы, в частности, влияют на то, что в будущем будет нормой взаимодействия с социумом для ребенка в процессе его взросления. Влияние типа родительского воспитания может помочь ребенку успешно пройти социальную адаптацию, или же воспрепятствовать его адекватному взаимодействию с другими людьми из-за личностных установок, сформированных родителями.

AİLƏ TƏRBİYƏ ÜSLUBLARININ KİÇİK MƏKTƏB YAŞLI UŞAQLARIN SOSIAL ADAPTASIYASINA TƏSİRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Mehriban Eyyubova, Bəxtinur Salike

XÜLASƏ

Uşağın şəxsiyyət kimi formalaşmasında və sosial adaptasiyasında valideynlərlə münasibətlərin mühüm rolu var. Ailədə valideyn münasibətləri uşağın gələcəkdə sosial mühitlə qarşılıqlı əlaqəsinin norma kimi formalaşmasına təsir edir. Valideyn tərbiyəsinin tipləri uşağın adaptasiyasında həm köməklik edə bilər, həm də valeymlər tərəfindən formalaşdırılmış şəxsi üsullara görə mane ola bilər.

FEATURES OF THE INFLUENCE OF FAMILY EDUCATION STYLES ON SOCIAL ADAPTATION OF JUNIOR SCHOOLCHILDREN

Eyubova Mehriban, Bakhtinuer Saylike

SUMMARY

Relations with parents play an important role in the formation of personality in the social adaptation of the child. Parental relations in the family have an influence on the formation of the norm of the child's interaction with the social environment. The types of parenting can both help and hinder the child's adaptation to the personal assumptions formed by the parents.

EVALUATION OF THE EFFECTS OF PARENTAL ATTITUDES AND BEHAVIORS ON CHILDREN

Ferahnaz Şeyma Yılmaz

BDU- II Master

Supervisor: p.ü.f.d. Tural Rzayev

seyma93ylmz@hotmail.com

Keyword: parent, child, attitude, behavior, family, role model, communicate, emotion.

Açar sözlər: valideyn, uşaq, münasibət, davranış, ailə, nümunə, ünsiyyət, emosiya.

Ключевое слово: родитель, ребенок, отношение, поведение, семья, образец для подражания, общение, эмоции.

The child begins to be shaped by the individual's coming to the world and the family he/she is in, the school he/she attends and the people around him/her. The first environment in which the child receives education and observation is his/her family and the environment in which he/she lives. The family is the smallest structural unit within the society. The family environment, which is the first place where socialization is experienced, is very important for the development of the relationship and communication between parents and child. It is among the important determinants for the child's developmental stage. This stage of the child is a period in which he/she makes the best observations and develops himself/herself socially.

In this process, a rapid learning takes place. In this period of increased socialization for the child, the attitude and behavior of the mother and father within the family becomes interesting for the observer child. The child completes the first stages of his/her personality by observing his/her family and environment at the age of 4 and 5. According to Alfred Adler, the founder of the individual psychology school, the child's communication within the family and social relations with the environment in the time interval covering the first five years after birth affect the development of the child's personality traits. The child's healthy experience of this process will be very contributive for the future process.

In this process, the formation of the child's personality and psycho-developmental process begins and at the same time, parents have a great responsibility in this period. Children are in the role of observers from the moment they are born and observe their surroundings and reinforce the social behaviors they find appropriate for themselves by imitating them. For example, a child who observes his mother offering treats to the guests coming home will reinforce this behavior of his mother by imitating her in the game he has set up. Likewise, a boy who observes his father imitating him wearing a tie and going to work in the game can be shown as an example of this situation. Of course, in addition to all these, it is possible to observe timid behaviors in some children.

The development of the child's personality has a great importance and contribution to the development of the child's personality and the environmental factors in which he / she lives as well as the family effect. In addition, the attitudes and behaviors of the mother and father towards the child in the family have a great importance in the formation of the child's personality and development. In short, parents influence their children's behavior with the behaviors they show while raising their children.

The child learns by observing his/her parents and his/her environment through observation ability and trial and error, and then continues to develop by choosing a role model that he/she finds suitable for himself/herself. In this process, the attitude and behavior exhibited by parents are more important than ever. The concept of attitude can be defined as organizing one's feelings and behaviors about other individuals and events,

theories, facts and objects. The concept of attitude includes positive or negative feelings within itself. Attitude is an important element in the formation of an individual's behavior and is examined in three ways: cognitive, behavioral and emotional.

The concept we call the cognitive element can be defined as the acceptance of a belief statement and includes all the beliefs of the individual towards the attitude object. It forms a positive or negative attitude of the individual towards an object, and there is a positive or negative belief state towards the object. Another concept is the emotional component, which includes the feelings and evaluations of individuals towards the attitude object. While an individual's emotional attitudes affect him/herself, they also affect the individuals around him/her.

For this reason, the individual may not always have a positive attitude towards the situations experienced. In this case, we evaluate the reactions to the event in two options: positive and negative. If the individual has a positive thought towards an object that he/she has previously determined in his/her mind, he/she will evaluate this object positively and show positive emotions. If the individual has previously made a negative evaluation of the object in his/her mind, his/her evaluation of that objects will also be negative.

The attitude adopted by the individual is reflected in his/her environment. An emotional aspect of the attitude is the separation of beliefs or reality from a fact or event. What we call the emotional element of attitude is simpler than the mental element and a tendency to react positively or negatively emerges. When evaluating attitude behavior, we mostly divide it into emotional and mental elements and we evaluate the emotional element more fundamentally as the first step and this gives us preliminary information about the individual. Emotional attitude gives us an easier result than the mental element. In this case, if the emotional element is more dominant in the attitude that the person has acquired, it will be even more difficult for the attitude to change. Another important situation is that the attitude that the individual shows in issues and events related to his/her ego is more effective emotionally. If a person is more prone to act egotistically, we can obtain information more easily by examining his/her emotional attitudes and we can learn his/her attitudes in a simpler way.

The attitude of an individual who behaves egotistically in evaluating the event will reach a solution by being supported emotionally. Thus, we understand that when an individual behaves egoistically, his/her attitude is more emotionally weighted. When evaluating the behavioral element, we mostly observe the daily behaviors of the individual and reach a conclusion. The words the person says or the behaviors they show can be observed. We take care to distinguish between normative behavior and emotional behavior. Emotional behavior is more like forming a bond with a positive or negative situation towards the attitude object.

Normative behavior, on the other hand, is formed based on thoughts about what the correct behavior towards the attitude object should be. Even if the individual does not defend the culture in which he/she was born and raised, he/she will definitely reflect that tradition. The attitudes of individuals always have an important place in the environment and life they live in. Attitudes enable us to gain a place in society and play a decisive role in our belonging. Our attitudes are also of great importance in the formation of our social environment. Attitudes within the family contribute to the personality development and psycho-development of children.

When the child observes the harmony and consistency between mother and father, it contributes greatly to the formation of a sense of trust and psycho-social development, as well as the development of harmony with the environment. The concept we call parental attitudes can be defined as a concept that refers to the emotional, cognitive, psychological and cultural factors that parents show while raising their children. Diana Baumrind, a

developmental psychologist, has defined three parental attitudes that she puts forward as parenting styles.

The first one is democratic, the second one is authoritarian and the last one is permissive-tolerant. The attitudes shown by the family are influenced by the culture and society in which they grow up and show differences. In some countries, parents prefer to raise their children with different attitudes. Even if the parents grew up in the same culture and society, they raise their children with different attitudes. Of course, the cultural perspective, economic level and educational level of the parents are important when raising a child. At the same time, other factors such as the number of children born and gender greatly affects the attitudes of parents. It is one of the most important features of the most basic subject of behavioral psychology, which consists of examining the actions and behaviors of humans and animals exhibited collectively or individually. Human behavior has a specific reason and is formed as a result of a situational reaction. The individual exhibits behavior according to the situation he/she lives in and the environment he/she is in. Since the observing child takes the individual as a role model, behavior is a learned concept. The behaviors of parents have an important role in the lives of their children. When parents show too much flexibility in their behavior towards their children, they think that they contribute to the development of their children, but in fact they are not supportive enough.

Leaving them free contributes to the child's development, but at the same time, leaving them too free harms them. When they adopt an overly rigid attitude, they hinder the child's individual development and decision-making skills, and the result of this attitude causes behavioral disorders in children. For this reason, it has been observed that parents' balanced and stable behavior positively affects their children's self-esteem, academic achievement, cognitive and social skills. At the same time, all kinds of behaviors and attitudes towards the child affect the child's life and their first experiences in life will have a decisive active role.

Children develop by taking their parents as role models and adopting their attitudes and behaviors during the developmental period. When they become parents, they exhibit the parenting role they have learned. The intergenerational transmission of parental behavior is related to role modeling. When an individual decides to become a mother and father, he or she should keep in mind the great importance of attitude and behavior on the child. For all these reasons, we conclude that parental behavior is important and that they should teach their children exemplary parenting.

Children first begin to practice the concept of parenting in their games, and over time, the behaviors are reinforced, and at the same time, while being exposed to the behavior of the mother and father, they learn that this model they have acquired will be transformed into practice in the future. The first bond between the infant and the mother is the cord bond, and this bond creates an unshakable mother-child relationship. This bond lasts throughout life. The situation we call motherhood is a situation that starts from the moment of conception and continues from the moment the child is born.

The first interaction with the child is established by the mother and she is the parent who is closest to the child, and the bond of love formed between the child and the parents is an unrequited love. According to Bowlby, a British psychologist and psychiatrist, there are attachment styles and the concept he calls the basic attachment figure is the mother and the mother ensures the harmony of the attachment system. After the child is born, the mother and father are responsible for providing all the care and needs of the child and they do so gratuitously.

During the time the mother is pregnant, her living arrangement, diet, habits, mood, physiological state, the environment she is in, her communication with her husband and

family, whether it is a planned pregnancy or an unplanned pregnancy affects the whole psychological health of the child. In the process after birth, the mother and father's approach, speech, touch, care towards the baby affects a healthy communication. The relationship between mother and child starts in the womb and is a form of relationship in which people show unrequited love throughout their lives.

When the mother and father bring the child into the world in a planned and willing manner, it creates positive developmental effects on the child. If the baby brought into the world is born in cases such as unplanned or unilateral request, family pressure, etc., it will grow up as an unwanted baby, a negative view and attitude towards life will be formed, and it will also negatively affect the emotional state. Mothers have a great responsibility while the child is growing up, they should create a safe space by choosing the right physical and social environment where their children can continue their lives.

The most important problem is that the child is not accepted by the surrounding family and the environment, but reasons such as the gender of the child, the number, unwanted pregnancies, the thought that social life will not be the same after birth can negatively affect the mother-child relationship. The mother figure has an important impact on the child's life. The mother is both a role model and a protective parent. Mother-child relationship is an important factor in the development of the child's relations with his/her social environment. When a healthy relationship is established between mother and child, the child's relations with his/her environment are healthy and at a level that will positively affect his/her personality. This situation contributes to the development of the child's sense of leadership in the peer environment and to the child's ability to draw attention to himself/ herself, as well as to show cooperative characteristics within the group. In short, the communication between the child and the mother also affects the child's relations with the environment.

Another important role of mothers is that the behaviors and attitudes they adopt set an example for the behaviors of their children, which has a significant impact on the personality and self-concept of children. In order for their children to develop in a healthy way, the mother and child should be in constant and one-to-one communication. The happy looks and smiles of a newborn baby are related to the strength of the bond with the mother. If the mother approaches her child in an anxious, hesitant and timid manner, the child has learned this behavior and has now adopted this approach and can imitate the mother in his communication and relationship with his environment.

The role of fatherhood is not a situation like motherhood, it is a role that is acquired later. When the word father is mentioned, it is perceived more like a duty. Fatherhood is perceived more as basic care giving originating from patriarchal society and due to this situation, it shows a more authoritarian and prescriptive attitude. When we look at the relationship between father and child, it shows more qualitative differences than the relationship between mother and child. Fathers generally offer more stimulating environmental options to their children than mothers and allow more libertarian movements than mothers.

These attitudes and behaviors shown by fathers provide the formation of their children's self and personality development, and on the other hand, they also have positive effects on the development of their intelligence. It is seen that children who receive love and attention from their fathers are more successful in social relations than their peers. The relationship between father and child affects the child's behavior and attitude towards the whole environment. When we say father, power and a protective attitude come to mind, and these are among the adjectives attributed to the father by society.

When the father establishes a positive relationship with his child, the child develops a sense of trust and makes a positive contribution to the growth process. If the father has a negative or no communication with the child, there will automatically be gaps in the child's

developmental stages and the child will be interested in filling these gaps in other ways. We can explain this relationship with Freud's phallic period. With the Oedipus and Elektra complex we can clarify this situation more easily. When the child spends three years in a healthy communication with the father, the child will show a positive developmental process.

The role of fatherhood is as important as that of the mother. The role of fatherhood is not an innate role like motherhood; it is a situation that is acquired later. If we look at the beginning of fatherhood, it starts from the moment he receives the news that he will be a father. The relationship between father and child begins with the birth of the child and continues with a mutual interaction that lasts throughout life. In the relationship between father and child, it continues in the form of play and meeting needs rather than care. Since communication with the father is linked to the child's personality formation, it also supports the sense of trust with the mother and continues in a healthy order.

There are many factors that cause differences in the attitudes and behaviors of mothers and fathers in raising children. One of them is related to the family attitudes and behaviors of the parents in their childhood years. Spouses show the same attitudes and behaviors to their children as they have learned the role of parenting from their own families. This cultural transmission is ongoing between generations and in some cases these attitudes and behaviors vary. They also continue to try to maintain the parental roles they have acquired by adapting them to the period they live in. At the same time, another important issue is the type of relationship between spouses, a balanced relationship in which the spouses' communication with each other is harmonious, love and respect are in the forefront and peace within the family is given importance is one of the important factors.

These duties should first of all be formed in line with a joint decision between the parents. If the decisions taken do not come together in a common result, there will be inconsistency. This will negatively affect the development of the child. If the school, the course, the instrument to be played, the dress to be worn, the sport to be played by the child cannot be decided between the mother and father, the child will have observed and learned indecision and inconsistency, at the same time, he will choose a parent he wants and at that point he will communicate with the parent he chooses and continue, the other parent will be excluded and there will always be an inconsistency at home. In this case, the child will have learned a negative behavior and will apply it to his/her life. In general terms, child rearing attitude is defined as all of the behaviors, attitudes and expectations that individuals direct towards their children (Yılmaz, 2000). The healthy and unhealthy attitudes of parents will affect the development of the child and will also lead to the learning of future behavior.

The attitudes and behaviors of each family vary. Differences occur from society and culture to culture. While raising their children, parents should not forget that they are also transferring to the next generation. The mother and father attitude we call healthy; The love and respect that parents show towards their children, as well as approaching their children with a constructive and democratic attitude instead of being destructive, will ensure a positive communication. Another attitude, the unhealthy mother and father attitude, can be defined as a conditional love that the parents apply to the child, in which the child gains love as a reward for his/her behavior, and the communication with the child is limited and closed.

Parents should be accepting of their children's gender characteristics and personality traits, and there is a one-to-one relationship between the cultural values adopted by the society they live in and the attitude reflected to the child in their culture. The attitudes and behaviors of parents have a significant impact on the development of children's behavior. In this case, mother and father play the role of a role model. Each attitude and behavior of the parents sets an example for the development of the child's personality and identity.

The child begins to apply this to his/her own life. We examine the attitudes and behaviors of parents in four steps. The first step is the Democratic attitude, the second is Authoritarian, the third is Overprotective and the last step is Indifferent parental attitude. If we look at the Democratic parental attitude first, it is known as an attitude with the most positive results. In this attitude, the child is not in a dilemma and makes a positive contribution to the child's personality and self-development. These are parents who love and adopt their children, whose relationships are based on love and respect, and who solve problems by talking and consulting.

Parents with this attitude have tolerance towards their children, support their children, and allow them to realize their wishes as they wish, except for some limitations. (Yavuzer 1995) Secondly, there is the overprotective parental attitude. Families with this attitude have developed a deep love for the child and an unhealthy sense of attachment. These families show extremely protective behavior towards their children and try to realize all the wishes of the child. Children who grow up in overprotective families may become dependent, insecure, and have emotional problems. (Yavuzer 1990) Families with overprotective attitudes think that they are doing their children a favor, but they are not aware that they are harming their development.

Children who grow up with a protective attitude have difficulty in standing on their own feet, they think that they always have to depend on someone to manage themselves. Since the tasks that the child has to do are always done by the parents, children lack self-confidence and always feel that they have to wait for approval. In order for children to develop their independence, parents should limit their intrusive behavior. They should show supportive behaviors in the work that children can do so that the child's self-confidence develops and the child can taste and learn the feeling of being able to succeed on his/her own. Families with overprotective attitudes also hinder and harm the social development of their children. The third step is the over-authoritarian parental attitude, which keeps the child under constant control and expects the child to strictly follow the rules. The child is under strict control and pressure.

The child must strictly follow the rules. If the child does not obey the rules, the child is severely punished. The child submits to the parents. (Atalay Yörükoğlu 1982) Children of parents who adopt this behavior are always timid and think that they are doing something wrong, and since the communication within the family is always tense, the child cannot exhibit comfortable behavior and development progresses negatively. The child is always afraid of mom and dad and hesitates to act like himself/herself. In case of any behavior that the parents do not want, the child is deprived of the things he/she likes or punished. This child has difficulty communicating with his/her environment in adulthood and always experiences painful transition phases. Children of parents who adopt this attitude often have anger problems and may show aggressive behavior due to excessive pressure.

These children learn to be unhappy, their self-confidence is not developed and they are limited in a passive personality. They find it difficult to participate in a group or perform activities because they are constantly pressured by the family and limit themselves as introverted and incompetent. The last step is indifferent parental attitudes and behavior. Indifferent and indifferent parents leave the child alone and ignore his/her needs. There is a communication gap between the child and the parents, and the child is excluded from the family. (Yavuzer 1995) Parents who adopt this behavior have taken a step towards raising a child who is indifferent, loveless and deprived of compassion. They are indifferent to the material and spiritual needs of the child and leave them incomplete. In these families, there is little discipline and control and the child is left to his/her own devices. The mother and father exhibit an uncaring behavior. They do not set any limits for children. The child

cannot understand harmful and harmless behaviors and reacts according to the momentary emotional state of the mother and father.

It is quite common for the children of these families to have negative orientations. As a result, we have learned that in all four family attitudes, parental attitudes and behaviors have a strong influence on the formation of the child's developing personality and self in the process of taking steps towards becoming an individual.

The oppressive authoritarian attitude and behavior of the parents cannot allow the child to develop an independent personality. In the case of overprotective parental attitudes and behaviors, we have discovered that the child's development creates an unhealthy bonding situation due to parental attachment, and this behavior and attitude has been a form of behavior in which the child learns self-confidence and the need to be constantly dependent on someone. In the indifferent parental attitude, the child develops negative effects due to excessive freedom and abandonment. Finally, we have seen positive results and effects in the demographic attitude and behavior. In this behavior, the child develops a sense of self-determination as well as a sense of responsibility. Based on all attitudes, demographic attitude and behavior gives a more positive result. For the child, the attitude of the mother and father should be balanced, neither too oppressive nor too permissive. When consistent and balanced behavior is exhibited by the parents, love and attention helps the child to develop a sense of confidence and self-esteem.

When parents show consistent and stable behavior, they are good role models for their children. This enables their children to progress towards becoming a good adult and individual. Parental attitudes and behaviors have a great and important place in the development of children. When it is decided to become a parent, all of these should be reviewed and the awareness that the responsibility of the baby brought into the world should be undertaken.

LITERATURE

1. Güler P. (2021) Examining the relationship between parental behaviors and problem behaviors observed in children. Master's thesis, Gaziantep University Institute of Educational Sciences, Department of Educational Sciences, Guidance and Psychological Counseling, Gaziantep

2. A.P.A. (2013). DSM-5 Diagnostic criteria reference manual (E. Köroğlu, Trans.) Ankara: Physicians Publishing Association.

EVALUATION OF THE EFFECTS OF PARENTAL ATTITUDES AND BEHAVIORS ON CHILDREN

Ferahnaz Şeyma

SUMMARY

The living conditions of children diagnosed with autism disorder and spectrum disorder and the education they will receive include examining the attitudes and behaviors of their parents and the visible progress of the children's development. It determines and shapes the child's life as a result of the attitudes and behaviors of the mother and father. Since the family environment is where the child first begins to observe, early recognition of the importance of attitudes and behaviors, which are of great importance, is of great importance both for the child's development and for the family to raise a healthy child. In short, the healthy life triangle between family and child affects the child's entire life.

UŞAQLARIN DAVRANIŞININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ VALİDEYNLƏRİN MÜASİBƏTİ

Ferahnaz Şeyma

XÜLASƏ

Autizm və spektr pozğunluğu diaqnozu qoyulmuş uşaqların həyat şəraiti və alacaqları təhsil, onların valideynlərinin münasibət və davranışlarını öyrənməklə yanaşı, uşaqların aşkar inkişaf tərəqqisini də əhatə edir. Ana və atanın münasibətləri və davranışı nəticəsində uşağın həyatını müəyyənləşdirir və formalaşdırır. Ailə mühiti uşağın ilk müşahidə etməyə başladığı yer olduğundan, mühüm əhəmiyyət kəsb edən rəftar və davranışların əhəmiyyətinin erkən dərk edilməsi həm uşağın inkişafı, həm də ailənin sağlam övlad yetişdirməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bir sözlə, ailə ilə uşaq arasındakı sağlam həyat üçbucağı uşağın bütün həyatına təsir edir.

ОЦЕНКА ВЛИЯНИЯ РОДИТЕЛЬСКИХ ОТНОШЕНИЙ И ПОВЕДЕНИЯ НА ДЕТЕЙ

Ферахназ Шейма

АННОТАЦИЯ

Условия жизни детей с диагнозом аутизм и расстройство спектра, а также образование, которое они получают, включают изучение отношений и поведения их родителей, а также видимого прогресса в развитии детей. Оно определяет и формирует жизнь ребенка в результате отношений и поведения матери и отца. Поскольку семейная среда - это то место, где ребенок впервые начинает наблюдать, раннее признание важности установок и поведения, которые имеют большое значение, имеет большое значение как для развития ребенка, так и для того, чтобы семья вырастила здорового ребенка. Короче говоря, треугольник здоровой жизни между семьей и ребенком влияет на всю жизнь ребенка.

MÜƏLLİM PEŞƏSİNƏ HAZIRLIQ PROBLEMİ VƏ ONUN İSTİQAMƏTLƏRİ

Ramazanov Orucəli Rasim oğlu
OYU-nun II kurs magistrantı
oruc.ramazanov@gmail.com

Açar sözlər: pedaqoji fəaliyyət, fəaliyyətin problemləri, şəxsiyyət, təhsil, tərbiyə, fəaliyyətin səviyyəsi, komponent.

Ключевые слова: педагогическая деятельность, проблемы деятельности, личность, образование, образование, уровни активности, компоненты.

Keywords: Pedagogical activity, activity problems, personality, education, education and activity levels, component's.

İnsanın sosial fəallıq forması olan fəaliyyət problemi psixologiyanın əsas məsələlərindəndir. Fəaliyyətin köməyi ilə insan öz tələbatını ödəməklə yanaşı bu prosesdə onun formalaşması və inkişafı da baş verir. Fəaliyyət insan üçün zəruri olan tələbatların təsiri ilə meydana çıxan məqsədin şüurlu və planlı uyğun şəkildə yerinə yetirilməsindən ibarət prosesdir. Bununla yanaşı, fəaliyyətdən tədqiqatın müstəqil predmeti və izahedici prinsipi kimi də istifadə olunur.

Psixologiyada fəaliyyət problemi bir çox alim tədqiqatçılar: V.N.Myasişev, V.S.Merlin, Q.Olport, L.İ.Bojoviç, O.V.Kalaşnikova, L.İ.Bojoviç, E.A.Klimov, N.V. Kuzmina, Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə, B.H.Əliyev, M.Ə.Həmzəyev, R.İ.Əliyev, K.R.Əliyeva, N.M.Kazımov, A.Q.Aliyev, H.İ.Əliyeva və başqaları tərəfindən psixoloji aspektdə araşdırılmışdır.

Psixologiyada “fəaliyyət” anlayışı izahedici prinsip və elmi idrakın obyektini kimi ifadə olunur. Belə ki, A.N.Leontyev fəaliyyət nəzəriyyəsini işləyib inkişaf etdirərək ona çox səviyyəyə malik sistem kimi baxırdı. Onun fikrincə, hər cür əşyavi fəaliyyət müəyyən motivə əsaslanan tələbatla uyğun olmalıdır.

A.N.Leontyevin tədqiqatında fəaliyyətin psixoloji strukturuna tələbat, motiv, məqsəd, məqsədə nail olma, şərait daxil edilmişdir. Vahid məqsəd və şərtlər vəzifələrdə ifadə olunur. Məqsədə nail olma müəyyən şəraitdə insanların öhdələrinə düşən vəzifələri yerinə yetirmələri vasitəsi ilə həyata keçirilir. Hərəkətlərin özü də vəzifələrin şərtlərinə müvafiq olan əməliyyatlardan ibarətdir. Bütövlükdə fəaliyyət icra prosesində müntəzəm olaraq dəyişir. Fəaliyyətin konkret xarakteristikası motivlə deyil, məqsədlə müəyyən olunur.

Pedaqoji fəaliyyət-cəmiyyətin yaşlı üzvlərinin məqsədi gənc nəsli tərbiyə etməkdən ibarət olan fəaliyyətdir. Başqa sözlə, pedaqoji fəaliyyət müəllimin təlim, tərbiyə, inkişaf və şagirdlərin təşkili zamanı cəmiyyət tərəfindən irəli sürülən, sifarişə müvafiq olaraq məktəblilərdə şəxsiyyətin keyfiyyətinin formalaşmasına yönəldilmiş peşə fəallığından ibarətdir (1, s.159).

Bu baxımdan pedaqoji fəaliyyət yalnız insanlara xas olan bilik almaq, bacarıq və vərdislərə yiyələnməklə ətrafdakılar üçün faydalı adam olmaq, cəmiyyətin inkişafında fəal, sosial mövqə tutmaq kimi ali tələbatların məcmuysundan yaranır.

İnsanı fəaliyyətə təhrik edən müxtəlif hadisə və halətlər motiv kimi özünü göstərir: əqidə və dünyagörüş, maraqlar və emosiyalar, həvəs, yönəliş, ideallar və insanın cəhdi və s. buna misal ola bilər. Eyni zamanda fəaliyyətin motivi məqsədlə birlikdə insanın şəxsiyyətini də müəyyən edir. B.Q.Ananyev belə hesab edirdi ki, fəaliyyətin mövcudluğundan o zaman danışmaq olar ki, fəaliyyətdə dərk edilmiş məqsəd özünü göstərsin. İnsan həyatda öz fəaliyyətinin predmetinin məzmunu ilə fərqlənən müxtəlif fəaliyyət növləri ilə qarşılaşır. Hər bir fəaliyyət növü özünün spesifik məzmununa, tələbatla, motivə, məqsəd və vəzifələrə malikdir.

Pedaqoji fəaliyyətdə sosial-mədəni təcrübənin ötürülməsi üsuluna izahetmə, göstərmə (illüstrasiya), məsələlərin həllində tələbələrə (şagirdlərə) birgə iş, öyrənənlərin bilavasitə sosial təcrübəsi və trening aiddir. Pedaqoji fəaliyyətin məhsulu tələbələrin (şagirdlərin) aksioloji, əxlaqi-etik, emosional-fikri, qiymətlərin məcmuysunu kimi tərtib edilmiş fərdi təcrübənin təşkilidir. Pedaqoji fəaliyyətin nəticəsi öyrənənin bir şəxsiyyət kimi fərdi, intellektual inkişafı və təkmilləşməsidir, habelə tələbə (şagird) şəxsiyyətinin əlamət və keyfiyyətlərinin formalaşmasıdır.

N.B.Kuzmina müəllimlərin pedaqoji fəaliyyətinin nəticələrindən asılı olaraq bu fəaliyyətin beş səviyyəsini ayırd etmişdir. Həmin səviyyələr aşağıdakılardır:

1- (*minimal*)- *reproduktiv səviyyə* (müəllim öz informasiyasını layihələşdirir), *qeyri-reproduktiv* (müəllim tələbə auditoriyasının xüsusiyyətlərini nəzərə ala bilmir);

2- (*aşağı*)- *adaptiv səviyyə* (müəllim tədris informasiyasını tələbə auditoriyasının xüsusiyyətlərinə uyğun tərzdə modelləşdirir);

3- (*orta*)- *lokal modelləşdirmə* (müəllim nəinki ayrı-ayrı məsələlər barədə informasiya verir); *orta reproduktiv* (həm də müəllim həmin məsələlərə aid bilik, bacarıq və vərdislər sistemini modelləşdirməyi bacarır);

4- (*ali*)- *biliklərin sistemli şəkildə modelləşdirilməsi səviyyəsi* (konkret predmet üzrə bilikləri mənimsəmək üçün müəllim həm özünün, həm də tələbələrin fəaliyyətini modelləşdirir); *səmərali reproduktiv*;

5- (*ali*)- fəaliyyətin sistemli şəkildə modelləşdirilməsi səviyyəsi (müəllim tələbələrə aparılan bütün təlim-tərbiyə işlərini modelləşdirməyi bacarır, habelə özünütərbiyədə, özünütəhsildə, özünüinkışafda tələbatları, tələbə (şagird) şəxsiyyətinin formalaşmasını öz fənninin vasitəsinə çevirmək üçün strategiyalara yiyələnir); yüksək produktivlik (2, s.155).

Psixologiyada fəaliyyət anlayışının şəxsiyyətlərarası sistem kimi, eləcə də motiv, məqsəd, hərəkət, nəticə və refleksiya komponentlərinin qəbul edilməsindən fərqli olaraq, müəllimin fəaliyyətinin funksional növü kimi onun müəyyən edilmiş komponentlərinə yanaşma pedaqoji fəaliyyətdə üstünlük təşkil edir.

N.V.Kuzmina pedaqoji sistemdə mövcudluq faktlarını xarakterizə edən növbəti struktur komponentlərini: məqsədi, təlim informasiyasını, pedaqoji kommunikasiya vasitələrini, şagirdləri və müəllimləri müəyyən etmişdir (3, s.72).

N.V.Kuzminanın konsepsiyasına əsasən dinamikada komponentlərin strukturu ilə funksional komponentlər: qnostik, planlaşdırma, konstruktiv, perseptiv, kommuni- kativ və təşkilatçılıq komponentləri xarakterizə edilmişdir. O, həmçinin öyrədici, inkişafetdirici, tərbiyəedici və digər funksiyaları da müəyyən etmişdir (89).

Planlaşdırma komponentində N.V.Kuzmina perspektiv planlaşdırma funksiyasının və pedaqoji sistemin məqsədlərinin bütövlükdə reallaşdırılmasını, təlim-tərbiyə prosesinin təminatını həyata keçirir. Bu komponent tədris prosesini təlim mərhələləri üzrə planlaşdırmağı və təşkil etməyi nəzərdə tutur.

Qnostik (idraki) komponent ətraf mühiti və özünü dərinlən, hərtərəfli öyrənmək bacarığında ifadə olunur. Bu komponent növbəti funksiyaları özünə daxil edir: elmin, texnikanın və incəsənət sahələrinin müasir vəziyyətini öyrənmək; təlim-tərbiyə prosesinin texnologiyasının müasir vəziyyətini araşdırmaq; motivasiya vəziyyətinin təminatı üçün təlim-tərbiyə prosesinin iştirakçıların psixologiyasının müasir vəziyyətini tədqiq etmək və s.

Konstruktiv komponentə dəqiq müəyyən edilmiş müddətdə keçiriləcək ayrı-ayrı pedaqoji tədbirlərin informasiya təminatı aiddir. O, həm də daxilən qarşılıqlı əlaqədə olan analitik, proqnostik və planlaşdırma funksiyaları kimi təqdim edilə bilər.

Tədris fəaliyyətində konstruktiv bacarıqlar tədris məlumatının mündəricatının seçilməsi və onların kompozisiya edilməsi həmin informasiyanın mənimsənilməsi üçün müəllimin özünün və tələbələrin fəaliyyətinin layihələşdirilməsi zamanı üzə çıxır.

Perseptiv komponent insanın daxili aləminə nüfuz etməsi ilə sıx bağlıdır. Müəllim tələbələrin psixologiyasını, onların daxili psixi vəziyyətini qavrayır, anlayır və onların daxili aləmindəki ən cüzi dəyişiklikləri belə görə bilir.

Kommunikativ komponent müəllim və tələbələr (şagirdlər) arasında qarşılıqlı münasibətlərin nizama salınması, müəyyən pedaqoji sistemdə davranış normalarının yaranmasını nəzərdə tutur. Bu komponentin məzmununun dərinlən öyrənilməsi onu perseptiv, şəxsi-kommunikativ və kommunikativ-planlaşdırma funksiyalarının qarşılıqlı əlaqəsi vasitəsi ilə müəyyən etməyə imkan verir.

Təşkilatçılıq komponentinin funksiyalarına: müəllimin davranış və fəaliyyətini təşkil etmək, təlim-tərbiyə prosesini dəqiq planlaşdırmaq, tələbələrə (şagirdlərə) özünütəşkil, özünütənzim və özünənəzarət qaydalarını öyrətmək və s. aiddir.

Funksional komponentlər dinamikada struktur komponentləri ilə əlaqəni, özünü-təkmilləşdirmə, özünüinkışaf, özünü-tərbiyəyə qabiliyyəti, ünsiyyət və əməyi, özünü-dərketmə subyektə olan tələbələrin şəxsi inkişafında qazanılan nəticələri xarakterizə edir. Ona görə də pedaqoji fəaliyyətin bu funksional növlərinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsində müvafiq qabiliyyətlərin olması zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Həmzəyev M.Ə. Pedaqoji psixologiya. Bakı.: 1991.
2. Quliyeva K. Yuxarı sinif şagirdlərinin müəllimlik peşəsinə istiqamətləndirilməsi. Bakı.: 2003, 140 s.
3. Кузмина Н.В. Профессионализм личности преподавателя мастера производственного обучения. М.: 1990, 119 с.
4. Aliyev C.Q. Gənc müəllimlərin pedaqoji fəaliyyət prosesində qarşılaşdıqları çətinliklərin psixoloji təhlili. Psixol.elm.nam. avtoref. Bakı.: 1998, 24 s.
5. Əliyev B.H., Cabbarov R.V. Şagird şəxsiyyətinin özünügerçəkləşdirməsində müəllim hazırlığının rolu. Ümummilli lider H.Əliyevin anadan olmasının 84 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfrans. Bakı.: 2007.
6. Əliyev B.H. Müəllim-tələbə münasibətlərinin təlim prosesinə təsiri. Bakı.: 1998.
7. Azərbaycan Respublikasının "Təhsil Qanunu". Bakı.: 2010.
8. Azərbaycan Respublikasının "Təhsil sahəsində İslahat Proqramı", Bakı.: 1999.

MÜƏLLİM PEŞƏSİNƏ HAZIRLIQ PROBLEMİ VƏ ONUN İSTİQAMƏTLƏRİ

Ramazanov Orucəli

XÜLASƏ

Müasir təhsil bilik və bacarıqlar sistemini formalaşdırmaqdan əlavə şəxsiyyət-öyrənməlik, özünüdərək xidmət etməklə yanaşı milliliyi qoruyub saxlamalıdır. Daha dəqiq desək, bu gün pedaqoji sahədə müəllim kadrları hazırlığı üçün sistemli, fundamental bilik, bacarıq və vərdişlərin olması zəruridir. Bu məqalədə müəllim hazırlığının psixoloji və pedaqoji məsələləri, pedaqoji fəaliyyət və onun nəticəsində fəaliyyətin səviyyələri və eyni zamanda pedaqoji sistemin struktur komponentləri nəzərdən keçirilmişdir.

ПРОБЛЕМА ПОДГОТОВКИ К ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПРОФЕССИИ И ЕЕ НАПРАВЛЕНИЯ

Рамазанов Оруджали

АННОТАЦИЯ

Помимо формирования системы знаний и умений, современное образование должно характеризоваться самоопределением и национализмом. Точнее, необходимо обладать системными, фундаментальными знаниями, навыками и навыками для подготовки учителей в сфере образования уже сегодня. В данной статье рассматриваются психологические и педагогические вопросы, педагогическая деятельность и в результате уровень деятельности, и в то же время были рассмотрены структурные компоненты педагогической деятельности.

TEACHER'S OCCUPATION PREPARING PROBLEMS AND THEIRS DIRECTION

Ramazanov Orudjali

SUMMARY

In addition to shaping the system of knowledge and skills, modern education should be characterized by self-determination and nationalism. More accurately, it is necessary to have systematic, fundamental knowledge, skills and habits to prepare teachers in the field of education today. This article examines the psychological and psychological issues of teacher preparation, the level of work, and the structural components of the educational system.

NATAMAM AİLƏLƏRİN UŞAQ ŞƏXSİYYƏTİNİN İNKİŞAFINDA ROLU

Ələkbərova Aytac Fərhad qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
aytaclkbrova@84gmail.com

Açar sözlər: natamam ailə, ölüm, boşanma, uşaq, kişi, qadın, yeniyetmə

Keywords: incomplete family, death, divorce, child, man, woman, teenager

Ключевые слова: неполная семья, смерть, развод, ребенок, мужчина, женщина, подросток.

İnsanın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında ailənin rolu çox böyükdür. Ailə bir çox elmlərin ortaq tədqiqat obyektidir. Ailə ilə bağlı ədəbiyyatlara nəzər saldıqda ailənin müxtəlif tiplərinin olduğunu görürük. Bu tipləri qruplaşdırsaq, ailənin aşağıdakı tiplərini qeyd edə bilərik.

1. Nuklear ailə
2. Mürəkkəb ailə
3. Natamam ailə

Məqalənin əsas mövzusu natamam ailələrdir. Bəs natamam ailə dedikdə nə nəzərdə tutulur? Müxtəlif ədəbiyyatlarda ailənin tipləri göstərilir. Natamam ailə də ailə tiplərindən biridir. Natamam ailə demoqrafik hadisələrdən biridir və boşanma, ölüm nəticəsində yaranır. Bəzən ər-arvadın boşanmasında da ayrı yaşadığını görürük. Belə ailələr də natamam hesab olunur. Son zamanlar natamam ailələrin bir növünə də rast gəlinir: tək ana nikahdan kənar doğulmuş və ya övladlığa götürdüyü bir və ya iki uşaq ilə birlikdə yaşayır.

Natamam ailə özü fərqli tiplərə ayrılır. Bu istiqamətdə araşdırma edən Cəfər Qnbəri öz tədqiqat əsərində natamam ailələrin aşağıdakı tiplərini göstərmişdir.

- 1) Xəstəlik, ölüm nəticəsində yaranan natamam ailə;
- 2) atanın müharibədə şəhid olması üzündən yaranan
- 3) Boşanma üzündən yaranan natamam ailə;
- 4) Atanın iş yerinin uzaqda olması ilə əlaqədar yaranan natamam ailə;
- 5) valideynlərdən hansısa birinin həbs ilə bağlı yaranan natamam ailə;
- 6) ikinci, üçüncü nigahla bağlı yaranan natamam ailə və d. səbəblər (1, 39).

Son zamanlarda natamam ailələrin sayının artmasının əsas səbəbləri hansılardır? Araşdırmalarımızdan belə nəticəyə gəlmişik ki, bunun ən əsas səbəblərindən biri ölkəmizdə baş verən müharibə şəraiti, kişilərin müharibədə iştirakı, müharibə nəticəsində itkilərin çox olması ilə əlaqədardır. 27 sentyabr 2020 -10 noyabr 2020 tarixində baş vermiş İkinci Qarabağ müharibəsində neçə-neçə uşaq atasız qaldı. Bu hadisə natamam ailələrin çoxalmasında müharibənin əsas səbəblərdən biri olduğunu sübut edir. Son 3 ilin araşdırması nəticəsində bu nəticəyə gəlinib ki, 100-lərlə uşaq ata-anasız, ailələr başsız qalıb. Bu da uşağa həm fizioloji, həm də psixoloji baxımdan neqativ təsir göstərib və göstərməkdədir. Digər səbəblərdən biri də bütün dünyada yayılan COVID-19 pandemiyasıdır. Bəzi ailələrdə hər iki valideyn bəzi, ailələrdə valideynlərdən biri, bəzilərinə nənə-baba həyatını itirdi. Nəticədə, ailə ailə üzvlərinin sayı dəyişdi. Təbii ki, bu da uşağın inkişafına təsirsiz ötüşmür.

Boşanma da uşağın inkişafına neqativ təsir göstərir. Boşanma qlobal demoqrafik prosesdir, bütün ölkələr üçün xarakterikdir. Statistik məlumatlar göstərir ki, boşanmaların sayı artan xətt üzrə davam edir. Aparılan araşdırmalara görə, boşanma, əsasən, uşaqların yeniyetməlik dövrünə təsadüf edir (2, 255). Bu dövr yeniyetmənin həssas dövrüdür. Əxlaq anlayışı, cinsi kimlik, sosial kimlik, yaşlılıq hissi, mənlilik şüuru və s. bu dövrdə formalaşır.

Boşanma onun inkişafına neqativ təsirlər göstərir. 2011-2021-illər arasında boşanma və nikahların sayına nəzər salaq:

İllər	Nikahların sayı	Boşanmaların sayı	Əhalinin hər min nəfərinə	
			Nikahlar	Boşanma
2012	79065	11087	8,6	1,2
2013	86852	11730	9,3	1,3
2014	84912	12088	9,0	1,3
2015	68773	12764	7,2	1,3
2016	66771	13114	6,9	1,4
2017	62923	14514	6,5	1,5
2018	62484	14857	6,4	1,5
2019	63869	17148	6,4	1,7
2020	35348	14628	3,5	1,5
2021	56314	17191	5,6	1,7
2022	61939	15983	6,1	1,6

2012-ci ilə nisbətə 2022-ci ildə nikah sayı təxminən 36,11 %azalmışdır. Boşanmaların sayı isə təxminən, 37,4%artmışdır.

2023-cü ilin altı ayı ərzində Ədliyyə Nazirliyinin qeydiyyat şöbələri tərəfindən 24146 nikah və 10631 boşanma halları qeydə alınmış və ötən illə müqayisədə əhalinin hər 1000 nəfərinə nikahın sayı azalaraq 5.8-dən 4,8-ə düşmüş,boşanmaların sayı isə 1.5-dən 2,1-ə qədər artmışdır. Bu,ölkəmiz üçün ciddi problemdir. Xüsusilə, ailədə uşaq varsa, boşanmanın nəticələri daha da ağır olur (7).

Təcrübələr göstərir ki, atasız ailədə böyüyən bir çox oğlanlar ata ilə böyüyən oğlanlardan daha üstün maskulinləşmə imkanlarına malikdirlər. Onların rol uyğunluğu ideal saydığımız kişilərin xüsusiyyətlərinə müvafiqdir. Bu baxımdan tədqiqatlar ailədə tərbiyə işində real ata ,ideal ata obrazından daha çox daxili ata obrazının formalaşmasına üstünlük verirlər (6, 51).

Evdə ata və ya ananın yoxluğu uşağa necə təsir göstərir? Natamam ailədə böyüyən uşaqlar ev tapşırıqlarını yerinə yetirməkdən boyun qaçırır, dərslərdə qeyri-fəal olur, sinif yoldaşları ilə ya qaynayıb-qarımır, ya da sinifdə anormal davranışlar göstərirlər,tez-tez dərslər buraxırlar,zərərli vərdişlərə yönəliirlər. Əslində,bu hallar normaldır. Uşaq ailənin problemlərini düşünür,onun psixoloji və digər mühüm ehtiyacları qarşılanmır, özünü bir yerə aid hiss etmək istəyir.

Uşaq diqqət çəkmək üçün özü də fərqləndə olmadan belə davranışlar göstərir. Ata-anası boşanmış uşaqlar adətən,ata-anasının boşandığını hamıdan gizlətməyə çalışırlar. Bu boşanmada özlərini günahkar hesab edirlər. hər yaşda uşaqlarda müxtəlif problemlər yarana bilər. Körpəlik yaşında olan uşaqlarda barmaq əmmə, əsəbilik, qorxu, təşviş, yuxu problemlərinə daha çox rast gəlinir. Məktəbəqədərki yaş dövründə uşaqlar olan hadisələrdə ancaq özünü günahlandırır. Gecələr qorxulu yuxular görürlər ,əsəbi olurlar, valideynini dinləmirlər. Kiçik məktəb yaş dövründə olan uşaqlar valideyninin gələcəyinə ümidlənir, dostları ilə rastlaşdıqda özü haqda danışmağı sevmirlər, sosial adaptasiya problemləri yaşayırlar, tez- tez məktəb fobiyası yaranır. Yeniyetmələrdə bu hallar daha da dərinləşir. Yeniyetmə özünü günahlandırır, valideynlərinə nifrət edir, gələcyi ilə bağlı qayğılanır.

Natamam ailə ortamında böyümək uşaqlara fərqli təsirlər göstərir. Burada, tək valideynin uşağa yanaşması,uşağın temperament tipindən çox şey asılıdır. Bəzən boşanmış bir qadın uşağının sağlam psixoloji vəziyyəti üçün ata ilə dostluq münasibətində olur. Uşaq

öz atası ilə də münasibətdə olur. Bu zaman bu proses sağlam şəkildə davam edir, uşağın tərbiyəsinə və psixoloji vəziyyətinə müsbət təsir göstərir.

Əgər boşanmadan sonra kişi və qadın bir birinə düşmən mövqedə dayanırsa, ana uşağa atasını pisləyirsə, onu aşağılayırsa, uşaqlarda ataya qarşı nifrət yaradırsa, bu zaman onun insanlara baxışı da dəyişir. Tərbiyəsində müəyyən nöqsanlar yaranır. Bəzən isə boşanma zamanı uşaq diqqətdən kənarda qalır. Uşaq özünü aid ola biləcəyi bir qrupa daxil edir. Tərbiyəsində qüsurlar yaranır. Xüsusilə, yeniyetməlik dövründə zərərli vərdislərə meyillilik, özünü yanlış çevrəyə məruz buraxma bununla əlaqədar ola bilər. Bu kimi problemlər onların təlim fəaliyyətində də özünü göstərir. Təlimə münasibət ata ilə yaşayan və ana ilə yaşayan uşaqlarda fərqli olur. Belə ki, ana ilə yaşayan uşaqların təlim fəaliyyəti ata ilə yaşayanlara nisbətə daha üstün olur. Burdan belə nəticəyə gəlmək olur ki, ataların uşağa nəzarəti daha az olur (4, 64).

Natamam ailədə böyüyən uşaqlarda asosiallıq özünü göstərir. Çünki onlar maddi və mənəvi tələbatları ödənilməsi üçün yaşıdlarından daha çox sosial mühitdən asılıdırlar. Sosial mühit onların tələbatlarını ödəmədikdə isə ona qarşı mənfi münasibət -assosial hisslər yaranar (1, 58).

Şəxsiyyətin inkişafına ata və ya ananın olmamasının nə kimi təsirləri olur? Qədimdən bəri ata evin dayacağı hesab olunur. Müasir psixologiya elmi sübut edir ki, ailədə kişinin olmaması uşağın intellektual sferasının inkişafına neqativ təsir göstərir. Oğlan və qızlar cinsi identifikasiya prosesini yetərinə həyata keçirmir. Qarşı cinslə münasibət qurmaqda çətinlik çəkirlər və ən əsası, anaya patoloji bağlılıq yarana bilər. İnsan dünyaya gələndə ilk olaraq anaya ehtiyac duyur, lakin yaş artdıqca aya ilə emosional əlaqənin qurulması da ehtiyac halına gəlir. Xüsusilə, qızlar üçün ata bir nömrəli kişi obrazıdır. Gələcəkdə kişilərə münasibətdə bir model rolunu oynayır. Oğlanlarda isə, kişi kimi formalaşma zəif olur, gələcəkdə öz atalıq funksiyalarını yerinə yetirməkdə çətinlik çəkirlər. Belə hallarda oğlan uşaları qadın davranış tərzini mənimsəyə bilər, bəzən özünü cinsi azlığın nümayəndəsi hesab edir.

Ata ilə böyüyən uşaqlarda daha çox nəzarətsizlik özünü göstərir. Qız uşağı üçün rol model anasıdır. Ata ilə böyüyən qızda kişiyyə məxsus davranışlar daha çox inkişaf edir. Oğlanlarda isə ideal qadın obrazı ana olur. Qadına münasibəti ana ilə öyrənirlər. Ailələrdəki natamamlıq bu kimi problemlərə səbəb olur.

Psixologiya sahəsində aparılan araşdırmalar göstərir ki, natamam ailədə böyüyən yeniyetmənin depressiyaya düşmə və intihar etmə riskləri daha çox olur. Bundan əlavə yeniyetmələrdə müxtəlif şəxsiyyət pozuntularına (şizoid, paranoid, asılı şəxsiyyət pozuntusu və s.) rast gəlinir. Bunun əsas səbəbi yeniyetmənin dayacağının olmaması, özünü heç yerə aid hiss etməməsi, heç kimə güvənməməsi və həyatda heç bir məna görə bilməməsidir (5, 33).

Ümumilikdə onu qeyd etmək lazımdır ki, natamam ailələrdə böyüyən uşaqlar eyni dərəcədə neqativ təsirlərə məruz qalmır. Burada uşağın temperament tipi, ailədə tək valideynin uşağa münasibəti, sosial çevrənin uşağa münasibəti və digər amillər uşaqlarda müxtəlif təsirlər yaradır. Neqativ təsirlərin neytrallaşdırılması üçün valideyn nəzarətinin gücləndirilməsi, uşağın ehtiyaclarının maksimum qarşılanması, düzgün sosial çevrənin yaradılmasını, uşaqları ilə daha çox zaman keçirməsini və göz teması quraraq söhbət etməsini zəruri hesab edirik.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfəri Qənbəri H.T. Məktəbdə natamam ailələrdən olan şagirdlərlə işin sistemi. Bakı: Maarif, 2008, 134 s.
2. Əlizadə H.Ə., Mahmudova R.M. Sosial pedaqogika: Dərslik, Bakı: "Bakı universiteti" yayınlrı.

3. Əlizadə H.Ə. Tərbiyənin demoqrafik problemləri, Bakı: Maarif, 1993, 230 s.
4. Mollayeva E., Sosial pedaqogika: Dərslik, Bakı: Maarif, 2022.
5. Nəsirli G. Natamam ailələrdə böyüyən yeniyetmələrdə şəxsiyyət pozuntuları problemi və onun reabilitasiya məsələləri, Bakı, 2017, 78 s.
6. Nuriyeva M. Ailədə uşağın sosial inkişaf şəraiti və valideynlərlə pedaqoji işin xüsusiyyətləri, Bakı universiteti nəşriyyatı, 2017, 184 s.
7. <https://www.stat.gov.az/source/demography/>
8. <https://saglamyasha.az/psixologiya/aile-usaq/bosanmanin-usaqlara-tesiri/>

NATAMAM AİLƏLƏRİN UŞAQ ŞƏXSİYYƏTİNİN İNKİŞAFINDA ROLU

Ələkbərova Aytac

XÜLASƏ

Natamam ailələr dövrümüzün ən aktual məsələlərindən biridir. Bu ailələrin armasında ən çox zərəri uşaqlar görür. Ailə uşağın sosiallaşmasına, onun şəxsiyyət kimi formalaşmasına birbaşa təsir edir. Natamam ailədə böyüyən uşaqlarda bu istiqamətlərdə bəzi problemlər, çətinliklər yaranır. Uşaqların nəinki mənəvi, hətta fiziki ehtiyacları da düzgün qarşılanmır. Məqalədə natamam ailələr və orda böyüyən uşaq fenomeni ələ alınmış, neqativ təsirlərin azaldılması yolları göstərilmişdir.

РОЛЬ НЕПОЛНЫХ СЕМЕЙ В РАЗВИТИИ ЛИЧНОСТИ ДЕТЕЙ

Алекперова Айтадж

АННОТАЦИЯ

Неполные семьи являются одной из самых актуальных проблем современности. В таких семьях больше всего страдают дети. Семья оказывает непосредственное влияние на социализацию ребенка и формирование личности. Дети, растущие в неполной семье, имеют в этих сферах некоторые проблемы и трудности. Не только духовные, но и физические потребности детей не удовлетворяются должным образом. В статье рассматривается феномен неполных семей и детей, растущих в них, а также показаны пути снижения негативных последствий.

THE ROLE OF INCOMPLETE FAMILIES IN DEVELOPMENT OF CHILDREN'S PERSONALITY

Alakbarova Aytaj

SUMMARY

Incomplete families are one of the most urgent issues of our time. Children suffer the most damage in these families. The family has a direct impact on the child's socialization and personality formation. Children growing up in an incomplete family have some problems and difficulties in these directions. Not only spiritual, but also physical needs of children are not properly met. The article deals with the phenomenon of incomplete families and children growing up in them, and ways to reduce the negative effects are shown.

ПСИХОЭМОЦИОНАЛЬНОЕ СОСТОЯНИЕ ЖЕНЩИН ПРИ БЕСПЛОДИИ

Агабалаева Фидан Сафтар
магистрант II курса БГУ
fidan.sefter@gmail.com

Ключевые слова: бесплодие, экстракорпоральное оплодотворение, репродукция.

Açar sözlər: sonsuzluq, süni mayalanma, reproduksiya.

Keywords: infertility, in vitro fertilization, reproduction.

Беременность является одним из важных элементов жизни женщины, благодаря которой она способна чувствовать свою полноценность. При этом процесс беременности изменяет жизнь женщины как соматически, так и психологически. Наряду с этим состояние матери имеет сопутствующее влияние на жизнь ребенка.

Понятие репродуктивного потенциала позволяет женщине обеспечить баланс репродуктивного здоровья. При этом как основной показатель нужно рассматривать нормальное репродуктивное функционирование семейной пары, наступление беременности без патологий в желаемый срок [1].

Согласно определению, которое предлагает ВОЗ (Всемирная Организация Здравоохранения) репродуктивное здоровье, рассматривается как состояние физического, умственного, социального благополучия, которое относится к репродуктивной системе на всех этапах жизни.

Во многих случаях у женщин в связи с проблемами репродуктивной функции могут возникать фрустрирующие ситуации. В качестве примеров ситуаций, которые могут вызвать такое состояние можно выделить: бесплодие, выкидыш, перинатальная утрата – как психическая травма, которая может нести за собой саморазрушающее поведение, требующее психологической реабилитации, соматические заболевания последствием, которых является невозможность процесса беременности – бесплодие.

Нарушения репродуктивного здоровья следствием, которых является бесплодие, требующее ЭКО можно отнести:

- нарушения способности к зачатию,
- нарушения, при котором теряется способность вынашивания плода,
- нарушения в развитии плода,
- нарушения процесса лактационной функции у кормящей матери,
- нарушения процесса менструации у женщин,
- новообразования различного характера [1, с.199 – 207].

Когда нарушается процесс репродуктивной функции у женщины, она способна переживать кризисы. Кризис – это то состояние индивида, где необходимо изменять присутствующую в прошлом модель поведения для того, чтобы адаптироваться соответственно к изменившимся условиям среды. Также такое состояние женщины может возникать в процессе ее прохождения борьбы с бесплодием, когда она сосредоточена на проблеме, усугубляющая ее жизнедеятельность [2, с.68].

Бесплодие – это широкомасштабная проблема здравоохранения, которая способна включать огромное количество людей репродуктивного возраста. Бесплодие – это болезнь мужской и женской репродуктивной системы, которая определяется как неспособность процесса беременности, когда присутствуют регулярные незащищенные половые отношения на протяжении 12 или более месяцев.

(Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ). Международная классификация болезней, 11-й пересмотр (МКБ-11), Женева, ВОЗ, 2018 г.)

Данная проблема охватывает людей всего мира и оказывает весомое влияние на их семью, психологическое и физиологическое состояние. Соответственно женское бесплодие также может влиять на психоэмоциональное состояние женщины.

Существуют психологические реакции, которые могут возникать у женщин как ответная реакция на бесплодие, что при этом может приводить к большим проблемам психоэмоциональной устойчивости.

Отметим, что путь прохождения через эти эмоциональные и психоэмоциональные переживания, приводят ее к решению лечения проблемы. В процессе чего данное психологическое состояние имеет активное проявления и на начальных этапах бесплодия, которые усугубительно тяжелы для психоэмоциональной устойчивости женщины в этот сложный этап своей жизни.

Среди подобных реакций пациентов с бесплодием можно выделить следующие проявления реакций:

1. Эмоциональные реакции в первую очередь проявляются как фактор отторжения самого диагноза.
2. Потеря контроля.
3. Деформация собственного достоинства, убеждения и идентичности.
4. Социальная структура отношений, видоизменившаяся при бесплодии.

Эмоциональные реакции в первую очередь проявляются как фактор отторжения самого диагноза. К ним можно отнести такие реакции как горе, приводящее к депрессии, гнев как показатель возникшей фрустрации, вина, которая появляется как реакция на шок и отрицание, в том числе как показатель самообвинения, а также тревога и паника, которая начинается, когда психологически женщина настраивается на разрешение возникшей проблемы.

В результате анализа соответствующих работ, которые охватывают изучаемую нами проблему можно прийти к выводу, что многие из них сконцентрированы на рассмотрении депрессии как психологической симптоматики бесплодия. Следует отметить, что исследования непосредственно показали взаимосвязь между депрессивностью и инфертильностью (бесплодием) [4, с. 23 – 35].

Показатель депрессивности у бесплодных женщин изучено Домаром и другими учеными. Приведенные исследования раскрыли, что показатель депрессии, достигающий до критического субклинического уровня является одним из основных эмоциональных факторов при бесплодии [3].

Концепция современных учёных рассматривает реакцию на бесплодие как последовательность переходящих друг в друга стадий, которые состоят из следующих эмоциональных проявлений: удивление (шоковая реакция), отрицание, тревога, гнев (проявленная злоба), изоляция (отчуждение), вина, депрессия, горе и решения.

Потеря контроля – переживание, при котором встречаются в процессе бесплодия, люди часто могут утверждать в паре, что их жена подавлена, разочарована, вторая сторона не может ничего с этим поделать. Часто супруги утверждают, что как бы они не поступили не пытались предпринять различные меры исправления состояния жены, это никак не помогает.

В процессе исследований было выяснено, потерю контроля при бесплодии разделяют на две группы реакций. Первая рассматривает контроль над событиями, которые управляют насущными текущими вопросами жизни, включая потерю контроля над бытом эмоциями, которые человек проживает в процессе своего досуга. Вторая сторона вопроса затрагивает потерю контроля над проблемами, которые

мешают человеку контролировать и планировать свое будущее. Таким образом ставить устойчивые изменяющиеся цели в жизни, который человек дальнейшем собирается или же собирался осуществить бывает гораздо сложнее [7, с.343].

Бесплодие – как возникшая проблема может сопровождаться психологический реальные или мнимые потери контроля над настоящим и сформулируем вам будущем. В качестве примера можно указать, что стресс хронического характера, как последствие бесплодия, на которую часто жалуются люди, приводит к тому, что женщины бывают не способны сдерживать себя и проявляют эмоциональную нестабильность и изменчивость своего настроения. Процесс лечения бесплодия может влиять на множество аспектов жизни, касающиеся не только семейной части человека.

Преступление к лечению бесплодия может зачастую оказывать влияние на потерю контроля в профессиональной жизни человека, а также в построении карьеры.

Так как процесс лечения приводит к тому, что происходит кардинальные изменения и яркие перемены в восприятии жизни, в планировании своей жизнедеятельности, в образе жизни, может ярко контролировать все аспекты жизни. Однако при этом при правильном подходе психологического и медицинского характера приводить к тому позитивным успеху, которому стремится женщина [5, с.102].

Деформация собственного достоинства, убеждения и идентичности. Бесплодия как диагноз поставлен и женщине может наносить значительную угрозу чувство собственного достоинства, таким образом формируя неполноценность и несостоятельность женщины. В 80-е прошлого века данная проблема многогранно разрабатывалась и изучалась зарубежными учёными [6], [7, с.335-346], [8, с.641-649], [9, с.7 – 26]. Так у женщины формируется низкая самооценка, которая касается не только репродуктивного здоровья и выполняемыми функциями в здоровом теле, но и наносят вред и психологический ущерб желанию функционирования сексуальной жизни человека, сформированному восприятие физической привлекательности. А также затрагивает многие виды деятельности, которые человек воспроизводит в процессе своей жизнедеятельности [3, с. 27].

Таким образом, мы можем сказать, что бесплодия – это не только медицинская проблема - это покушение и травма на чувство собственного достоинства, которое может формироваться долгие годы в процессе многоэтапный работы над собой.

Такое изменение личности человека, ее самовосприятие может иметь рискованное влияние на продолжительность брака, супружеские отношения, устойчивость статуса родителя, а также своей внутренней агрессии.

4. Социальная структура отношений, видоизменившаяся при бесплодии. Изменение социальных отношений и последствия, которые вызываются бесплодия следует рассматривать из нескольких сторон. К ним можно отнести супружеские отношения, сексуальное функционирование, социализацию в обществе, при котором человек становится частью общества.

Подводя итоги перечисленных аспектов, а именно проблемы психологических реакций, которые вызывает бесплодия как диагноз женщины, можно сделать следующий вывод.

При применении методик для разрешения проблемы бесплодием, параллельно следует проводить психологическое консультирование и последовательные сеансы, которые могут помочь в сохранении психологической устойчивости и выравнивание психоэмоционального состояния женщины. При этом удачными могут оказаться индивидуальное консультирование, консультирование семьи как пары, а также параллельно психологическая работа и поддержка вместе с врачом. Именно так,

женщины в процессе своего лечения, а в частности при уязвимости на начальных стадиях применения экстракорпорального оплодотворения перестаёт оказываться яркой мишенью всех психологических изменений, которые могут оказывать на неё отрицательный эффект.

Современные психологи и психотерапевты считают одной из важных направлений психологии перинатальную психотерапию. Перинатальная психотерапия может включать предупреждение возможных отклонений в развитии беременности ребёнка, о процессе применения экстракорпорального оплодотворения, наряду с этим выравниванию эмоциональной устойчивости и восприятия супругов друг друга, а также наиболее важно, сохранности женщиной своей идентичности и восприятия собственного достоинства.

Отметим, что современная наука не оставляет попытки исследование эффективности когнитивно-бихевиоральной психотерапии в связи с депрессивными и тревожными расстройствами, а также аномалиями личности, которые могут возникать у инфертильных женщин. При применении экстракорпорального оплодотворения в современной науке часто доказывается эффективность когнитивно-бихевиоральной психотерапии, особенно на начальных стадиях применения репродуктивных технологий.

Как одна из эффективных работ при психотерапии также считается гештальт терапия, помогающая работать с чувствами и эмоциям. Гештальт терапия также помогает справляться с предродовыми страхами, боязни процесса родов.

Наряду с самоидентичностью, а также восприятием себя и взаимоотношений при бесплодии, психологическая консультация также может помочь для полноценного осознания, понимание и формирование устойчивой мотивации, при применении различных медикаментозных попыток устранения проблемы бесплодия. Также это может привести к уменьшению влияние эмоционального эффекта, который будет влиять на исход лечения позитивно, они не негативно.

При завершении последовательный психотерапевтических сеансов женщины чувствуют себя наиболее подготовленными к процедуре переноса эмбрионов и более адекватно осознает суть самого процесса. Психотерапевтическое коррекция, которые оказываются параллельно с медикаментозным и врачебным лечением может помочь женщине лучше, осознание адаптироваться к своей проблеме, чётко формулировать и управлять своей эмоциями, и устанавливать взаимоотношений в семье наиболее конструктивно верно.

Таким образом, можно сказать, что психотерапевтическая коррекция, оказанная при диагнозе бесплодия, в частности, при начальных этапах и продолжение лечения методом экстракорпорального оплодотворения может приводить к уменьшению стрессовых факторов, эффективных нарушений, улучшать и сформировать устойчивость к восприятию стресса, а также быть устойчивыми к социальному влиянию, формировать повышение мотивов и желания для формирования для скорейшего наступления ожидаемой беременности. Это может является одним из лучших и чистейших подходов, которые помогают женщинам в процессе их лечения бесплодия экстракорпоральным оплодотворением, при этом сохраняя психологическую устойчивость и психоэмоциональное состояние.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дьячкова Е. С. Психологические особенности семей с нарушениями репродуктивного здоровья // Вестник ТГУ. 2013. № 9 (125). С. 199–207.

1. Ицкович М. М., Ярославцева Т. Г., Сафаргналина Л. С. Методические аспекты организации психологической работы в перинатальных центрах: метод. пособие. Екатеринбург: Ажур, 2018. 68 с.
2. Annette L. Stanton, Christine Dunkel-Schetter (1999). Infertility: Perspectives from Stress and Coping Research. Plenum Press.
3. Domar, A., Seibel, M. (1990). Emotional aspects of infertility. In M. Seibel (Ed.), Infertility: A comprehensive text – pp. 23 – 35.
4. Hanigan M., Cyr J., Bickerstaff K. Toward an integrated understanding of the psychological adaptation to infertility - a 10 year review of the literature. Arch Women's Mental Health 2001; 3/4: Suppl 2 – p. 102.
5. Lapane KL, Zierler S, Lasater TM, et al: Is a history of depression symptoms associated with an increased risk of infertility in women? Psychosom Med 57:000-000, 1995.
6. Mahlstedt P. P. The psychological components of infertility. Fertility and Sterility, 43. – pp. 335 – 346, 343.
7. Matthews R., Matthews, A. Infertility and involuntary childlessness: The transition to non-parenthood. Journal of Marriage and the Family, 48, – p. 641 – 649.
8. Williams M. E. Toward greater understanding of the psychological effects of infertility on women. Psychotherapy in Private Practice. – p. 7 – 26.

ПСИХОЭМОЦИОНАЛЬНОЕ СОСТОЯНИЕ ЖЕНЩИН ПРИ БЕСПЛОДИИ

Алабалаева Фидан

АННОТАЦИЯ

В статье раскрывается психоэмоциональное состояние женщин с диагнозом бесплодие. Проблема бесплодия очень актуальна и важна для современности, как с медицинской, так и с психологической точки зрения. В статье рассматриваются многочисленные психоэмоциональные реакции женщин при бесплодии, а также анализируется множественность их поведения при этом. Наряду с тем, отмечается о важности психологической и психотерапевтической помощи при диагнозе бесплодия, а также на пути борьбы с данной проблемой.

SONSUZLUĞU OLAN QADINLARIN PSIXOEMOSIONAL VƏZİYYƏTİ

Ağabalayeva Fidan

XÜLASƏ

Məqalədə sonsuzluq diaqnozu qoyulmuş qadınların psixoemosional vəziyyəti açıqlanır. Sonsuzluq problemi müasir dövr üçün həm tibbi, həm də psixoloji baxımdan çox aktual və vacibdir. Məqalədə sonsuzluğu olan qadınların çoxsaylı psixoemosional reaksiyaları araşdırılır, həmçinin bu vəziyyətdə onların davranışlarının çoxluğu təhlil edilir. Eyni zamanda sonsuzluğun diaqnostikasında, eləcə də bu problemlə mübarizədə psixoloji və psixoterapevtik yardımın əhəmiyyəti qeyd olunur.

PSYCHOEMOTIONAL STATE OF WOMEN WITH INFERTILITY

Aghabalayeva Fidan

SUMMARY

The article reveals the psycho-emotional state of women diagnosed with infertility. The problem of infertility is very relevant and important for modern times, both from a medical and psychological point of view. The article examines the numerous psycho-emotional reactions of women with infertility, and also analyzes the multiplicity of their behavior in this case. At the same time, the importance of psychological and psychotherapeutic assistance in the diagnosis of infertility, as well as in the fight against this problem, is noted.

СОЦИОКУЛЬТУРНАЯ АДАПТАЦИЯ МИГРАНТОВ: КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ, ЭТАПЫ И ИХ ДИНАМИКА

Магсудова Марал Камиль
магистрант II курса БГУ
m.maksudova2001@gmail.com

Ключевые слова: мультикультурные общества, культурный шок, коды культуры, символы культуры, фазы адаптации.

Açar sözlər: multikultural cəmiyyətlər, mədəniyyət şoku, mədəniyyət kodları, mədəniyyət simvolları, uyğunlaşma mərhələləri.

Keywords: multicultural societies, culture shock, culture codes, culture symbols, phases of adaptation.

Современная эпоха отличается растущей мобильностью социальных групп и индивидов, а также новыми формами культурных и социальных контактов и миграций. Научного анализа требуют проблемы, связанные с психологической и социально-психологической адаптацией личности в инокультурной среде и связанным с ней кризисом социальной и личностной идентичности.

Попав в новую страну, мигранты так или иначе вступают в социокультурные отношения с сообществом, в котором проживают. Однако поскольку они обычно являются представителями других культурных традиций, это вызывает ряд проблем и затруднений на пути их культурной и психологической адаптации. Многие ныне развитые общества становятся мультикультурными (поликультурными), и это не может не приводить к проблемам и конфликтам [7].

С момента прибытия на новое место жительства у всех внешних мигрантов начинается процесс ухождения, употребления, обустройства в новом для них обществе и стране, содержащий организационные, правовые, политические, культурные, психологические аспекты. Так, исследователи многих дисциплин занимаются изучением проблематики взаимодействия мигрантов с принимающим сообществом. Важное место в таких исследованиях занимает проблема динамики этапов и стадий культурной адаптации мигрантов к основам принимающего общества, включая преодоление последствий психологических, социальных и культурных различий между ними.

Целью статьи является исследование миграции как психотравмирующего фактора и влияния успешности процесса адаптации в инокультурной среде на психологическое здоровье мигрантов.

В XXI веке, учитывая усиление процессов глобализации, трансобщественной мобильности, интенсификации межгосударственных отношений и т.п., научное сообщество обращает особое внимание на проблемы и вызовы, связанные с международной миграцией, касающейся почти всех стран мирового сообщества. Особое место среди актуальных вопросов миграционной тематики занимает динамика этапов социокультурной адаптации мигрантов в новых условиях существования, что является многоуровневым процессом в рамках межкультурных взаимодействий [2, с. 42].

В психологической литературе под социокультурной адаптацией понимают процесс и результат приспособления мигранта к новой социокультурной среде, предусматривающей усвоение или отторжение им новых социальных и культурных норм, ценностей, способов поведения, присущих принимающему сообществу, и касается двух проблем: во-первых, степени поддержки мигрантом своей культуры, то

есть того, в какой мере сохраняется его собственная культурная идентичность в новом инокультурном обществе; во-вторых, участия мигранта в межкультурных контактах или степени его привлечения к культуре принимаемого сообщества [7].

Один из первопроходцев проблематики социокультурной адаптации, американский антрополог К. Оберг отмечает, что каждая культура представляет собой сложную систему ценностей, знаний, верований, формальных и неформальных правил, которые находят свое отражение в «культурных знаках и символах» и проявляются через ежедневные бытовые практики, модели поведения, вербальное и невербальное общение, манеры, внешний вид, кулинарные предпочтения, обряды и обычаи, организацию семейных, рабочих, родовых и дружеских отношений, посредством которых мы ориентируемся в социальном пространстве [6, с. 178].

Так, когда мигрант попадает в новый ареал культуры, он оказывается в условиях утраты и непредсказуемости большинства (если не всех) знакомых ему культурных знаков социального окружения, то есть наблюдаем феномен, который в научной литературе получил название «культурный шок».

В 1951 г. антрополог К. Дюбуа вводит этот термин для обозначения опыта культурной дезориентации и амбивалентности, с которыми, по наблюдениям исследовательницы, сталкиваются антропологи при контакте с представителями других культур. В 1954 г. К. Оберг расширил значение термина, введенного К. Дюбуа, и применил его ко всем, кто оказывается в условиях длительного пребывания в среде новой культуры. Согласно толкованию К. Оберга, сам феномен культурного шока заключается во внутреннем конфликте индивида между старыми и новыми культурными нормами и имеет четыре стадии своего развития:

- 1) медовый месяц;
- 2) регрессия;
- 3) приспособление;
- 4) восстановление.

1. Первая стадия эйфории и увлечения новой культурой определена К. Обергом как фаза медового месяца, когда в течение первых нескольких недель большинство мигрантов увлекаются опытом знакомства с новой культурой, находят в ней положительные стороны и отличия. Этот этап может занять от нескольких дней до нескольких месяцев.

2. Если мигрант остается за границей на долгое время и вынужден сталкиваться с бытовыми, юридическими, языковыми и другими проблемами, тогда начинается второй, кризисный, этап регрессии, характеризующийся критическим отношением к стране пребывания и ее представителей из-за многочисленных трудностей в повседневных вопросах и нехватки социальных связей для их успешного решения. Если мигрант преодолевает эту стадию, он становится на путь успешной адаптации, если нет, то может либо находиться на этой стадии длительное время, либо покинуть страну пребывания.

3. Если мигранту удастся приобрести определенные знания по социальному устройству, языку, нормам и правилам поведения, наступает фаза приспособления, когда он открывает и познает особенности нового культурного окружения. У мигранта все еще есть трудности, но он пытается их преодолеть через новый опыт. Обычно на этом этапе критическое отношение к окружающей среде сменяется попыткой понять и проанализировать необычные для мигранта культурные знаки, обстоятельства и трудности.

4. На четвертой стадии восстановления культурный шок мигранта близится к концу. Он начинает воспринимать обычаи, правила и нормы страны как другой,

отличный от собственного, образ жизни, уважать, изучать их и все больше чувствовать себя активным членом нового сообщества [6, с. 178-179].

Явление культурного шока является определенной реакцией мигранта на неспособность понять или предусмотреть поведение других людей, однако его можно преодолеть при условии длительного изучения культурных знаков и кодов принимаемого сообщества [6, с. 143, 177; 4, с. 1].

За последнее полвека гипотеза «культурного шока» стала катализатором для большого количества исследований этого феномена и других возможных этапов адаптации мигрантов к новой инокультурной среде.

В энциклопедическом смысле динамика предполагает процесс изменения определенного явления под влиянием внешних или внутренних факторов или движущих сил, его обусловленность, направленность и последствия. Итак, под динамикой социокультурной адаптации понимаем процесс изменений адаптационных настроений и состояний мигранта на протяжении определенного адаптационного периода в условиях новой для него социокультурной среды.

Одной из первых и наиболее цитируемых теоретических концепций динамики социокультурной адаптации стала U-кривая норвежского социолога С. Лисгаарда.

Учитывая ряд исследований среди короткости долгосрочных норвежских мигрантов в США С.Лисгаард предполагает, что адаптация как процесс во времени протекает по U-образной кривой и проходит в три этапа:

- 1) положительная первичная адаптация;
- 2) адаптационный кризис;
- 3) возобновление положительной адаптации.

1. На первом этапе своего пребывания за границей мигранты положительно настроены на перспективы успешного сосуществования в новых социальных условиях, соответственно, они заинтересованы в знакомстве с новой культурой, вхождении в новые социальные группы, налаживании новых социальных связей.

2. Далее через определенное время (индивидуальный для каждого мигранта) наступает второй этап адаптации – адаптационный кризис. Новая культура, ее правила, нормы и законы кажутся мигранту более сложными, чем представлялось на первом этапе адаптации. Мигрант чувствует себя чужим, одиноким, он считает, что не отвечает окружающей среде, не понимает местные социальные нормы и правила.

3. И в конце концов при условии длительного пребывания в контакте с инокультурным сообществом мигрант переходит на третий этап – восстановление положительной адаптации. Со временем у него появляется больше времени и возможностей для знакомства и изучения новой культуры, он чувствует себя более интегрированным в новую социокультурную среду, а значит, восстанавливает свои положительные намерения по поводу вхождения в новое сообщество как его полноценный член [5, с. 51].

Критики U-кривой адаптации, Дж.Э. и Дж.Т. Гуллахорны расширили концепции С. Лисгаарда и К. Оберга, предложив W-кривую адаптации, в которой концептуализировали наличие двух связанных между собой U-кривых.

По результатам исследований среди мигрантов-студентов из разных стран Дж.Э. и Дж.Т. Гуллахорны утверждают, что динамика процесса адаптации состоит из пяти этапов, таких как:

- 1) медовый месяц;
- 2) культурный шок;
- 3) основная адаптация;
- 4) ментальная изоляция;
- 5) принятие и интеграция.

Дж.Э. и Дж.Т. Гуллахорны приходят к выводу, что динамика процесса адаптации имеет вид волнообразной кривой. Исследователи отмечают, что проблемы отчуждения, неприятия, переживаемые мигрантом в процессе социокультурного взаимодействия, возникают не только на этапах приспособления к новой социальной системе, но и могут повторяться и усиливаться с разной интенсивностью на этапах, когда мигрант периодически или надолго возвращается к своей родной социальной среде [3, с. 46].

Таким образом, отметим, что вопрос динамики процесса адаптации мигрантов изучается уже более века и за это время учеными был предложен ряд интересных концепций. С начала XX ст. научные тезисы по социокультурной адаптации базировались на гипотезе, что миграция неизбежно приводит к негативным социально-групповым и индивидуально-личностным последствиям. Однако эмпирические исследования демонстрируют, что хотя, безусловно, миграция несет немало рисков для индивида, последствия процесса социокультурной адаптации могут колебаться от очень отрицательных до положительных.

ЛИТЕРАТУРА

1. Судаков В. Н. Адаптация личности: философско-социологический аспект [Текст]: дис. ... канд. фил. наук / В. Н. Судаков. – Свердловск, 1983. – 184 с.
2. Gebhard, J. International Student Voices: Adapting to American Culture Inside and Outside the Classroom. University of Michigan Press, 2011.
3. Gullahorn, J., Gullahorn, J. An Extension of the U-Curve Hypothesis. Journal of Social Issues. 2010. № 19. P. 33–47.
4. La Brack, B. Theory Reflections: Cultural Adaptations, Culture Shock and the Curves of Adjustment. 2007. URL: https://www.nafsa.org/sites/default/files/ektron/files/underscore/theory_connections_adjustment.pdf.
5. Lysgaard, S. Adjustment in a foreign society: Norwegian Fulbright grantees visiting the United States. International Social Sciences Bulletin. 1955. № 7. P. 45–51.
6. Oberg, K. Cultural shock: Adjustment to new cultural environments. Practical Anthropology. 1960. № 7. P. 177–182.
7. <https://studref.com>

СОЦИОКУЛЬТУРНАЯ АДАПТАЦИЯ МИГРАНТОВ: КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ, ЭТАПЫ И ИХ ДИНАМИКА

Магсудова Марал

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена теоретическому анализу исследования проблемы динамики этапов социокультурной адаптации мигрантов в инокультурной среде. Рассмотрены понятия культурного шока, кривой социокультурной адаптации и динамики этапов адаптации. Проанализированы главные концептуальные идеи исследователей динамики этапов адаптации мигрантов.

MİQRANTLARIN SOSIAL-MƏDƏNİ UYĞUNLAŞMASI: KONSEPTUALİZMASI, MƏRHƏLƏLƏRİ VƏ ONLARIN DİNAMİKASI

Maqsudova Maral

XÜLASƏ

Məqalə xarici mədəni mühitdə miqrantların sosial-mədəni uyğunlaşma mərhələlərinin dinamikasının öyrənilməsinin nəzəri təhlilinə həsr edilmişdir. Mədəniyyət şoku anlayışları, sosiomədəni uyğunlaşma əyrisi və uyğunlaşma mərhələlərinin dinamikası nəzərdən keçirilir. Miqrantların uyğunlaşma mərhələlərinin dinamikası ilə bağlı tədqiqatçıların əsas konseptual fikirləri təhlil edilir.

SOCIO-CULTURAL ADAPTATION OF MIGRANTS: CONCEPTUALIZATION, STAGES AND THEIR DYNAMICS

Maqsudova Maral

SUMMARY

The article is devoted to the theoretical analysis of the study of the dynamics of the stages of sociocultural adaptation of migrants in a foreign cultural environment. Concepts of culture shock, sociocultural adaptation curve and dynamics of adaptation stages are considered. The main conceptual ideas of researchers of the dynamics of migrant adaptation stages are analyzed.

CİNSİ TOXUNULMAZLIQ ƏLEYHİNƏ TÖRƏDİLMİŞ CİNAYƏTLƏRİN PSIXOLOJİ MƏQAMLARI

Ayşegül Keskin
BDU-nun II kurs magistrantı

Açar sözlər: zorakılıq, cinayətkar şəxsiyyəti, cinsi təcavüzkarlıq, təcavüz qurbanları

Ключевые слова: насилие, преступная идентичность, сексуальная агрессия, жертвы насилия.

Keywords: violence, criminal identity, sexual aggression, victims of violence

Cinsi təcavüzün mahiyyətinin anlaşılmaması baş verənlərlə bağlı təhrifedici fikirlərə gətirib çıxarır və özlərini günahkar hesab etməyə məcbur olan qurbanlar layiq olmadıqları utanc hiss edirlər.

Cinsi təcavüz və cinsi zəmində hücumlar barədə yayılmış miflər, stereotip fikirlər uzun illər insanların bu problemə yanaşmasında özünəməxsus iz buraxmış, həmçinin iş məhkəməyə gedən zaman faktların obyektiv qiymətləndirilməsinə mane olur. Bu problemlə bağlı ən geniş yayılmış miflər və onların arxasında dayanan səbəblər aşağıdakı göstərilmişdir:

Mif 1. Cinsi zəmində baş verən təcavüzlərin əksəriyyəti tanış olmayan insanlar tərəfindən həyata keçirilir.

Gecə saatlarında qaranlıq küçədə evə qayıdan qadına hücum edilməsi səhnəsini əvvəlki kimi yenə də televiziya ekranlarında tez-tez görə bilirik. Lakin real dünyada təcavüz kimi cinsi xarakter daşıyan digər təhlükəli zorakılıqlar böyük ehtimalla evdə baş verir və qadınlar yaxşı tanıdıqları insanların qurbanı olurlar. Böyük Britaniyada, Uelsdə və Avstraliyada təqribən hər beş qadından biri həyatlarında bir dəfə də olsun cinsi təcavüzün qurbanı olublar. ABŞ-da bu mövzu ilə bağlı ümumilli sorğu da təqribən eyni statistikanı üzə çıxarıb: hər beş qadından biri və hər 71 kişidən biri nə vaxtsa təcavüzə məruz qalıb. Böyük Britaniyada aparılan daha bir araşdırma isə göstərib ki, baş verən hadisələrin yalnız 10 faizində cinayətkar öz qurbanı ilə tanış olmayıb. 56 faizində qurbanın partnyoru, qalan 33 faizində isə dost, tanış və ya ailə üzvü olub.

Mif 2. Əgər həqiqətən bu sənin başına gəlibsə sən dərhal polisə müraciət edəcəksən

Böyük Britaniya Daxili İşlər Nazirliyinin məlumatına görə, qeydə alınan təcavüz hallarının 46%-i barədə həm gün məlumat verilib, 14% ziyan çəkənə isə cəsarətini toplayıb polisə müraciət etməsi üçün 6 ay vaxt lazım olub.

Əgər qurban uşaq olubsa o zaman müraciətlə bağlı gecikmə daha uzun çəkə bilər: yaş 16-dan az olanların yalnız 28%-i təcavüz baş verən günü xəbər veriblər, təqribən hər üç nəfərdən birinin polisə müraciət etməyi isə altı aydan çox çəkir.

Və bu yalnız o cinayətlərə aiddir ki, onlar barədə tez və gec də olsa məlumat verilib. Qurbanların çoxu ümumiyyətlə bunu heç etmirlər. Məsələn, ABŞ-da bu problemi araşdıranların qiymətləndirməsinə görə, hər üç belə hadisədən ikisi barədə heç vaxt polisə məlumat verilmir.

Twitter-dəki #WhyIDidn'tReport ("mən niyə xəbər vermədim") həştəqi ilə keçirilən onlayn kampaniya göstərib ki, bəzi qurbanların polisə ümumiyyətlə niyə müraciət etmədikləri və ya müraciəti gecikdirməklərinin bir çox səbəbləri var.

Tədqiqatlar göstərir ki, bəziləri ona görə xəbər vermirlər ki, cinayətkarın həbsxanaya düşməsinə istəmərlər. Ehtimal ki, onlar ona aşiq olublar, yaxud ola bilər ki, şəxs ailə üzvüdür, partnyordur və onların rifahı ondan asılıdır, Böyük Britaniyada təcavüz və zorakılıq hallarını araşdıran Durham mərkəzinin direktoru Nicole Westmarland qeyd edir:

"Tələbələrimdən tez-tez eşitdiyim səbəblərdən biri də budur: onlar kiminsə həyatını məhv etmək istəməirlər".

Mif 3. Cinsi zəmində baş verən cinayət barədə dərhal məlumat verilsə, istintaq orqanlarının işi və ittiham irəli sürmək daha asan olur

Bu iddiada doğru olan nədir? Cinsi təcavüzə məruz qalanlar və bu barədə dərhal məlumat verənlər böyük ehtimalla cinayətkarın toxuma mayesini, tüpürcəyini və DNT-ni müəyyən etmək üçün lazım olan ütün tibbi müayinələrdən keçirlər.

Bundan başqa, ekspertlər dərhal xəsarətləri (göyermələri, kəsikləri və s.) qeydə alırlar və bu da güc tətbiq edildiyini sübut etməyə kömək edir.

Lakin bu proses də cinayətkarın dərhal tapılacağına, məhkum ediləcəyinə və ya istintaqa cəlb olunacağına tamamilə təminat vermir. Təcavüz barədə həmin gün məlumat verən şəxslərin cinayətkarı müttəhimlər kürsüsündə görmək ehtimalı (əgər qurbanın yaşı 16-dan azdırsa) daha çoxdur.

Yeri gəlmişkən, digər hesabatlarla əsasən, ABŞ-da polisə məlumat verilən təcavüz hallarının yalnız 18 faizi həbslə nəticələnir və yalnız bu halların 2 faizi barədə hökm çıxarılır.

Mif 4. Əgər sən həqiqətən istəməsəydin, müqavimət göstərərdin

Müxtəlif insanlar cinsi təcavüz təhlükəsi olan zaman müxtəlif yollara əl atırlar. Wellington universitetinin kriminalisti Jan Jordan 2008-ci ildə nəşr olunan "Silsilə qurbanlar" kitabında bir kişi və elə həmin kişi tərəfindən təcavüzə məruz qalan 15 qadının özünü belə hallarda necə apardığını təsvir edib.

Kimsə bu cinayət hadisəsindən sonra danışmağı sınaqdan keçirib, kimsə qaçmağı, bəziləri isə sanki bu hadisə onların başına gəlməyibmiş kimi vəziyyətdən çıxmağa (rədd etmək, inkar etmək) cəhd ediblər.

ABŞ polisinin bazasındakı 274 hesabat əsasında aparılan digər araşdırmanın gedişatında məlum olub ki, belə halları yaşayanların yalnız 22 faizi müqavimət göstərərək, möhkəm qışqırmaqla təcavüzdən xilas olub. Əksəriyyət (56%) rəhm diləyərək təcavüzkarı yola gətirməyə çalışıb, qalanları isə sonradan danışdıqlarına görə, dəhşətdən sadəcə donub qalıblar.

Fərqli davranışlar müxtəlif vəziyyətlərdə daha çox və ya daha az effektiv ola bilər.

Məsələn, fəal şəkildə müqavimət göstərən qadınlar böyük ehtimalla təcavüzdən qaça bilərlər, lakin eyni zamanda onların ciddi xəsarət almaq təhlükəsi də var. Xüsusilə əgər təcavüzkarın silahı varsa. Digər tərəfdən əgər hadisə evdə baş verirsə qurbanın yalvararaq, ağlayaraq və təcavüzkarı fikrindən yayındırmağa cəhd edərkən xəsarət almaq təhlükəsi vardır.

Belə hallarda insanın öz davranışlarına şüurlu şəkildə nəzarət etməsinin mümkün olmadığını etiraf etmək vacibdir. Bəziləri onları dəhşətli təhlükə gözləyən zaman iflicə bənzər (tonik əyləc) vəziyyətə düşürlər.

ABŞ-da aparılmış bir araşdırmada hadisə baş verən gündən sonra bir ay ərzində təcavüz qurbanlarına yardım mərkəzinə müraciət edən 298 qadının müraciəti əsasında təhlili zamanı müəyyən edilmişdir ki, onların 70%-ində həmin iflic halı baş verib. 48% isə onlara hücum zamanı belə iflic halının yüksək səviyyəsi izlənilib. Bundan başqa, qorxudan qəfil iflic vəziyyəti keçirənlərdə ilk aylarda posttravmatik stress pozuntusu və ağır depressiyanın inkişafı ehtimalı yüksək olub.

Ekspertlərin bildirdiyinə görə, təcavüz hallarının yayılmasının bir səbəbi də bu haqda KİV-də geniş informasiyaların verilməsi, azyaşlıların zorlanması, ailədaxili zorlama hadisələrinin baş verməsi, eynicinslərin bir-birinə təcavüz etməsi halları haqqında cinayət işlərindəki detalların açıqlanmasıdır. Psixoloq və sosioloqlar hesab edir ki, seksual xarakterli cinayətlərin, bu mövzuda oxşar hadisələrin mediada geniş təbliğatının zərərli nəticələri çox ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Пономарева Л. В. Методика расследования изнасилований / Л. В. Пономарева. – М.: Юрлитинформ., 2002. – 152 с
2. Поддубная, Е. В. (2007). Противоречия в понимании объекта изнасилования и насильственных действий сексуального характера. Актуальные проблемы российского права, (2), 344-350.
3. Семенидо В. И. Виновное поведение потерпевшей в половых преступлениях / В. И. Семенидо. – СПб., 1998. – 353 с.
4. Пестерева Ю.С., Шагланова А.Н., & Чекмезова Е.И. (2013). Исторический аспект развития норм об уголовной ответственности за ненасильственные сексуальные посягательства на несовершеннолетних. Сибирское юридическое обозрение, (1 (20))85-90
5. Rudin, M. A. F. M., & Jusoh, A. J. (2020). The rape theory and phenomenon among teenagers. *PalArch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology*, 17(6), 11939-11951.
6. Yıldırım, S. (2018). “Türkiyede son yılda işlenen kadın cinayetleri üzerine sebep, sonuç ve öneriler”. *Mecmua*, (6), 1-21.
7. <https://e-qanun.az/framework/46947>
8. <http://scfwca.gov.az/post/2346/meiset-zorakiligi-cinayet-qanununda-nece-tenzimlene-biler-beynelxalq-tecrubelerden-numuneler>
9. <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-45799881>
10. <https://www.coe.int/az/web/compass/peace-and-violence>

CİNSİ TOXUNULMAZLIQ ƏLEYHİNƏ TÖRƏDİLMİŞ CİNAYƏTLƏRİN PSIXOLOJİ MƏQAMLARI

Ayşegül Keskin

XÜLASƏ

İstər hüquq, istərsə də psixologiya elmi araşdırmalarında cinsi toxunulmazlıq əleyhinə törədilən cinayətlərin statistik göstəricisinin, eləcə də cəmiyyətdə yaratdığı gərginlik, narahatlıq, qorxu hallarının artması problemin öyrənilməsinin aktuallığını göstərir.

Araşdırmalar göstərir ki, zorakılığa məruz qalan şəxslər daha çox depressiyaya düşürlər; qadınların daha çox məişət zorakılığı, zorlama, cinsi problemlər, psixi sağlamlıq problemləri, özünə inamı aşağı, yaxın münasibətlər qurmaqda çətinlik çəkdiyini göstərir. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində şəxsiyyətin cinsi toxunulmazlığı və azadlığı əleyhinə olan cinayətlər sırasında 5 növ cinayət yer alır. Həmin cinayətləri törədənələrə qarşı 8 ildən 15 ilədək azadlıqdan məhrumetmə cəzası nəzərdə tutulub. Ancaq bəzi ekspertlər belə cinayət hadisələrini törədənələrə qarşı cəzanın daha da sərtləşdirilməsini təklif edirlər. Cəmiyyətdə bu cür insanlara qarşı birmənalı olaraq, nifrət hisslərini daha da sərtləşdirmək və insanları bu əməldən çəkəndirmək məqsədilə zorlama törədən cinayətkarların cəza müddətinin 20 ilə qədər uzadılması təklif edilir.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРЕСТУПЛЕНИЙ, СОВЕРШАЕМЫХ ПРОТИВ ПОЛОВОЙ НЕПРИКОСНОВЕННОСТИ

Айшегуль Кескин

АННОТАЦИЯ

Статистический показатель преступлений против половой неприкосновенности, а также рост напряженности, тревоги и страха в обществе показывают актуальность изучения проблемы, как в юридических, так и в психологических научных исследованиях.

Исследования показывают, что люди, подвергающиеся насилию, чаще страдают депрессией; показывает, что женщины чаще подвергаются домашнему насилию, изнасилованию, сексуальным проблемам, проблемам с психическим здоровьем, низкой уверенности в себе и трудностям в установлении интимных отношений. В Уголовном Кодексе Азербайджанской Республики среди преступлений против половой неприкосновенности и свободы личности выделяются 5 видов преступлений. Лица, совершившие эти преступления, приговариваются к лишению свободы на срок от 8 до 15 лет. Однако некоторые эксперты полагают, что наказание виновным в подобных преступлениях должно быть ужесточено. Предлагается продлить срок наказания насильникам до 20 лет, чтобы усилить ненависть к таким людям в обществе и удержать людей от этого деяния.

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF CRIMES COMMITTED AGAINST SEXUAL INTEGRITY

Ayshegul Keskin

SUMMARY

The statistical indicator of crimes committed against sexual integrity, as well as the increase in tension, anxiety, and fear in society, shows the urgency of studying the problem, both in legal and psychological scientific research.

Research shows that individuals who experience violence are more likely to experience depression; shows that women are more likely to experience domestic violence, rape, sexual problems, mental health problems, low self-confidence, and difficulty in establishing intimate relationships. The Criminal Code of the Republic of Azerbaijan includes 5 types of crimes among the crimes against the sexual integrity and freedom of the person. Those who commit these crimes are sentenced to 8 to 15 years of imprisonment. However, some experts suggest that the punishment for the perpetrators of such crimes should be tougher. It is proposed to extend the punishment period of rapists up to 20 years in order to strengthen the feelings of hatred against such people in the society and to deter people from this act.

В ЧЕМ ЗАКЛЮЧАЕТСЯ МОТИВАЦИЯ ИГРОКОВ В КОМПЬЮТЕРНЫЕ ИГРЫ, И КАК НА ЭТО ВЛИЯЕТ ГЕЙМПЛЕЙ ИГРЫ

*доц., д.ф.н.п. Маммедли Ирана Магоммед гызы
Багиров Гусейн Урфан оглу
магистр II курса БГУ*

Ключевые слова: геймплей, геймер мотивация, игрок, компьютерные игры

Açar sözlər: geympley, geyster, motivasiya, oyunçu, kompyuter oyunları

Key words: gameplay, gamer motivation, player, computer games

Гейминг (англ. gaming) – широкое понятие, которое описывает занятие, увлечение играми (компьютерными, настольными, азартными и т. п.). Но чаще всего термином гейминг обозначают увлечение компьютерными, консольными и мобильными играми, а геймерами называют постоянных игроков в компьютерные, консольные и мобильные игры.

Основные причины, по которым люди играют в компьютерные игры, выделяют удовлетворение потребности в получении информации и тренировке мышления в процессе решения игровых миссий и задач, а также удовлетворение социально обусловленных потребностей. Эти мотивы оказывают сильное влияние на выбор компьютерной игры определенного жанра, стиля, геймплея и определенной тематики подростками и взрослыми людьми.

Геймплей (англ. gameplay) в свою очередь – это понятие, обозначающий процесс, протекающий в самой игре, будто добыча ресурсов, интерактивность игры, сюжет, графика, диалоги, квесты (задания), развитие персонажа и погружение самого игрока в игровой процесс.

Геймеры в свою очередь при поиске и выборе игры ориентируются на то насколько разнообразен и увлекателен игровой процесс, какие аспекты игры могут дать им тот геймплей, который даст им удовольствие, эстетическое, пугающее или же мыслительное. Существует большое количество видов геймплея: исследование и познание окружающего мира, непосредственное влияние игрока на этот мир; гринд, то есть постоянная добыча ресурсов для продолжения дальнейшего успешного прохождения игры; соревнование между игроками, которое чаще всего присутствует в многопользовательских играх; уровень сложности игры и т.д. чем разнообразней игра и чем больше в ней объединено геймплейных особенностей перечисленных выше, тем интереснее погружение игрока в игровой процесс.

Мотивация игроков в компьютерные игры имеет большой охват, а также большое количество факторов. У каждого игрока есть своя собственная мотивация, которая создает у них потребность в занятии компьютерными играми. Поскольку у разных людей на первом плане оказываются разные потребности, люди выбирают разные игры по жанру, сюжету, стилю. Это объясняет то многообразие жанров и тематик игр, которое сейчас есть в игровой индустрии и пользуется популярностью среди игроков.

Проводилось большое количество исследований для создания универсальной мотивационной модели и самой успешной из них оказалась факторная мотивационная модель Ника Ий. Он выделил шесть игровых мотивов, которые входят в его модель: 1. Действие. 2. Взаимодействие. 3. Мастерство. 4. Достижение. 5. Погружение. 6. Созидание. В свою очередь каждый из данных факторов делится на

два субфактора. Действие включает в себя разрушение и возбуждение; взаимодействие включает в себя соревнование и объединение; мастерство включает в себя вызов и стратегию; достижение включает в себя завершение и силу; погружение включает в себя фантазию и сюжет; креативность включает в себя дизайн и исследование.

Раскроем каждый из шести игровых мотивов:

1. Действие представляет с собой мотив, который позволяет игроку воздействовать на окружающий его мир, то есть разрушать или же наоборот создавать объекты и предметы, всячески воздействовать и смешивать их.

2. Взаимодействие – это один из самых распространенных мотивов и чаще всего встречается у людей, которые играют многопользовательские, онлайн игры. Главный мотив заключается в том, чтобы объединяться с игроками ради общей цели, и для более быстрого развития. Объединение также может происходить против другой группы игроков. Игроки могут вовсе и не объединяться, а взаимодействовать по одиночке, с другими или против других игроков. Это также имеет соревновательный характер, кто быстрее достигнет наивысшего уровня или же получит какой-либо редкий предмет.

3. Мастерство чаще всего присуще игрокам, любящим сложность в играх, для них это способ достижения высот через преодоление трудностей, создание стратегии действия, планирование своих действий на несколько ходов вперед, скорость реакции и распределение внушительного количества внимания на обширные рамки игрового процесса. Учет всех тонкостей и сложностей игры, а также намеренное усложнение игрового процесса.

4. Достижение тоже одно из популярных мотивов игроков. В играх, в которых присутствуют внутриигровые достижения, к примеру достижение определенного уровня, получение легендарных предметов, внешних украшений для персонажа, улучшение боевых качеств персонажа, победа над самым сложным боссом (главарем), прохождение игры за самое короткое время (спидран), всё это одни из главных мотивов игроков, которыми они могут похвастаться как внутри игры в виде информации в их профиле, так и в реальной жизни, среди одноклассников, одноклассников или же коллег по работе.

5. Погружение, этот мотив чаще всего встречается у людей, любящих более размеренный, успокаивающий игровой процесс. Чаще всего таким людям нравится исследование игрового мира, нахождение внутриигровых секретов, уделение большого внимания сюжету, а также уделение немаловажной роли к графике игры, насколько детально и качественно она была проработана.

6. Созидание – это мотив присущий людям, которых увлекает игровой процесс, представляющий с собой стратегии (военные, градостроительные, пошаговые, политические, экономические и т.д.). Стратегии в свою очередь делятся на RTS (Real Time Strategy), стратегии в реальном времени и step-by-step strategy, то есть пошаговые стратегии. Также встречаются игры, объединяющие два этих игровых процесса.

Для разных подростков и взрослых людей значение этих факторов неодинаково. Как правило, у каждого заядлого игрока есть один или несколько «главных» аспектов удовольствия, которые и определяют жанры и типы предпочитаемых им игр.

Но притягательность игры обеспечивается не только вышеперечисленными аспектами удовольствия. Существует множество похожих игр, предоставляющих, казалось бы, одни и

те же аспекты удовольствия и привлекательные для одних и тех же групп людей. При этом одни из них имеют огромный успех, люди играют в них днями и неделями, а другие откладываются на полку после первых нескольких часов игры. Определяющим является качество «gameplay», самого игрового процесса, который обеспечивает игра.

ЛИТЕРАТУРА

1. Войскунский А.Е. Групповая игровая деятельность в Интернете // Психологический журнал. 1999. Т. 20. № 1. С. 126–132.
2. Войскунский А.Е. Психология и Интернет. М.: Акрополь, 2010
3. Аветисова А.А. Психологические особенности игроков в компьютерные игры // Психология. Журнал Высшей Школы Экономики. 2011. Т. 8, № 4. С. 35–58.
4. Ван Ш.Л., Войскунский А.Е., Митина О.В., Карпухина А.И. Связь опыта потока с психологической зависимостью от компьютерных игр
5. Бурлаков 77. В. Homo Gamer: Психология компьютерных игр. М., 2000.

В ЧЕМ ЗАКЛЮЧАЕТСЯ МОТИВАЦИЯ ИГРОКОВ В КОМПЬЮТЕРНЫЕ ИГРЫ, И КАК НА ЭТО ВЛИЯЕТ ГЕЙМПЛЕЙ ИГРЫ

Маммедли Ирана, Багиров Гусейн

АННОТАЦИЯ

Тема данной статьи заключается в том, какая мотивация людей привлекает их играть в компьютерные игры. Раскрытие понятия геймер. Причины того, почему люди играют в компьютерные игры. Как люди становятся геймерами. Виды игровой мотивации. Классификация игровых процессов. Как игровой опыт влияет на втягивание геймера в игровой процесс.

KOMPYUTER OYUNLARINDA OYUNCULARIN MOTIVASIYA NƏDİR VƏ OYUNUN QEYMPLEYİ BUNA NECƏ TƏSİR EDİR?

Məmmədli İrana, Bağirov Hüseyn

XÜLASƏ

Bu məqalənin mövzusu insanları kompüter oyunları oynamağa hansı motivasiya cəlb edir. Geymer anlayışının açıqlanması. İnsanların kompüter oyunları oynamasının səbəbləri. İnsanlar necə geymer olurlar. Oyun motivasiyasının növləri. Oyun proseslərinin təsnifatı. Oyun təcrübəsi oyunçunun oyun prosesində iştirakına necə təsir edir.

WHAT IS THE MOTIVATION OF PLAYERS IN COMPUTER GAMES, AND HOW THE GAMEPLAY AFFECTS IT

Mammadli İrana, Bagirov Huseyn

SUMMARY

The topic of this article is what motivates people to play computer games. Disclosure of the concept of gamer. The reasons why people play computer games. How people become gamers. Types of game motivation. Classification of game processes. How the gaming experience affects the involvement of the gamer in the gameplay.

MƏKTƏBYAŞLI UŞAQLARIN VİRTUAL ASILILIĞININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI

Babayeva Firəngiz Süleyman qızı
OYU-nun magistrantı
babayeva.firangiz@bk.ru

Açar sözlər: Virtual asılılıq, psixoloji fəaliyyət, psixoloji profilaktika

Ключевые слова: Виртуальная зависимость, психологическая активность, психологическое профилирование

Keywords: Virtual addiction, psychological activity, psychological prevention

Tez-tez internet və ya texnologiya asılılığı olaraq adlandırılan virtual asılılıq, uşaqlar da daxil olmaqla fərdlərin rəqəmsal texnologiyalardan və onlayn fəaliyyətlərdən istifadə ilə bağlı həddindən artıq və kompulsiv davranışlar inkişaf etdirdiyi bir fenomendir. Bu cür asılılıq oyun asılılığı, sosial media asılılığı və ya ümumi internet asılılığı kimi müxtəlif formalarda özünü göstərir.

21-ci əsrin uşaqları texnologiyanın həvəskar istifadəçiləridir - keçmiş nəsillərdən daha çox istifadə müşahidə olunur. Bunu belə izah etmək olar ki, texnologiyaların istifadəsinin genişlənməsi 21-ci əsrin ilk on illiyinə təsadüf edir. İstifadədəki bu artım texnologiyadan istifadənin nəticələrinə və bunun uşaqların beyinlərinə, onların sosial-emosional, idrak və fiziki inkişafına necə təsir etdiyinə böyük diqqət yetirməyə səbəb olmuşdur. Bu sahələrdə tədqiqatların çoxu, xüsusən də idraki qabiliyyətlərə əsaslanan tədqiqatlar hələ başlanğıc mərhələsindədir. Texnologiyanın mənfi nəticələrə səbəb olub-olmadığı bəlli deyil və kiçik təsir ölçüləri uşaqlar üçün real həyat nəticələrinə dair suallar doğurur. Bu problemlərə baxmayaraq, müxtəlif ölkələrdəki qanunverici hakimiyyət uşaqlarda texnologiyadan istifadəyə dair təlimatlar müəyyən etmişlər ki, bunlar çox vaxt məhdudiyyətlərə yönəlmişdir.

Müasir nəslin uşaqlarının tərbiyəsi texnologiyanın son nailiyyətləri səbəbindən özünəməxsus çətinliklərlə qarşılaşır. Texnologiyanın bizim həyatımızda, eləcə də uşaqlarımızın həyatında olduğunu inkar etmək mümkün deyildir. Texnologiya bu və ya digər şəkildə demək olar ki, hər evdə var: amerikalıların təxminən 96%-nin televizoru var və 3-18 yaşlı uşaqların 94%-nin kompüter və ya smartfon vasitəsilə internetə çıxışı var. Common Sense Media-nın 2019-cu ildə apardığı milli sorğuya görə, uşaqların 53%-i çevrilən zaman smartfona sahib olmuşdur. Lakin diqqət etməli olduğumuz digər bir hal təhsil sisteminin və ümumilikdə digər sistemlərdə texnoloji asılılıq bilərəkdən və ya bilməyərək istifadəni məcbur edir. Buna görə də, valideynlər övladlarının texnologiyadan necə istifadə etdiklərini və həm müsbət, həm də mənfi potensial təsirləri nəzərə almaları vacibdir.

COVID-19 epidemiyasını idarə etmək üçün məcburi fiziki məsafə və karantin prosedurlarından istifadə edilmişdir. Mövcud vəziyyəti qorumaqla bu tələbi yerinə yetirmək üçün insan davranışının müxtəlif formaları (alış-veriş, öyrənmək, işləmək, görüşmək və əylənmək kimi) oflayn rejimdən onlayn rejimə keçmişdir. Bu səbəblə uşaqlarda da texnologiyalardan asılılıq yaranmışdır. Bu, yeni rəqəmsal texnologiyaların geniş əhali arasında sürətlə yayılmasına gətirib çıxardı, eyni zamanda bu texnologiyalara çıxışı olan şəxslərlə olmayanlar arasında mənfi nəticələri genişləndirdi [11].

Virtual asılılıq uşaqların inkişaf edən sosial bacarıqlarına, münasibətlərinə, sağlamlığına və ümumi diqqəti toplamaq qabiliyyətinə mənfi təsir göstərə bilər.

- **Sosial bacarıqlar:** Texnologiyadan istifadənin artması ilə uşaqlar sosial bacarıqlarını lazımi səviyyədə inkişaf etdirməyə bilər. Bu, daha çox uşağın sosial yöndəmsiz, qapalı, utancaq və ya sosial vəziyyətlərdən qorxmasına səbəb ola bilər. Uşaqlar digər uşaqlar və ya böyüklərlə necə ünsiyyət quracağını bilmirlər. Sosial bacarıqların inkişafı təcrübə tələb edir və texnologiya tez-tez yolda olarsa, uşaqlar üçün bu bacarıqları inkişaf etdirmək üçün daha az imkanlar var.

- **Münasibətlər:** Uşaqlar tək olmağa alışa bilər və internetdən kənarda valideynləri və ya hətta dostları ilə ünsiyyət qurmaq istəyini itirə bilərlər. Çox vaxt onların cihazlarının virtual reallığı fiziki realıqdan daha cəlbedici və əyləncəlidir.

- **Sağlamlıq problemləri:** Texnologiya uşağın inkişaf edən beyninə və problem həll etmə bacarıqlarına potensial təsir göstərə bilər. Məsələn, uşaq problem üzərində işləmək və həll yolu tapmaq üçün beyin əlaqələrindən istifadə etmək əvəzinə, onların problemlərini həll etmək üçün bir cihaza etibar edə bilər. Uşaqlar yatmadan əvvəl cihazlarından istifadə edərlərsə, bu, yuxu keyfiyyətinin aşağı düşməsinə, onların ümumi rifahına və immunitet sisteminə təsir göstərir.

- **Diqqət toplamaq bacarığı:** Cihazlardan istifadə etməklə çox vaxt sərf edən uşaqlar, onlara diqqət yetirmək üçün texnologiyadan asılı olduqları üçün diqqət müddəti və diqqəti cəmləmə qabiliyyəti azaldır.

- **İnternetdə mövcud olan bu qədər çox məlumatla valideynlər üçün uşaqlarının nəyə, o cümlədən qeyri-adekvat məzmunu və ya yad adamlarla qarşılıqlı əlaqəyə məruz qaldığına nəzarət etmək çətindir.**

Müsbət təsirlər

Texnologiyanın bizim və uşaqlarımızın həyatına müsbət təsir göstərməsinin bir çox yolu da var – hamısı texnologiyanın necə istifadə olunmasından asılıdır.

- **Texnologiya təşkilat və planlaşdırma üçün faydalı ola bilər.** Məsələn, ailələr bir-birlərinin cədvəllərindən xəbərdar olmağı asanlaşdırmaq üçün onlayn təqvim cədvəlindən istifadə edə bilərlər. Qrup mətn mesajlaşması da ünsiyyəti asanlaşdırmaq üçün əlverişlidir. Nəhayət, texnologiya müxtəlif proqramlarla büdcə tərtibini də asanlaşdırır ki, bu da valideynlərə uşaqlara pulun idarə olunmasını öyrətməyə kömək edir.

- **Tədqiqat və tənqidi təfəkkür:** İnternet uşaqlara müxtəlif mövzuları öyrənməyə kömək etmək üçün çoxlu məlumat və resurslara çıxış təmin edir. Bu, məktəb layihələri və ya maraq sahələrini araşdırmaq üçün faydalıdır. Bu, həm də uşaqlara etibarlı mənbələr tapmaq üçün məlumatları analiz etməyə öyrətməklə bacarıqlarını inkişaf etdirə bilər.

- **Texnologiya uşaqlara yaxın yaşamayan ailə üzvləri və ya dostları ilə əlaqə saxlamağa imkan verməklə əlaqəni gücləndirə bilər.** Həmçinin, uşaqlar onlayn oyun oynayarkən öz yaş qruplarında olan başqaları ilə ünsiyyət qura və komanda şəklində oynamağı öyrəne bilərlər.

- **Özünü ifadə etmək:** Uşaqlar öz fikirlərini onlayn paylaşmağı öyrəne bilərlər ki, bu da özünə inam yarada biləcək güclü vasitədir. Onlar başqaları ilə əlaqə qurmağı və başqa baxış və ya perspektivlərə dəyişməyə məruz qalaraq öz düşüncə tərzlərini inkişaf etdirir.

- **Yaradıcılıq və maraqların araşdırılması:** Bir çox cəhətdən texnologiya bütün müxtəlif yaşlar üçün müxtəlif proqramlar vasitəsilə yaradıcılığı və yeni bacarıqlar öyrənməyi təşviq edir. Uşaqlar maraq göstərdikləri müxtəlif sahələri, məsələn, musiqi bacarıqlarını inkişaf etdirməyə, yaradıcı yazı və ya müxtəlif mövzularla bağlı başlanğıc proqramları araşdırı bilərlər [1].

Video oyunları oynayan uşaqlar bir çox müxtəlif sahələrdə narahatlıq doğurdu; Siyasətçilər, valideynlər və media uşaqların oyunlarla qarşılıqlı əlaqəsi və onların “asılılıq” meyli ilə bağlı olduqca ardıcıl olaraq narahat olduqlarını bildirirlər. “İnternet Oyun Bozukluğu” (IGD) bu yaxınlarda Psixi Bozuklukların Diaqnostik və Statistik Təlimatının-V

(DSM-V) Əlavəsinə və Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının Beynəlxalq Təsnifatının 11-ci reviziyasının layihəsində “Oyun pozğunluğu” kimi daxil edilmişdir [7].

Dünyanın demək olar ki, yarısı internetə qoşulub və OECD üzvü olan ölkələrdə demək olar ki, hamı onlayn şəkildə fəaliyyət göstərir. Bu gün uşaqlar və gənclər üçün onlayn olmaq və sosial mediadan istifadə həyatlarının ayrılmaz hissəsinə çevrilib. 2015-ci ildə İƏİT üzvü olan bir ölkədən olan tipik 15 yaşlı uşaq 10 yaşından internetdən istifadə edir və həftənin hər günü dərstdən sonra iki saatdan çox, həftə sonu isə üç saatdan çox vaxt keçirirdi [7]. Rəqəmsal texnologiyaya olan bu etibar valideynlər, müəllimlər, hökumətlər və gənclərin özləri tərəfindən rəqəmsal texnologiyaların və sosial medianın narahatlıq və depressiya hisslərini gücləndirir, yuxu rejimini pozur, kiber zorakılığa və bədən imicini təhrif edir.

Diqqət çatışmazlığı hiperaktivlik pozuqluğu (DEHB) uşaqlıq və yeniyetməlik dövründə ən çox rast gəlinən psixiatrik pozğunluqlardan biridir və yayılma nisbəti 5-7% arasında dəyişir. Üç əsas simptom (diqqətsizlik, hiperaktivlik və dürtüsellik) əlavə olaraq, bu pozğunluq idrakın, emosiyaların tənzimlənməsinin pozulmasının bəzi ikinci dərəcəli simptomları və digər ikincili simptomlarla xarakterizə olunur. Bu ilkin və ikincili simptomlar akademik nailiyyətlərdə, icra funksiyalarında və sosial qarşılıqlı əlaqədə əhəmiyyətli çətinliklər yaradır [3].

Bir neçə ildir ki, gənc uşaqların texnologiya ilə aramsız məşğul olması ilə bağlı bir sıra narahatlıqlar ifadə olunur. Elektron oyuncaqların uşaqların açıq, təxəyyüllü oyunlarla məşğul olmaq qabiliyyətinə təhlükə yaratdığını təklif etdi. Uşaqlıq üçün Alyans texnologiyanın sağlam uşaqlığı təşviq etmədiyini və inkişaf baxımından uyğun olmadığını iddia edərək, erkən uşaqlıq dövründə texnologiyanın roluna oxşar mənfi rəyi təbliğ etdi. Bu yaxınlarda “toksik uşaqlıq” anlayışları ilə bağlı oxşar narahatlıqlar qaldırıldı [8].

Araşdırmaçıların təklif etdiyi sosial-mədəni, koqnitiv və affektiv çatışmazlıqları, məsələn, piylənmə, dil gecikməsi və sosial yadlaşma kimi uşaqların texnologiyadan istifadə etmələri səbəbindən üstünlük təşkil etdiyini təsvir edir. Bununla belə, texnologiyanın bu çatışmazlıqlara səbəb olduğunu və buna görə də oyun və texnologiyanın bir-birinə uyğun gəlmədiyini göstərən tədqiqat sübutları azdır. Uşaqların evdə texnologiyadan istifadəsinə dair araşdırmalarda uşaqların texnoloji avadanlıq və proqram təminatı ilə oyunlarının passiv deyil, təbiətdə aktiv olduğu müəyyən edilmişdir, uşaqlar texnologiyanın istifadəsindən texniki və əməliyyat bacarıqları, dünya haqqında bilik və anlayış və savadlılıq və riyaziyyat kimi mövzularda xüsusi biliklər kimi bir sıra faydalar əldə etmək kimi müəyyən edilmişdir [5, 8].

İnformasiya sivilizasiyasının formalaşması bəşər mədəniyyətinin qloballaşmasına və rəqəmsallaşmasına gətirib çıxarıb və insan sosiallaşmasının kortəbii komponentinin kiber reallıq vasitəsilə üstünlük təşkil etdiyi şərait yaradıb. Bu problem gələcəyin qlobal-virtual mədəniyyətini həyata keçirməli olan, lakin öz insanlığını və real dünyanın sosiallığını itirmədən həyata keçirməli olan orta məktəb şagirdləri üçün xüsusilə aktualdır. Yeniyetmələrin virtual sosial şəbəkələrdən asılılığının sosial-pedaqoji qarşısının alınması tendensiyalarının elmi əsasları orta məktəb şagirdlərinin sosiallığının bütün növlərinin inkişafına təkan vermək üçün müasir şəraitdə həm oflayn, həm də onlayn rejimdə gənclərin sosiallaşmasının sosial və təhsil proqramlarının hazırlanmasının uyğunlaşdırılmasının əsasıdır və insanın yaşaması üçün zəruridir. Goltz, N. (2010).

Rəqəmsal texnologiya sistemləri, xüsusən də Covid-19 pandemiyasının baş verməsi ilə birlikdə virtual öyrənmə prosesi üçün bütün dünyada sürətlə tətbiq olunur. Rəqəmsal ekrana əsaslanan qadretlər hətta formal təhsilə başlamazdan əvvəl mükəmməl interaktiv öyrənmə mühitini təmin etmək üçün inteqrasiya olunub [6].

Vizual media əsrində texnoloji inkişafların kütləvi kommunikasiya sahələrinə əks olunması ilə medianın cəmiyyətdə təsirli güc mərkəzlərindən biri olduğu görünür. Bu

inkişaflarla yanaşı, media rəhbərləri, redaktorlar və köşə yazarları da daxil olmaqla media elitaları da ictimai strukturda mühüm gücə çevrilib. İndi dünyanı mediasız düşünmək mümkün deyil. Texnoloji inkişaflarla birbaşa əlaqəli olan medianın bir ünsiyyət vasitəsi kimi insanların həyatına müxtəlif aspektlərdə təsir etdiyi də görünür. Başqa bir baxımdan, media cəmiyyəti müxtəlif yollarla dəyişir.

Bir çox cəhətdən faydalı bir iş görsə də, insanlığa da mənfi təsir göstərir. Bəzi araşdırmalara görə, insanların təhsil və təlimlə bağlı çatışmazlıqlarının doldurulmasında medianın böyük rol oynadığı görünür. Kütləvi informasiya vasitələri xüsusilə insanların bilik, fikir, münasibət, hiss və davranışlarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Yalnız fərdlərin deyil, cəmiyyətdəki bir çox qurumların, bir sözlə, bütün cəmiyyət və mədəniyyətin medianın təsir dairəsinin həddləri daxilində olduğu başa düşülür.

20-ci əsrin başlanğıcında bəlkə də fırlanan top, halqa oyunu, sıçrayış, hopscotch və ya azmış ovu və ya nağıl hekayəsi əvvəlki kimi qabarıq deyildir. Ancaq görünən odur ki, internet dünyası və hazırlanmış CD, DVX, Xbox, Playstation kimi virtual və sosial oyun materialları və onların oynanıldığı mühitlər uşaqları və böyükləri təsirləndirəcək qədər həyatın bir parçasıdır. Wan və Chiou (2006)-a görə, bu mühitlərdə uşaqların və ya böyüklərin özündən və real həyatdan qaçmaq istəyi, yaşadıkları mühitdən uzaqlaşmaq fikri onları kompüter və virtual aləminə yönəldir. oyunlar. Sosial media oyunları sosial şəbəkədə bir çox insanla ünsiyyət qurmağa və virtual mühitdə bu insanlarla oyun oynamağa imkan verdiyi üçün bir çox insanın kompüter ekranına bağlı olduğu görülür. Sosial və virtual media oyunları insanların ünsiyyət tərzini deyil, həm də istehlak vərdişlərini dəyişir. İnsanların real həyatda reallaşdırma bilmədiyi və lüks sayıla biləcək çoxlu arzuları vardır. Bu səbəblə uşaqların buna virtual media oyunları vasitəsilə nail olmağa çalışırlar. Video oyun istifadəçiləri hər cür ünsiyyət, istehlak və ictimai fəaliyyət ehtiyaclarını sosial media oyunları ilə qarşılamağa çalışırlar. Bu vəziyyət, üz-üzə, bədən dili və təmas vasitəsilə şəxsiyyətlərarası ünsiyyətin qarşısını alır və zəiflədir [9].

Sosial və virtual mühitlərdə video oyunlar insanlar üçün rahatlatıcı kimi qəbul edilsə də, müəyyən bir müddətdən sonra xüsusilə uşaqlarda asılılıq, digər psixoloji sıxıntılar, hətta müxtəlif sağlamlıq problemləri yaradır. Bu aludəçiliyin mənfi tərəflərinə nəzər saldıqda uşaqlarda aqressiv davranışlar, şəxsiyyət pozğunluqları, bəzi emosiyaların itməsi, öyrənmədə çətinliklər, uşaqlarda erkən yetkinlik, hərəkətsizlikdən yaranan sağlamlıq problemləri, sosializm, həyatdan sıxılma, ailə ilə bağlı problemlər görürük. və ətraf mühit, təhsil və təlimdə uğursuzluqların artması, ikitərəfli münasibətlərdə çətinliklər, narahatlıq səviyyəsinin artması, çəki artımı və görmə pozğunluğu kimi bir çox başqa təsirlər müşahidə olunur [2]. Video oyunların insanlara, xüsusən də yeniyetmələrə və uşaqlara böyük təsiri olduğu başa düşülür. İnternet dünyasının və oyun sənayesinin verdiyi imkanlarla video oyunların xüsusilə uşaq dünyasında böhrana və psixoloji xəstəliklərə səbəb olduğu artıq araşdırmalarla sübuta yetirilib. Uşaqlarda baş verən bu psixoloji problemlər onları ilk növbədə kənar həyatdan təcrid edir və onları özünə qapanmış şəxsiyyətə çevirir, asılı vəziyyətə salır.

ƏDƏBİYYAT

1. Cerritos College Human Resources. (2021, August). The Impact of Technology on Children. Retrieved from https://www.cerritos.edu/hr/_includes/docs/August_2021_The_Impact_of_Technology_on_Children_ua.pdf
2. Chiu, S., Lee, J. Z., & Huang, D. H. (2004). Video game addiction in children and teenagers in Taiwan. *Cyberpsychology & Behavior*, 7(5), 571–581.

3. Fang, Y., Han, D., & Luo, H. (2019). A virtual reality application for assessment for attention deficit hyperactivity disorder in school-aged children. *Neuropsychiatric Disease and Treatment*, 15, 1517–1523.
4. Goltz, N. (2010). 'ESRB Warning: Use of Virtual Worlds by Children May Result in Addiction and Blurring of Borders'—The Advisable Regulations in Light of Foreseeable Damages. *University of Pittsburgh Journal of Technology Law & Policy*, 11(2).
5. Marsh, J., Brooks, G., Hughes, J., Ritchie, L., & Roberts, S. (2005). *Digital Beginnings: Young Children's Use of Popular Culture, Media and New Technologies*. Sheffield: University of Sheffield.
6. Nalçaoğlu, H. (2003). "Medya ve toplum ilişkisini anlamak üzere bir çerçeve." *Medya ve toplum*. In S. Alankuş (Ed.), *Istanbul: İPS İletişim Vakfı Yayınları*, 43–57.
7. Organisation for Economic Cooperation and Development (2019). *The Impact of Technology on Children*. Retrieved from <https://one.oecd.org/document/EDU/WKP%282019%293/En/pdf>
8. Plowman, L., McPake, J., & Stephen, C. (2008). Just picking it up? Young children learning with technology at home. *Cambridge Journal of Education*, 38(3), 303–319.
9. Sucu, İ. (2012). Sosyal medya oyunlarında gerçeklik olgusunun yön değiştirmesi: Smeet Oyunu Örneği. *e-gifder*, 3, 55–88.
10. Tüzel, S. (2012). İlköğretim ikinci kademe Türkçe derslerinde medya okuryazarlığı eğitimi: Bir eylem araştırması. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale.
11. Vargo, D., Zhu, L., Benwell, B., & Yan, Z. (2021). Digital technology use during COVID-19 pandemic: A rapid review. *Human Behavior and Emerging Technologies*, 3(1), 13–24.

MƏKTƏBYAŞLI UŞAQLARIN VİRTUAL ASILILIĞININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI

Babayeva Firəngiz

XÜLASƏ

Araşdırmamız məktəb yaşlı uşaqlarda virtual asılılığın psixoloji qarşısının alınmasına həsr olunmaqdadır. Belə ki, rəqəmsal asılılıqdan qurtulmaq, valideynlərin cəlb edilməsi, İnternetsiz fəaliyyətlərin təşviq edilməsi və erkən müdaxilə tədbirlərinin tətbiqi daxildir. Dəstəkləyici mühitin yaradılması və monitoring alətlərinin tətbiqi ilə pedaqoqlar və tərbiyəçilər rəqəmsal əsrdə uşaqlar üçün balanslı və sağlam məkan yaratmağı, həddindən artıq onlayn əlaqənin potensial mənfi təsirlərini azaltmağı hədəfləyirlər.

ОСОБЕННОСТИ И УСТРАНЕНИЕ ВИРТУАЛЬНОЙ РЕАЛЬНОСТИ ДЕТЕЙ ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Бабаева Фирангиз

АННОТАЦИЯ

Наше исследование посвящено психологической профилактике виртуальной зависимости у детей школьного возраста. Это и избавление от цифровой зависимости, и привлечение родителей, и поощрение интернет-активности, и

реализация мер раннего вмешательства. Создавая благоприятную среду и внедряя инструменты мониторинга, педагоги и воспитатели стремятся создать сбалансированное и здоровое пространство для детей в цифровую эпоху, снижая потенциальные негативные последствия общения через Интернет.

FEATURES OF VIRTUAL ADDICTION OF SCHOOL-AGED CHILDREN AND WAYS TO ELIMINATE IT

Babayeva Firəngiz

SUMMARY

Our research is dedicated to the psychological acquisition of virtual addiction in older children. So, it includes getting rid of digital addiction, engaging the use, implementation of offline activities and prevention. By creating a supportive environment and implementing monitoring tools, educators and educators aim to create a balanced and healthy space for children in the digital age, reducing the potential energy effects of excess online communication.

KADR RESURSLARINDA GENDER BƏRABƏRLİYİNİN QORUNMASI

Dosent Əliyeva Səxavət Nəsrəddin qızı
BDU-nun Psixologiya kafedrasının
Hacıyeva İlham Dilxos qızı
BDU-nun Psixologiya kafedrasının müəllimi
ilahe.haciyeva92@mail.ru

Açar sözlər: gender bərabərliyi, kadr resursları, kadr siyasəti.

Ключевые слова: гендерное равенство, кадровые ресурсы, кадровая политика.

Keywords: gender equality, personnel resources, personnel policy.

“Gender - insanın cinsi qadın və kişi arasındakı psixoloji və sosial fərqlərin başlıca səbəbi və əsası hesab olunur”. Dünyada qadın və kişilərin sosial xarakteristikalarının nəzərəçarpan müxtəlifliyi və bioloji xarakteristikalarının oxşarlığı belə nəticə çıxarmağa imkan verir ki, bioloji cins insanların sosial rollarının fərqlərinin izahı ola bilməz. Beləliklə, gender anlayışı meydana çıxarıldı. Gender anlayışı bioloji cinsindən asılı olaraq, insanlara cəmiyyət tərəfindən təlqin edilən sosial və mədəni normaların məcmusunu ifadə edir.

Gender konsepsiyası qadını fizioloji xüsusiyyətlərə görə müəyyən olunan bioloji varlıq və “təbii” xüsusiyyətlərə malik olan bir şəxs kimi deyil, xüsusi statusu, sosial marağı və tələbatı olan bir insan kimi nəzərdən keçirir. Müasir nəzəri fikir “cins” və “gender” anlayışlarını fərqləndirir. Bioloji baxımdan cins doğum anından etibarən məlumdur, burada seçmək imkanı yoxdur. Eyni zamanda, insanın müəyyən genderə mənsubluğu hissi bütün həyatı boyu tərbiyə olunur, bu zaman fərd onu qadın və ya kişi kimi səciyyələndirəcək davranış normativlərini mənimsəyir.

Cinsi bərabərlik kimi tanınan gender bərabərliyi iqtisadi iştirak və qərarqəbuletmə də daxil olmaqla, cinsindən asılı olmayaraq resurs və imkanlardan istifadə etməkdə bərabərlik anlamına gəlir. Bu, cinsindən asılı olmayaraq fərqli davranışların, istəklərin və ehtiyacların bərabər qiymətləndirilməsi deməkdir. Eyni zamanda o, kişi və qadınlar, qız və oğlanlar arasında məhdudiyyətlər olmadan onların şəxsi qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək və seçim etmək azadlığıdır. Bu, kişi və qadınların eyni olması demək deyildir. Gender bərabərliyi qadın və kişilərin ehtiyaclarına uyğun olaraq ədalətliyi nəzərdə tutur. Burada yalnız hüquqlar, faydalar, öhdəliklər və imkanlar baxımından ekvivalent hesab edilən bərabərlik nəzərdə tutulur.

Gender bərabərsizliyi ilə əlaqədar olaraq, qadınlar və qızlar hal-hazırda kişilər və oğlanların təmin edildiyi hüquq, imkan və çıxışlardan faydalana bilmirlər. Buna görə də qadınların integrasiyası, dəstəklənməsi və səlahiyyətləndirilməsini prioritetləşdirən siyasətlər gender bərabərliyini təmin etmə yolunda lazımi bir başlanğıcdır.

Gender bərabərliyi Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 1948-ci ildən etibarən İnsan Hüquqları Bəyannaməsində göstərilən əsas hüquqlardandır və dayanıqlı inkişaf və artıma nail olmaq üçün ilkin şərtlərdən biridir. Bundan əlavə, BMTnin 2015-ci ilin sentyabr ayında keçirilən tarixi sammitində dünya liderləri tərəfindən qəbul edilmiş “2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik” də əks olunan Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin 5-cisi məhz “Gender bərabərliyinə nail olmaq, bütün qız və qadınları səlahiyyətləndirmək”-dir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının fəaliyyəti çərçivəsində dünya dövlətləri gender bərabərliyini və qadın hüquqlarını təmin edən beynəlxalq konvensiyalara qoşulmuşdur. Bu sırada “Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında”

Konvensiya (1995-ci il), IV Ümumdünya Qadınlar Konfransında qəbul edilmiş Pekin Bəyannaməsi və Fəaliyyət Platforması (1995-ci il) və Minilliyin Bəyannaməsi (2000-ci il) xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. BMT-nin dəstəyi ilə dövlətlər öz milli qanunvericiliyində münasib dəyişikliklər etmiş və gender sahəsində irimiqyaslı proqramlar həyata keçirmişlər.

Avropa Şurasının Gender Bərabərliyi Strategiyasının 4 (2018-2023) ümumi hədəfi Avropa Şurasının üzv dövlətlərində gender bərabərliyinin səmərəli şəkildə həyata keçirilməsinə nail olmaqdan və qadın və kişilərin imkanlarını genişləndirməkdən ibarətdir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin 6 mart 2000-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasında dövlət qadın siyasətinin həyata keçirilməsi haqqında” Fərmanına əsasən qadınların kişilərlə hüquq bərabərliyini, xüsusilə onların dövlət idarəçiliyi sistemində lazımi səviyyədə təmsil olunmasını əməli surətdə təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının bütün dövlət qurumlarında fəaliyyət növü nəzərə alınmaqla qadınların rəhbərlik səviyyəsində kişilərlə bərabər təmsil olunmasının təmin edilməsi qərara alınmışdır.

Dövlət qulluğunda gender bərabərliyinin təmin edilməsi və dövlət qadın siyasətinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə dövlət orqanlarında gender bərabərliyi üzrə əlaqələndiricilər təyin edilmişdir. Eyni zamanda, milli qanunvericilikdə qadınların bütün sahələrdə və xüsusilə də dövlət qulluğunda təmsilçiliyinin artırılması məqsədilə yeni qanunlar qəbul edilmişdir. 2006-cı ildə “Gender (kişi və qadınların) bərabərliyinin təminatları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir. Qanunun 7-ci maddəsinə əsasən işəgötürən əmək fəaliyyətində kişi və qadınların bərabərliyini təmin etməlidir. İşəgötürənin işə qəbul, işdə irəli çəkilmək, peşə hazırlığı keçdiyi və əlavə təhsil aldığı zaman, işin keyfiyyətini qiymətləndirərkən, işdən azad edərkən cinsindən asılı olmayaraq, işçilərə eyni yanaşmaq və bərabər imkanlar yaratmaq, cinsindən asılı olmayaraq, eyni işlə məşğul olan işçilərə eyni iş şəraitini yaratmaq vəzifələri var.

Dövlət qulluğunda qadınların sayını artırmaq və qərarvermə vəzifələrində kişilərlə bərabər təmsil olunmalarını təmin etmək gender bərabərliyinin bərqərar olunması üçün zəruri şərtədir. Gender sahəsində xüsusi tədbirlərə ehtiyac var, bu da, ilk növbədə, qanunvericilikdə öz əksini tapmalı və qanunvericilikdə bu sahəyə aid olan terminlərin düzgün şərhə verilməlidir. Gender əsaslı zorakılığın tərifi və qadağan olunması kimi məsələnin milli qanunvericilikdə əhatə edilməsi məqsədyönlü hesab oluna bilər.

“Gender (kişi və qadınların) bərabərliyinin təminatları haqqında” Qanunun 4-cü maddəsi seksual qısnamayı qadağan edir. Qanun cinsi mənsəbiyyətə görə ayrı-seçkiliyin və seksual qısnamanın qarşısını almaq üçün lazımi tədbirlər görməyi işəgötürənin vəzifəsi hesab edir (Maddə 7.2.5) və seksual qısnamaya görə işəgötürəndən və ya onun rəhbərindən şikayət etmiş işçilərin işəgötürən və ya rəhbər tərəfindən hər hansı təzyiq və təqibə məruz qalmasının yolverilməzliyini (Maddə 11) aydın şəkildə təsbit edir. Hüquqi əsasların mövcudluğuna baxmayaraq, qısnamadan azad iş mühitinin bir siyasət olaraq iş yerində təmin edilməsi və bunun işçilərlə necə və hansı şəkildə kommunikasiya edilməsi prosedur olaraq aydın deyil. Bunun bir siyasət olaraq formalaşdırılması və bütün heyətə açıqlanması əmək prosesinin təşkilinə məsul olan şəxslərin öhdəliyidir.

İş yerində qısnama istənilən təşkilatda istənilən vəzifəni tutan şəxs tərəfindən törədilə bilər və müvafiq olaraq istənilən şəxs vəzifəsindən asılı olmayaraq iş yerində qısnamaya məruz qala bilər. İş yerində qısnama açıq və ya qapalı, məqsədli və ya istənilmədən baş verən bir sıra davranışları ehtiva edir və bunlar şifahi, yazılı, hətta fiziki baş verir. Bu davranışlar aqressiv və kobud ola bilər, məsələn; qışqırmaq, fiziki qarşıdurma və ya davamlı baş verən, səbəbsiz və qeyri-adekvat davranışlar. Bu kimi davranışlar həm də

psixoloji zərər yetirir. Hər bir məntiqli insan bu kimi davranışları təhqiredici, alçaldıcı və hədələyici hesab edir.

Dövlət İmtahan Mərkəzinin 2020-ci il üzrə təhlillərində aşağıdakı göstəricilər qeyd edilmişdir. Belə ki, dövlət orqanlarında mövcud olan dövlət qulluğu vəzifələrinin, ümumilikdə 25788-i tutulmuşdur. 25788 ştatın 77%-ni (19756) inzibati vəzifələr, 23%-ni (6032) yardımçı vəzifələr təşkil edir. İnzibati və yardımçı vəzifələr üzrə gender təhlilinə diqqət etsək məlum olur ki, ümumilikdə 19756 inzibati vəzifənin 14766-ı (75%) kişilər, 4990-ı (25%) qadınlar, 6032 yardımçı vəzifənin 2652-i (44 %) kişilər, 3380-i (56%) qadınlar tərəfindən tutulmuşdur. Qeyd edilən göstəricilər təhlil edilərkən, dövlət qulluğunda iştirak baxımından kişilərə nisbətə qadınların sayının kəskin az olması və gender balansının pozulduğu aşkarlanır.

Gender balansının qorunması qərarqəbuletmə prosesinin bütün mərhələlərində az təmsil olunan cinsi irəli çəkməklə, tarazlığın əldə olunduğu qrupların effektivliyini artırmaqla yanaşı, onu qorumaq üçün tədbirlər görməyi də əhatə edir. Əlavə peşə təhsilində, dövlət qulluqçularının peşəkarlığının artırılmasında gender balansının qorunması zəruridir. Hər bir dövlət qulluqçusunun bu imkandan yararlanmasına haqqı var və hər iki cinsin nümayəndəsi üçün bu imkanlardan istifadə etmək üçün bərabər şəraitin yaradılması dövlət qurumunun öhdəsindədir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Gender (kişi və qadınların) bərabərliyinin təminatları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı şəhəri, 10 oktyabr 2006-cı il, № 150-IIIQ
2. “Gender (kişi və qadınların) bərabərliyinin təminatları haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiqi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Prezidentinin bəzi fərmanlarına əlavələr və dəyişiklik edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 16 avqust 2007-ci il, № 620 (<http://www.e-qanun.az/framework/13718>)
3. “Dövlət qulluğu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 29 dekabr 2000-ci il, № 435. (http://www.e-qanun.gov.az/alpdata/framework/data/4/c_f_4518.htm)
4. Dövlət Qulluğunda gender bərabərliyi üzrə kurikulum, Bakı Dövlət Universiteti, 2021
<http://www.scfwca.gov.az/store/media/D%C3%B6v%C9%99t%20Qullu%C4%9Funda%20Gender%20%C3%BCz%C9%99%20kruikulum.pdf>
5. Azərbaycan Respublikasının Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin veb-saytı (<http://www.scfwca.gov.az/>)
6. Azərbaycan Respublikasının Dövlət İmtahan Mərkəzinin veb-saytı (<http://dim.gov.az/>)

KADR RESURSLARINDA GENDER BƏRABƏRLİYİNİN QORUNMASI

Əliyeva Səxavət, Hacıyeva İlham

XÜLASƏ

Müasir dövrümüzdə əmək bazarında, cəmiyyətin demək olar ki, bir çox sahələrində qadın işçilərə rast gəlinir. Təhsil, tibb, iqtisadiyyatın bir sıra sferaları, sənaye, kənd

təsərrüfatı, hüquq mühafizə orqanları fəaliyyəti, hərbi, dövlət idarəçiliyi və digər sahələrdə qadınların çalışması, hətta bir sıra hallarda sayca üstünlük təşkil etməsi qeydə alınır. Lakin məlumdur ki, uzun illər, hətta əsrlər boyu qadınların təmsil olunmasına icazə verilməmiş və müvafiq şərait yaradılmamışdır. Bu kimi halların qadınların psixi sağlamlığında, şəxsiyyətlərarası münasibətlərinin inkişafında özünəməxsus təsiri izlənilmişdir. Qadınların cəmiyyətdə fəallığının artırılması, ənənəvi fəaliyyətlərlə bərabər, qeyri-ənənəvi sahələrdə də iştirakının genişləndirilməsi istiqamətində atılan mühüm addımlar öz müsbət nəticəsini verməkdədir. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin 2000-ci il martın 6-da imzaladığı “Azərbaycan Respublikasında dövlət qadın siyasətinin həyata keçirilməsi haqqında” Fərman bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlərə daha güclü təkan vermişdir.

Bu gün istər özəl sektor, istərsə də dövlət orqanlarında gender bərabərliyinin təmin edilməsi istiqamətində çox vacib tədbirlər həyata keçirilir. Xüsusilə, 2006-cı ildə qəbul olunmuş “Gender (kişi və qadınların) bərabərliyinin təminatları haqqında” Qanunun bu sahədə ən vacib nailiyyət kimi qiymətləndirildiyini qeyd etmək lazımdır. Qanun qəbul edildikdən sonra dövlət idarəçiliyində gender bərabərliyinə daha da çox diqqət artırılmış, eyni zamanda ailə siyasətinin və sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsində dövlət orqanlarının fəaliyyətinin keyfiyyət əhəmiyyətinin artmasına təsir etmişdir.

Məqalənin əsas hədəfi kadr resurslarının seçilməsi, kompleksləşdirilməsində qadınların gender bərabərliyinin qorunması, eləcə də pozulması hallarının təhlili, bu məqamların onların psixi sağlamlığında təsirinin öyrənilməsidir.

Materialın hazırlanması zamanı yerli və beynəlxalq qanunvericilik sənədləri, eləcə də bu istiqamətdə aparılmış tədqiqatları əks etdirən məqalələr araşdırılmışdır.

ЗАЩИТА ГЕНДЕРНОГО РАВЕНСТВА В СФЕРЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКИХ РЕСУРСОВ

Алиева Сахават, Илаха Гаджиева

АННОТАЦИЯ

В наше время на рынке труда работниц можно встретить практически во многих сферах жизни общества. Образование, медицина, ряд сфер экономики, промышленность, сельское хозяйство, правоохранительная деятельность, военное дело, государственное управление и другие сферы женского труда, даже в некоторых случаях зафиксировано их численное превосходство. Однако известно, что на протяжении многих лет, даже столетий представительство женщин не допускалось и не создавались соответствующие условия. Такие случаи оказывают особое влияние на психическое здоровье женщин и развитие их межличностных отношений. Важные шаги, предпринятые в направлении повышения активности женщин в обществе и расширения их участия в нетрадиционных сферах наряду с традиционными видами деятельности, дают свои положительные результаты. Указ «О реализации государственной женской политики в Азербайджанской Республике», подписанный общенациональным лидером Гейдаром Алиевым 6 марта 2000 года, придал более мощный импульс мерам, реализуемым в этом направлении.

Сегодня принимаются очень важные меры по обеспечению гендерного равенства как в частном секторе, так и в государственных органах. В частности, следует отметить, что важнейшим достижением в этой области считается принятый в 2006

году Закон «О гарантиях гендерного (мужчин и женщин) равенства». После принятия закона больше внимания стало уделяться гендерному равенству в государственном управлении, и в то же время это повлияло на повышение качественной значимости деятельности государственных органов в обеспечении семейной политики и социально-экономического развития.

Основная цель статьи - проанализировать случаи защиты и нарушения гендерного равенства женщин при подборе и интеграции кадровых ресурсов, а также изучить влияние этих моментов на их психическое здоровье.

При подготовке материала были рассмотрены местные и международные законодательные документы, а также статьи, отражающие исследования, проводимые в этом направлении.

PROTECTION OF GENDER EQUALITY IN HUMAN RESOURCES

Aliyeva Saxavat, Ilaha Hajiyeva

SUMMARY

In our modern times, in the labor market, women workers can be found in almost many areas of society. Education, medicine, a number of spheres of economy, industry, agriculture, law enforcement activities, military, state administration and other fields of women's work, even in some cases, it is recorded that they are numerically superior. However, it is known that for many years, even centuries, the representation of women was not allowed and appropriate conditions were not created. Such cases have a special effect on women's mental health and the development of their interpersonal relationships. The important steps taken in the direction of increasing the activity of women in society and expanding their participation in non-traditional fields along with traditional activities are giving their positive results. The Decree "On the Implementation of the State Women's Policy in the Republic of Azerbaijan" signed by National Leader Heydar Aliyev on March 6, 2000 gave a stronger impetus to the measures implemented in this direction.

Today, very important measures are being taken to ensure gender equality in both the private sector and state bodies. In particular, it should be noted that the Law "On Guarantees of Gender (Men and Women) Equality" adopted in 2006 is considered the most important achievement in this field. After the adoption of the law, more attention was paid to gender equality in public administration, and at the same time, it influenced the increase in the qualitative importance of the activities of state bodies in ensuring family policy and socio-economic development.

The main goal of the article is to analyze cases of protection and violations of women's gender equality in the selection and integration of personnel resources, and to study the impact of these points on their mental health.

During the preparation of the material, local and international legislative documents, as well as articles reflecting the research conducted in this direction, were examined.

ÖZÜNÜQIYMƏTLƏNDİRMƏNİN PSIXOLOJİ MAHIYYƏTİ VƏ TƏŞƏKKÜL İSTİQAMƏTLƏRİ

*Məmmədova Günay Rüstəm qızı.
BDU-nun II kurs magistrantı
gunay_mm@icloud.com*

Açar sözlər: özünüqiymətləndirmə, psixoloji mahiyyət, şagirdlər, yoldaş qiymətləndirməsi, təşəkkül istiqamətləri.

Ключевые слова: самооценка, психологическая сущность, ученики, взаимооценивание, направления формирования.

Keywords: self-assessment, psychological essence, pupils, peer assessment, directions of formation.

Cəmiyyətdə insan təkcə bioloji olmaqla yanaşı həm də sosial varlıqdır. Bu baxımdan hər bir insanın sosial münasibətlərə və mühitə tələbatı var. İnsan doğulduğu andan etibarən içində olduğu cəmiyyətin qayda-qanunlarını mənimsəyir. Bir çox hallarda bu qayda-qanunlarla uyğunlaşmaya da bilir. Hər bir şəxs çalışır ki, bu normalara bacardığı qədər uyğunlaşsın. İnsan yaşadığı cəmiyyətin qayda-qanunları ilə öz mənliliyini, hisslərini, düşüncələrini və şəxsiyyətini uyğunlaşdırmağa çalışır və özünə şəxsiyyət kimi qiymət verilməsi üçün çalışır. Şəxsiyyət kimi formalaşmaq üçün istər davranışlarını, istərsə də fikirlərini dövrün tələblərinə uyğun şəkildə formalaşdırmağa çalışır. Lakin insan davranışlarının normalarını biz yalnız cəmiyyətlə məhdudlaşdırma bilmərik. Ailə də insanın cəmiyyətdə nizamlı şəkildə inkişafında vacib faktordur. Belə ki, insanın davranışları hələ uşaq yaşlarından ailəsi tərəfindən normalara uyğun nizamlanır. İnsan davranışları ailə və cəmiyyət normaları ilə nizamlanıqda cəmiyyət tərəfindən müsbət qiymətləndirilir. Məhz özünüqiymətləndirmə də cəmiyyətin bizi necə qiymətləndirməsi ilə, psixoloji təsiri ilə təşəkkül edir.

Özünüqiymətləndirmənin psixoloji mahiyyəti ilk öncə, insanın özünə inanması, öz gücünə, özünə etimad, özünə hörmətdir. Özünə inam insanın öz qabiliyyətlərinə inamıdır. Güclü xarakterin sütunu özünüdərkərkən özünüqiymətləndirmədir. Özümüdə etimad bizə məqsədlərimizi dürüst, açıq və etibarlı idarə etməyimiz, özümüdə qiymətləndirməyimiz üçün doğru yol göstərir. O, bizim uğur və uğursuzluqlarımızın səbəbini izah edir. Bizə kim olduğumuzu daha yaxşı başa düşmə fürsəti yaradır. Özünüdərkətmə vasitəsilə digər insanlardan fərqli olaraq, ən çox nəyə ehtiyacımızın olduğunu müəyyən edə bilərik. Xüsusilə, özünüdərkətmə ilə biz istər xasiyyətimizdə, istər davranışlarımızda çatışmamazlıqları düzəldə bilərik.

Özgüvən psixoloji həyatın əsas elementlərindən biri, duyğusal bir ehtiyacdır...İnsanları digər canlılardan ayırd edən əsas xüsusiyyətlərdən biridir. Belə ki, bir şəxsiyyət bir qəlibə salınaraq formalaşır [6, s.1]. Özünə hörmət sağlam şəxsiyyətin təməl daşdır [6, s.358].

Professor Z.Göyüşov özünüdərkətmə haqqında deyir: “Hələ qədim Yunanıstanın Delfi məbədinin giriş qapısında “Özünü dərk et! Onda allahları da, bütün kainatı da dərk etmiş olarsan” sözləri yazılmışdı. Bir sıra məlumatlara görə yunanlar da bu fikri qədim Şərq xalqlarının fəlsəfəsindən əxz etmişlər. Bir neçə min il bundan əvvəl söylənmiş bu aforizmin əsas hikməti, bir tərəfdən ondan ibarətdir ki, insanla kainat bir tamlıq təşkil edir, insanın özünü dərk etməsi onun kainatı dərk etməsi ilə bilavasitə əlaqədardır. Başqa sözlə, insanın özünü dərk etməsi onun dünyanı dərk etməsinin mühüm tərkib hissəsidir” [4, s.3].

Gördüyümüz kimi, bir fərdin özünü düzgün qiymətləndirməsi üçün özünü dərk etməlidir.

Bir maraqlı mənbədə Amerikan alimləri Cozef Luft və Qarri İnqamın şəxsiyyəti səciyyələndirərkən dörd pəncərənin olduğunu xüsusi vurğuladıqları qeyd olunur [7].

Zənn edirik ki, insan həyatında bu pəncərədən özünə baxmalıdır. Açıq pəncərə, kor pəncərə, gizli pəncərə və bilinməyən pəncərə adlanır:

1. Açıq pəncərə – İnsanın ümidlərinin, arzularının, qorxularının özü və digər insanlar tərəfindən görülən pəncərədir.

2. Kor pəncərə – Bu pəncərə özünün görə bilmədiyi, lakin başqaları tərəfindən görülən pəncərədir.

3. Gizli pəncərə – Bu pəncərə insanın özünün bildiyi, ancaq başqalarının bilmədiyi pəncərədir. Daha doğrusu, insanın özünün iradi şəkildə bəzi xüsusiyyətlərini gizlətmək istəməsi deməkdir.

4. Bilinməyən pəncərə – Bu pəncərə isə insanın özünün də, başqalarının da bilmədiyi, qaranlıq pəncərədir”.

Tədqiqatımıza əsasən əminliklə deyə bilərik ki, özünüqiymətləndirmənin psixoloji mahiyyətində xüsusi rol olan bu dörd pəncərədən insanın həyatında açıq pəncərə xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Kiçik yaş məktəblilərinin öz bacarıq və qabiliyyətlərini düzgün şəkildə qiymətləndirməsi ilk öncə onun ailə mühitində formalaşır. Valideynlərin tərbiyə üçün istifadə etdikləri vasitələr, övladlarının səhvlərinə və uğurlarına münasibəti bu mərhələnin əsasını qoyur. Gələcəkdə şəxsiyyət kimi formalaşan uşaq öz davranışlarına qarşı məhz ailəsinin verdiyi formada reaksiya göstərir. Məsələn, valideyn uşağının uğurlarını lazımi səviyyədə qiymətləndirmədikdə gələcəkdə həmin insan öz nailiyyətlərini düzgün qiymətləndirə bilmir.

Özünüqiymətləndirmənin təşəkkülünün xüsusi mexanizmə malik olması, onun müəyyən səbəb və şəraitlə, amilər sistemi ilə şərtlənməsi, həmin amillərin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq təşəkkül və formalaşmanın istiqamətlərində, xüsusiyyətlərində keyfiyyət fərqlərinin mövcudluğu nəzərdən qacırılmamalıdır. Özünüqiymətləndirmənin inkişaf və təşəkkülü qeyri-adekvat özünüqiymətləndirmədən adekvata doğru hərəkət, dəyişiklikdir. Adekvat özünüqiymətləndirmədən qeyri-adekvata doğru dəyişikliyin baş verməsi, eləcə də adekvatın özündə, yaxud qeyri-adekvat özünüqiymətləndirmənin müxtəlif formaların inkişafında yeniliklərin olması məsələləri özünüqiymətləndirmənin inkişaf və təşəkkülü mərhələsində əsas məsələlərdəndir. Bu tip yeniliklər özünüqiymətləndirmənin təşəkkülünə yanaşma tərzini eks etdirir. Lakin bu yanaşma tərzində bəzi cəhətlərə diqqət yetilməlidir. Məlumdur ki, özünüqiymətləndirmə üçün əsas cəhət insanın özü haqqında bilik və təsəvvürləri ilə bərabər, xüsusi qabiliyyətləri də əsas xüsusiyyətlərdəndir. Bu baxımdan təşəkkül anlayışı inkişafın istiqamətləri və inkişafın yenilikləri kimi üç əsas səbəb vasitəsilə formalaşır. Bu üç səbəb müəyyən psixoloji mahiyyətə malikdir.

Özünüqiymətləndirmənin təşəkkülü üç əsas istiqamətlərdən, formalardan ibarətdir. Bu üç təşəkkül istiqamətləri **aşağıdakılardır:**

1). adekvat;

2). qeyri-adekvat;

3). **qeyri-real aşağı özünüqiymətləndirmə** [2, s.89].

1. Adekvat özünüqiymətləndirmə insanın öz bacarıq və qabiliyyətlərinin real imkanlarını düzgün qiymətləndirdiyi zaman formalaşır. Adekvat özünüqiymətləndirməyə sahib insan öz potensialına uyğun qarşısına məqsədlər qoyur. Bu zaman uğursuz belə olsa bu prosese təcrübə kimi yanaşmağı bacarır. Eyni zamanda yaşadığı uğursuzluqlar onun özünə olan hörmətinə və sevgisinə demək olar ki, zərər vurmur. Kiçik yaşlı məktəblilərdə adekvat özünüqiymətləndirmənin formalaşması bir sıra amillərdən aslıdır. Bu amilər içərisində fəal psixoloji təsir üsulları da mühüm yer tutur. Deməli, psixologiya elmi üçün kiçik

məktəblilərdə adekvat özünüqiymətləndirmənin təşəkkülünə müsbət təsir göstərən başlıca amillərin üzə çıxarılması ciddi əhəmiyyət kəsb edir.

2. Qeyri-adekvat özünüqiymətləndirmə meyarı əsasdır. Qeyri-adekvat yüksək özünüqiymətləndirmə əsasən tərbiyə zamanı mükafatlandırmadan düzgün istifadə olunmadıqda formalaşır. Qeyri-adekvat özünüqiymətləndirmə yüksək və aşağı olur. Qeyri-adekvat yüksək özünüqiymətləndirmə zamanı insan özünün daha çox potensiala malik olduğunu qəbul edir və qarşısına çata bilməyəcəyi yüksək meyarlı məqsədlər qoyur. Öhdəsindən gəlinə bilinməyəndə iddialı şəxs uğursuzluq zamanı ruh düşgünlüyü yaşayırlar. Bu cür **qeyri-adekvat** yüksək özünüqiymətləndirmə yaşadıkları uğursuzluqlara görə özünə olan hörmət və sevgisinə də xələl yetirir.

3. **Qeyri-real aşağı özünüqiymətləndirmə** zamanı insan özünün keyfiyyətlərini, imkanlarını layiq olduğundan aşağı qiymətləndirir. Qeyri-real yüksək və qeyri –real aşağı özünüqiymətləndirmə demək olar ki, eyni səviyyədə özünüqiymətləndirmə meyarlarına ziddir. Belə ki, öz imkanlarını qeyri-real aşağı qiymətləndirən kiçik yaşlı məktəblilər özü arzu və istəklərinə nail ola bilmir, öz inkişaf imkanlarından düzgün istifadə edə bilmirlər.

Psixoloq Rahidə Şahverdiyeva özünüqiymətləndirmənin koqnitiv və emosional olmaqla iki hissədən ibarət olduğunu qeyd edir. O yazır: “Koqnitiv qiymətləndirmə insanın öz bilik, bacarıq, istedad, davranış və digər keyfiyyətlərinin real səviyyəsini ideal səviyyə ilə müqayisə etməsidir. Emosional qiymətləndirmə isə insanın özünə verdiyi dəyər, özünü qəbul etmə, özünə sevgi, hörmət və s. kimi emosional münasibətlərdən ibarətdir. Bu bölgü şərti xarakter daşıyır və gündəlik həyatda insanın özünə verdiyi qiymət bu komponentlərin hər ikisinin qarışığından ibarətdir” (8) .

Bundan əlavə XXI əsrin qlobal iqtisadiyyatında sənayeləşmənin və elmi-texnoloji tutumlu sosial-iqtisadi inkişafının katalizatoru olan *informasiya-kommunikasiya texnologiyaları* (IKT) avadanlıqlarını peşəkarcasına istifadə edə bilməsi müasir kiçik yaşlı məktəblilərin özünüqiymətləndirməsinin təşəkkülündə rolunu danılmazdır.

Kiçik yaşlı məktəblilərin kompüter oyunlarında iştirakı, müasir texnikaya bələdçiliyi və onunla əlaqədar olaraq özünə münasibətini əsrimizin ortalarına kiçik məktəblilərininki ilə müqayisə etmək qeyri-mümkündür. Bu cəhət yalnız bu və digər sahəyə bələdçilik səviyyəsində özünü biruzə vermir, həm də idrak imkanlarında, rəftar tərzində, etik münasibətlərin əsasında nəzərə çarpır. Deməli, ictimai-tarixi şəraitin dəyişməsi ilə bu və ya digər yaş mərhələsində özünüqiymətləndirmənin təşəkkülü istiqamətində də müəyyən dəyişiklik baş verir. Bu cəhətləri aşkar etmək və təlim-tərbiyə işində nəzərə almaq ciddi elmi-nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malikdir.

Kiçik yaşlı uşaqlarda özünüqiymətləndirmənin təşəkkül xüsusiyyətlərində əsas fəaliyyət növünün dəyişməsi də mühüm rol oynayır. Yəni, məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda oyun fəaliyyəti onların inkişafında, rəftar və davranışında əsas yer tutsa da, uşaq məktəbə daxil olmaqla onun fəaliyyətinə həm də təlim fəaliyyəti əlavə olunur. Deməli, uşağın təlim fəaliyyətinə başlaması, məktəbli olması onun sosial mövqeyini əsaslı şəkildə dəyişir. Belə olan halda məktəblinin kiçik yaş dövründə özünə münasibəti dəyişir. Eləcə də özünüqiymətləndirməsinin məzmun və istiqaməti də köklü şəkildə dəyişir. Bu baxımdan da kiçik məktəblilərdə özünüqiymətləndirmənin təşəkkülü yeni dövrlər kəsb edir.

Beləliklə, özünüqiymətləndirmənin təşəkkülü bir çox psixoloji faktorlardan asılıdır və hər yaş dövrünə müvafiq xüsusiyyətlərə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.C., Şagirdlərdə təfəkkürün inkişafı. Azərnəşr, Bakı, 1962.
2. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə H.Ə. Pedaqoji psixologiya. II kitab. Bakı: 2010.
3. Əliyev R.İ. Tərbiyə psixologiyası. Bakı, "Nurlan", 2006

4. Göyüşov Ziyəddin. Daxilə pəncərə. Özünü dərkətmə, Bakı, Azərənəşr, 1978, 198 s.
5. Özünügerçəkləşdirmənin psixologiyası. Bakı: 2016, 260 s.
6. Matthew McKay Patrick Fanning. Özgüven, Ankara, 2022, 356 s.
7. <https://psixologiyainstitutu.az>
8. (<https://humel.az/ozunu-qiymetlendirme-nedir>).

ÖZÜNÜQİYMƏTLƏNDİRMƏNİN PSIXOLOJİ MAHİYYƏTİ VƏ TƏŞƏKKÜL İSTİQAMƏTLƏRİ

Məmmədova Günay

XÜLASƏ

İnsanın özünə inamı özünüdərkətmə, özünə etimaddır. Bu tip yüksək səviyyəli dəyərlərdən biri insanın özünüqiymətləndirmədir. Özünüqiymətləndirmənin psixoloji mahiyyəti və təşəkkül istiqamətləri mövcuddur.

Məqalə özünüqiymətləndirmənin psixoloji mahiyyəti və təşəkkül istiqamətlərinə həsr olunmuşdur. Əsasən, məqalədə özünüqiymətləndirmənin üç əsas təşəkkül istiqamətləri haqqında məlumat verilmişdir.

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПРИРОДА САМООЦЕНКИ И ФОРМИРОВАНИЕ НАПРАВЛЕНИЙ.

Мамедова Гюнай

АННОТАЦИЯ

Вера человека – это самосознание, уверенность к себе. Одной из таких высокоуровневых ценностей является самооценки к себе. Самооценка существует психологическая сущность и направления формирования. В основном в статье представлена информация о трех основных направлениях самооценки.

Статья посвящена психологической природе самооценки и направлениям ее формирования.

PSYCHOLOGICAL NATURE OF SELF-ASSESSMENT AND FORMATION DIRECTIONS

Mammadova Gunay

SUMMARY

A person's belief in himself is self-confidence. One of these high-level values is self-awareness, self-confidence. Self-esteem has a psychological essence and direction of formation.

The article is devoted to the psychological essence and directions of formation of self-evaluation. The article mainly provides information about three main areas of self-esteem.

KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRDƏ ADAPTASIYANIN İNKİŞAF DİNAMİKASI

Əhmədova Solmaz Tərlan qızı

BDU-nun II kurs magistrantı

Azər Mustafayev

BDU-nun Psixologiya kafedrasının müəllimi

axmedovasolmaz1@gmail.com

Açar sözlər: məktəb, şagird, adaptasiya, sosial adaptasiya, təhsil, inkişaf

Ключевые слова: школа, ученик(ца), адаптация, социальная адаптация, образование, развитие

Keywords: school, student, adaptation, social adaptation, education, development.

İbtidai təhsilin 4 ili ərzində uşaq psixoloji və sosial cəhətdən inkişaf mərhələsindən keçir. Birinci sinif şagirdinin sosial adaptasiya sahələrindən biri onun məktəb həyatına uyğunlaşmasıdır. Məktəbə uyğunlaşma uşağın ibtidai təhsil sinifinə, davranış normalarına və yeni komandada münasibətə uyğunlaşmasıdır. Əgər ibtidai sinifdə olan uşaqların 1-4-cü siniflərdən böyüdükcə inkişafında əsas məsələləri qısa şəkildə tərtib etsək, o zaman aşağıdakı siniflərin siyahısını verə bilərik:

- 1-ci sinif - inkişafın yeni sosial vəziyyətinə (məktəbə) uyğunlaşma problemi: şagirdin daxili mövqeyinin qəbul edilməsi; dayanıqlı pedaqoji motivasiyanın koqnitiv kimi formalaşması; pedaqoji fəaliyyətlərin və əsas universal təlim-tərbiyə tədbirlərinin alqoritminin ustalaşdırılması; gündəlik rejimin müstəqil tənzimlənməsini ustalıqla həyata keçirir;

- 2-ci sinif - pedaqoji fəaliyyətlərdə adekvat özünüidayətin formalaşması; işarələrə adekvat münasibətin formalaşması; ev tapşırıqlarını müstəqil yerinə yetirmək bacarığının ustalaşdırılması;

- 3-cü sinif – koqnitiv qabiliyyətin və koqnitiv təşəbbüskarlıq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi; oxucunun mövqeyini ustalıqla mənimsəyərək; özünə və birinin fəaliyyətinə münasibətdə refleksiv qabiliyyətlərin inkişafı;

- 4-cü sinif - uğurlu tədrisin əsas bacarıq və qabiliyyətlərinin formalaşdırılması; uşağın fərdi qabiliyyətlərinin və meyllərinin inkişafı; davranış və fəaliyyətin tənzimlənməsinə dair sosial və normativ tələblərin dəyişkənliyini anlamaq; fərdin daxili mövqeyinin formalaşmasının başlanğıcıdır.

Kiçik yaşlı şagirdin inkişafının mühüm xüsusiyyətlərindən biri onun psixi sağlamlığının qorunmasıdır. O. V. Xuxlayeva kiçik məktəblilərin psixi sağlamlığı üçün bir sıra meyarları müəyyənləşdirdi. Bu meyarlara o, aşağıdakı psixο-emosional və koqnitiv xüsusiyyətləri aid etdi:

- uşaqda "mən" müsbət obrazının olması, özünü müsbət hiss etmək, eləcə də onun ətrafındakı dünya haqqında ümumi müsbət təsəvvür;

- insanın daxili vəziyyətini, davranışının səbəb və nəticələrini, insanın şəxsi keyfiyyətlərini, problemlərini və resurslarını bilməsini dərk etmək bacarığı kimi əks etdirilməsinin inkişafı;

- əsas fəaliyyət istiqamətlərinin (kommunikasiya, mütaliə, idman və s.) keyfiyyətinin yüksəldilməsi arzusu;

- yaşa uyğun neoplazmların əmələ gəlməsi;

- cəmiyyətə adaptasiya (məktəbəqədər təhsilin şərtlərinə).

İbtidai siniflərdə inkişaf edən mühüm psixoloji mülkiyyət intellektual nizam-intizamdır. Onun formalaşması metakognitiv təcrübənin yaranması ilə bağlıdır (insanın öz idrak fəaliyyətinin idarə olunmasını təmin edən əqli mexanizm qeyri-ixtiyari və özbaşına intellektual nəzarət, metakognitiv dərk etmə və açıq kognitiv mövqedir). O. V. Xuxlaeva, M. A. Xoodnayanın ideyasına əsaslanaraq, kiçik məktəblilərin intellektual nəzarətinin inkişafına görə təsnifat etmişdir:

1-ci sinif

- iş yerinin hazırlanması bacarığı;
- öz impulsivliyini qoruyub saxlama bacarığı;

2-ci sinif

- həyata keçirilən hərəkətlərin uğurlu qiymətləndirilməsi bacarığı;
- hazır plana uyğun hərəkət etmək bacarığı;
- özünü yoxlamaq bacarığı;

3-cü sinif

- tipik səhv və çətinliklərini müəyyən bir mövzu üzrə bilmək;
- fərdi kognitiv və nizamlayıcı keyfiyyətlərini bilmək
- intellektual fəaliyyətin planlaşdırılması, məqsədlərinin irəli aparılması, onların həyata keçirilməsinin vasitələri üzərində düşünmək, öz hərəkətlərinin ardıcılığını qurmaq bacarığı;

4-cü sinif

- intellektual özünütənqid üsulları üzrə biliklərin olması;
- planlaşdırmaq, kognitiv və intellektual fəaliyyətin məqsədlərini qarşıya qoymaq, onların həyata keçirilməsinin vasitələri üzərində düşünmək, öz hərəkətlərinin ardıcılığını qurmaq bacarığı. Beləliklə, hər bir sinifin adaptasiyasında özünə məxsus yenilikləri mövcuddur. D.Yu. Solovyeva məktəbə uyğunlaşmanın aşağıdakı komponentlərini təklif etmişdir.

1. Təşkilati uyğunlaşma uşağın həyatın təşkilinin yeni sisteminə uyğunlaşmasıdır: yeni tələblərə, qaydalara, gündəlik iş rejiminə, vəzifələrə, statusa, yəni bu vəziyyətdə məktəbə uyğunlaşma meyarı birinci sinif şagirdinin yeni sosial mövqeyini qəbul etməyə hazır olmasıdır. Uyğunlaşmanın göstəriciləri ola bilər:

1) tələbə mövqeyinin formalaşması; 2) məktəb qaydalarının uşaq tərəfindən qəbul edilməsi. Birinci məqam məktəbə, öyrənməyə, biliklərə kəşf sevinci kimi müsbət münasibətin formalaşması, sosial normallaşdırılmış davranış formalarına, sosial əhəmiyyətli bilik və bacarıqların mənimsənilməsinə çalışmaq deməkdir. Bu, yeni vəzifələrə hazırlıq, məktəb, müəllim, sinif qarşısında məsuliyyətdir.

2. Təhsil və motivasiya uyğunlaşması. Uşağın məktəbdə təhsilə başlaması ona həyatda yeni mövqe tutmağa və sosial əhəmiyyətli təhsil fəaliyyətinə keçməyə imkan verir. Amma təhsilin lap başlanğıcında birinci sinif şagirdlərinin nəzəri biliyə hələ ehtiyacı olmur və məhz bu ehtiyac təhsil fəaliyyətinin formalaşmasının psixoloji əsasını təşkil edir.

3. Psixoloji uyğunlaşma. Məktəbə uyğunlaşma prosesinin öyrənilməsində emosional təzahürlərin təhlili əhəmiyyət kəsb edir. Bu, yeni tələblərin emosional sferanın vəziyyətini dəyişdirməsi, bədən qeyri-spesifik, stresli reaksiyasına 9 səbəb olması ilə birbaşa bağlıdır. Bu baxımdan bizim diqqətimiz təkcə uşağın tərəqqisinə və davranışına deyil, həm də birinci sinif şagirdlərinin psixoloji sağlamlığının öyrənilməsinə yönəldilməlidir. Bu vəziyyətdə məktəbə uyğunlaşma meyarı uşağın məktəbdəki emosional vəziyyəti ola bilər.

4. Sosial uyğunlaşma. Məktəbə uyğunlaşmanın əsas meyarlarından biri uşağın məktəbdəki davranışının xüsusiyyətləridir: adekvat davranışın formalaşması, şagirdlər və

müəllimlə əlaqələrin qurulması. D.Yu.Solovieva-ya, görə ibtidai məktəbdə uşağın yeni sosial mühitdə konstruktiv qarşılıqlı əlaqə qurma qabiliyyəti ailə münasibətlərinin təcrübəsindən, eləcə də məktəb normalarının tərcüməsinin məzmunundan və təbiətindən asılıdır. Sosial davranışın yeni formaları ilə tanış olan uşaqlar onlarla təcrübə keçirməyə başlayır, onları təhsil müəssisəsində və ailədə tətbiq etməyə çalışırlar. Böyüklər və həmyaşıdları ilə (həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi) münasibətlər quraraq, uşaq dünya və özü haqqında təsəvvürlərinə uyğun olan davranış nümunələrini seçir və öyrənilən qaydaları müəyyən bir vəziyyətə uyğunlaşdırmağa çalışır.

Məktəbə girən uşaq dərhal məktəbli olur. Məktəb həyatına bu giriş ibtidai məktəb boyu baş verir və məktəbəqədər uşaqlıq dövrünün xüsusiyyətlərinin şagirdin xüsusiyyətləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi ibtidai məktəb yaşının bütün dövrünü xarakterizə edir. Uşağın məktəbə uyğunlaşdırılmasını sosial adaptasiya çərçivəsində ayırmaq olar, çünki məktəb adaptasiyası uşağın məktəbə və məktəbin uşağa uyğunlaşdırılmasının mürəkkəb prosesi kimi başa düşülür.

Uşağın məktəbə uyğunlaşması dövründə onun davranışında ən əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir. Bir qayda olaraq, həddindən artıq həyəcan və hətta aqressivlik kimi davranış dəyişiklikləri və ya əksinə, süstlük, depressiya və qorxu hissi, məktəbə getmək istəməməsi uyğunlaşma çətinliklərinin göstəricisidir. Uşağın davranışındakı bütün dəyişikliklər məktəbə psixoloji uyğunlaşmanın xüsusiyyətlərini əks etdirir. Kiçik yaşlı şagirdlərin uğurlu adaptasiyasına müxtəlif amillər təsir göstərir: uşağın yaşı və fərdi psixoloji xüsusiyyətləri, fiziki və psixi sağlamlığı, məktəbə hazırlıq səviyyəsi, sistemli təhsilin başlanğıc yaşı, məktəb vəziyyətinin xüsusiyyətləri, müəllimlər və sinif yoldaşları ilə münasibətlər, məktəbdəki mikroiqlim. ailə, eləcə də onun şəxsi keyfiyyətləri və əqli inkişafın əsas parametrləri.

İbtidai sinif uşağının orta məktəbə hazırlıq dərəcəsini müəyyən etmək üçün də pilləli yanaşmalar mövcuddur. İbtidai sinif şagirdlərinin orta məktəbdə təhsil almaq üçün intellektual hazırlığının parametrini öyrənmək üçün, A. 3. Zak üç səviyyəni fərqləndirir:

- aşağı – uşaqların praktiki materialın ustalıqla həll edilməsində çətinlikləri olduqda, izahat və sübutları düzgün başa düşmədikdə;
- orta – uşaqlar tədris prosesinin praktiki materialına müvəffəqiyyətlə yiyələnmə bildikdə, lakin nəzəri materialın tam başa düşülmədə çətinlik çəkəndə;
- yüksək – uşaqlar həm praktiki, həm də nəzəri materialla aktiv fəaliyyət göstərə bildikdə.

Uşağın sistemli təhsilə başlamağa hazır olması növbəti eyni dərəcədə vacib amildir. Uşağın məktəbə psixoloji hazırlığı məktəbəqədər uşaqlıq dövründə zehni inkişafın ən mühüm nəticələrindən biridir.

Uşağın məktəbə hazırlığı şəxsiyyətin intellektual, motivasiya, kommunikativ və fiziki inkişaf səviyyəsi ilə müəyyən edilir. L.S. Vygotskinin fikrincə, məktəbə hazır olmaq bilik və bacarıqların kəmiyyət fondunda deyil, idrak proseslərinin inkişaf səviyyəsindədir. Məktəbə hazırlığı, ilk növbədə, ətraf aləmin obyekt və hadisələrini müvafiq kateqoriyalarda ümumiləşdirmək, fərqləndirmək, səbəb-nəticə əlaqələri qurmaq və müstəqil nəticə çıxarmaq bacarığı ilə əlaqələndirir. Beləliklə, ibtidai məktəb yaşı məktəb uşaqlığının ən mühüm mərhələsidir. Bu yaşı tam yaşamaq, uşağın gələcək inkişafının fəal idrak və fəaliyyət subyekti kimi qurulması üçün zəruri əsasdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Vəliyev M.V., Mustafayev A.M. İnkişaf və yaş psixologiyası. Bakı, 2013
2. Qədirov Ə.Ə Yaş psixologiyası. Bakı, 2003.
3. Хухлаева О. В. Школьная психологическая служба. Работа с учащимися. М.: Генезис, 2007.
4. Холодная М. А. Психология интеллекта: парадоксы исследования. 2-е изд., перераб. и доп. СПб.: Питер, 2002.
5. Хухлаева О. В. Школьная психологическая служба
6. Березин Ф.Б. «Психическая и психофизиологическая адаптация человека». Л., 1988
7. Зак Л. З. Диагностика интеллектуального развития выпускников начальной школы как оценка рисков обучения в основной школе // Психологическая наука и образование. 2009. № 2.

KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRDƏ ADAPTASIYANIN İNKİŞAF DİNAMİKASI

Solmaz Əhmədova, Azər Mustafayev

XÜLASƏ

Məqalə kiçik yaşlı məktəblilərin adaptasiyasının inkişaf dinamikası haqqında yazılıb. Onların 4 ili ərzində psixoloji və sosial cəhətdən inkişaf mərhələsindən keçməkləri vurğulanıb. İbtidai sinifdə olan uşaqların 1-4-cü siniflərdən böyüdükcə inkişafında əsas məsələləri qısa şəkildə tərtib olunub. O. V. Xuxlayeva kiçik məktəblilərin psixi sağlamlığı üçün bir sıra meyarların müəyyənəndirilməsi, həmçinin M. A. Xoodnayanın kiçik məktəblilərin intellektual nəzarətinin inkişafına görə təsnifatı qeyd olunub. Eyni zamanda kiçik məktəblilərin adaptasiyasının səviyyələri və komponentləri qeyd olunub. Burada kiçik yaşlı şagirdlərin uğurlu adaptasiyasına hansı müxtəlif amillər təsir göstərdiyi vurğulanıb. Beləliklə, ibtidai məktəb yaşı məktəb uşaqlığının ən mühüm mərhələsidir. Bu yaşı tam yaşamaq, uşağın gələcək inkişafının fəal idrak və fəaliyyət subyektinə kimi qurulması üçün zəruri əsasdır.

ДИНАМИКА РАЗВИТИЯ АДАПТАЦИИ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Солмаз Ахмедова, Азерб. Мустафаев

АННОТАЦИЯ

В статье говорится о динамике развития адаптации младших школьников. Подчеркнуто, что этап психологического и социального развития проходят в течение 4-х лет. Обобщены основные вопросы развития детей в начальной школе с 1 по 4 класс по мере их взросления. О. В. Хухлаева определила ряд критериев психического здоровья младших школьников, а также М. А. Худной классифицировал развитие интеллектуального контроля младших школьников. При этом были определены уровни и компоненты адаптации младших школьников. Здесь было подчеркнуто, какие различные факторы влияют на успешную адаптацию детей младшего школьного возраста. Таким образом, младший школьный возраст является

важнейшим этапом школьного детства. Полноценно живя в этом возрасте, является необходимой основой для формирования дальнейшего развития ребенка как субъекта активного познания и деятельности.

DEVELOPMENTAL DYNAMICS OF ADAPTATION IN YOUNG SCHOOLCHILDREN

Solmaz Akhmedova, Azer Mustafayev

SUMMARY

The article is written about the development dynamics of adaptation of young schoolchildren. It was emphasized that they go through the stage of psychological and social development during 4 years. The main issues in the development of children in primary school from 1st to 4th grade as they grow up are summarized. O.V.Khukhlayeva defined a number of criteria for the mental health of small school children, as well as M. A. Khloodnaya's classification according to the development of intellectual control of small school children. At the same time, the levels and components of adaptation of small school children were noted. Here, it was emphasized what different factors affect the successful adaptation of small school children. Thus, primary school age is the most important stage of school childhood. Experiencing this age fully is a necessary basis for establishing the child's future development as a subject of active cognition and activity.

PSIXOLOJİ TRAVMALARIN ÜNSİYYƏT VƏ QARŞILIQLI MÜNASİBƏTLƏR PROSESİNƏ TƏSİRİ

*Quluyev Lətif Malik oğlu,
ADPU-nun II kurs magistrantı
letifgulusoy19@gmail.com*

Açar sözlər: Ünsiyyət, ünsiyyət çətinlikləri, travma, gənclər, istismar, erkən uşaqlıq dövrü, valideynlər, münasibətlər, öhdəsindən gəlmə mexanizmləri

Ключевые слова: Коммуникация, трудности в общении, травма, молодежь, злоупотреблять, раннее детство, родители, отношения, механизмы преодоления трудностей

Key words: Communication, communication difficulties, trauma, youths, abuse, early childhood, parents, relationships, coping mechanisms.

Ünsiyyət yazılı, şifahi və jestlər vasitəsilə məlumat, ideya və fikirlərin ifadə edilməsi, qəbul edilməsi və ötürülməsi prosesi kimi tərif edilə bilər. İnsanlar ünsiyyət prosesi zamanı mühit haqqında məlumat əldə edir, öz fikir və arzularını bir-birinə çatdıraraq qarşılıqlı münasibətə daxil olurlar. Ünsiyyət prosesinin xarakteri insanların birgə fəaliyyətinə, qarşılıqlı münasibətlərinə özünəməxsus təsir göstərdiyi kimi, ünsiyyət prosesinin özünə də, onun effektivliyinə və səmərəli təşkilinə təsir edən müxtəlif amillər mövcuddur. Ünsiyyət və qarşılıqlı münasibətlər prosesinə müxtəlif səbəblər mənfi təsir edə bilər.

Ünsiyyət və qarşılıqlı münasibətlər prosesində gənclər müxtəlif çətinliklərlə üzləşə bilirlər. Ünsiyyət çətinlikləri danışq prosesində, vizual və ya yazılı nitqdə, şəxs öz fikir və hisslərini ifadə edərkən, həmçinin digər şəxslərin nitq və ya hərəkətlərini şərh edən zaman özünü göstərir. Bu çətinliklər müxtəlif nevroloji xəstəlik və travmaların, disleksiya, depressiya, bipolar şəxsiyyət pozuntusu və təşviş pozuntusu kimi psixoloji problemlərin nəticəsi ola bilər.

Aparılmış tədqiqatlar deməyə əsas verir ki, gənclərin ünsiyyət qurmaq bacarıqlarına mənfi təsir göstərən travmalar erkən uşaqlıq dövründə baş vermiş hadisələrin nəticəsidir.

Erkən uşaqlıq dövrü inkişafı (EUDİ) mayalanma dövründən məktəbə qəbul yaşına qədər nitq, dil, motorika, sosial və emosional inkişaf sahələrində vərdiş və bacarıqların əldə olunmasından ibarət fasiləsiz prosesdir. Bu bacarıqların hamısı bizim düşünməyimizə, problemləri həll etməyimizə, ünsiyyət qurmağımıza, emosiyalarımızı ifadə etməyimizə və əlaqələr formalaşdırmağımıza kömək edir.

Erkən uşaqlıq dövründə zehnimiz ətrafımızda baş verən hadisələrə qarşı xeyli həssasdır. Bu dövrdə təcrübə edilən hisslər uşağın sonrakı həyat yoluna öz təsirini əhəmiyyətli şəkildə göstərir. Uşaqlar travmaya məruz qaldıqda, bu, dağıdıcı təsirli qalıcı izlər buraxması ilə nəticələnir. Travma şəxsin digərləri ilə ünsiyyət qurmaq bacarıqlarına da əhəmiyyətli dərəcədə zərər verə bilər.

“Uşaq və yeniyetmələrin mental sağlamlığı” jurnalının 2013-cü il buraxılışına istinadən inkişaf travması erkən uşaqlıq dövründə ard-arda baş verən çox saylı travmatik hadisələrin məcmusundan ibarət olan fenomenin adıdır. Bu hadisələrin şəxsiyyətin inkişafında mənfi nəticələrə gətirib çıxarması halı istisna edilmir. Hətta, kommunikatorların, yəni informasiyanı göndərən və qəbul edən tərəflərin psixoloji vəziyyətlərinin ünsiyyət və

qarşılıqlı münasibətlər zamanı prosesin effektivliyinə birbaşa olaraq təsir göstərməsi aparılan tədqiqatlar nəticəsində sübuta yetirilmiş fakt kimi qəbul edilmişdir.

Həmin məqalədə bildirilir ki, inkişaf travması dedikdə fiziki, emosional və seksual istismar, travmatik itki, ölüm, uşağa qayğı göstərənlərin etinasızlığı və ya xroniki emosional disregulyasiyası halları nəzərdə tutulur.

Amerika Tibb İnstitutu və Milli Tədqiqat Şurasının apardığı tədqiqatların təhlili deməyə əsas verir ki, uşaqlar artıq körpəlik dövründən etibarən böyükklərlə ünsiyyətə girməyə cəhd edirlər. Hətta bu dövrdə uşaqlar ünsiyyət prosesində etibar edə bildikləri “böyükkləri” digərlərindən asanlıqla fərqləndirmək iqtidarında olurlar. Bu dövrdə uşağın travma ilə üzləşməsi onların bu instinktlərinin aradan çıxması ilə nəticələnir. Bu vəziyyət uşaqlarda güvənsizlik duyğusunun formalaşmasına gətirib çıxaran başlıca amildir. Erkən uşaqlıq dövrünün insan inkişafının ən önəmli hissələrindən biri olduğunu nəzərə alsaq, bu dövrdə uşağın travmalarla üzləşməsi onun inkişafına, şəxsiyyətinin formalaşmasına və sağlamlığına əhəmiyyətli dərəcədə mənfi təsir göstərir.

2022-ci ildə “Frontiers in Psychiatry” jurnalında dərc edilmiş məqaləyə əsasən, erkən uşaqlıq dövründə travmaya məruz qalan uşaqların inkişaf prosesində əhəmiyyətli dəyişikliklər nəzərə çarpır. Bu dəyişiklik uşağın sosial bacarıqlarına, psixoloji sağlamlığına, davranış sabitliyinə və valideyn ilə uşaq arasında olan bağlılığa təsir göstərə bilər.

İnkişafın ən həssas dövrlərində olan uşaqlar üçün travma çox vaxt Posttravmatik stress pozuntusuna (PTSP) bənzər simptomlara səbəb ola bilər. “Frontiers in Psychiatry” jurnalında çap edilmiş həmin məqaləyə görə, bu daha sonrakı dövrlərdə posttravmatik pozuntuya çevrilə bilər.

Erkən uşaqlıq dövründə travma yaşayan uşaqlar nəinki sağlam qarşılıqlı münasibətlər qurmaq iqtidarında olmurlar, hətta onlar məktəbdə sinif yoldaşları ilə ünsiyyət qurmaqda belə çox böyük çətinliklərlə üzləşirlər. Bu uşaqların böyük bir qismi üçün öz hiss və emosiyalarını düzgün şəkildə ifadə etmək mümkünsüzdür. Bu səbəbdən onlar ünsiyyətdən, qarşılıqlı münasibətlər qurmaqdan qaçır və içlərinə qapanmağı üstün tuturlar. İnkişaf travması hətta yetkinlik dövründə belə, bu şəxslərin hissələrini ifadə etməkdə, ehtiyac və tələbatlarını müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkmələrinə səbəb ola bilər. Onlarda ünsiyyət və sosial bacarıqlar zəif ola və ya ümumiyyətlə mövcud olmaya bilər, çünki bu yetkinlər uşaqlıq dövründə təkrarlanan travmatik təcrübələrə məruz qalmışlar. Aparılan tədqiqatların nəticəsi bir məsələni də sübuta yetirir ki, gələcəkdə bu şəxslərin uşaqlıq dövründə baş vermiş travma və ya zorakılığı öz ailələrində təqlid etmələri də mümkündür.

Ünsiyyət çətinlikləri həmçinin şəxsin zorakılığa qarşı həssaslığını artırma bilər. Bu şəxslər müəyyən şəxs və ya situasiya ilə bağlı təhlükədə və ya narahat hiss etdiklərini başqalarına söyləməkdə çətinlik çəkə bilərlər. Həmçinin ünsiyyət çətinlikləri olan şəxslər başqalarının maraq və meyllərini, hərəkətlərini anlamaqda və şərh etməkdə də çətinliklə üzləşirlər. Vəziyyət gərginləşənə qədər zorakılığa məruz qaldıqlarını anlamaya bilirlər. Eləcə də zorakı şəxslər qurbanın özünün zorakılığa məruz qaldığını anlamayacağını və başqalarına zorakılıqla üzləşdiyini deyə bilməyəcəyini güman edərək ünsiyyət çətinlikləri olan şəxslərə daha asan hədəf olaraq yanaşa bilirlər.

Şəxsin özünəgüvən və özünəinam hissələrinin aşağı olması səbəbindən öz fikirlərini ikili ünsiyyət prosesində, həmçinin icmada ifadə etməkdən çəkinməsi halına tez-tez rast gəlinir. Bu hal uşaqlıq dövründə valideynlərin uşaqla lazımi səviyyədə ünsiyyət qurmaması və ya uşaq müəyyən məsələ barədə öz fikirlərini bölüşərkən onun maraq və meyllərinin, fikir və ideyalarının nəzərə alınmaması uşaqda onun fikirlərinin əhəmiyyətsiz olduğu təəssüratını yarada bilər.

Məlumdur ki, ünsiyyət və qarşılıqlı münasibətlər qurulan zaman onun effektivliyini təmin edən ən önəmli meyarlardan biri də məhz tərəflər arasında qarşılıqlı güvənin olmasıdır. İnsanlar qarşı tərəfə güvənmədikdə tərəflərin səmimi ünsiyyət qurması, onlar arasında müəyyən qarşılıqlı münasibətin yaranması mümkün deyil. Təəssüf ki, şəxsin üzləşdiyi travmalar fərdin digərlərinə güvənmək qabiliyyətinə də təsir göstərə bilər. Nəticədə, travma ilə üzləşən şəxs bu travmatik hadisəni geridə qoymaq üçün müxtəlif öhdəsindən gəlmə mexanizmləri formalaşdırır.

2013-cü ildə “Uşaq və yeniyetmələrin mental sağlamlığı” jurnalında dərc edilmiş “inkişaf kontekstində uşaqlıq travması” adlı məqalədə erkən uşaqlıq dövründə yaşanan travmaların insanları zərərli və səmərəsiz olan müxtəlif növ öhdəsindən gəlmə mexanizmləri formalaşdırmağa istiqamətləndirdiyi bildirilmişdir.

Belə mexanizmlərdən biri kimi, uşaq və yeniyetmələrin spirtli içkilər və narkotik maddələrdən istifadə etməsi halı müşahidə edilir. Məhz araşdırmalar nəticəsində əldə olunan sübutlar deməyə əsas verir ki, yeniyetmələr arasında travma və maddə asılılığı arasında birbaşa əlaqə mövcuddur. Erkən uşaqlıq dövründə bu və ya digər travmatik hadisələrlə üzləşmiş uşaq və yeniyetmələrin 59 faizə yaxını narkotik maddə asılılığından əziyyət çəkir.

Öhdəsindən gəlmə mexanizmlərindən digəri isə qaçınğan bağlanma şəkli adlandırılır. Bu zaman şəxs insanlardan və qarşılıqlı münasibətlərdən qaçmaq yolu ilə özünü yenidən incinməkdən, yara almaqdan qorumağa çalışır. Onlar əsasən təhlükənin yaxınlıqda olduğunu, hər an onları kiminsə incidəcəyini düşünür, qeyri-adekvat davranır və özlərinin digərləri tərəfindən mənfi qiymətləndirilmələrinə qarşı həssas olurlar. Bu travma ilə üzləşən şəxslərin formalaşdırdığı ümumi öhdəsindən gəlmə mexanizmlərindən biridir.

Hətta, bir sıra hallarda şəxslər travma sonrası özlərinə ən yaxın olan insanlara zərər verər, onları incidə bilər. Bunun başlıca səbəbi kimi isə onların ümumilikdə insanların güvənə layiq olmadığına inanmaları və qıcıqlandırıcılara aqressiv və qeyri-adekvat reaksiya vermələri çıxış edir. Yaranmış vəziyyətin davamında travmadan qurtulmuş şəxs davranışına görə özünü günahkar hiss edir və ünsiyyətdən tamamilə qaçır.

Travmadan qurtulmuş şəxslər üzərində aparılmış müşahidə və tədqiqatlar deməyə əsas verir ki, onlar nəinki özlərini ifadə edərkən çətinlik çəkir, eləcə də digərlərinin onlara dediklərini dinləməkdə və başa düşməkdə problem yaşayırlar. Ətrafdakı insanların varlığından xəbərdar olan bu şəxslərin dissosiasiyası və özünü digərlərindən ayırması, təcrid etməsi müşahidə edilən vəziyyətlərdən biridir.

Sübuta yetirilmiş faktlara əsasən, travmatik təcrübə sonrası qurtulmuş şəxsin konsentrasiya səviyyəsi travmadan öncəki səviyyədən daha aşağıdır. Bu səbəbdən həmin şəxslər yeni informasiyanı mənimsəməkdə, və uzun, dərin, intellektual söhbət etməkdə çətinliklər ilə üzləşirlər. Bu tendensiya şəxslərin necə hiss etdikləri barədə danışmaqdan imtina etməsi ilə nəticələnir.

Çünki bu məsələ haqqında danışmaq onlar üçün emosional olaraq yorucu ola bilər və onlar yenidən travma almış kimi hiss edirlər. Həmçinin, bəzi şəxslər onlara inanılmayacağını və ya anlaşılmayacaqlarını düşünərək, qarşı tərəfin onları ciddi qəbul etməməsi qorxusu ilə travmada “ilişib qala bilirlər”. Bu rədd və mühakimə olunmaq qorxusu onların içərisində olduğu vəziyyəti daha da qəlizləşdirir. Bir çox insan travmadan qurtulmuş şəxslərlə düzgün ünsiyyət qurmaq yollarını bilmədiyindən onların bu qorxuları həqiqətdən o qədər də uzaq olmaya bilər. Odur ki, bu şəxslərlə ünsiyyət qurmağa çalışarkən onların yaşadıklarını cılızlaşdırmamaq, görməzdən gəlməmək və şəxsləri üzləşdikləri hər hansı travmatik hadisə barədə sorğu-suala tutmamaq ən vacib məqamlar olaraq qeyd

edilməlidir. Sizinlə travmalarını bölüşən şəxsin sizin tərəfinizdən anlaşıldığını hiss etməsi olduqca vacibdir.

Unutmamaq lazımdır ki, travmadan qurtulmuş şəxslər emosional olaraq “küt” vəziyyətdə olduqlarına görə onlar hətta ən yaxın olduqları, sevdikləri şəxslər üçün emosional olaraq əlçatmaz vəziyyətdədirlər. Bu o deməkdir ki, onlar həyəcan, xoşbəxtlik, sevinc, həvəs və s. kimi emosiyaları göstərə bilmirlər. Həmçinin bu, həmin şəxslərin digərlərindən kömək istəməkdə və ya təklif edilən köməyi qəbul etməkdə çətinlik yaşadıklarını bildirir. Sevdiklərindən bu şəkildə uzaqlaşmalarının səbəbi travmadan qurtulmuş şəxslərin daim təhlükəyə qarşı sayıq olmalarıdır. Bu ruh halında olan zaman onları toxunma, yüksək səslər və s. kimi qıcıqlandırıcılar təhrik edə və mənfi, qeyri-adekvat reaksiyalara səbəb ola bilər. Şəxs təhlükə hiss etdiyi üçün yaxın münasibətlərdən qaçır və bu yanaşma nəticəsində tərəflər arasında ünsiyyət tədricən bitir. Bu və bənzər halları tədqiq edən psixoloq və psixiatrların gəldiyi ortaq qənaət bundan ibarətdir ki, travmadan qurtulmuş insanlar ilə yaxın münasibətlərdə olan şəxslər onlara ehtiyacı olan zaman rahat danışmaları üçün şərait yaratmalı, dinləməli və anlaşıldıklarını hiss etdirməlidirlər.

Qeyd olunanlar məqalədə təhlil olunmuş, təşviş pozuntusu və ünsiyyət fenomeni arasında olan əlaqənin təsir qüvvəsini vurğulamağa imkan verir. Bu isə təşviş pozuntusu və erkən uşaqlıq dövründə yaşanan travmanın məhz insanlarla qarşılıqlı əlaqə kontekstində araşdırmağın önəmini sübut edir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Frontiers in Psychiatry Developmental trauma: Conceptual framework, associated risks and comorbidities, and evaluation and treatment* <https://doi.org/10.3389/fpsyt.2022.800687>
2. *Journal of Child and Adolescent Mental Health Addressing childhood trauma in a developmental context* <https://doi.org/10.2989/17280583.2013.795154>
3. <https://www.preventingexploitationtoolkit.org.uk/home/what-is-exploitation/what-is-vulnerability/communication-difficulties/>
4. <https://sanacounselling.ca/blog/how-trauma-can-affect-communication>
5. <https://zencare.co/mental-health/communication-issues>
6. <https://www.betterhealth.vic.gov.au/health/healthyliving/teenagers-and-communication>
7. <https://www.torontospeechtherapy.com/blog/2022/how-trauma-impacts-communication#:~:>
8. <https://ccp.net.au/how-does-trauma-affect-communication/>
9. <https://www.theguesthouseocala.com/learning-to-communicate-after-developmental-trauma/>
10. https://www.unicef.org/azerbaijan/media/1401/file/Early_Childhood_AZ_01092019.pdf
11. <https://www.psychiatry.org/patients-families/ptsd/what-is-ptsd>

PSIXOLOJİ TRAVMALARIN ÜNSİYYƏT VƏ QARŞILIQLI MÜNASİBƏTLƏR PROSESİNƏ TƏSİRİ

Lətif Quluyev

XÜLASƏ

Məqalədə ünsiyyət və qarşılıqlı münasibətlər prosesində gənclərin qarşılaşdıqları çətinliklərin psixoloji əsaslarından bəhs edilir. Erkən uşaqlıq dövründə yaşanmış travmaların uşağın inkişafına və şəxsiyyətinin formalaşmasına təsirləri haqqında fikirlər irəli sürülür. Travmanın öhdəsindən gəlmə mexanizmləri nəzərdən keçirilir.

ВЛИЯНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ТРАВМ НА ПРОЦЕСС ОБЩЕНИЯ И ВЗАИМООТНОШЕНИЙ

Лятиф Гулиев

АННОТАЦИЯ

В статье говорится о психологической основе трудностей, с которыми сталкиваются молодые люди в процессе общения и взаимоотношений. Представляется мнение о влиянии травмы, полученной в раннем детстве, на развитие ребенка и формирование личности. Рассматриваются механизмы преодоления травм.

IMPACT OF PSYCHOLOGICAL TRAUMAS ON THE PROCESS OF COMMUNICATION AND MUTUAL RELATIONS

Latif Guluyev

SUMMARY

The article talks about the psychological basis of the difficulties faced by young people in the process of communication and mutual relations. Opinions are put forward about the effects of trauma experienced in early childhood on the child's development and personality formation. Coping mechanisms for trauma are reviewed.

YENİYETMƏLİK DÖVRÜNDƏ ÖZÜNƏQIYMƏTLƏNDİRMƏNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

*Dosent Mustafayev Azər
BDU-nun Psixologiya kafedrası
Allahverdiyeva Xanım Böyük Ağa
BDU-nun II kurs magistrantı
xanim.h1@gmail.com*

Açar sözlər: özünüqiymətləndirmə, yeniyetmə, tərbiyə, valideyn, özünəinam, təhsil, bilik, davranış.

Ключевые слова: самооценка, подросток, воспитание, родитель, уверенность в себе, образование, знания, поведение.

Key words: self-evaluation, teenager, nurture, parent self-confidence, education, knowledge, behaviour.

İki sözdən ibarət olan özünüqiymətləndirmə termini həmin sözlərin psixoloji mənasını ifadə edir. Mürəkkəb bir proses olan özünüqiymətləndirmənin strukturu iki hissədən ibarət olur. Özünüqiymətləndirmə dedikdə, insanın özünü bilik, bacarıq, istedad, davranış həmçinin digər keyfiyyətlərinin səviyyələrini real və ideal olaraq müqayisə etməsi, özü haqqında bilik və düşüncələri nəzərdə tutulur, hansı ki bu özünüqiymətləndirmənin koqnitiv tərəfidir. Bir sözlə özünüqiymətləndirmə, insanın özünü dəyərləndirməsidir. Eyni zamanda özünüqiymətləndirmənin emosional tərəfindən bəhs edə bilərik, bu da öz növbəsində insanın özünə verdiyi dəyər, özünə sevgi, özünə hörmət, özünü qəbul etməsidir.

Özünüqiymətləndirmə zamanı qiymətləndirən və qiymətləndirilən eyni bir adam olur. İnsanın özünüqiymətləndirməsi özünümüşahidədən başlayır, insan ilk öncə özünə başqa insanların gözü ilə baxır, öz hərəkət, davranışlarını təhlil edir və özünü dəyərləndirir. Deməli o ilk öncə özünü cəmiyyətə nisbətən qiymətləndirir. Bu da o deməkdir ki, insan sosial münasibətlərdən asılıdır. Həm də bu – özünüqiymətləndirmə şəxsiyyətin davranışını cəmiyyətdə tənzimləyir. Bu da onu göstərir ki, özünüqiymətləndirmə cəmiyyət üçün əhəmiyyətli rol oynayır. Müxtəlif situasiyalarda özünü necə idarə etməsi, yaşadığı uğur və uğursuzluqlara verəcəyi reaksiyalar, digər adamlara münasibəti məhz özünüqiymətləndirmədən asılıdır. Şəxsiyyət kimi inkişafa özünüqiymətləndirmə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Özünüqiymətləndirmənin səviyyəsi müvəffəqiyyət və iddia səviyyəsi ilə bağlıdır. Belə ki, insan iddia səviyyəsi aşağı, ən kiçik müvəffəqiyyətini belə düzgün dəyərləndirərsə, o zaman özünü düzgün qiymətləndirəcəkdir.

Uşaqlıqdan rüşeymi atılan özünüqiymətləndirmə, yeniyetməlik dövründə tam olaraq formalaşmağa başlayır. Özünüqiymətləndirmənin formalaşmasına yeniyetmədə meydana gələn yaşlılıq hissi əsaslı təsir göstərir. Yeniyetmənin diqqəti artıq özünə yönəlmiş olur, yəni yeniyetmə artıq öz məqsəd və maraqlarını dərk etməyə başlayır. Bunun nəticəsində də özünüdəyərləndirmə tələbatı yaranır. Kiçik yeniyetməlik dövründə onlar özlərini böyüklərin onlara verdiyi qiymətlə qiymətləndirirlər. Deməli bu dövrdə özünüqiymətləndirmənin adekvatlığı valideynlərdən və yeniyetməni əhatə edən yaşlılardan asılıdır. Nisbətən sonrakı dövrdə yeniyetmə özünü təhlil edir və qiymətləndirir. Yuxarı sinif şagirdlərində özünüqiymətləndirmə ümumiləşmiş olur. Bu zaman onlar öz mənəvi- əxlaqi keyfiyyətlərini müşahidə edirlər. Bu keyfiyyətlərə mərhəmət, ədalət, dürüstlük kimi keyfiyyətləri aid edirik. Həmçinin öz davranışlarını cəmiyyətdə norma qəbul olunmuş davranışlarla müqayisə edirlər və özünüqiymətləndirmə əsasında özünütənqid meydana çıxır. Bu da öz növbəsində mənfi cəhətləri görüb onlardan uzaqlaşmağa şərait yaradır.

V.Kvade, V.Trusovun fikrincə, düzgün adekvat özünüqiymətləndirmə yeniyetmənin gələcək peşə-ixtisas seçiminə mühim təsir edir. Həmçinin yeniyetmədə adekvat özünüqiymətləndirmə zamanı onun şəxsiyyətində düzgün özünütənqid, özünəinam formalaşır. Bu yeniyetmələr təhsil alarkən yüksək göstəricilər əldə edirlər. Qrupda ünsiyyətə davranır və sosial statusları yüksək olur. S.L.Rubinsteyn yeniyetmələrdə özünüqiymətləndirmənin inkişafını bir sıra mərhələlərdən keçdiyini təsvir edir: Sadəlövh özünəmənasibətdən daha konkret özünüqiymətləndirməyə qədər olan dövr kimi mərhələləndirib. İnkişafda yeniyetmənin diqqəti öz şəxsiyyətinin xarici tərəfindən daxili tərəfinə, təsadüfi cəhətlərdən tam bütöv xarakterə keçir.

Özünüqiymətləndirmə prosesinin iki hissədən ibarət olması ilə bağlı yuxarıda məlumat vermişdik. Həmçinin özünüqiymətləndirmə iki cür ola bilər – adekvat və qeyri adekvat özünüqiymətləndirmə. Yeniyetmə özünü adekvat qiymətləndirən zaman öz bilik, bacarıqlarını real imkanlarını düzgün qiymətləndirir. Bu zaman o öz qarşısına bacarığına uyğun məqsədlər qoyur. Bacara bilmədiyi işlər özünə olan sevgisinə və özünə inamına təsir etmir.

Özünü qeyri-adekvat qiymətləndirmə zamanı isə qeyri - adekvat yuxarı özünüqiymətləndirmə və ya qeyri adekvat aşağı özünüqiymətləndirmə şəklində olur. Qeyri adekvat aşağı özünüqiymətləndirmə zamanı yeniyetmə öz qabiliyyət və bacarıqlarına şübhə ilə yanaşır, hətta edə biləcəyi məqsədləri belə qarşısına qoya bilmir. Bu cür özünüqiymətləndirməsi olan yeniyetmələr başqaları ilə ünsiyyətə girməkdən çəkinir, yeni bir iş başlamaqda çətinlik çəkirlər. Adətən həyəcanlı və təşvişli olurlar.

Qeyri adekvat yuxarı özünüqiymətləndirmə zamanı isə yeniyetmə öz potensialını real halından daha yüksək qəbul edir. Nəticədə də çatması çətin olan hədəflər seçir. Bununla da çox vaxt uğursuzluğa düçar olurlar. Uğursuzluq zamanı onlarda ruh düşgünlüyü yaranır, bu özünə hörmətə və özlərinə sevgilərinə də mənfi təsir edir.

Özünüqiymətləndirmənin adekvatlığına tərbiyə üsulu da təsir göstərir. Qeyri adekvat yuxarı özünüqiymətləndirmə - tərbiyədə mükafatlandırmadan düzgün istifadə etmədikdə meydana çıxır. Qeyri adekvat aşağı özünüqiymətləndirmə isə həddindən artıq cəzalandırılmış uşaqlarda müşahidə olunur.

Əgər yeniyetmə özünə adekvat şəkildə qiymət verirsə, bu qiymətləndirməni dəstəkləyib möhkəmlətmək lazımdır. Qeyri-adekvat qiymətləndirmə varsa səbəblər araşdırılmalı və onlar aradan qaldırılmalıdır. Ailənin tipi (uğurlu olub olmaması, tam-natamam, çoxuşaqlı – təkushaqlı və s.) ailə münasibətlərinin xarakteri, tərbiyə üslubu (avtoritar və ya demokratik), sinif kollektivində şagirdin mövqeyi, onun fiziki və psixi inkişaf səviyyəsi-bunların hamısı özünüqiymətləndirməyə təsir göstərir və onun adekvatlıq dərəcəsini müəyyən edir [1, s.230].

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S, Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, 2003
2. Qədirov Ə.Ə Yaş psixologiyası. Bakı, 2002
3. Vəliyev M.V, Mustafayev A.M İnkişaf və yaş psixologiyası. Bakı, 2019
4. Quliyev E. M., Əzimov Q. E., Əlizadə Ə. Ə. Yaş və pedaqoji psixologiya. II hissə, Bakı, 1978
5. А. А. Реан. Психология подростка. Москва, 2004
6. Абрамова. Г. С. Возрастная психология. Москва, 1972
7. Кочетков А. И. Перевоспитание подростка. Москва, 1972

YENİYETMƏLİK DÖVRÜNDƏ ÖZÜNÜQIYMƏTLƏNDİRMƏNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xanım Allahverdiyeva, Azər Mustafayev

XÜLASƏ

Məqalə yeniyetməlik dövründə özünüqiymətləndirmənin xüsusiyyətlərindən bəhs edir. Belə ki, ilk öncə özünüqiymətləndirmə terminin mənası izah olunub. Özünüqiymətləndirmə anlayışı haqqında məlumat verilib. Özünüqiymətləndirmə səviyyəsinin asılı olduğu anlayışlar vurğulanıb. Özünüqiymətləndirmənin strukturunda olan kognitiv və emosional komponentlər haqqında qeyd edilib. Cəmiyyətdə şəxsiyyətin davranışını tənzimləyən, həmçinin şəxsiyyətin formalaşmasına da əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən özünüqiymətləndirmənin yeniyetməlik dövründə tam formalaşması məqalənin əsas mənasını təşkil edir. Yeniyetmələrdə olan adekvat və qeyri adekvat özünüqiymətləndirmə onun özünü necə göstərməsi və bu cür özünüqiymətləndirmələrə səbəb olan amillər sadalanıb. V.Kvade, V.Trusovun kimi alimlərin fikirlərinə (düzgün adekvat özünüqiymətləndirmə yeniyetmənin gələcək peşə - ixtisas seçiminə mühim təsir etməsi, həmçinin yeniyetmədə adekvat özünüqiymətləndirmə zamanı onun şəxsiyyətində düzgün özünütənqid, özünəinam formalaşması, bu yeniyetmələr təhsil alarkən yüksək göstəricilər əldə etməsi, qrupda ünsiyyətli davranması və s. toxunulub. S. L. Rubinsteyn yeniyetmələrdə özünüqiymətləndirmənin inkişafını bir sıra mərhələlərdən keçdiyini təsvir etdiyi yazılıb.

ОСОБЕННОСТИ САМООЦЕНКИ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ

Ханым Аллахвердиева, Азер Мустафаев

АННОТАЦИЯ

В статье говорится об особенностях самооценки в подростковом возрасте. Прежде всего было разъяснено значение термина самооценка. Дана информация о понятии самооценки. Подчеркнуты понятия, от которых зависит уровень самооценки. Было упомянуто когнитивной и эмоциональной компоненты в структуре самооценки. Полное ее формирование в течение периода составляет основной смысл статьи. Перечислены адекватная и неадекватная самооценка у подростков, как она проявляется и факторы, приводящие к такой самооценке. По мнению таких ученых, как В. Кваде и В. Трусов (правильная и адекватная самооценка оказывает важное влияние на будущий выбор профессии и специальности подростка, а также на формирование правильной самокритики и самооценки). С. Л. Рубинштейн описывал развитие самооценки у подростков как проходящее ряд стадий.

FEATURES OF SELF-EVALUATION IN TEENAGER PERIOD

Khanım Allahverdiyeva, Azer Mustafayev

SUMMARY

The article talks about the characteristics of self-evaluation in teenager period. So, first of all, the meaning of the term self-evaluation has been explained. Information about the

concept of self-evaluation was provided. The concepts on which the level of self-evaluation depends are highlighted. The cognitive and emotional components in the structure of self-assessment were mentioned. The main meaning of the article is the full formation of self-esteem during adolescence, which regulates the behavior of the personality in the society and has a significant impact on the formation of the personality. Adequate and inadequate self-evaluation in adolescents, how it manifests itself and the factors that lead to such self-evaluations are listed. According to the opinions of scientists such as V. Kvade and V. Trusov (correct and adequate self-assessment has an important influence on the adolescent's future choice of profession and specialty, as well as correct self-criticism and self-confidence formation in the adolescent's personality during adequate self-assessment, these adolescents achieve high scores while studying, behave sociably in the group and etc.) has been touched. S. L. Rubinstein described the development of self-evulation in adolescents as going through a number of stages.

PEDAQOGİKA

HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNDƏ MÜƏLLİMLİK PEŞƏSİ

*Baxşıyeva Rəfiqəxanım Anar qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
refiqebaxsiyeva4@gmail.com*

Açar sözlər: Heydər Əliyev, müəllimlik peşəsi, təhsil, cəmiyyət.

Keywords: Haydar Aliyev, the teaching profession, education, society.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, профессия учителя, образование, общество

Uzun illər boyu, bütün tarixi zamanlarda müəllimlik peşəsinə yüksək qiymət verilmiş, daim diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Görkəmli şəxsiyyətlər hər zaman müəllimlik peşəsini ən şərəfli peşə hesab etmiş, öz müəllimlərinə diqqət ayırmışlar. Müqəddəs islam dininin banisi Məhəmməd Peyğəmbər özünü müəllim adlandırmışdır. Çin mədəniyyətinin böyük fikirçisi Konfutsi təhsilin insanın etik, mədəni, vətəndaşlıq və sənaye keyfiyyətlərini inkişaf etdirmək üçün əhəmiyyətini öz təfəkküründə, əsərlərində əks etdirmişdir. O, müəllimlərin tələbələr üçün nümunəvi şəxsiyyətlər olduğunu bildirmişdir. Dahi Şeyx Nizami Gəncəvi müəllimi günəşə, “Divan” müəllifi Məhəmməd Füzuli gənc qəlbin memarına, Məhəmməd Tağı Sidqi isə müəllimi dadlı meyvələr yetişdirə bağbana bənzətməmişdir.

Bu dahi şəxsiyyətlər təhsilin cəmiyyətin inkişafında əhəmiyyətli rolu olduğuna inanmış və bu sahədə müəllimlərin rolunun danılmaz olduğunu bildirmişlər. Əlbəttə ki, dahi şəxsiyyətlərdən və müəllimlik peşəsindən danışılırsa, nümunəvi tələbə, əməkdar müəllim, böyük dövlət xadimi Heydər Əliyevi xüsusi vurğulamaq lazımdır. O, Azərbaycanın ən nüfuzlu siyasi rəhbərlərindən biri olmuş və özünü siyasi müharibələrin qəhrəmanı kimi tanıtmış bir şəxsiyyətdir. Lakin Əliyev, hər şeydən əvvəl böyük bir müəllim idi. Onun nəzəri irsi və müəllimlik peşəsi ölkəsi və xalqı üçün müstəsna bir əhəmiyyət daşıyır. Özünü müəllim olmasına baxmayaraq, hər zaman öz müəllimlərinə yüksək diqqət ayırmış, bu barədə Türkiyənin Qars Qafqaz Universitetində fəxri doktor diplomunun təqdimatında “... Mən Azərbaycanın sadə vətəndaşıyam. Bu addan yüksək ad yoxdur. Ancaq bundan da yüksək ad müəllimlikdir. ...” [2]- deyən Heydər Əliyev bir daha müəllimlərə olan diqqətini göstərmişdir.

XX əsrin canlı ensiklopediyası olan Heydər Əliyev müəllimlik peşəsinə olan sıx bağlılığını, bu peşəyə dərinliklə bələd olmasını, eyni zamanda ilk peşə təcrübəsinin müəllimlik olmasından da hər zaman yüksək həvəslə bəhs edərək Azərbaycan Müəllimlərinin I qurultayında çıxışında belə söyləmişdir: “Doğrudur, siz mənə də müəllim hesab edirsiniz. Burada müəyyən əsas var. Siz mənim təhsilimə əsaslanaraq bunu deyirsiniz... Mən 1939-cu ildə Naxçıvanda Pedaqoji Texnikumu bitirmişəm. Naxçıvan Pedaqoji texnikumu məhz həmin dövrdə müəllim çatışmazlığına, ibtidai siniflərdə, hətta orta məktəblərin 7-8-ci siniflərinə qədər dərs demək üçün müəllim olmadığına görə müəllim kadrları hazırlayırdı. Mən isə orta məktəbin 8-ci sinfini bitirdikdən sonra pedaqoji texnikuma daxil oldum. Məqsədim də o idi ki, müəllim olmaq, müəllim işləmək və ailəmə kömək etmək istəyirdim. ... Pedaqoji texnikumun sonuncu kursunda bizə pedaqoji təcrübə dərsi verirdilər. Biz həftədə 2-3 dəfə gedib məktəblərin 2-ci, 3-cü, 4-cü siniflərində dərs deyirdik. Ona görə də mənim o vaxtdan dərs vermək təcrübəm olubdur...” [1].

Heydər Əliyev Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində iqtisadiyyat sahəsində də təhsil almış və bu sahədə işləməyə başlamışdır. Qeyd edə bilərik ki, müəllimlik peşəsi Əliyevin siyasi karyerasının təməlini atmış və ona milli lider olma yolunda cığır açmışdır. O iqtisadi elmlər sahəsindəki bilikləri ilə milli siyasətin və milli inkişafın formalaşmasına böyük töhfələr vermişdir.

İqtisadiyyatın gücləndirilməsi, energetika sektorunun inkişafı və xarici investisiyaların cəlb edilməsi Heydər Əliyev dövründə aparılan inkişafdır. Bu da onun müəllimlik peşəsindəki bacarıqlarının praktik təcrübəsi ilə əlaqədardır. Bu peşə sayəsində o, Azərbaycanın ictimaiyyətini siyasi təlimlər verərək, milli birliyi və milli dəyərləri təmin edərək, təhsil təşkilatlarını dəstəkləyərək və öz nəslinə ideoloji yön verərək inkişaf etdirən bir lider olmuşdur. Heydər Əliyevin liderliyi və müəllimlik irsi ölkəsi üçün tarixi bir əhəmiyyət daşıyır, həmçinin Azərbaycanın siyasi və iqtisadi tarixində əhəmiyyətli yer tutur. Ən əsası, onun nəzəri irsi və müəllimlik peşəsi Respublikamızın inkişafında əvəzolunmaz rolu olmuş, indi də ölkədə öyrənilən və daim izlənən mənbədir.

Heydər Əliyev müəllimlik peşəsini yaşamaq, öyrətmək və öyrənmək üçün bir sənət kimi görmüşdür. O, dövlətinin milli birliyini və xalqın iradəsini qorumaq üçün həmişə təhsilin əhəmiyyətini vurğulamış və öz nəslinə milli dəyərləri, milli tərəqqi və milli inkişafı aşlamışdır. O bu peşəni çox çətin və xidmətkar bir iş olaraq görmüş və həmişə təhsilin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə diqqət yetirmişdir. Təhsilin və elmin gücünə inanmış, özünü təhsilin fəal təşkilatçısı kimi görmüşdür. Onun liderliyi dövründə Azərbaycan təhsil sistemində köklü inkişaf aparılmışdır.

Ümumtəhsil məktəblərinin rolunu, orada qazanılan biliklərin mahiyyətini hər zaman vacib hesab etmiş ulu öndər hər bir insanın həyat fəaliyyətində orta təhsilin çox böyük rol oynadığını bildirmişdir. Bu baxımdan o qeyd etmişdir: “İnsan təhsilin əsasını orta məktəbdə alır ... Əgər onun fundamental, köklü orta təhsili varsa, o cəmiyyətdə özünə yer tapacaq, çalışacaq ... cəmiyyətimizin şüurlu üzvü olacaqdır”. Bu dəyərli fikirlərin ardı olaraq qeyd edə bilərik ki, xalqın böyük oğlu Əliyev orta məktəblərdə təhsilin keyfiyyətliliyinin təmin olunmasının hər zaman qayğısına qalmışdır.

Dahi rəhbərin orta təhsilin inkişafı üçün verdiyi qiymətli tövsiyyə və tapşırıqlar bütün zamanlar üçün öz aktuallığını qoruyub saxlayan fəaliyyət proqramı kimi tarixdə öz yerini tutmuşdur. O, tədris ocaqlarında şagirdlərin, tələbələrin bütün fənnlərə yiyələnməsinin tərəfdarı olmuşdur. Amma əsas şərt olaraq qeyd etmişdir ki, hər bir gənc öz Ana dilimizi, ədəbiyyatımızı, tariximizi, mədəniyyətimizi dərinlən bilməlidir. O, təhsilin məzmunca milli müstəqillik prinsiplərinə uyğunlaşdırılmasında humanitar fənnlərin, xüsusilə Azərbaycan dilinin, tarixinin, ədəbiyyatının tədris olunmasının vacibliyini qeyd etmişdir. Əlbəttə ki, bu da təsadüfi deyil. Yalnız öz dilini, ədəbiyyatını, tarixini, milli ideologiyasını dərinlən bilən gənc öz dövlətini digər dövlətlər arasında düzgün təqdim edə bilər. Gələcəyin qurucularına bu mözvları aşılamaq elə orta məktəbdən başlayır. Bu səbəblərdən orta məktəblər, xüsusilə müəllimlər bu vəzifəni layiqincə yerinə yetirməlidirlər.

Müəllimlərin işi təkə akademik, elmi-nəzəri məlumatları çatdırmaq deyil, gələcək üçün ölkəsinə layiq, Vətənə sdaqətlə xidmət edən, ən əsası həyatın hər bir üzünə hazırlıqlı olan gənclər yetişdirməkən ibarətdir. Ulu öndər 1 sentyabr 1997-ci ildə Bakıda 18 saylı məktəbdə keçirdiyi görüşdə məhz bu mövzuya toxunaraq qeyd etmişdir: “Uşaqlar gərək orta məktəblərdə bütün fənləri mənimsəsinlər. Bunların hamısı ilə bərabər, bizim xalqımızın zəngin tarixini, mədəniyyətini, mənəviyyatını, mənəvi dəyərlərini uşaqlara öyrətmək, çatdırmaq, uşaqları məhz həmin ənənələr ruhunda tərbiyə etmək müqəddəs borcudur. Mən arzu edərdim ki, müəllimlər bunu heç vaxt unutmasınlar ...” [6].

Dahi rəhbər Heydər Əliyev gənclərin tərbiyəvi ruhda yetişdirilməsində müəllim zəhmətini, onun şəxsiyyətini yüksək qiymətləndirmişdir. O bildirmişdir ki, müəllim adı şərəfli addır, yüksək addır. Müəllim vəzifəsi ona görə şərəflidir ki, o cəmiyyət üçün bilikli, tərbiyəli, vətənpərvər vətəndaş hazırlayır. O bəşəriyyətdə yeganə şəxsiyyətdir ki, cəmiyyət üzvləri öz gələcəyinin qurucularını- uşaqlarının tərbiyəsini yalnız ona etibar edir [7].

Heydər Əliyev bütün təhsil həyatında yalnız yüksək qiymətlərlə oxumuşdur. Öz müəllimlərini daim gözəl xatırlamışdır: “Mən həmişə Naxçıvanda təhsil aldığım illəri xatırlayıram. Bu illər mənim yaddaşımdan heç vaxt silinməyəcək. Müəllimlərimin hamısı yadımdadır. Hansı binada, hansı sinif otağında dərs keçməyimizi, hansı parta arxasında oturduğumu da yaxşı xatırlayıram. Mən burada mükəmməl təhsil almışam, özü də elə həvəs və aludəçiliklə oxumuşam ki, sonralar digər ali təhsil müəssisələrində oxumağım mənim üçün çətin olmayıb. Əksinə, burada olduğu kimi, tələbələr arasında da seçilmişəm [3].

İndiyə qədər həyatımda keçdiyim yol mənim biliyim, elmim- hamısı məhz orta məktəbdə aldığım təhsillə bağlıdır, müəllimlərin mənə verdiyi biliklərə bağlıdır, müəllimlərin mənə, o illərdə oxuyan mənim kimi gənclərə göstərdiyi qayğıkeşliklə bağlıdır, eyni zamanda mənim kimi bizimdə, xüsusən mənim müəllimə böyük hörmətimlə, ehtiramımla bağlıdır. Mən indi də - on illər keçib üstündən müəllimlərimi heç vaxt unutmamışam və ömrümün son dəqiqəsinə qədər unutmayacağam. Mənim üçün müəllim adı həmişə ən ülvə, ən şərəfli bir məfhum olubdur. Mən bugün müəllim qarşısında baş əyirəm, müəllimə hörmət və ehtiramımı bildirir, Azərbaycan müəllimlərinə bundan sonra da öz işlərində uğurlar arzulayır, can sağlığı və səadət diləyirəm” [8].

Özünün bütün həyatını Azərbaycanına, onun inkişafına, tərəqqisinə həsr edən Heydər Əliyev başqa sahələrdə olduğu kimi xalqımızın təhsilinə, yüksəlişinə əsas diqqət ayırmış, bu sahədə şərəflə çalışan, öz işinə, əməyinə vurğun olan və layiqincə yerinə yetirən şəxsiyyətlərə - müəllimlərə hər zaman öz dərin hörmətini və ehtiramını bildirmişdir. Heydər Əliyev hər zaman öz çıxışlarında müəllimlik peşəsinin vacibliyini qeyd etmiş və onların üzərinə düşən vəzifənin millətimiz, xalqımız üçün olduğunu bildirmişdir. Çünki müəllim cəmiyyətin bütün sahələri üçün vətəndaş yetişdirir. Bu da bir sübutdur ki, müəllimin gördüyü iş bütün fəaliyyət sahələrində çalışan insanların hamısının işindən ən gərəklisi, ən lazımlısı və ən məsuliyyətliyədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev. Azərbaycan Müəllimlərinin I qurultayındakı nitqi. 26 sentyabr, 1998. Azərbaycan qəzeti, 27 sentyabr 1998.
2. Heydər Əliyev. Türkiyənin Qars Qafqaz Universitetinin fəxri doktoru diplomunun təqdim edilməsi mərasimində nitqi. 28 iyun 2002. “Xalq” qəzeti, 5 iyul 2002.
3. Heydər Əliyev. Naxçıvanda Bəhruz Kəngərli muzeyinin açılışında çıxış. 18 iyun 2002. “Şərq qapısı” qəzeti. 19 iyun 2002.
4. “Azərbaycan” qəzeti, 14 oktyabr 1999.
5. Heydər Əliyev. Ali məktəb işçilərinin respublika müşavirəsində nitq. 1980
6. Heydər Əliyev. Bakının 18 №-li məktəbində keçirilən görüşdə nitq. 1 sentyabr, 1997-ci il. “Azərbaycan” qəzeti. 2 sentyabr 1997.
7. Heydər Əliyev. Bakı şəhərinin təhsil işçiləri ilə görüşündə çıxış. 31 avqust 1994. “Azərbaycan” qəzeti, 1 sentyabr 1994.
8. Heydər Əliyev. Bakının Nərimanov rayonunda yeni orta ümumtəhsil məktəbinin açılış mərasimində nitq. 2 sentyabr 1996.

HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNDƏ MÜƏLLİMLİK

Baxşiyeva Rəfiqəxanım

XÜLASƏ

Məqalədə Heydər Əliyevin nəzəri irsində müəllimlik peşəsinə verdiyi dəyərdən, onun təhsil illərində uğurlu fəaliyyətindən bəhs edilir. Bundan əvvəl bu yazıda Heydər Əliyevin ona dərs deyən müəllimlərə necə qayğı ilə yanaşdığını, onları hər zaman necə qiymətləndirməyi və daim böyük minnətdarlıqla xatırladığı qeyd olunmuşdur.

Eyni zamanda məqalədə müəllimlik peşəsinin cəmiyyət üçün əhəmiyyətindən söz açılır. Ümumiyyətlə, qeyd edə bilərik ki, ulu öndərin nəzəri irsi həm tələbələr, həm də müəllimlər üçün qiymətli bilik xəzinəsidir.

УЧИТЕЛЬСТВО В НАСЛЕДИИ ГЕЙДАРА АЛИЕВА

Бахшиева Рафигаханум

АННОТАЦИЯ

В статье говорится о значении, придаваемом профессии учителя в теоретическом наследии Гейдара Алиева, и его успешной деятельности в годы учебы. Кроме того, в этой статье говорится о том, как Гейдар Алиев бережно относился к учителям, которые его обучали, всегда ценил их и всегда вспоминал о них с большой благодарностью.

При этом в статье говорится о значении профессии учителя для общества. В целом можно отметить, что теоретическое наследие великого лидера является ценным кладом знаний как для студентов, так и для преподавателей.

TEACHING IN THE HERITAGE OF HAYDAR ALIYEV

Bakhshiyeva Rafigakhanim

SUMMARY

The article talks about the value given to the teaching profession in Haydar Aliyev's theoretical heritage and his successful activities during his educational years. In addition, in this article mentioned that how Haydar Aliyev treated the teachers who taught him with care, always appreciated them and always remembered them with great gratitude.

At the same time, the article is about the importance of the teaching profession for society. In general, we can note that theoretical heritage of the great leader is a valuable treasure of knowledge for both students and teachers.

AİLƏ TƏRBIYƏSİNİN PRİNSİP VƏ METODLARI

Babayeva Fidan Vüqar qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
fbabayeva541@gmail.com

Açar sözlər: Ailə, prinsip, metod, övlad, tərbiyə, amil.

Ключевые слова: Семья, принцип, метод, ребенок, воспитание, фактор.

Keywords: Family, principle, method, child, upbringing, factor.

İnsanın şəxsiyyət kimi formalaşması və cəmiyyətə, ən əsas da özünə fayda verməsi ailədə düzgün tərbiyə ilə başlanılır. Şübhəsiz, Azərbaycanlı ailəsi ən kamil ailələrdən hesab olunur. Biz bu xüsusiyyəti dünya xalqları ilə müqayisədə ailə üzvlərinin bir-birlərinə dərin hörmət və ehtiram göstərməsi, ailə ənənələrinin qorunması ilə sübut edirik. Bunlarla yanaşı, Azərbaycanlı ailəsində övlad ana və ata üçün nə qədər böyüsədə bir o qədər onların gözündə hələ də uşaqdır. Bəzi ölkələrdə isə bu belə deyil, uşaq müəyyən yaş həddinə çatdığı vaxt o ailədən ayrılır və təlim, tərbiyəsi ilə uşağın özü məşğul olur. Bu bəzi məqamlarda uşaq üçün xeyirli olsa da, tam yetişməmiş gəncin həzin sonu da ola bilər. Azərbaycan ailəsində təlim və tərbiyəyə böyük önəm verilir. Bu barədə xalq deyimi də var: «Əzizim əzizdir, tərbiyəsi ondan da əzizdir».

Ailə tərbiyəsinə ciddi yanaşılmalı və daim ön plana çəkilməlidir. Uşaq ilk tərbiyəni ailədən alırsa bu onun gələcək həyatında, tələyində önəmli rol oynayır. Məsələn olaraq desək, Nizami Gəncəvinin anası təhsilsiz, savadı olmayan kürt qızı idi. Lakin həmin qadın balaca oğluna uşaq yaşlarından şifahi xalq ədəbiyyatını öyrədirdi, o, savadasız olsa da bayatıları, laylaları və s. yaxşı bilirdi və bunun nəticəsində Nizami Gəncəvi bədii ədəbiyyatımızın ustadına çevrildi. Bu əslində öz-özlüyündə ailə tərbiyəsidir.

Ata və ana övladlarını tərbiyə edərkən bu prosesdə bir sıra amillərə riayət etməlidirlər:

1. Sosial-mədəni amil
2. Sosial-iqtisadi amil
3. Demografik amil.

Həyat təqliddən ibarətdir, insan doğulduğu gündən son anına qədər hər bir şeyi təqlid edir. Ailədə valideynlər öz şəxsi nümunələrini düzgün övladlarına göstərə bilməsələr, tərbiyə prosesində yanlışlıqlara yol verəcəklər. Sosial-mədəni dəyərlərin formalaşması ailədən başlanılır. Bəzi ailələrdə sosial-mədəni dəyərlər və təhsil səviyyəsi aşağı olduqda bu özünü uşaqların əxlaqi keyfiyyətlərinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Valideynlər övladlarının sosial mühitini təşkil edirlər. Yüksək intellektə, dünyagörüşünə və zəngin əxlaqa sahib olan ata və ana öz övladlarını mükəmməl dərəcədə tərbiyə edəcəkdirlər. Buna görə də ailədə sosial-mədəni amil əsas rol oynayır.

Ailədə fərdlərin bir-birinə olan qarşılıqlı münasibəti sosial-iqtisadi amillərin aşağı olması nəticəsində də pozula bilər. Sosial-iqtisadi amil dedikdə işsizlik, dünya görüşün aşağı səviyyədə olması, zor tətbiqi, yoxsulluğun həddən artıq çox olması və s. kimi səbəblər başa düşülür. Hazırkı cəmiyyətimizdə bəzi ata və ya analar qızlarını varlı, yaşlı kişilərə ərə verməyə meyillidirlər. Bununla da elə zənn edirlər ki, övladımız maddi, iqtisadi cəhətdən heç bir çətinlik çəkməyəcək amma bunun digər tərəfini fikirləşmirlər və çox hallarda bu evliliklərin sonu boşanma ilə bitir.

Ailədə demografik amillər pozularsa bu heç bir halda müsbət nəticəylə sonlanmır. Demografik amil dedikdə uşaqların azalması, şəhər həyatının geniş yayılması, əhəlinin

qocalması, qadınların artıq evdə oturmaqdansa, təhsil alıb ictimai istehsala cəlb olunması, boşanma hallarının artması və s. nəzərdə tutulur. Ailədə uşaq sayının artıq olması valideynlərin onların tələbatlarını ödəyə bilməməsi demoqrafik amilin pozulması ilə bağlıdır.

Hər bir ailənin səadəti, xoşbəxtliyi dünyaya gətirib yetişdirdiyi övladla, cəmiyyətə verdiyi övladların tərbiyəsi ilə ölçülür. Övladlarını düzgün tərbiyə edən ailə bərəkətli və gözəl ailələrdən hesab olunur və bu ailədə tərbiyə görmüş uşaqlar gələcəkdə yaxşı valideyn olacaqlar. Düzgün valideyn övladına hər zaman örnək olmalı, ailəsinin qayğısını çəkməli, övladını düzgün yola istiqamətləndirməlidir. Valideynlər övladlarını tərbiyə edərkən bir sıra prinsiplərə əməl etməlidirlər:

1. Uşaqların yaş, cinsi və psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması prinsipi.

İlk növbədə valideyn övladlarına düzgün yanaşmalıdır və onların yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq tərbiyə prosesini sağlam formada qurmalıdır. Hər bir yaş dövrünün spesifik əlamətləri və göstəriciləri müxtəlifdir və bunların içərisində yeniyetməlik dövrü xüsusilə fərqlənir. Ata və ya ana övladlarına eyni dərəcədə və tərzdə acıqlanırsa bu artıq tərbiyə prosesində yanlışlığa yol açır. Valideynlər övladlarının cinsi, psixoloji xüsusiyyətlərini dərindən bilməli və pedaqoji, psixoloji baxımdan onlara düzgün yanaşmalıdırlar. Ata və ya ana övladını daim izləməli, onun nə hiss keçirdiyini, necə düşündüyünü müşahidə etməlidir əks təqdirdə verilən tərbiyə özünü doğrultmayacaqdır.

2. Ailə tərbiyəsində uşaqların temperament tiplərinin nəzərə alınması prinsipi.

Uşaqların psixi fəaliyyətlərinə görə fərqlənmələri hələ qədim zamanlardan diqqəti cəlb etmişdir. Temperament elə bir xüsusiyyətdir ki, insanın xarakteristikasını, emosiyalarını, mühitə uyğunlaşma xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirir. Temperament latın mənşəli söz olub “qarışıq, mütənasiblik” mənasını ifadə edir. Bu təlimin yaradıcısı qədim yunan həkimi Hipokratdır və o, temperamentin dörd növünü qeyd etmişdir: sanqvinik, xolerik, fleqmatik, melanxolik. Yunan alimi Hipokratın verdiyi bu tiplər müasir dövrdə də psixologiya və pedaqogika elmlərində işlənməkdədir:

a) Sanqvinik tip – asanlıqla ünsiyyətə girə bilən, işgüzar, canlı, sürətli nitq tempinə malik, şəraitə asanlıqla alışan, mimika və hərəkətləri canlı, tələskən və yaddaşı bir qədər zəif. Tərbiyə zamanı: valideynlər çalışmalıdır ki, övladı gələcəkdə möhkəm xarakterə sahib olması üçün düzgün üsullar seçsin və onun enerji zəifliyini nəzər almalıdır.

b) Xolerik tip – kəmhövsələ, coşğun, sadıq, asanlıqla yeni mühitə alışa bilməyən, müəyyən problemlə qarşılaşdıqda özünü itirməyən və asan çıxış yolu tapan, qüvvətli. Tərbiyə zamanı: valideynlər bu tipə malik olan övladı ilə təmkinli və soyuqqanlı davranmalı, uşağı idmana yazdırmalı, enerjisini düzgün işlərə xərcləməyə, dağıdıcı deyil, qurucu mövqeyə yönəltməlidir.

c) Melanxolik tip – həssas, tez inciyən, özündən narazı, bədbin fikirli, yüksək hafizə, başladığı işi bitirə bilməyən, sakit. Tərbiyə zamanı: valideyn daim övladının arxasında durmalı, onu həvəsləndirməli və ruhlandırmalıdır. Ata və ya ana övladı ilə dialoqda olarkən tənqidlərə, tənbəhlərə, əmrlərə yol verməməlidir. Uşağın özünə qapanmaması üçün onunla söhbətlər aparmalı, gün ərzində baş verən hadisələri bölüşməsi üçün şərait yaratmalıdır.

d) Fleqmatik tip – ünsiyyəti sevməyən, eyni zamanda mehriban və istiqanlı, təmkinli, vasvası. Tərbiyə zamanı: valideyn övladı ilə münasibətdə emosional olmalı, hisslərini büruzə verməlidir. Onun həyat tempini sürətləndirmək üçün əyləncələrə aparmalı, bir işlə məşğul olduqda tez hərəkət etməsi üçün həvəsləndirməlidir.

3. Uşağa hörmət və tələbkərlilik prinsipi.

Maria Montessori dünyada uşağa hörmət anlayışını təqdim edən ilk insandır. Montessori təhsil fəlsəfəsinin ilk addımı “uşağa hörmət etmək və onu bir fərd kimi qəbul etmək”dir. Əgər övladımızla ilk addımı atacaq və ilk anlayışı təyin edəcəyiksə, bu; “Övladımıza hörmət” olmalıdır.[4]

Biz cəmiyyət olaraq uşağa həqiqətən hörmət etmirik. Təhlükəsizliyi və öz azadlığımız üçün bilmədən ona mane oluruq. Əslində uşaqda araşdırmaq istəyi, ehtiyacı qüvvətlidir. O, bizdən ayrı bir fərddir və ancaq edib, yaşayaraq öyrənə bilər. Onun fərqliliklərinə, maraqlarına, sürətinə, həyəcanına, görməyə çalışmasına hörmətlə yanaşmalıyıq. Bütün işlərdə uşağa mümkün qədər düzgün tələblər verilməli və ona çox hörmət etmək lazımdır. Əgər uşaq səhv edərsə, valideyn sərt reaksiya verməməli, ona qayğı ilə yanaşmalıdır.

Ailədə uşaqlara hörmətlə yanaşı düzgün tələblər vermək lazımdır və tələblər inandırıcı olmalı, ciddi tonda verilməlidir, uşağın gücünə uyğun olmalıdır. Məktəbdə müəllim şagirdlərə tələb verərkən pedaqoji etikanı gözləməlidir. Burada zaman, məkan, vəziyyət və şərait üçün düzgün teknikadan istifadə etmək lazımdır ki, o şagird üçün xoşagələnlə olsun.

4. Uşaqlara fərdi yanaşma prinsipi.

Uşaq yaşa dolduqca, onun şəxsiyyəti, fərdi xüsusiyyətləri formalaşır və inkişaf edir. Ailədə valideynlər övladlarına fərdi yanaşmalı və bu xüsusiyyətləri nəzərə almalıdırlar. Fərdi yanaşma prinsipi uşağın tərbiyəsində kök salmış qüsurları aradan qaldırmağa, müsbət cəhətləri aşılamağa da xidmət edir. Ailədə hər bir uşaq fərqlidir və özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Bəzən valideynlər fərdi yanaşma ilə fərdi tərbiyəni qarışdırırlar lakin bunlar fərqli anlayışlardır.

Ailə tərbiyəsində prinsiplərlə yanaşı metodlardan da geniş istifadə olunur. Bu metodlar valideynlər tərəfindən istifadə olunan ən effektiv təsir yolu və sistemi kimi nəzərdə tutulur. Ailə tərbiyəsində istifadə olunan metodlar ümumi tərbiyə metodları ilə oxşarlıq təşkil etsələr də, bir sıra spesifik xüsusiyyətləri də fərqləndirirlər. İlk olaraq valideynlərin şəxsi nümunəsi metodunu qeyd edə bilərik. Əməkdar müəllim, pedaqog A.Abbasov öz dərslərində bu metoda belə bir tərif vermişdir: “Ailə tərbiyəsinin səmərəliliyində valideynlərin nüfuzu, şəxsi nümunəsi və pedaqoji mərifəti əvəzsiz rola malikdir” [6].

Ailə tərbiyəsində şəxsi nümunə metodu ilə yanaşı inandırma, alısdırma, rəğbətləndirmə və cəzalandırma metodlarından da istifadə olunur. Bu metodlarla yanaşı valideyn və uşaqlar arasında qarşılıqlı əlaqə metodu da vardır. Qarşılıqlı əlaqə metodu dedikdə biz valideynlərin öz övladları ilə münasibətinə daha çox fikir veririk. Bəzi ailələrdə ata və ya ana uşaqları ilə dost münasibəti qurmağı bacarırlar. Valideyn-övlad münasibəti düzgün qurulduqda, uşaq bir problemlə qarşılaşarsa bunu yadlarla deyil öz valideynləri ilə bölüşməyi seçir.

Dövrümüzdə yeniyetmələr arasında tez-tez rast gəlinən intihar hallarının bəlkə də, ən əsas səbəbi valideynlərin övladları ilə dostluq münasibəti qura bilməməsidir. Qarşılıqlı münasibətlərdə valideynlər bəzən bir sıra yanlışlıqlara da yol verirlər. Bunlardan biri övladına qarşı olan hövsələsizlikdir. Bu zaman ana və ya ata məntiqsiz hərəkətlərə yol vermiş olurlar. Valideyn əvvəlcə uşağın ən kiçik səhvində onu həddən artıq danlayır, qışqır-bağır salır, daha sonra isə onu həddən artıq əzizləyib, sanki heçnə olmamış kimi rəftar edir. Tərbiyədə baş verən bu yanlışlıq uşağın arada qalmasına səbəb olur və o hər hansı bir davranışında valideynlərinin reaksiyasını seçə bilmirlər.

Sonda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, valideynlər tərbiyə prosesinə düzgün yanaşarsa, bu zaman düzgün metodlardan, prinsiplərdən istifadə etməklə daha çox uğur qazana bilərlər və düzgün metodla yanaşı valideyn çalışmalıdır ki, övladı ilə çox vaxt keçirtsin, ona qayğı və diqqətlə yanaşsın. Valideynlər övladını düzgün tərbiyə etmək istəyirsə, o hər şeydən

əvvəl yüksək nüfuza malik olmalıdır. Ailədə ata və ya ananın nüfuzu yoxdursa, onun istifadə etdiyi metodların, tələblərin və prinsiplərin bir yararı olmayacaqdır. Valideynlər metod və prinsiplərdən istifadə edərkən böyüklüyünü, hakimiyyətin onun əlində olduğunu kəskin şəkildə göstərməməlidirlər. Ailədə uşağın şəxsiyyət kimi formalaşması valideynlərin üzərinə düşən vəzifələri layiqincə yerinə yetirmələri ilə bağlıdır. Böyüklərin bir-birinə hörmətlə, xeyirxahlıqla, düzgün səmimi münasibətlə yanaşması uşaqda düzgün nümunə formalaşdırır.

ƏDƏBİYYAT

- 1.R.Hüseynzadə, L.Allahverdiyeva. "Ailə Pedaqogikası" Dərslik
- 2.S.Salzman "Çocuğunuzu yanlış eğitiyorsunuz!" İstanbul, 2000.
- 3.F.İbrahimov, R.Hüseynzadə. Pedaqogika: 2 cildə. II cild. – Bakı: Mütərcim, 2012.
4. <https://annerehberi.com.tr/post/cocugunuza-saygi-duyuyor-musunuz>
5. http://anl.az/down/meqale/az_muellimi/2017/avqust/554839.pdf
6. A.Abbasov. Milli əxlaq və ailə etikas: universitetlərin magistratura pilləsi üçün dərslik; Bakı: Mütərcim, 2016.

AİLƏ TƏRBIYƏSİNİN PRİNSİP VƏ METODLARI

Babayeva Fidan

XÜLASƏ

Ailə mənəvi dəyərləri əks etdirir. Ailədə düzgün prinsip və metodlarla tərbiyə almış uşaq, gələcəkdə cəmiyyətə yararlı bir vətəndaş, şəxsiyyət olacaqdır. İlk əvvəl valideynlər öz övladlarına tərbiyənin tərkib hissələrini (əqli, mənəvi, siyasi, cinsi, əmək, hüquqi, ekoloji, estetik, etik, fiziki və s.) uşağa erkən yaşdan aşılamağı bacarmalıdırlar. Çünki tərbiyənin tərkib hissələri insanın hər bir anında ona işıq saçan bir fənər olacaqdır. Uşağın etik, fiziki, əqli və s. tərbiyəsi yerində olarsa bağça, məktəb həyatında daha az çətinliklərlə üzləşər. Valideynlər öz övladlarına daim sevgiylə yanaşmalıdırlar. Əgər ailədə valideyn və övlad arasında səmimi sevgi, münasibət varsa, həmin ailədə fərdlər arasında qarşılıqlı hörmət və inam da vardır. Metod və prinsiplərdən istifadə edərkən valideyn çalışmalıdır ki uşağın xarakterinə, tipinə uyğun bir yol götürsün. Çünki ailədə hər bir uşaq fərqlidir və hər bir uşağın özünün xasiyyəti, tipi (xolerik, melanxolik, fleqmatik, sanqvinik) vardır.

ПРИНЦИПЫ И МЕТОДЫ СЕМЕЙНОГО ВОСПИТАНИЯ

Бабаева Фидан

АННОТАЦИЯ

Семья отражает моральные ценности. Ребенок, воспитанный в семье с правильными принципами и методами, в будущем станет полезным гражданином и личностью. Прежде всего, родители должны иметь возможность с раннего возраста прививать своим детям компоненты воспитания (умственную, духовную, политическую, сексуальную, трудовую, правовую, экологическую, эстетическую,

этическую, физическую и др.). Потому что составляющие образования будут фонарем, освещающим человека в каждый момент. Этические, физические, психические и т. д. ребенка. если воспитание будет на месте, то он будет сталкиваться с меньшими трудностями в детсадовской и школьной жизни. Родители всегда должны относиться к своим детям с любовью. Если в семье есть искренняя любовь и отношения между родителем и ребенком, то между людьми в этой семье также существует взаимное уважение и доверие. При использовании методов и принципов родитель должен стараться идти по пути, соответствующему характеру и типу ребенка. Потому что каждый ребенок в семье индивидуален и у каждого ребенка свой характер и тип (холерик, меланхолик, флегматик, сангвиник).

PRINCIPLES AND METHODS OF FAMILY EDUCATION

Babayeva Fidan

SUMMARY

Family reflects moral values. A child brought up in the family with the right principles and methods will become a useful citizen and personality in the future. First of all, parents should be able to instill in their children the components of education (mental, spiritual, political, sexual, labor, legal, ecological, aesthetic, ethical, physical, etc.) from an early age. Because the components of education will be a lantern that shines light on a person at every moment. The child's ethical, physical, mental, etc. if the upbringing is in place, he will face fewer difficulties in kindergarten and school life. Parents should always treat their children with love. If there is sincere love and relationship between parent and child in the family, there is also mutual respect and trust between individuals in that family. When using methods and principles, the parent should try to take a path that is suitable for the character and type of the child. Because each child in the family is different and each child has his own character and type (choleric, melancholic, phlegmatic, sanguine).

TƏHSİL MÜƏSSISƏLƏRİNDƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİYİN ƏN ALI HISS VƏ MİLLİ MƏNƏVİ DƏYƏR OLARAQ YENİYETMƏLƏRƏ DÜZGÜN AŞILANMASININ ÖNƏMİ

Sədəf Babayeva Şahin qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
sadafbabayeva@gmail.com

Açar sözlər: Milli dəyərlər, vətənpərvərlik, yeniyetmə, təhsil müəssisəsi, tərbiyyə, sosial elmlər

Ключевые слова: Национальные ценности, патриотизм, молодежь, образовательное учреждение, образование, социальные науки.

Keywords: National values, patriotism, teenagers, educational institution, education, social sciences.

Təhsil sistemi qabaqcadan müəyyən edilmiş məqsədlərə uyğun olaraq ixtisaslı fərdlərin yetişdirilməsi üçün yaradılmış çoxqatlı strukturdur. Müəllimlər, valideynlər və şagirdlər kimi bir çox maraqlı tərəflərin mütəşəkkil işi nəticəsində təhsil sistemi dəyərlərin formalaşdırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təhsil sistemi fəal, məhsuldar və vətənpərvər şəxsiyyətlər yetişdirmək məqsədi daşıyır. Bu kontekstdə məktəblər həm ixtisaslı, həm də vətənpərvər şəxsiyyətlərin yetişdirildiyi məkan kimi xarakterizə edilə bilər. Effektiv vətəndaşlıq təhsilinin əsası dəyər transferinə əsaslanır [1]. Dəyərlər şəxsiyyəti yaşadır, cəmiyyəti gələcəyə aparır. Dəyərlər tələbələr tərəfindən həm məktəbdə, həm də məktəbdən kənarda əldə edilməli olan mədəni təcrübələrdir. Bir növ, sosial həyatı quran və formalaşdıran dəyərlər sosioloji reallıqlardan, fəlsəfi düşüncələrdən qidalanmalıdır.

Fərdə şəxsiyyətini verən və yaşadığı cəmiyyətə uyğunlaşmasını təmin edən dəyərlər tələbələrdə arzu olunan davranışlara istiqamət verən prinsiplər, əsas inanclar və hərəkətlərdir. Dəyərlər ümumiyyətlə inanılan və arzu olunan davranışlar üçün meyar kimi istifadə edilən faktlardır. Onlar davranışımıza istiqamət verən əsas meyarlardır. İnsanların həyata baxışlarını və həyat fəlsəfələrini müəyyən edən dəyərlər cəmiyyəti ideallaşdıran və onu gələcəyə daşıyan prinsiplər və davranışlardır. Bu zaman dəyərlər sistemli şəkildə insanları müəyyən bir meyl və məqsədə yönəldir. Təhsil və təlimin bir hissəsi kimi qarşılaşdığımız dəyərlər müəllimlər tərəfindən dolayısı ilə və sistemli şəkildə aşılır.

Təhsil müəssisələrinin ən əsas vəzifəsi sosial mədəniyyəti yeni nəsillərə ötürməkdir. Mədəniyyətin ən əsas elementləri olan dəyərlər və simvollar məktəblər vasitəsilə inkişaf etdirilir. Məktəblər cəmiyyətin mikro səviyyəli laboratoriyaları və yaşayış sahələridir. Bu baxımdan, məktəblərdə cəmiyyətin davamlılığını təmin edən dəyərlərin yaşadılması milli təhsil siyasətinin tələbidir. Akademik fəaliyyətlərlə yanaşı, güclü xarakterə malik fərdlərin yetişdirilməsi məktəblərin, eləcə də ailələrin əsas vəzifəsidir [2]. Məlumdur ki, ailələr məktəblərdə dəyər tədrisini dəstəkləyir.

Məktəblərin əsas funksiyası şəxsiyyətə sosial, siyasi və iqtisadi baxımdan toxunmaqdır. Fərdlərin öz ölkəsinə yüksək mənsəbiyyət hissi qazandırdığı məktəblər həm də fərd-dövlət münasibətlərinin yaşandığı formal strukturlardır. Ona görə də icbari təhsil çərçivəsində fərdlərə vətəndaşlıq hüquq və vəzifələrinin aşılması, vətənpərvərlik dəyərinin aşılması məktəbin borcuna çevrilmişdir. Odur ki, məktəblərin əsas məqsədinin vətəndaşlıq tərbiyəsi və aktiv vətəndaş yetişdirmək olduğu aydındır. Təhsil müəssisələri bu vəzifəni daha çox sosial elmlər kursu vasitəsilə yerinə yetirir və vətəndaşlığın emosional ölçüsünü təşkil edən vətənpərvərlik dəyərini öyrədir [3].

Beləliklə, fərd millətin üzvü olduğu qənaətinə gəlir. Məktəblər sosial elmlər kurikulumunun ümumi məqsədlərindən biri olan ölkələrinə aid məsələlərə həssaslıqla yanaşan vətənpərvərlər yetişdirmək imkanı verir. Sosial elmlər qloballaşmanın səbəbkarı olan və yeganə məqsədi müasir cəmiyyətlərdə xoşbəxt sosial həyata keçid üçün mədəni və sosial-iqtisadi fərqliliyi olan insanların ictimailəşməsini və birgə yaşayışını asanlaşdıran bir kursdur. Sosial elmlər kursunun əsas məqsədlərindən biri olan vətənpərvərlik vətəndaşların sahib olmalı olduğu mühüm dəyərdir. Vətənpərvərlik insanın hadisə və faktlara münasibətini, reaksiyasını və düşüncə tərzini müəyyən edir. Vətənpərvərliyi insanların bir-birinə bağlılığı və sosioloji sevgisi ilə xarakterizə olunan dəyər kimi ifadə etmək olar.

Müharibələrin nəticələri ilə təhsil arasında birbaşa əlaqə var. Biz yeniyetmələri təkcə alicənab kimi deyil, həm də cəmiyyətə, ziyalı insanlara faydalı insanlar kimi böyütməliyik. Təhsilin ən böyük məqsədi vətəndaş yetişdirməkdir. Tarixi bilmədən vətəndaş yetişdirilə bilməz. Ümumi təhsil ocaqlarında tədris olunan Tarix fənnindən şagirdlərə bizim hələ qədim zamanlardan cəsur, igid, vətənpərvər xalq olduğumuz məlumdur. Müasir dövrümüzdə də Şərq regionunda hər zaman sabitliyi qoruyub saxlamağa çalışmaqla yanaşı, həm də əbədi və əzəli torpaqlarımız uğrunda istər siyasi baxımdan, istər hərbi baxımdan daim düşmənlə mübarizə aparmışıq.

Mübarizədən hər zaman qələbə ilə çıxmağımızın səbəbi əlbəttə ki, Azərbaycanın vətənpərvər oğulları, öz xalqı, öz torpaqları uğrunda canından keçən, şəhidlik zirvəsinə yüksələn oğullarımızdır. Bunlara şahid olan hər bir yeniyetmə özlüyündə vətənpərvərlik hissini ən ali hiss olaraq qəbul edir. Milliyətçilik bəşəriyyətin tərəqqisi üçün istifadə oluna bilsə də, tarixin bəzi dövrlərində bəşəriyyət üçün fəlakətlərə səbəb olmuşdur. Müəllimlər dərslərdən beynəlxalq nifrət hissini çıxarmalı, müharibəni tərənnüm edən sözləri təmizləməli, vətənpərvərlikdən sui-istifadənin qarşısını almalıdırlar. Müharibə bəşəriyyətin instinktindən gələn nifrətin nəticəsi deyil. Amma müharibələrdən sonra yeniyetmələrdə nifrət hissi yaşaya bilər. Bu məqamda müəllimlər şagirdlərinə müharibənin nəticəsiz bir cəhd olduğunu, onun dəhşətli olduğunu, bəşəriyyətin müharibədən çəkinməsi ümidini aşılamalıdırlar.

Vətənpərvərlik öz ölkəsinə sədaqət kimi müəyyən edilə bilər. Odur ki, vətənpərvərlik milli dəyərlər uğrunda özünü fəda etməkdir. Vətənpərvər insan yaşadığı cəmiyyətlə barışıq olan, bütün alt və yüksək mədəniyyətləri qoruyan, eyni torpaqda yaşayan müxtəlif təbəqə və qrupların vətəndaşları ilə eyni hissləri paylaşır. Bu yolla həm vətəndaşlıq şüuru inkişaf edir, həm də fərd hərtərəfli dünya görüşü əldə etməyi hədəfləyir. Bəzi müəlliflər isə vətənpərvərliyi milli siyasətlərin davam etdirilməsi vasitəsi kimi görür [4]. Ona görə də vətənpərvərliyin dəyəri milli siyasətin davam etdirilməsində rol oynayan qurumların qorunmasını tələb edir. Eyni ölkənin vətəndaşlarını yaşamaq üçün milli ruhlu bir birlik kimi davranmağa vadar edən mühüm dəyər olan vətənpərvərlik bir millətə sədaqətdir.

Ölkəmizdə və dünyada vətənpərvərlik dəyərlərinə dair çoxlu araşdırmalar aparılıb və bu araşdırmaların əsas elementlərinin ümumilikdə kurslara, müəllimlərə və təhsil sisteminin digər komponentlərinə yönəldiyi müşahidə olunub. Aparılan araşdırmalarda şagirdlərdə qazanılacaq vətənpərvərlik hisslərində fəal iştirakın və maraqlı tərəflərlə birlikdə hərəkət etməyin vacibliyi vurğulanır.

Tarix və ictimai fən müəllimlərinin vətənpərvərlik tərbiyəsinə münasibətini və vətənpərvərlik tərbiyəsində istifadə etdikləri strategiya və metodları müəyyən etmək məqsədi ilə aparılan araşdırmalarda tarix və ictimai fən müəllimlərinin vətənpərvərlik tərbiyəsinə münasibəti müəyyən edilib. Həmçinin müəllimlərin münasibəti ilə istifadə etdikləri strategiya və metodlar arasında əhəmiyyətli əlaqənin olduğu, sosial fənn

müəllimlərinin vətənpərvərliyə dəyər verərkən müxtəlif üsul və strategiyalardan daha tez-tez istifadə etdikləri aşkar edilmişdir [5]. Ədəbiyyat məlumatlarından da göründüyü kimi, vətənpərvərlik dəyərlərinin ötürülməsi ilə bağlı aparılan araşdırmalar müəyyən bir bölgə ilə məhdudlaşdığından, bu araşdırmaların müxtəlif bölgələrdə yenilənməsi zəruridir.

Vətənpərvərlik ümumiyyətlə insanın yaşadığı cəmiyyət və vətən üçün böyük işlər görmək və ya fədakarlıq etmək kimi qəbul edilir. Vətənpərvərliyin əsl sübutu fərdin gündəlik həyatında üzərinə düşən ictimai vəzifələri layiqincə yerinə yetirə bilməsidir. Məsələn, dövlət məmurunun gündəlik vəzifə və öhdəliklərini tam yerinə yetirməsi onun vətəninə sevməsinə dəlil ola bilər. Vətən üçün canından keçməklə yanaşı, ictimai vəzifələri fədakarlıqla yerinə yetirmək vətənpərvərlik əlamətidir.

Millətçilik hissi ilə əlaqəli olsa da, vətənpərvərlik əslində daha yüksək dəyərdir ki, milliyyətçilik dəyərləri zəif olanı da əhatə edə bilər. Mənşəyindən asılı olmayaraq hər bir insan yaşadığı ölkəni vətəni hesab edə, onu qoruya bilər. Vətənpərvərlik həssas məsələdir və heç kim digərini qeyri-vətənpərvər olmaqda ittiham etməməlidir. Dəyərlərin tərbiyəsi ailə daxilində çox erkən yaşlarda başlanmalı və formal təhsil mərhələlərinin müxtəlif proseslərində emosiyalar yaratmaq və dəyərlər qazanma fəaliyyətləri ilə dəstəklənməlidir. Bunu praktikada tətbiq etmək və davranışa çevirmək çox vacibdir. Başda tarix və ədəbiyyat dərsləri olmaqla dərslər prosesində vətənpərvərlik dəyərinin şagirdlərə ötürülməsi prosesinə diqqət yetirilməlidir. Vətənpərvərlik həssas məsələdir və heç kim digərini qeyri-vətənpərvər olmaqda ittiham etməməlidir. Bu məsələdə əsas meyar qanuna riayət olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aydın, M. Z. və Akyol Gürler, Ş. (2013). *Okulda dəyərlər eğitimi*. Ankara: Nobel Yayınları.
2. Barnes, K. (2010). *Blind patriotism, stereotyping, and the mediating role of threat* (Master's theses). Ball State University, Muncie.
3. Hand, M., & Pearce, J. (2009). Patriotism in british schools: Principles, practices and press hysteria. *Educational Philosophy and Theory*, 41(4), 453-465.
4. Karasu Avcı, E. (2016). Vatanseverlik değerine ilişkin okul öncesi öğretmen adaylarının görüşlerinin incelenmesi. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 24(5), 2501-2518.
5. Mumyalmaz, H. (2013). Vatanseverlik kavramı üzerine öğretmen görüşlerinin yaş gruplarına göre değerlendirilmesi. *Kapadokya Eğitim Dergisi*, 3, 40-52.

TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİYİN ƏN ALI HİSS VƏ MİLLİ MƏNƏVİ DƏYƏR OLARAQ YENİYETMƏLƏRƏ DÜZGÜN AŞILANMASININ ÖNƏMİ

Sədəf Babayeva

XÜLASƏ

Hər bir xalq öz dəyərlərini qorumaq, inkişaf etdirmək və gələcək nəsillərə ötürmək istəyir. Bu gün gündəlik həyatımızda dəyərlərimizin yoxa çıxmasından, gənclərin dəyərləri bilməməsindən, sürətli dəyişikliklər nəticəsində insanların öz dəyərlərindən uzaqlaşdığından və dəyərlərin yoxa çıxmasından şikayətlənirik. Mövcud vəziyyəti nəzərə alsaq, müəyyən bir plan çərçivəsində dəyərlərin yeni nəsillərə çatdırılması zəruri olur. Vətənpərvərlik tərbiyəsi, milli dəyərlərin qorunması və inkişafı kontekstində ölkə vətəndaşlarının milli mədəniyyətinə, tarixi və mədəni irsini qorumağa, bu ölkənin

inkişafına həsr olunan tərbiyə anlayışını ifadə edir. Sosial elmlər kursu vətənpərvərlik dəyərinin aşılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu tədqiqatın məqsədi yeniyetmələrin vətənpərvərlik dəyərlərinə münasibətini və vətənpərvərlik ruhunun formalaşdırılmasında təhsil müəssisələrinin rolunu təsvir etməkdir.

**В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ ВАЖНОСТЬ ПРАВИЛЬНОГО
ВНЕДРЕНИЕ ПОДРОСТКАМ ВЫСОКОГО ЧУВСТВО ПАТРИОТИЗМА КАК
НАЦИОНАЛЬНУЮ ЦЕННОСТЬ.**

Садаф Бабаева

АННОТАЦИЯ

Каждая нация хочет защищать, развивать и передавать свои ценности будущим поколениям. Сегодня в повседневной жизни мы жалуемся на исчезновение наших ценностей, незнание ценностей молодежью, на то, что люди отходят от своих ценностей в результате быстрых изменений, и ценности исчезают. Учитывая нынешнюю ситуацию, необходимо донести ценности до новых поколений в рамках определенного плана. Патриотическое воспитание означает концепцию воспитания, посвященную национальной культуре, историческому и культурному наследию граждан страны в контексте защиты и развития национальных ценностей, развития этой страны. Курс обществознания имеет большое значение в привитии ценности патриотизма. Цель данного исследования - описать отношение подростков к патриотическим ценностям и роль образовательных учреждений в формировании духа патриотизма.

**THE IMPORTANCE OF RIGHT TEACHING OF PATRIOTISM IN
EDUCATIONAL INSTITUTIONS AS THE HIGHEST FEELING AND NATIONAL
MORAL VALUES IN TEENAGERS**

Sadaf Babayeva

SUMMARY

Every nation wants to protect, develop and pass on its values to future generations. Today, in our daily life, we complain about the disappearance of our values, the youth's ignorance of values, the fact that people are moving away from their values as a result of rapid changes, and the values are disappearing. Considering the current situation, it is necessary to convey values to new generations within a certain plan. Patriotic education means the concept of education dedicated to the national culture, historical and cultural heritage of the country's citizens in the context of the protection and development of national values, and the development of this country. Social studies course is of great importance in inculcating the value of patriotism. The purpose of this study is to describe the attitude of teenagers to patriotic values and the role of educational institutions in the formation of the spirit of patriotism.

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ FƏNLƏRİN TƏDRİSİNDƏ DİDAKTİK OYUNLARDAN İSTİFADƏSİ

Həsənzadə Səbinə
BDU –nün II kurs magistrantı
hasanzadasabina1@gmail.com

Açar sözlər: Didaktik oyunlar, idrak fəallığı, ibtidai siniflər,

Ключевые слова: дидактические игры, познавательная деятельность, начальные классы

Keywords: didactic games, cognitive activity, primary classes,

Oyun tarix boyu insanların həyatına, məişətinə, yaşayışına daxil olmuş və oyundan bir çox məqsədlər üçün istifadə edilmişdir. Vaxtilə ibtidai insanlar oyun xarakterli işlərdə iştirak etmiş, onları əhatə edən əşyalardan, daş alətlərdən öz oyunlarında istifadə etmişlər. Qədim Şumer dövlətində məktəblilərin müxtəlif maraqlı didaktik oyunları da olmuşdur. Ən qədim dövrlərdə Azərbaycanda xalq və uşaq oyunları, eyni zamanda müxtəlif tamaşalar, qaravəllilər nəşildən nəşilə keçərək təkmilləşərək bu günkü günlərimizə gəlib çatmışdır. Qədim Azərbaycan oyunları haqqında *Dədə Qorqud dastanlarından* [1, s.48], *Mahmud Kaşqarının "Dvanü-Lügəti-t türk" əsərindən məlumat almaq olar. Bu əsərdə bir çox uşaq oyunlarının adları çəkilir: "Çərpələng", "Munquz-munquz", "Qaraquni", "Əbə-əbə", "Köç" və s. [2, s.245].*

Oyun uşaqların həyat tərzinə çevrilmiş, uşaqları oyunsuz təsəvvür etmək olmaz. Oyun uşağın təbiətinə uyğun olaraq, uşaqlıq dövrünün əsas fəaliyyət növünü təşkil edir. Oynamayan uşaq düzgün və hərtərəfli inkişaf edə bilməz və uşağın ağılı, düşüncəsi, yaradıcı təfəkkürü, mənəvi keyfiyyətləri, ünsiyyət mədəniyyəti, sosiallaşması düzgün formalaşa bilməz.

Oyun həmçinin böyüməkdə olan uşaq orqanizminin təbii ehtiyacıdır. Oyunda uşağın hərəkəti orqanaları inkişaf edir, gücü artır, bədəni möhkəmlənir, ağılı, təfəkkürü. insanlarla ünsiyyət və münasibəti inkişaf edir.

Vaxtilə böyük loğman, filosof Əbu Əli Sina uşaqlıq vaxtında küçədə oynayarkən ona demişlər, sən ağıllı, bilikli uşaqsan, get elm ilə məşğul ol. O cavabında demiş ki, uşaqlıq dövründə oynamayan uşaq gələcəkdə elm ilə məşğul ola bilməz. Uşaqlıq dövrünün fəaliyyəti oyundur.

Oyun haqqında görkəmli pedaqoqlar, alim və fizioloqlar dəyərli fikirlər söyləmişlər. Görkəmli pedaqoq A.S. Makarenko uşaqların həyatında oyunu dəyərləndirərək, onu böyüklərin həyatındakı əməklə müqayisə etmişdir [3, s. 304].

Böyük pedaqoq V.A. Suxomlinski isə göstərirdi ki, *oyun olmadan uşaqların ağılı və hərtərəfli inkişafı mümkün deyildir* [4, s. 115]. Məşhur fizioloq P.F. Lesqaft – *"uşaq oyunu əyləncə deyildir"* – ifadəsini çox sevərdi [5, s. 113]. Görkəmli yazıçı M.Qorki isə deyirdi ki, oyun uşaqların yaşadıkları həyatı və dəyişməli olduqları aləmi dərk etmə yoludur.

Uşaq oyunları kiçik yaşlarında hafizənin möhkəmlənməsinə, diqqətin artırılmasına, rənglər dünyasına bələd olmağa, dəqiq hesablama vərdişlərinin yaranmasına kömək edir. Oyunlar uşaqlarda birlik və bərabərlik, dostluq, yoldaşlıq, yardımlaşma, bir birini müdafiə etmə kimi mənəvi keyfiyyətlərin, humanist hisslərin aşılmasına böyük təsir yaratmış olur. Eyni zamanda oyunlar uşaqlarda idraki fəallıq, liderlik, idarəçilik, cəldlik, çeviklik,

hazırcavablılıq kimi psixoloji keyfiyyətlərin də meydana gəlməsinə səbəb olur. Ən başlıcası isə uşaq oyunları müəyyən bir ortamda həyata keçirildiyi üçün insanın sonrakı sosial həyatında cəmiyyətə adaptasiya olmağında xüsusi rol oynayır.

Qeyd edək ki, oyun problemini təkcə pedaqoq və psixoloqlar araşdırmır, həmçinin biloloqlar, fizioloqlar, sosioloqlar, etnoqraflar, filosoflar öyrənir araşdırır. Bu tədqiqat sahələri oyunu yalnız öz mövqeyindən araşdırır, lakin onların hamısının fikri bir məsələdə eynidir – oyun bəşər mədəniyyətinin möcüzəsi və tərkib hissəsidir.

Oyun pedaqoji, psixoloji elmin tədqiqat obyektinə çevrilməmişdən çox - çox əvvəl uşaq oyunlarından onların inkişafı, təlimi və tərbiyəsi üçün geniş istifadə edilmişdir. Oyun pedaqoji elmin tədqiqat obyektinə çevrildikdən sonra tədris prosesinə, təlim-tərbiyə prosesinə daxil olaraq keyfiyyətin yüksəldilməsində, səmərəliliyin artmasında, uşaq həyatının inkişafında geniş istifadə edilməkdədir.

Tədris prosesində oyunlardan istifadə müəllimdən xüsusi pedaqoji məharət və səriştəlilik tələb edir. Pedaqoji prosesdə tətbiq edilən oyunlar uşaq şəxsiyyətini formalaşdıran, həyat və fəaliyyətini zənginləşdirən, ağılı və yaradıcı qabiliyyətlərini inkişaf etdirən, təlimə müsbət motivasiya yaradan, biliyini artıran ən vacib amil, ən mühüm vasitə və ən səmərəli metoddur. Tədris prosesində oyun uşağın təxəyyülü ilə əlaqəli olduğundan o mövcud olan reallığı dəyişdirmək, yeniləşdirmək istəyir ki, bu da onun yaradıcı qabiliyyətini və tənqidi təfəkkürünü, ağılı, zehni və idrak fəallığını inkişaf etdirir. Beləliklə, deyə bilərik ki, uşaqların idrak fəallığının inkişaf etdirilməsində oyunlar ən mühüm və ən vacib təsiredici vasitədir.

Beləliklə, oyun xüsusilə uşaqların idrak fəallığının inkişaf etdirilməsində məktəbəqədər təhsil müəssisələrindən tutmuş müxtəlif təlim- tərbiyə müəssisələrinə qədər geniş tətbiq olunmağa başlanmışdır.

Təcrübələrdən məlum olur ki, ibtidai siniflərdə ənənəvi təlim üsulları ilə keçilən dərslər maraqsız və cansıxıcı olur. Bu siniflərdə tədris prosesində yeni təlim texnologiyalarından, fəal və interaktiv metodlardan, innovasiylardan istifadə, xüsusilə tədris prosesinə oyun elementlərinin daxil edilməsi, tədrisini keyfiyyətini xeyli dərəcədə artırır, şagirdlərdə təlimə müsbət motivasiya və biliklərə maraq yaradır və onların idrak fəallığını yüksəldir.

İbtidai siniflərdə oyun texnologiyasının tətbiqində məqsəd uşaqları öyrənməyə həvəsləndirmək, təlim prosesinə maraq və motivasiya yaratmaqdır. Əyləncəli fəaliyyətlər, didaktik oyunlar zamanı kiçik yaşlı məktəblinin idrak fəallığı yüksəlir, şəxsiyyəti formalaşır, Oyunun digər bir məqsədi də şagirdlərin fiziki və psixoloji sağlamlığını yaxşılaşdırmaqdır. Uşaqlar fəal şəkildə, qruplar şəklində ünsiyyət qurmağı öyrənir, xoş qarşılıqlı münasibətdə olurlar.

Bir çox didaktik oyunlar var ki, onlar şagirdlərin həm idrak fəallığını artırır, həm də yüngül fiziki aktivliyə təsir edir.

İbtidai siniflərin təlim prosesində didaktik oyunlardan istifadə edilərkən sinif adətən cütlərə, qruplara və ya komandalara bölünür ki, onların da oyuna görə adları ola bilər: Təhsil, inkişaf, reproduktiv, diaqnostik. Hər növ oyun adına uyğun olaraq vəzifəsi və məzmunu vardır.

Didaktik oyun zamanı uşaqlar əvvəl bilmədiyi məlumatları öyrənir. Yeni bilik qazanır. Didaktik oyun texnologiyalarının inkişafı hər bir uşağın yeni yaradıcı qabiliyyətlərini müəyyənləşdirməyə, istedadını üzə çıxarmağa yönəlir. Bu cür oyun texnologiyalı dərslərdə müəllim uşaqlara məntiqi və yaradıcı, kreativ düşünməyi öyrədir.

Reproduktiv didaktik oyunlar isə öyrənilən materialı gücləndirməyə kömək edir. Keçilənlər oyun vasitəsilə təkrar olunur, biliklər möhkəmləndirilir. Bundan əlavə belə

dərslərdə müəllim harada kəsirlərin olduğunu, zəifliklərin olduğunu, habelə uşaqların hansı materialı zəif mənimsəmədiklərini öyrənmiş olur.

İbtidai siniflərdə didaktik oyunla qurulan dərslərdə əsas təlim prosesi kəsilməməli, davam etməli və tədris proqramından kənara çıxılmamalıdır. İbtidai sinif müəllimi ənənəvi tədris fəaliyyətini oyunlarla, yeni pedaqoji texnologiyalarla birləşdirsə ən yaxşı nəticələri əldə edə bilər.

Didaktik oyunlarda əsas tələb təlim məqsədilə bağlı qarşıya müəyyən zehni vəzifələr qoymaq və şagirdlərin idrak fəallığını yüksəltməkdir. Tədqiqatçıların fikrinə görə mənimsəmənin keyfiyyəti zehni prosesdə uşaqların duyğu üzvlərinin daha çox iştirak etməsindən asılıdır. Didaktik oyunlarda belə duyğu üzvlərinin daha çox iştirak etməsi imkanları çoxdur. Oyunların mühüm xüsusiyyəti odur ki, onların xüsusi qaydaları vardır. Yəni, oyun planlı, sistemli, mütəşəkkil, məqsədyönlü, ardıcıl həyata keçirilməlidir.

Didaktik oyunlar xarakterinə görə aşağıdakı qruplara bölünürlər:

1. Əşyalarla, oyuncaqlarla didaktik oyunlar.
2. Stolüstü didaktik oyunları.
3. Şifahi didaktik oyunlar.
4. Yazılı didaktik oyunlar.
5. Rəsmi didaktik oyunlar.
6. Tapmaca didaktik oyunlar.

Təlimin məqsəd və məzmunundan asılı olaraq didaktik oyunun növü seçilir və tədris prosesində müəllimin rəhbərliyi ilə oyun həyata keçirilir.

Əşyalarla oyunlar zamanı müxtəlif kubiklərdən, fiqurlardan və ya şagirdlərin özlərinin düzəltmələri materiallardan istifadə edilə bilər.

Stolüstü didaktik oyunlar əyanilik prinsipinə əsaslanır. Məsələn: I sinifdə “Həyat bilgisi” fənnindən İlin fəsilələrinə dair mövzu keçilərkən, uşaqlar ilin fəsilələrinə dair şəkillər çəkə bilər və o şəkillərin hansı fəslə aid olduğunu qarşıdakı qrup söyləyə bilər. Yaxud müxtəlif mənzərə şəkillərinin hansı fəslə aid olduğunu rəqib komanda üzvlərinin söyləməsi tələb oluna bilər.

Şifahi oyunlarda uşaqlar öz təsəvvürlərindən, yaradıcı təfəkkürlərindən istifadə edirlər. Bura didaktik sual cavablar, debatlar, deyişmələr, şeirləşmələr və s. daxil edilə bilər.

Yazılı didaktik oyunlarda tapşırıqlar yazılı qaydada aparılır, bu müxtəlif albom vərəqləri, böyük rəsm vərəqləri də ola bilər. İnteraktiv metodlarda “Karusel” oyunu yazılı oyunlar sırasına daxil ola bilər. Sual bir vərəqəyə yazılır, cavab üçün növbəti qrupa ötürülür, o qrup sualını yazır növbəti qrupa ötürür. Beləliklə, karusel kimi yazılı vərəqə sinifdə dövr edir.

Rəsimli didaktik oyunlarda müəyyən rəsm çəkilir, qarşıdakı qrup rəsmdə nəyin səhv olduğunu tapmalı və ya rəsmi tamamlaması üçün müəyyən əlavə etmək tələb olunur. Belə oyunlar kiçik yaşlı məktəblilərin rəssamlıq qabiliyyətini, estetik zövqünü də inkişaf etdirmiş olur.

Tapmaca didaktik oyunlar da çox maraqlıdır. Məsələn, birinci sinifdə müəllim hərfləri, səsləri öyrədikən “N” hərfini öyrədikən müəllim tapmaca didaktik oyunlardan istifadə edə bilər. Bir komanda üzvü digər komanda üzvünə tapmaca şeirlə belə müraciət edir:

Məndə də var, səndə də var,

Adamda yox, insanda var.

Yaxud müəllim “A” hərfini öyrədikən oyun elementlərindən istifadə edir. Uşaqlardan biri lövhədə yazır? lb...lı. Digər qrupa şeirlə müraciət edərək deyir:

....lb..lı

Nə çatışmır adımda?

Dəyişməyib dadım da.

Hansı səsi itirdim

Bu gözəl soyadımda [6, s.7].

Rəqib komanda üzvü burada hansı hərfin olmasını (A) söyləməlidir.

İbtidai siniflərin riyaziyyat fənninin tədrisində oyun elementlərindən, əyləncələrdən, sual cavablardan istifadə etmək üçün geniş imkanlar vardır. Məsələn riyaziyyat dərində müəllim sıfırı uşaqlara öyrədərkən bir şifahi deyişmə oyunundan istifadə edə bilər. Belə deyişməni müəllim özü də hazırlaya bilər. Məsələn, belə bir nümunəyə diqqət yetirək. Qrup üzvlərindən biri deyir:

Bədənəm oval kimi,

Axtarsan yoxdur tini

Rəqəmlərin içində

Mənəm təkcə bütövü.

Növbəti qrupun nümayəndəsi isə şeirlə belə cavab verir:

Mən heç nədən yarandım,

Özümi ədəd sandım.

Dönüb arxama baxdım,

Dostlarımdan utandım [7, s.14].

Beləcə, sıfır rəqəmi haqqında deyişmə aparılır ki, bu tapmaca didaktik oyunlar növünə də daxil ola bilər.

Didaktik oyunlara verilən pedaqoji tələblərdə yaşayışgünlük, müvafiqlik, qarşıya qoyulan vəzifələrin tədricən mürəkkəbləşdirilməsi, cisim və hadisələrdə eyniyyət, oxşar və fərqli cəhətlərin olması, müqayisələrin, ümumiləşdirmələrin aparılması, nəticələrin çıxarılması xarakterik xüsusiyyətlərdir.

Didaktik oyunların keçirilməsi zamanı müvafiq metodik yanaşmalar da nəzərə alınmalı, sinifdə şən əhval - ruhiyyə yaradılmalı, bütün uşaqların iştirakı təmin edilməlidir.

Yaradıcı oyunlara didaktik oyunlar da daxildir. Belə oyunlar süjetli, rollu, səhnələşdirilmiş, dramlaşdırılmış oyunlar olur və ya tikinti quraşdırma işləri kimi (konstruktor) oyunları da əhatə edə bilər.

Oyunun quruluşu və ardıcılığı da çox cəhətlidir. Belə ki, oyunun təsiri ilə uşaqlarda müəyyən müsbət xarakterik xüsusiyyətlər yaranır və inkişaf edir. Bura daxildir: məqsəd qoymaq, onu həyata keçirmək, çalışqanlıq, səbrlilik, doğruluq, kollektivçilik, yardımlaşma, dözümlülük, motivasiya, stimula, planlı hərəkət etmək, nəticədən sevinmək və ya kədərlənmək və s. kimi hallar şagirdləri düşünməyə, zehni fəaliyyətə, idrak fəallığına sövq etdirir.

İbtidai siniflərdə Texnologiya fənninin tədrisi həmçinin uşaqları əmək işlərinə, müxtəlif əmək bacarıq və qabiliyyətlərinə yiyələnməyə sövq edir. Bunun üçün məşğələlərin imkanlarından və oyun texnologiyalarından istifadə etmək zərurəti yaranır. Məsələn: süfrə salmaq, stolun üstünün bəzədilməsi, masaya qabların, yeməklərin düzülməsi, qonaqların qəbulu və s. bu kimi məsələlər praktik təşkil edilərək, oyun elementlərindən də istifadə edilə bilər.

İbtidai siniflərdə fiziki tərbiyə dərslərində oyunlardan geniş istifadə etmək mümkündür. Amma, burada oyunu fiziki tərbiyə işinin bir tərkib hissəsi adlandırmaq və ya kiçik yaşlı məktəblilərin bədən tərbiyə işi kimi adlandırmaq olmaz. Fiziki tərbiyə dərsi, bədən tərbiyə işi başqa - oyun başqadır. Burada oyun kiçik yaşlı məktəblilərin fiziki tərbiyə dərslərinin məzmununu qüvvətləndirmək, keyfiyyətini artırmaq üçün bir metod və ya bir vasitədir.

Fiziki tərbiyə dərslərinin keyfiyyətini yüksəltmək üçün oyundan istifadə edilir. Burada keçirilən oyunlar mütəhərrik və didaktik xarakterdə ola bilər. Bu da dərində şən əhval ruhiyyə, xoş ünsiyyət və münasibətlər yaradır. Oyun prosesində, müxtəlif hərəkətlər zamanı uşaqların orqanizmində qan dövranı daha sürətlə hərəkət edir, maddələr mübadiləsi

fəal olur, əzələlər möhkəmlənir, düzgün duruş, yerləş qaçış formalaşır, hərəkətlərin, müvazinətin koordinasiyası inkişaf edir.

Oyunlar dərstdə həyata keçirilən daha ciddi təmrinlərin uğurla yerinə yetirilməsinə əlverişli şərait və imkanlar yaradır. Dərs prosesində istifadə edilən oyuna müəllim diqqət və nəzarət, pedaqoji rəhbərlik etməli, oyuna çox müdaxilə etmədən oyunu düzgün təşkil etməlidir. Əlbəttə, dərstdə istifadə edilən oyun dərsin məzmununa uyğun olmalıdır. Bəzən uşaqlar oyunda eyni hərəkəti etməkdən, eyni vəziyyətdə qalmaqdan (məsələn çömbəlmək) yorulur, belə, bu zaman müəllim hərəkəti dəyişməli uşaqları daha aktiv fəaliyyətə cəlb etməli, onların gigiyenik şəraitə riyətə olunması qayğısına qalmalıdır. Belə oyunlarda uşaqların fiziki inkişafı ilə bərabər, onların estetik tərbiyəsi, zövqü də inkişaf edir. Çünki uşaqlar ətraf aləmi rol, obrazlar vasitəsilə əks etdirir, gözəl, mütənasib hərəkətlər edirlər.

Oyunda uşaqların yaradıcı təxəyyülü, təfəkkürü inkişaf edir. Bir çox oyunların məzmununa musiqi, rəqslər, deyişmələr, şeirlər, nəğmələr, tapmacalar daxil olur ki, bunlar da uşaqların aqlının, təfəkkürünün, biliyinin inkişafına səbəb olur və estetik cəhətdən də inkişafını təmin edir. Beləliklə, deyə bilərik ki, oyun uşaqların hərtərəfli inkişafı və tərbiyəsi üçün əvəzsiz bir tərbiyəvi, didaktik, inkişafetdirici metod, iş forması və pedaqoji vasitədir.

Oyun uşağın tələbatını ödəməklə yanaşı, yaşlılarla ünsiyyət saxlamaq, həyatı başa düşmək, ətrafdakıları təqlid etmək və bu yolla bir növ gələcək həyata hazırlaşmaq işində mühüm vasitəyə çevrilir.

Oyunlar uşaqlara öyrənməyə sevgi və maraq yaradır, idrak fəallıqlarını yüksəldir, dünyagörüşlərini genişləndirir, ünsiyyət mədəniyyəti yaradır, yüksək əxlaqi və mənəvi keyfiyyətlər formalaşdırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Kitabı Dədə Qorqud. Bakı, Yazıçı, 1988. 265 s.
2. Mahmul Kaşqari. Divanü luğat-it- türk. 3 cildə. Bakı: Ozan, 2006, 512 s.
3. Makarenko A.S. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. I cild, Bakı: Maarif, 1983. – 384 s.
4. Suxomlinski V.A. Vətəndaşın doğulması. Bakı: Maarif, - 1982. – 321 s.
5. Лесгафт П.Ф. Семейное воспитание ребёнка и его значение// Послесл. Е. С. Буха. — М.: Педагогика, 1991. — 174 с.
6. Əliyeva S.Ə. Hərflərin söz çəlgisi. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 48 s.
7. Əliyeva S.Ə. Rəqəmlərin sehirli dünyası. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 48 s.

İBTİDAİ SINIFLƏRDƏ FƏNLƏRİN TƏDRİSİNDƏ DİDAKTİK OYUNLARDAN İSTİFADƏ

Səbinə Həsənzadə

XÜLASƏ

Uşaq oyunları uşaqlarda hafizənin möhkəmlənməsinə, diqqətin, artmasına, dəqiq hesablama vərdişlərinin yaranmasına, təfəkkür və təxəyyülün inkişafına, idrak fəallığının yüksəlməsinə xeyli dərəcədə müsbət təsir edir. Oyunlar uşaqlarda birlik və bərabərlik, dostluq, yoldaşlıq, yardımlaşma, bir birini müdafiə etmə kimi mənəvi keyfiyyətlərin, humanist hisslərin aşılmasına böyük təsir edir. Eyni zamanda oyunlar uşaqlarda idraki fəallıq, liderlik, idarəçilik, cəldlik, çeviklik, hazırcavablılıq kimi psixoloji keyfiyyətlərin də meydana gəlməsinə səbəb olur. Ən başlıcası isə uşaq oyunları müəyyən bir ortamda həyata

keçirildiyi üçün insanın sonrakı sosial həyatında cəmiyyətə adaptasiya olmağında xüsusi rol oynayır.

Tədris prosesində oyunlardan istifadə müəllimdən xüsusi pedaqoji məharət və səriştəlilik tələb edir. Pedaqoji prosesdə tətbiq edilən oyunlar uşaq şəxsiyyətini formalaşdırır, həyat və fəaliyyətini zənginləşdirən, ağılı və yaradıcı qabiliyyətlərini inkişaf etdirən, təlimə müsbət motivasiya yaradan, biliyini artıran ən vacib amil, ən mühüm vasitə və ən səmərəli metod hesab edilir.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ДИДАКТИЧЕСКИХ ИГР ПРИ ОБУЧЕНИИ ПРЕДМЕТОВ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Сабина Гасанзаде

АННОТАЦИЯ

Детские игры оказывают значительное положительное влияние на укрепление памяти, повышение внимания, формирование навыков точного счета, развитие мышления и воображения, повышение познавательной активности детей. Игры оказывают большое влияние на воспитание у детей нравственных качеств и гуманных чувств, таких как единство и равноправие, дружба, товарищество, помощь друг другу, защита друг друга. В то же время игры приводят к формированию у детей таких психологических качеств, как познавательная активность, лидерство, управляемость, быстрота, ловкость, сообразительность. Самое главное, поскольку детские игры выполняются в определенной среде, они играют особую роль в приспособлении к социуму в дальнейшей социальной жизни человека.

Использование игр в учебном процессе требует от учителя специальных педагогических навыков и компетентности. Игры, применяемые в педагогическом процессе, считаются важнейшим фактором, важнейшим средством и наиболее действенным методом, формирующим личность ребенка, обогащающим его жизнь и деятельность, развивающим его мыслительные и творческие способности, создающим положительную мотивацию к обучению, повышающим его знания.

USE OF DIDACTIC GAMES IN TEACHING SUBJECTS IN PRIMARY CLASSES

Sabina Hasanazade

SUMMARY

Children's games have a significant positive effect on strengthening memory, increasing attention, forming accurate calculation habits, developing thinking and imagination, and increasing cognitive activity in children. Games have a great influence on inculcating moral qualities and humane feelings in children, such as unity and equality, friendship, companionship, helping each other, defending each other. At the same time, games lead to the formation of psychological qualities such as cognitive activity, leadership, management, quickness, agility, and wit in children.

Most importantly, since children's games are performed in a certain environment, they play a special role in adapting to society in the later social life of a person. Using games in the teaching process requires special pedagogical skills and competence from the teacher. The games applied in the pedagogical process are considered the most important factor, the most important tool and the most effective method that forms a child's personality, enriches his life and activities, develops his mind and creative abilities, creates positive motivation for training, and increases his knowledge.

UOT 792

MƏRASİM SƏNƏTKARLIĞI VƏ MƏRASİM TEATRI

Aslanlı Vidadı Şahin oğlu
ADMİU -nun magistrantı
aslanlividadi@gmail.com

Açar sözlər: Mərasim, şəbih, ritual, meydan tamaşaları, Kərbəla, yuğ mərasimləri

Ключевые слова: Церемония, шабих, ритуал, площадные представления, Кербела, югские церемонии.

Key words: Ceremony, shabih, ritual, street performances, Karbala, yugh ceremonies

Azərbaycan teatr tarixində mərasim sənətkarlığının və mərasim teatrlarının çox mühim rolu vardır. Xalqımızın tarixi, adət-ənələri, yas və toy mərasimləri, dünyagörüşü, dini inancları ilə bağlı olan bu tamaşalar müasir teatrımızın inkişafında çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycanda mərasim teatrını əsasən iki yerə ayırmaq olar: məişət mərasimləri və mövsümi mərasimlər. Məişət mərasimləri dedikdə daha çox toy və yas mərasimləri başa düşülür. Bunlar: dərviş toyları, aşıq toyları, yas mərasimlərində yuqlama (ağlaşma) məclisləri aiddir. Mövsümi mərasimlər isə daha çox baharın gəlməsi, əkinin başlanması, məhsulların yığılması, qoyunların qırılmasına başlanılması, el-obanın yaylağa çıxması ilə bağlıdır. Bir sıra mərasim tamaşalarımız vardır ki, onlar xalq arasında xüsusilə fərqlənilirlər. Bunlara misal olaraq “Qodu-Qodu” tamaşasını göstərə bilərik.

“Qodu-Qodu” tamaşasına xalq arasında “Dodu-Doduda” deyirlər. Bu tamaşalar əkin-biçinə ziyan vuran araqlıqsız yağışlara, leysanlara son qoymaq üçün təşkil olunurdu. Bu mərasimlər əsasən yağışın aralıqsız yağdığı yerlərdə keçirilirdi. “Qodu-Qodu” tamaşalarının əsas kökü Günəş tanrısına olan sitayişlə bağlıdır.

Tamaşa nümayiş olunarkən balaca kuklalardan (bəzəklərdən) istifadə olunurdu. Bu fiqurlar qadın obrazını xatırladırdı. Bu fiqura kukla-müqəvvə da deyilirdi.

“Kəvsəc” oyunu da mərasim tamaşalarının ən məşhur nümunələrindən biri hesab olunur. “Kəvsəc” oyunu qış aylarında keçirilirdi. Burada əsas məqsəd qışı qorxutmaq, eyni zamanda qışın soyuğuna, qarına, tufan-boranına, dözümlü və hazırlıqlı olmaq idi. Tamaşada qış obrazını təlxəklər canlandırırdı. Bu tamaşada musiqi-nəğmə-rəqs vəhdət təşkil edirdi. Buna görə də “Kəvsəc” oyunu musiqili komediya janrına daha yaxındır.

“Cütçü Şumu” tamaşası ancaq əkinçiliklə bağlı olan bir şənlik tamaşasıdır. Bu tamaşalar Novruz bayramında torpaq çərşənbəsi zamanı nümayiş olunur. “Cütçü şumu” tamaşaları ancaq əkinə yararlı, əkin torpağı bol olan kəndlərdə nümayiş etdirilirdi. “Cütçü şumu” tamaşasının əsas, baş qəhrmanı Cütçü baba adlanırdı.

“Yel Baba” tamaşası Azərbaycanda İslamdan əvvəl yayılmış ən məşhur mərasim tamaşalarından idi. “Yel baba” tamaşasının keçirilməsində əsas məqsəd taxılı sovrmaq üçün və mem əsdirməkdən ötrü Yel tanrısını yardıma çağırmaq olmuşdur. Yel əsməyən zamanlarda tamaşa iştirakçıları hamsı bir yerə yığılır, ucadan xorla mahnı oxuyaraq yeli çağırırdılar.

“Güdul” bu oyunlarında teatrımızda özünəməxsus yeri var. Bu oyun “Qodu-qodu” oyunundan fərqli olaraq, yağışı çağırmaq üçün keçirilirdi. Yağışın çağırılması zamanı ifa olunan nəğmələrə “yada nəğmələri” də deyilirdi. Bu oyunun mənsəyi Su tanrısına pərəstiş etməklə bağlıdır. Güdul oyunu zamanı ifa olunan nəğmələr tamaşanın baxımlılığını daha da artırırdı. Tamaşada əsas yük daha bacarıqlı, arıq, daha çevik olan ifaçıların üzərinə düşürdü.

Eyni zamanda bu ifaçılar teatr mətninin və ifa olunan mahnıların sözlərində ağırlığını daşıyırdılar.

Bütün dünyada müxtəlif xalqların baharın gəlişi ilə əlaqədar bir-birindən fərqli adət-ənənələri xalq oyun tamaşaları və şənlikləri vardır. Azərbaycanda baharın gəlişi ilə bağlı keçirilən mərasim oyunu Novruzdur.

Novruz bayramı hər il martın 20-də, 21-də və 22- də keçirilir. Novruz bayramı zamanı xalqı əyləndirmək, bayramı daha da maraqlı etmək üçün bir sıra oyun-tamaşalar keçirilir. Bu tamaşaların içində ən mükəmməli sözsüz ki, “Kosa-kosa” oyunudur. Tamaşa zamanı Keçəl və Kosa səhnəyə özlərinə məxsus geyimləri ilə çıxırlar. Kosa-kosanın “Kosa ikicanlıdır”, “Kosa evlənir”, “Kosa keçə alır”, “Kosa öldü”, “155 yaşında cavan kosa” kimi vahid süjetə malik olan məsxərəli tamaşaları da vardır.

“Kosa-kosa” oyunun xeyli sayda nəğməsi mövcuddur. Keçəl və Kosa rollarını oynayanlar bu mahnıları müxtəlif musiqi alətləri o cümlədən nağaranın köməyi ilə oxuyurlar. Tamaşada kosa ilə bayram iştirakçıları arasında duzlu, məzəli dialoqlarda olur. İştirakçılar kosayla zarafatlaşmaq, dolamaq, sarımaq, üçün ona bir-birindən fərqli suallar verirlər. Kosa isə bu suallara məzəli hərəkət və yumorla cavab verir. Bunlardan başqa Novruzda “Danatma”, “Haxışta”, “Qıy qılınç”, “Bənövşə”, kimi oyunlarda keçirilir. Bundan başqa Novruzda “Cıdır tamaşaları”, “Zorxana tamaşaları”, “Kəməndatma”, “Sinə tamaşa”, “Daşqaldırma”, “Kəndirbaz tamaşaları”, “Sim pəhləvan tamaşası”, “Masqara tamaşalar”, “Buğa döyüşdürmə”, “Dəvə döyüşdürmə” kimi xalq tamaşaları da təşkil olunur.

Novruz bayramında nümayiş olunan tamaşalar və oyunlar bərsində daha dərin məlumatlara H.Sarabskinin “Köhnə Bakı” əsərində rast gəlmək mümkündür. Dahi sənətkar öz xatirələrində Novruz adət-ənənələrindən tam aydın şəkildə bəhs edib [2, s.73].

Novruz tamaşaları digər meydan tamaşalarından kütləvililiyinə görə fərqlənir. Buna səbəb Novruz tamaşalarında meydan teatrının bir çox janlarından (məzhəkə, lal oyunu, kosa-kosa, məsxərə, qaravəlli, kəndirbaz və s.) istifadə olunur. Müasir teatrımızın ifadə vasitələrinin zənginləşməsində Novruz tamaşaları çox mühim əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycanda toy mərasimləri tamaşaları da geniş yayılmışdı. Bu mərasimlərdə bir-birindən fərqli deyişmələr olurdu. Bu deyişmələr “Ana və qız”, “Qız və oğlan”, “Qız bacısı və oğlan bacısı”, “Qaynana və gəlin” xüsusilə fərqlənirdi. İfaçılar oynadıqları rolların qiyafələrini geyinir, deyişməni isə sazla aparırdılar. Bunlarla yanaşı dini inanclarla və ayinlərlə bağlı bir sıra mərasim və meydan teatrları vardır ki, bunlardan da ən geniş yayılanı Şəbih tamaşalarıdır.

Bu vaxta kimi elmdə şəbih və təziyələrin tarixi haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Bu haqda bir birindən fərqli fikirlər, fərziyyələr mövcuddur. Bu tarixi araşdıranların bəziləri şəbehləri V əsrə, bəziləri XIX əsrə bəzilərisə XVI əsrə aid edir. Fransız Kont de Qobinenin fikrinə görə şəbihlərin tarixi bir əsrdən çox deyil [6, s.271]. Bu mövzuda hər bir tədqiqatçının öz fikri, və haqlı həqiqətləri var. Müsəlman aləminə fərqli vaxtlarda səfər etmiş müxtəlif diplomatlar, səyyahlar, tacirlər həmişə şəbih və təziyələri dəyişik salıb ona fərqləndirə bilməmiş, bir-birləriylə qarışdırmışlar. Əslində isə şəbih və təziyələr bir-birindən tam fərqlidir.

Təziyə ərəb dilindən götürülmüşdür mənası “ağı”, “hüzün”, “ağlamaq”, “yas” deməkdir. Təziyə yastutma mərasimidir. Şəbih də ərəb dilindən götürülmüşdür. Lakin onun mənası “bənzər”, “oxşar”, “oxşayan” deməkdir. Şəbehlər müqəddəslərimizin qanlı faciəsi olan Kərbəla hadisələrindən bəhs edir. Orta əsrlərdən tutmuş XX əsrin əvvəllərinə qədər şəbihlər təkcə Suriya, Misir, Səudiyyə Ərəbistanı, İran, İraq, Türkiyə, Azərbaycanda nümayiş olunmurdu. Həm də Gürcüstan və İrəvanda da təşkil olunurdu. Şəbeh tamaşaları daha çox

İranda geniş yayılmışdır. Hətta günümüzdə də Şəbehlər İranda nümayiş olunur. Azərbaycanda şəbeh tamaşaları XVI əsrdən Səfəvilərin hakimiyyəti zamanı daha geniş nümayiş olunurdu. XX əsrin əvvəllərinə kimi Bakıda da şəbeh tamaşaları nümayiş olunurdu. Bakıda ən son şəbeh tamaşası 1920-ci ildə nümayiş olunmuşdur. Həmçinin Azərbaycanda təşkil olunan şəbeh tamaşaları xüsusilə fərqlənirdi. Hətta Şəbeh tamaşalarını yaxından tədqiq etmiş Aleksandr Düma burada olan döyüş, savaş səhnələrindən heyranə gəlmiş, tamaşaçıların bu səhnələrdən ləzzət aldığını qeyd etmişdir [1, s. 61].

Bolşeviklərin inqilabına kimi Azərbaycanın bütün yerlərində şəbehlərin geniş yayıldığını tədqiqatçılar, o cümlədən artistlər və səyyahlar da qeyd etmişdilər. Şimali Azərbaycanın Qarabağ, Aran bölgəsində, Naxçıvan və cənub bölgələrində Məhərrəmlik mərasiminə həsr olunmuş şəbeh tamaşaları keçirilirdi.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Hüseynqulu Sarabski öz xatirələrində Bakıda keçirilən şəbihlər barədə məlumat verirdi. “Şəbihlər qədimdə Bakıda çox olurdu. Bir gecə Qasım şəbihi, o biri gecə Əliəkbər şəbihi daha sonra isə bir-birindən fərqli şəbihlər göstərirdilər. Məhərrəmin 10-cu günündə 50-60 nəfər adam üstlərinə qara paltar geyib əllərində şam yandırır məhəllə məscidlərinə gedərdilər” [5, s. 119].

Şəbeh tamaşalarında əsas süjet xətti iki cəbhənin üzərində qurulur. Bunlardan biri İmam Hüseyn və onun tərəfdarları digəri onu və oğullarını qətlə yetirən mənfi obrazlar Yezid və onun tərəfdarlarıdır. Siyasi və dini mahiyyət daşıyan bu qanlı hadisə İslam tarixində “Kərbəla müsibəti” adıyla bilinir. Şəbih tamaşaları Kərbəla dastanının son həlqəsi hesab olunur. Şəbeh tamaşaları nə qədər sadə olsa da bir o qədər də mürəkkəbdir. Bu tamaşalar mükəmməl süjet xəttinə, o cümlədən bir çox teatral xüsusiyyətlərə sahibdir. Hətta Türk-İslam aləmində şəbehlərlə müqayisə oluna bilən ikinci belə xalq teatrı mövcud deyil.

Hz. Hüseynin qətl 680-ci ildə baş verən hadisələri əks etdirir və Şəbih teatrının əsas mövzunu təşkil edir. Şəbeh tamaşaları sadəcə İmam Hüseynin deyil, həm də Hz. Əbül Fəzl Abbasın, Əli Əsgərin, Qasımın, Hürkün də yas mərasimlərini və qəhrəmanlıqlarını əks etdirmək üçün oynanılır. Şəbeh tamaşaları əslində İslamdan öncə mövcud olan, müəyyən bir qismi orta çağlara kimi var olan meydan oyunlarının nümunəsi üzərində təşəkkül tapmışdır.

Şəbeh tamaşaları digər meydan tamaşaları kimi xalq teatrımızın bütün mühim xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır. Bu tamaşalarda həm aktyorlar, həm də tamaşaçılar nümayiş olunan oyunun bir parçası halına gəlir. Şəbih tamaşaları sözlərdən, hərəkətlərdən, şeirdən, nəsrədən həm də pantomimikalardan təşkil olunur. Oyunu izləyən tamaşaçıların reaksiyası tamaşanın ümumi gedişatına təsir göstərir. Belə ki, oyun zamanı hadisələrin uzun və ya qısa olmasında o cümlədən yumşaq və ya daha drammatik olmasında tamaşaçıların replikaları və reaksiyalarının təsiri böyükdür. Şəbeh aktyorları özlərinə verilən mətnləri əzbərləsələr belə professional aktyor olmadıqlarına görə bəzi hallarda unutduqları hissələr olur, bəzən də oyunu izləyən tamaşaçıların istəklərini söyləmək lazım olur. Buna görə də ifaçılar tamaşa zamanı onlara da müraciət edir, tamaşaçıları da oyuna qatırlar. Bu qarşılıqlı oyunları şəbihgərdanlar qurur.

Şəbihgərdan şəbih oyunlarının təşkilatçılarına deyilir. O tamaşada müasir rejissorun vəzifələrini yerinə yetirir. Şəbihgərdan tamaşada aktyorlar arasında rol bölgüsünü aparır. Eyni zamanda səhnə tərtibatını, oyunçuların geyimlərinin müəyyən edilməsi, qrimlərin təşkil olunması kimi işləri şəbihgərdan yerinə yetirir. Yezidin tərəfdarlarından olan Şümür obrazını əksər hallarda başqa millətin nümayəndəsi olan oyunçular oynayırdı.

İmam Hüseynin, Səkinənin, Fatimənin, Zeynəbin obrazlarını canlandıran ifaçılar çox gözəl paltarlar geyinirdilər. Zəngin insanlar öz qiymətli daş-qaşlarını, bahalı xalçalarını, ən

qiymətli say seçmə atlarını şəbeh tamaşalarının daha təmtəraqlı nümayişi üçün hədiyyə edirdilər.

Şəbih oyunlarının təşkilində dərvişlər də çox yaxındam iştirak edirdilər. Onlar tək və ya dəstə halında kəndləri, şəhərləri gəzir, həyəcanlı, yanıqlı, güclü bir avazla imamlar vəsf eleyir, qəsidələr oxuyurdular, Kərbəla müsibətləri haqqında müxtəlif rəvayətlər danışirdilər. Onlar əsasən çayxanalarda, karvansaralarda, iri şəhər meydanlarında, bazar meydanlarında Hz.Əli və şəhid olan imamlar barəsində bir-birindən təsirli, ağırlı, acılı hekayələr danışirdilər.

Şəbih tamaşalarında zaman və məkan anlayışlarında müəyyən fərqlər var idi. Hadisələr həqiqi zamanda əks olunmurdu. Arasında yüzillərlə hətda minillərlə fərq olan hadisələr, oyun zamanı yan-yana nümayiş etdirilirdi. Həmçinin tamaşada baş verən hadisələr Kərbəla müsibəti ilə bağlı olsa da səhnənin dekorasiyası VII əsrə əks etdirməkdən əksər vaxtlarda tamamilə uzaq olur. Tamaşada əsas məqsəd tarixi hadisəni tarixdə olduğu kimi nümayiş etdirmək deyil, arzu olunan kimi göstərmək və müasirliklə əlaqə yaratmaqdan ibarətdir. Amma bu tamaşanın, mövzunun tam müasirləşməsi anlamına gəlmir. Burada əsas nüans tarixin olduğu kimi yox, görülmək istədiyi kimi təqdim olunması, səhnənin də o ciddiyətlə həmin çağları təmsil etməsidir. Oyunçuların sərbəstliyi də bu xüsusiyyətlərə daxildir. Bundan başqa məkan anlayışı da tarixilik prinsipindən tam uzaq idi. Yəni bir-birindən kilometrə uzaq məsafələr tamaşada yan-yana verilirdi. Bu xüsusiyyətlər Şəbihlərin dini-mistik yönü ilə əlaqədardır.

Şəbih tamaşalarında bəzi hallarda teatrın təbiətinə uyğun olmayan tamamilə zidd olan elementlərə də rast gəlmək olur. Belə ki, xalqın nifrətini qazanmış Şümür rolunu canlandıran ifaçı əlindəki qılıncı İmam Hüseynin başını kəsdiyi anda tamaşaçıların dərinə ağlamaqlarına, fəryad çəkmələrinə dözə bilmir, özü də tamaşaçılarla birlikdə ağlayır. Bu da mənfi obrazları canlandıran ifaçıların rolları ilə eyniləşmək istəməmələrindən qaynaqlanırdı. Bundan başqa düşmən əsgərlərini canlandıran mənfi obrazlar hər dəfə ölüb, təzədən dirilir və digər bir qəhrəmanla döyüşə girirdilər. Daha sonra şəhid olan İmam Hüseyn çox qısa bir vaxt səhnədə qalandan sonra seyrçilərin gözüün qabağında ayağa qalxaraq oyun meydanını tərk edir. Bütün bunlar meydan tamaşalarının özünəməxsus qanunauyğunluqlarını əks etdirir.

Şəbeh tamaşalarında əsas məqsədlərdən biri də tamaşaçılarda baş verən hadisələrin, faciələrin iştirakçısı olduğu təsəvvürünü yaratmaqdır. Bu da tamaşa zamanı aktyorlardan böyük peşakarlıq tələb edir. Oyunun inandırıcı olması, eyni zamanda tamaşaçını həmin hadisələrin içinə çəkmək ən vacib nüanslardan biridir. Yəni şəbihlərin əsas məqsədi aşura günü baş verən faciənin ağrı, acısını olunan haqsızlıqları, tamaşaçıya yenidən yaşatmaqdır.

Şəbeh tamaşalarında səhnə pərdəsi olmur. Bu tamaşalar çox zaman tək pərdəli olur. Öncədən təşkil olunan səhnə dekorasiyası dəyişmədiyinə görə şəbih tamaşalarında hər şey simvolik və ya ritual-mistikdir. Məhz buna görə də bir sıra rolların ifaçıları öz üzvlərini niqabla bağlayır, bəziləri isə üzvlərinə maska taxırlar.

Mifo-ritual səhnələrin nümayişi zamanı çəkilən bütün əzablar, ağrı, acı, susuzluq, daha çox qabardılaraq dramatikləşdirilir. Şəbih tamaşalarının oyunçusu eyni zamanda melodramik ünsürlərdən, simvolik dil və rəmzi ifadələrdən istifadəni məharətlə bacarmalıdır. Çünki bu xüsusiyyətlər şəbeh teatrlarında mühim əhəmiyyət kəsb edir. Şəbeh tamaşalarının ifaçısının canlandığı obraza və səhnəyə bağlılığı dialoq və monoloqlarında açıq-aydın hiss olunur. Belə ki, aktyor səhnədə olan zaman dialoqlarında öz səsini asanlıqla dəyişdirməyi bacarmalıdır. Bundan başqa aktyor mimika və jestlərdən ümumiyyətlə bədən hərəkətlərindən lazımı anda istifadə etməyi bacarmalıdır.

Oyunçunun muğam və şeir ifa eləmə bacarığı da şəbeh tamaşalarının əsas tələblərindən biridir. Şəbeh tamaşalarında musiqinin çox böyük rolu var. Şəbeh tamaşaları inkişaf elədikcə onun musiqisi də ona uyğun olaraq inkişaf etmişdir. Amma musiqi çox diqqət çəkməməli, şəbihlərin ümumi məzmununa təsir etməməlidir. Tamaşada ifaçılar şeirlə danışırlar. İmamın düşmənləri olan mənfi obrazlar ancaq şeirlə danışırlar və heç vaxt muğam oxumazlar. İmam və onun tərəfdarları isə şeiri muğam və musiqinin müşayiəti ilə oxuyurlar. Hər bir obrazın dediyi şeirə görə özünə xas olan muğamı vardı. Şəbehlərdə əsas musiqi aləti kimi nəfəsli musiqi alətlərindən istifadə edirlər. Döyüş səhnələri zamanı isə əsasən vurmali alətlərdən davullardan və zillərdən istifadə olunur.

Şəbeh tamaşalarının nümayişi üçün təkyə adlanan bina inşa edilirdi. Şəbeh teatrlarının nümayişi üçün müvəqqəti qurulan, səhnəyə oxşar meydanı olan yerlərə qəməriyyə, mahtab, şuraxana da deyilirdi. Şəbeh tamaşalarının nümayişi üçün çəkilən bütün xərcləri boynuna götürən insana təkyədar deyilirdi. Şəbih teatri üçün istifadə olunan pyeslər təziyənamə adlanırdı.

Şəbih meydan teatrında bir sıra simvolik rənglərə də yer verilir. Oyun vaxtı ağ göyərçinlərin havaya buraxılması, Kərbəlada şəhid olanların ruhlarını və ruhlarının təmizliyini göstərir. Şəhidlər əvvəlcədən öləceklərini bildikləri üçün ağ parçadan kəfən geyərək döyüşə gedirdilər. İmam və tərəfdarları qara və yaşıl rəngli paltar geyir, yezidlər isə qırmızı rəng paltar və həmin rəngdə çəkmə geyirdilər. Bu yezidlərin amasızlığı, qanı təmsil etdiyini əks etdirirdi.

Belə ritual elementlərin olması tamaşaçının şəbehlərə olan marağını daha da artırır, baş vermiş hadisələrin gerçəkdə olan hadisə kimi qəbul edilməsini daha da gücləndirir. Oyunların ciddiliyi yüksək səviyyədə olur. Maskalar hətta bəzi gülünc kuklalar da oyunun ciddiliyinə mane olmurdu. Əksinə bu kimi ünsürlər tamaşaçıların o cümlədən aktyorların gərginliyini azaldır, onlara mənəvi rahatlıq verirdi.

Şəbihlər nümayiş olunan zaman natural effektlərdən də istifadə olunurdu. Bu işin təşkilini şəbihgərdanlar həyata keçirirdi. Şəbihgərdanlar tamaşa zamanı şəhid olacaq 72 nəfərin sinələrinə, boyunlarına içi qan ilə doldurulmuş mal bağırsaqlarını dolayırdılar. Yezidin qoşunları onları qılıncdam keçirən zaman həmin bağırsaqlardan qan çıxır çox dəhşətli və inandırıcı bir mənzərə yaranır. Tamaşaçıları da bu mənzərələrə baxıb sanki özləri yaşayırmış kimi dərinədən ah çəkib ağlayır, həmin hadisələrin ağrısını, acını, dərinədən hiss edirlər.

Şəbih tamaşaları heç şübhəsiz meydan tamaşalarının ən gözəl nümunələrindən biri sayılır. Vaxtilə SSRİ dövründə Azərbaycanda şəbih tamaşaları qadağan olunmuşdu. Lakin buna rəğmən şəbihlər Azərbaycanda peşəkar teatrın inkişafında çox mühüm bir rol oynamışdır. Belə ki, Sıdqi Ruhulla, H.Ərəblinski kimi dahilər ilk teatr səhnələrinə məhz şəbihlərlə çıxmışlar. Ümumilikdə Kərbəla müsibətlərini əks etdirən şəbihlər müsəlman aləmi, bütün türk dünyası, o cümlədən Azərbaycan üçün əvəzsiz bir nümunədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanov E. Şəbeh epik teatrimız. Bakı: Nurlan, 2008. s-3-51.
2. Aydəmirova R. Novruz ayinlərində yaşayan xalq oyun və tamaşaları. Bakı: Elm və Təhsil, 2012. s. 71-73
3. Bayat Füzuli. Kərbəla folkloru məhərrəmlik rituallarından şəbih meydan tamaşalarına. Bakı: Elm, 2014. s.170-225.
4. Rəhimli İ. Azərbaycan teatri. Bakı: Teas, 2018, 912 s.

5. Sarabski H. Köhnə Bakı. "Şərq-Qərb". 2006, s.118-119.
6. Talıbzadə A. Şərq teatri tarixi. Bakı: Zərdabi nəşr, 2020. s.271-290.

MƏRASİM SƏNƏTKARLIĞI VƏ MƏRASİM TEATRI

Aslanlı Vidadi

XÜLASƏ

Mərasim teatrları Azərbaycanda teatrın formalaşması və inkişafı üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Bayramlarda və ya yas mərasimlərində nümayiş etdirilən milli oyun və tamaşalarımız xalqımızın adət-ənənələrindən xəbər verir. Novruz bayramında keçirilən müxtəlif oyunlar və tamaşalar xüsusilə "Kosa Kosa" oyunu ən məşhur oyunlarımızdan biri sayılır. Bundan başqa xalqımızın məişəti ilə bağlı bir sıra toy və yas mərasimlərində keçirilir. Dini inanc və ayinlərlə də bağlı bir sıra mərasim və meydan tamaşaları da vardır ki, bunlardan da ən məşhuru və geniş yayılanı Şəbih tamaşalarıdır. Şəbih meydan tamaşaları poetik zəngiliyinə görə digər meydan tamaşalarından seçilir. Şəbihlər Kərbəla müsibətlərini aydın şəkildə əks etdirən meydan tamaşasıdır. Bu tamaşalar müasir teatrimız üçün əvəzolunmaz bir nümunədir.

ЦЕРЕМОНИАЛЬНОЕ ИСКУССТВО И ЦЕРЕМОНИАЛЬНЫЙ ТЕАТР

Асланлы Видади

АННОТАЦИЯ

Церемониальные театры имеют большое значение для становления и развития театра в Азербайджане. О традициях нашего народа рассказывают наши национальные игры и представления, которые показываются на праздниках или траурных церемониях. В праздник Новруз проводятся различные игры и представления, особенно игра «Коса коса» считается одной из самых известных наших игр. Кроме того, проводится ряд свадебных и траурных церемоний, связанных с бытом нашего народа. Существует также ряд церемониальных и площадных представлений, связанных с религиозными верованиями и ритуалами, наиболее известными и широко распространенными из которых являются представления Шабиха. Площадные представления Шабих выделяются среди других представлений на площади своим поэтическим богатством. «Шабихи» — площадное представление, ярко отражающее бедствия Кербелы. Эти представления являются незаменимым примером для нашего современного театра.

CEREMONIAL CRAFTSMANSHIP AND CEREMONIAL THEATER

Aslanli Vidadi

SUMMARY

Ceremonial theaters have great importance for the formation and development of theater in Azerbaijan. Our national games and performances, which are performed during holidays or mourning ceremonies, tell about the traditions of our people. Various games and performances held on Novruz holiday, especially the "Kosa Kosa" game is considered one of our most famous games. In addition, it is held in a number of wedding and mourning ceremonies related to the life of our people. There are also a number of ceremonies and street performances related to religious beliefs and rituals, of which the most famous and widespread are Shabih performances. Shabih street performances are distinguished from other street performances due to their poetic richness. Shabihs is a street performance that clearly reflects the calamities of Karbala. These performances are an invaluable example for our modern theater.

ОБУЧЕНИЕ И ПОДГОТОВКА ПЕДАГОГОВ К ИСПОЛЬЗОВАНИЮ МОНИТОРИНГА ДЛЯ УЛУЧШЕНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РЕЗУЛЬТАТОВ

Аббасова Халида Раис кызы
Магистрантка II курса БГУ
abb.xalida@gmail.com

Ключевые слова: мониторинг образовательной практики, эффективность образования, роль педагогов, профессиональное развитие педагогов, педагогические компетенции.

Açar sözlər: təhsil təcrübəsinin monitorinqi, təhsilin effektivliyi, müəllimlərin rolu, müəllimlərin peşəkar inkişafı, pedaqoji səriştələr.

Keywords: monitoring of educational practice, effectiveness of education, the role of teachers, professional development of teachers, pedagogical competencies.

Образование и подготовка кадров являются приоритетными задачами современного мира. Образовательные учреждения играют ключевую роль в подготовке квалифицированных специалистов и граждан, способных успешно справляться с вызовами быстро меняющегося современного общества. Однако в условиях динамичных изменений и развития образовательных методик и технологий на первый план выходит вопрос о том, как обеспечить качественное образование. В этом контексте мониторинг образовательных результатов выступает в качестве мощного инструмента, способствующего повышению эффективности образования. И одним из важнейших аспектов внедрения мониторинга в образовательный процесс является подготовка и обучение преподавателей к его использованию.

Образование становится все более гибким, разнообразным, адаптируемым, и преподаватели играют важную роль в обеспечении его качества. Однако для того, чтобы успешно адаптироваться к современным требованиям, им необходимы соответствующие навыки и компетенции. Именно поэтому так важна профессиональная подготовка педагогов. Они должны обладать необходимыми знаниями и навыками, что включает в себя обучение сбору данных, использованию специальных инструментов и анализу полученных результатов с целью улучшения качества образования. Над решением этой проблемы работали многие авторы: Ковалев А.Г., Андреев В.И., Махмутов М.И., Петровский А.В., Слостенко В.А., Вербицкий А.А., Выготский Л.С. и другие.

Методы обучения. Эффективная подготовка в области образовательного мониторинга дает преподавателям инструменты и стратегии, позволяющие успешно интегрировать этот процесс в свою педагогическую деятельность.

Профессиональное развитие и обучение. В контексте профессионального развития и обучения преподавателей, специализированные программы и курсы играют критическую роль в обеспечении высокого уровня подготовки педагогов в области мониторинга образования. Эти программы могут включать лекции, семинары, практикумы, практические занятия и обмен опытом с коллегами. Они предоставляют педагогам возможность изучить новейшие технологии, проанализировать передовой опыт и развить навыки, необходимые для более эффективного обучения и оценки учащихся. Такие программы могут быть адаптированы и индивидуализированы с учетом конкретных потребностей преподавателей и особенностей учебной среды.

Многие авторы (Шаронин Ю.В., Арнаутов В.В., Сергеев Н.К., Ковалев В.П., Скворцов В.Н., Лобанов Н.А., Неверов А.В.) подчеркивают важность непрерывного образования в современной образовательной среде. Результаты проводимых ранее

исследований показывают, что преподаватели, прошедшие программы и курсы, специализирующиеся на мониторинге образовательных результатов, в целом более успешны в своей педагогической практике.

Наставничество и сотрудничество. Наставничество — это эффективный способ для педагогов приобрести практический опыт мониторинга и получить рекомендации от опытных коллег. Работа в команде и обмен знаниями и практикой с другими педагогами способствуют более глубокому пониманию и успешному проведению мониторинга.

Будучи студенткой второго курса магистратуры, я могу поделиться тем увлекательным опытом, который дало мне мое исследование. В рамках магистерской программы была запущена инициатива по объединению студентов и преподавателей с разных курсов. Это было похоже на настоящую мастерскую педагогических ремесел, где мастера делились своими секретами и мудростью. Я получила ценные советы и рекомендации по мониторингу образовательных результатов, которые вышли за рамки теории и позволили мне лучше понять эффективную практику. Этот опыт стал яркой демонстрацией того, как сотрудничество и наставничество в мире образования дает студентам и педагогам возможность не только учиться, но и расти профессионально.

Практика и обратная связь. Опыт и практика играют важную роль в педагогическом образовании. Преподаватели должны уметь применять полученные в ходе наблюдений знания в реальной образовательной среде. Важным элементом этого процесса является обратная связь.

Хотела бы поделиться собственным опытом менторства в области онлайн-обучения. Я делаю акцент на том, что преподавание не ограничивается передачей знаний и навыков, но и включает в себя активное взаимодействие с учащимися и их родителями. В своей работе я стремлюсь обеспечить максимально эффективное обучение с учетом потребностей каждого конкретного ученика. Для достижения этой цели я внимательно слежу за успехами своих учеников и активно общаюсь с их родителями, что позволяет мне не только корректировать методику преподавания, но и вовлекать родителей в процесс обучения, прислушиваться к их пожеланиям и ожиданиям. Таким образом, практика и обратная связь являются мощными механизмами улучшения качества образовательных результатов, а мониторинг играет важную роль в обеспечении динамичной связи между преподавателями, студентами и родителями.

Онлайн-ресурсы и образовательные платформы. С развитием информационных технологий появились онлайн-ресурсы и обучающие платформы, предоставляющие педагогам доступ к учебным материалам и курсам по мониторингу образовательных результатов. Некоторые из них:

- Открытое образование - современная образовательная платформа, предлагающая онлайн-курсы по базовым дисциплинам, изучаемым в российских университетах (<https://npred.ru/>).
- Лекториум — это платформа для размещения онлайн-курсов и digital издательство, которое создает сложный образовательный контент для вузов и технологических компаний (<https://www.lektorium.tv/>).
- Coursera - сотрудничает с более чем 275 ведущими университетами и компаниями, чтобы обеспечить гибкое, доступное и актуальное для работы онлайн-обучение для отдельных лиц и организаций по всему миру (<https://www.coursera.org/>).
- Stepik — образовательная платформа и конструктор онлайн-курсов. Разрабатывает алгоритмы адаптивного обучения, сотрудничает с авторами MOOC, помогает в проведении олимпиад и программ переподготовки (<https://stepik.org/>).

Эти и множество других ресурсов способствуют повышению квалификации и улучшению результатов обучения, позволяя педагогам в удобное время и в нужном темпе изучать нужные им материалы и курсы.

Педагогические компетенции. Педагогическая компетентность — это совокупность знаний, умений, навыков и компетенций, необходимых преподавателю для успешного решения педагогических задач. Она включает в себя различные аспекты профессиональной деятельности преподавателя и навыки эффективного воздействия на обучающихся. Основными из них являются следующие:

- *Сбор данных* - первым практическим шагом является определение ключевых показателей, которые будут отслеживаться. Это может быть успеваемость студентов, усвоение материала, анализ тестовых заданий и другие критерии. Этому способствует наличие исследовательского потенциала;

- *Аналитические навыки* - они должны уметь анализировать данные об обучении и выявлять закономерности и тенденции. Это позволит им принимать обоснованные решения по совершенствованию процессов обучения. Процесс анализа требует умения использовать ИКТ и программное обеспечение на рабочем месте, цифровой грамотности и базовых знаний в области кибербезопасности;

- *Интерпретация данных* - понимание и интерпретация данных мониторинга является важным навыком в процессе обучения. Преподаватели должны уметь переводить данные в действия и рекомендации, использовать полученные результаты для корректировки педагогических подходов, разработки индивидуальных планов для учащихся и оценки эффективности своей работы. Особое внимание следует уделять дифференцированному подходу, творческому мышлению и педагогической адаптации (умению приспосабливать педагогические методы и стратегии в соответствии с результатами мониторинга и конкретными потребностями учащихся);

- *Обратная связь и взаимодействие с учащимися и их родителями* - является важным элементом реализации программы. Она побуждает учащихся осознавать свои успехи и недостатки в обучении. Открытый диалог с родителями способствует формированию продуктивного партнерства в образовательном процессе;

- *Коммуникация и сотрудничество* - должны уметь эффективно взаимодействовать с коллегами, администрацией и родителями, чтобы обеспечить целостное использование мониторинга в образовательном процессе;

- *Рефлексия и самооценка* - способность анализировать свою собственную педагогическую практику и постоянно совершенствовать;

- *Междисциплинарная работа* - способность эффективно работать в команде, включающей специалистов разного научного и профессионального уровня. Особое внимание уделяется объединению различных знаний и навыков для совместной работы с целью обогащения общей ситуации и достижения более глубоких, комплексных результатов;

- *Профориентация и жизнь после школы* - поддержка учащихся в процессе формирования профессиональных навыков и планов на будущее. Особое внимание уделяется индивидуальным потребностям учащихся с целью разработки стратегий устойчивого развития для успешной адаптации к жизни после окончания образовательной программы и др.

Препятствия и пути их преодоления. В процессе обучения практика мониторинга может столкнуться с некоторыми препятствиями, которые важно учитывать и преодолевать:

- *Недостаток ресурсов и оборудования* - организации не всегда могут предоставить преподавателям необходимое для мониторинга оборудование и программное обеспечение. В некоторых средних школах нашей стране, особенно в

отдаленных районах, финансовые трудности могут ограничивать доступ учителей к современным образовательным технологиям. Отсутствие компьютеров и Интернета в классах также может стать препятствием и затруднить эффективный контроль и оценку успеваемости учащихся. Решением проблемы может стать поддержка со стороны внешних источников финансирования или образовательных организаций;

- *Сопротивление преподавателей* - некоторые преподаватели выступают против внедрения новых методов и технологий в учебный процесс. Это может быть связано как с отсутствием опыта использования новых технологий, так и с опасением, что изменится привычный образовательный процесс. Для преодоления этого барьера необходимо: организовывать тренинги и семинары по использованию электронных платформ для мониторинга с экспертами и коллегами, успешно использующими эти технологии; дать возможность педагогам осваивать новые методы в своем темпе; разработать обучающие ресурсы и пособия для педагогов, чтобы они могли осваивать новые методы в своем темпе; организовать обмен опытом между педагогами, успешно внедрившими мониторинг, чтобы другие педагоги могли понять преимущества и ценность мониторинга;

- *Проблемы интерпретации данных* - данные мониторинга не всегда могут быть однозначно интерпретированы. Для правильного понимания данных преподавателям необходимо развивать аналитические и статистические навыки. Это также можно преодолеть с помощью обучения и тренингов;

- *Вопросы конфиденциальности и безопасности данных* - сбор и хранение данных мониторинга может привести к проблемам конфиденциальности. Для их решения организации должны разработать четкие политики и процедуры, обеспечивающие защиту персональных данных студентов;

- *Отсутствие интеграции в программу обучения* - мониторинг не связан напрямую с процессом обучения и может оставаться отдельной задачей. Решение этой проблемы заключается не посредственно в программу и сделать неотъемлемой частью учебного процесса.

Практические рекомендации для педагогов. В заключение, основываясь на своем личном и исследовательском опыте в области мониторинга и оценки в образовании, я хотела бы дать несколько практических рекомендаций для участников образовательного процесса. Используйте современные учебные платформы для гибкого обучения, внедряйте интерактивные игры и проектные методы, используйте визуализацию данных для наглядного представления результатов. Не забывайте о персонализации обучения, создании собственных учебных материалов и, конечно же, о непрерывном обучении. Эти методы не только повысят эффективность вашего контроля, но и сделают вашу преподавательскую практику более творческой и увлекательной. В быстро меняющемся мире образования важно быть открытым для инноваций и быть готовым к постоянному профессиональному развитию.

ЛИТЕРАТУРА

1. Управление качеством образования / под ред. М. М. Поташника. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Педагогическое общество России, 2006. 443 с. (Образование XXI века).
2. Савва, Л. И. Мониторинг качества школьного образования в современных условиях / Л. И. Савва, С. В. Маминов // Инновации в современном мире: сборник статей Международной научно-практической конференции. – Москва: РИО ЕФИР, 2015. – С. 54–57.
3. Сластенин В.А. Предметная область «Педагогика» в Государственном образовательном стандарте высшего профессионального образования //

Модернизация педагогического образования в Сибири: проблемы и перспективы. 2002. Омск: Изд-во ОмГПУ. Ч. 1. С. 77–90.

4. Валеева И. А. Повышение квалификации педагогических кадров для сельской школы // Теория науки. 2019. № 5. С. 17–21.

5. Пискунова Е. В., Заир-Бек Е. С. Профессионализм учителя: методология международных исследований // Мир науки, культуры, образования. 2019. № 5 (78). С. 191–194.

6. Лазарев В. С. Носова Л. Н. Развитие проектного мышления будущих учителей: монография. Сургут: СГПУ, 2019. 122 с.

7. Мезенцева Л.В., и Зиязова Р.Н. "О непрерывном образовании" Вестник Волжского университета им. В. Н. Татищева, 2015, стр. 144-150.

ОБУЧЕНИЕ И ПОДГОТОВКА ПЕДАГОГОВ К ИСПОЛЬЗОВАНИЮ МОНИТОРИНГА ДЛЯ УЛУЧШЕНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РЕЗУЛЬТАТОВ

Аббасова Халида

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлен уникальный взгляд на вопрос обучения и подготовки педагогов к использованию мониторинга с целью улучшения образовательных результатов. Автор, обладая практическим и исследовательским опытом в области мониторинга и оценивания в образовании, предлагает ценные практические рекомендации для участников образовательного процесса. Основное внимание уделено современным методам обучения, таким как использование гибких образовательных платформ, интерактивных игр, и проектных методик. Неотъемлемой частью предложенных рекомендаций является персонализация обучения, создание собственных учебных материалов и подчеркивание важности непрерывного обучения для педагогов. Автор подчеркивает, что успешное использование мониторинга требует не только технических навыков, но и готовности к постоянному развитию в условиях быстро меняющейся образовательной среды. Статья призывает к открытости для инноваций и стремлению к постоянному профессиональному росту, подчеркивая, что в современном образовании ключевым фактором является способность педагогов к адаптации и использованию передовых методов для обеспечения высокого уровня образовательных результатов.

TƏHSİL NƏTİCƏLƏRİNİN ARTIRILMASI ÜÇÜN MONİTORİNQİN İSTİFADƏSİ ÜZRƏ MÜƏLLİMLƏRİN TƏHSİL VƏ TƏLİM EDİLMƏSİ

Abbasova Xalidə

XÜLASƏ

Bu məqalədə təlim və təhsil alətində monitorinqin tətbiq edilməsi üçün təlim və hazırlığın məsələsinə unikal bir baxış təqdim olunur. Təlim və qiymətləndirmə sahəsində praktiki və tədqiqat təcrübəsindən istifadə edərək müəllif təhsil prosesinin iştirakçıları üçün dəyərli praktiki tövsiyələr təqdim edir. Əsas diqqət modern təlim metodlarında - çevik təhsil platformalarının istifadəsi, interaktiv oyunlar və layihə metodologiyaları - olur. Təklif olunan tövsiyələrin tərkib hissəsi təhsildə öyrənmənin fərdiləşdirilməsi, öz təlim materiallarının yaradılması və müəllimlərin davamlı təhsili əhəmiyyətinə vurğu edir.

Müəllif sürətli dəyişən təhsil mühitinə uyğun tədbir planının tələb etdiyini bildirərək monitorinqin uğurlu tətbiqi üçün yalnız texniki bacarıqların deyil, həm də davamlı inkişaf üçün hazır olmağın vacib olduğunu vurğulayır. Məqalədə yeniliklərə açıqlıq və davamlı peşəkar yüksəlişə sadiqlik təşviq edilir, müasir təhsildə əsas amilin yüksək səviyyəli təhsil nəticələrini təmin etmək üçün müəllimlərin qabaqcıl təcrübələrə uyğunlaşmaq və istifadə etmək bacarığı olduğu vurğulanır.

TRAINING AND EDUCATING TEACHERS ON THE USE OF MONITORING TO ENHANCE EDUCATIONAL OUTCOMES

Abbasova Khalida

SUMMARY

In this article, a unique perspective on the issue of training and preparing educators for the use of monitoring to enhance educational outcomes is presented. Drawing upon practical and research experience in the field of monitoring and assessment in education, the author offers valuable practical recommendations for participants in the educational process. The main focus is on modern teaching methods, such as the utilization of flexible educational platforms, interactive games, and project methodologies. An integral part of the proposed recommendation is the personalization of education, the creation of custom educational materials, and the emphasis on the importance of continuous learning for educators. The author emphasizes that successful monitoring implementation requires not only technical skills but also readiness for constant development in the rapidly changing educational environment. The article advocates for openness to innovation and a commitment to continuous professional growth, highlighting that the key factor in contemporary education is educators' ability to adapt and employ advanced methods to ensure high educational outcomes.

SOSİOLOGİYA, SOSIAL İŞ

AZTƏMİNATLI GƏNC AİLƏLƏR, ONLARIN QARŞILAŞDIĞI PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI

Cavadova Sevdə Sədrəddin qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
sevdacavadova714@gmail.com

Açar sözlər: aztəminatlı gənc ailələr, sosial-iqtisadi problemlər, güzəştli mənzil, məşğulluq, sosial – psixioloji dəstək

Ключевые слова: малообеспеченные молодые семьи, социально-экономические проблемы, доступное жилье, занятость, социально-психологическая поддержка.

Keywords: low income young families, social and economic problems, subsidized housing, employment, social – psychological support

Hər bir dövlət gələcəyi üçün fiziki və mənəvi cəhətdən sağlam nəsil böyütməyə qadir, mənəvi təməlləri sarsılmaz olan ailə institutunun formalaşmasında maraqlıdır. Güclü ailə, həm də güclü dövlət deməkdir. XXI əsrin 23 -cü ilində dünyada yaşanan qlobal miqyaslı problemlərin sırası genişdir. Münaqişə və gərginlik ocaqları, qlobal istiləşmə, pandemiya, beynəlxalq miqrasiya və s. problemlərin arasında ümumən qəbul edilmiş qənaətdə görə dərin böhrana qər qəbəl olan sahələrdən biri, hətta birincisi ailə institutudur [1].

Ailələr içərisində isə ən çox çətinliklə qarşılaşan aztəminatlı gənc ailələrdir. İlk öncə qeyd etmək lazımdır ki, gənc ailələr hansı ailələrə deyilir?

Azərbaycan Respublikası “Gənclər Siyasəti haqqında” Qanuna əsasən, yaşı 35 – dən çox olmayan şəxslərin nikaha daxil olmasından yaranan ailə habelə himayəsində azı bir uşağı və yaşı 35 – dən çox olmayan ailə gənc ailə hesab edilir.[2]

Gənc ailələrin formalaşma və həyat prosesində, onların hər birinin inkişafına təsir edəcək problemlərlə qarşı – qarşıya qalırlar. Aztəminatlı gənc ailələrdə yaranan problemləri onlar nəinki öz səyləriylə, hətta öz yaxın dostlarının qohumlarının köməyi ilə də həll edə bilmirlər. Aztəminatlı gənc ailələrin ən aktual problemləri 2 istiqamətdə özünü göstərir: sosial – iqtisadi və sosial – psixioloji.

Birinci qrupa gənc ailələrin maddi təminatı, mənzil təminatı və məşğulluğu daxildir. Gənc ailələrin əksəriyyəti, aztəminatlıdır və bir çoxları da yoxsulluq həddinin altındadır. Gənclərin lazımi iş təcrübəsinin olmaması səbəbindən əmək haqlarında az olması, onların ailələrinin maddi vəziyyətinin pisləşməsinə və ölkə əhalisinin səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Nəticədə, gənclər maddi problemləri aradan qaldırmaq üçün başqa ölkələrə üz tuturlar.

İkinci əsas problem mənzil problemidir. Əksər gənclər demək olar ki, heç ailə həyatı qurmamışdan əvvəl qarşılarındakı əsas tendensiya ayrı yaşamaq istəyi olur. Onların sadəcə kiçik bir hissəsi ailə ilə birgə yaşamağa razılıq verir. Rus tədqiqatçılarının araşdırmalarına, əsasən, yeni ailə həyatı quranların 36 faizi çox vaxt valideynləri tərəfindən onlara bağışlanan və ya miras qalan öz mənzillərində, 16 faizi valideynlərinin mənzillərində yaşayır, lakin valideynləri ilə deyil. Gənc ailələrin 26 faizi kirayə mənzildə yaşayır[3]. Düzdü, onlar valideynlərindən ayrı yaşamağa can atsalarda valideynlərindən asılılıqları yüksək səviyyədə qalmaqdadır. Sorğu nəticəsində, gənc ailələrin 28 faizi valideynləri tərəfindən edilən maddi yardımın onların əsas ailə büdcəsinin formalaşmasında böyük rolunu olduğunu qeyd edəblər.

Ölkəmizdə aztəminatlı gənc ailələrin mənzil probleminin aradan qaldırılması üçün bir çox tədbirlər görülür. Bunlardan biridə Azərbaycan Respublikası “Gənclər Siyasəti”

Qanununa, əsasən, “Gənc ailələrə dövlət yardımı” maddəsidir. Bu maddəyə, əsasən, yaşayış evi tikmək və ya mənzil almaq, ev təsərrüfatı yaratmaq üçün gənc ailələrə həcmi və verilmiş qaydası müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilən qaydada güzəştli ipoteka kreditləri və güzəştli mənzil verilir. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən gənc ailələrlə bağlı sosial tədqiqat işlərinin aparılmasını təmin edir və informasiya bankını yaradır [4].

Bununla yanaşı gənclərin işsizlik probleminin həll edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Bu tədbirlərdən biri də Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiə Nazirliyinin tabeliyində Dövlət Məşğulluq Agentliyi ilə Azərbaycan Respublikasının Gənclər Fondunun birgə Əməkdaşlığı ilə həyata keçirilən “Gənclərin Peşə Hazırlığına Dəstək” proqramıdır. Bu proqrama, əsasən, peşə hazırlığı dövlət sifarişi əsasında adambaşına maliyyələşmə prinsipi əsasında həyata keçiriləcək. Kurs əmək bazarının tələblərinə uyğun olaraq 20 aktual peşə istiqaməti üzrə təşkil olunacaq. Bu proqrama müraciət edən gənclərin məşğulluq imkanları qiymətləndiriləcək və peşə hazırlığına uyğunluğu müəyyən edilmiş şəxslər kurslara cəlb olunacaq [5].

Araşdırmalara görə, gənc ailələrin 52 faizinin övladı yoxdur [6]. Təbiki, bu ailələrin çoxu övlad sahibi olmaq istəməirlər. Bunun kökündə isə bir çox səbəblər dayanır. Bu səbəblərin içində həyat yoldaşlarının birinin ya hər ikisinin təhsil alması, şəxsi yaşayış yerlərinin olmaması və mənəvi – psixioloji cəhətdən övlad sahib olmağa hazır olmadıqları yer alır.

Gənc ailələr arasında ən çox rast gəlinən problemlərdən bəziləridə ünsiyyət qura bilməmək, hər hansısa bir məsələni ortaqlar şəklində müzakirə edə bilməmək, çətin məqamlarda belə bir birinə qarşı güzəşt etməmək kimi problemlərdir. Bunun nəticəsi çox vaxt ailəyə başqalarının müdaxiləsinə, gənc cütlük arasında daha da öhdəsindən gələ bilməyəcək fəsadlara yol açır. Bu da bir həqiqətdir ki, əztəminatlı gənc ailələr bir tərəfdən iqtisadi problemlərlə, digər tərəfdən psixioloji problemlərlə qarşı – qarşıya qaldıqca, bu ailələrin sonu heçdə yaxşı nəticələnmir. Yəni təəssüfki sonda bunun nəticəsi ayrılıqla bitir. Bu kimi problemlərin yaranmaması və yarandığı halda aradan qaldırılması üçün isə onlara ixtisaslı kömək və sosial – psixioloji dəstək lazımdır. Sosial – psixioloji dəstəyə aşağıdakıları aid etmək olar:

- Gənc ailələrin sosial problemləri ilə bağlı araşdırma aparmaq
- Ailə quran gənclərin psixioloji xidmətlərə çıxışını təmin etmək
- Gənc ailələr üçün təlim seminarları keçmək
- Erkən nikahın qarşısının alınması üçün tədbirlər həyata keçirmək
- Gənc ailələrin məşğulluq problemlərinin həllinə dəstək göstərmək
- Gənc ailələrin övladlarının maarifləndirilməsində dəstək göstərmək [7]

Gənc ailələr üçün mühüm olan məsələlərdən biri də onların asudə vaxtlarını necə və harda keçirməkləri ilə bağlıdır. Xarici tədqiqatlara görə, gənc ailələr arasında ən populyar tətillik ailə ilə birgə keçirilən vaxtdır (60 faiz). Digər gənc ailələr isə daha çox televizora baxmağa, dostlarını ziyarət etməyə və qonaq qəbul etməyə meyillidirlər.

Beləliklə məqalədən aydın olur ki, əztəminatlı gənc ailələrin bir sıra həll yolu gözləyən problemləri vardır. Bəzi problemləri özləri həll etdikləri halda bəzilərinə kənardan dəstək olmadan həll edə bilmirlər. Gənc ailələr üçün dövlətin yardımı və dəstəyi lazımdır. Bu yardım vasitəsilə yalnız gənc ailələrin problemləri deyil, həmçinin, ölkə əhalisinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasına nail oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanca mövcud ailə münasibətləri sosial – psixioloji dəstək. Bakı 2021
2. Azərbaycan Respublikası “Gənclər Siyasəti haqqında” Qanunu I fəsil. maddə 1

3. Gənc ailə problemləri və sosial dəstək perspektivləri – RUMC, Cənubi Osetiya. 2005 – 300 s.
4. Azərbaycan Respublikası “Gənclər Siyasəti haqqında” Qanunu, II fəsil maddə 9.
5. <https://dma.gov.az/media/xeberler/genclerin-pese-hazirligina-destek-proqramina-qeydiyyat-basladi>.
6. <https://iq.hse.ru/more/sociology/osnovnie-problemi-molodih-semej>
7. <https://qafqazinfo.az/news/detail/genc-ailelere-sosial-ve-psixoloji-destek>.

AZTƏMİNATLI GƏNC AİLƏLƏR, ONLARIN QARŞILAŞDIĞI PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI

Cavadova Sevdə

XÜLASƏ

Məqalədə aztəminatlı ailələr onların qarşılaşdığı problemlər və onların həlli yollarından bəhs olunur. Araşdırmalara görə aztəminatlı gənc ailələrin sosial- iqtisadi və sosial-psixoloji problemləri olduqca vacib və aktual bir mövzudur. Sosial iqtisadi problemlərdə aztəminatlı gənc ailələrin maddi təminatı, mənzil şəraiti və işsizlik məsələsi yer alır. Bunun üçün dövlət gənc ailələrin problemlərinin aradan qaldırılmasına görə bir çox tədbirlər həyata keçirir. Güzəstli ipoteka kreditləri və güzəştli mənzil bu problemin aradan qaldırılmasında həyata keçirilmiş mühüm bir addımdır. İşsizlik probleminin həlli üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Bunun üçün məşğulluq və peşə hazırlığına dəstək proqramları yaradılır.

Nəticədə isə, onu qeyd etmək lazımdır ki, aztəminatlı gənc ailələrin problemlərinin həll edilməsində dövlətin dəstəyi olduqca vacibdir.

МОЛОДЫЕ СЕМЬИ С НИЗКИМ ДОХОДОМ, ПРОБЛЕМЫ, С КОТОРЫМИ ОНИ СТОЛКИВАЮТСЯ, И ИХ РЕШЕНИЯ

Севда Джавадова

АННОТАЦИЯ

В статье говорится о проблемах, с которыми сталкиваются малообеспеченные семьи, и способах их решения. Согласно исследованиям, социально-экономические и социально-психологические проблемы малообеспеченных молодых семей являются очень важной и актуальной темой. Социально-экономические проблемы включают финансовую поддержку малообеспеченных молодых семей, жилищные условия и безработицу. Для этого государством реализуется множество мер по устранению проблем молодых семей. Субсидирование ипотечных кредитов и субсидирование жилья являются важным шагом, предпринятым для устранения этой проблемы. Для решения проблемы безработицы реализуется ряд мер.

Для этого создаются программы поддержки трудоустройства и профессионального обучения. В результате поддержка государства очень важна в решении проблем малообеспеченных молодых семей.

YOUNG FAMILIES WITH LOW INCOME, THE PROBLEMS THEY FACE AND THEIR SOLUTIONS

Sevda Javadova

SUMMARY

The article talks about the problems faced by low-income families and their solutions. According to researches, socio-economic and socio-psychological problems of low-income young families are a very important and relevant topic. Social and economic problems include financial support of low-income young families, housing conditions and unemployment. For this, the state implements many measures to eliminate the problems of young families. Subsidized mortgage loans and subsidized housing are an important step taken to eliminate this problem. A number of measures are being implemented to solve the unemployment problem. Support programs for employment and vocational training are created for this.

As a result, the support of the state is very important in solving the problems of low-income young families.

SAĞLAMLIQ İMKANLARI MƏHDUD OLAN GƏNCLƏRİN TƏHSİL İNKLÜZİVLİYİ

Məsmaliyev Əlixan Fəxrəddin oğlu
BDU-nun 2-ci kurs magistrantı
alixan_mesmaliyev@mail.ru

Açar sözlər: İnklyüzivlik, dövlət proqramı, təhsil, bərabərlik, hüquq

Ключевые слова: Инклюзия, госпрограмма, образование, равенство, закон

Keywords: Inclusion, state program, education, equality, law

İnklyüziv təhsil (həmçinin inklyüzivlik adlanır) ümumi məktəblərdə, kolleclərdə və universitetlərdə fiziki məhdudiyyəti olan və olmayan (o cümlədən “xüsusi təhsilə ehtiyacı olanlar”) hər kəsi əhatə edən təhsildir. , İnklyüziv təhsil o deməkdir ki, hər hansı unikal xüsusiyyət və şəraitdən asılı olmayaraq bütün gənclərə təhsilə bərabər çıxış əldə etməlidirlər. Bütün tələbələrle ədalətli davranılmalı və bərabər imkanlar əldə edilməlidir. Dünyanın bir çox ölkələrində sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaq və gənclərin bir yerdə təhsil almasında problemlər var. Bu problemlərin ən başlıcası düzgün mühit yaradıla bilməməsi fiziki məhdudiyyətləri olan gənclərin özlərini mühitə uyğun hiss edə bilməməsidir. Fiziki məhdudiyyətləri olan gənclərin gələcəkdə adaptasiya olmaqda problem yaşamamaları üçün orta məktəblərdən ümumi təhsil almaları, yəni inklyüziv təhsil almaqları vacibdi. Bu gələcəkdə digər gənclərin bir-birilərinə hörmətlə yanaşmalarına da səbəb olacaqdır.

Uzun müddət belə hesab olunub ki, əlilliyi olan uşaqlar ayrılıqda təhsil almalıdırlar. Lakin tədqiqatlar göstərdi ki, bu cür uşaqların digər uşaqlarla birgə, eyni sinifdə həyata keçirilən dərs prosesində iştirakı bu prosesin bütün iştirakçılarna təhsil və sosial baxımdan fayda verir. İnklyüziv təhsil bir seçim deyil, BMT-nin “Uşaq hüquqları haqqında” və “Əlillərin hüquqları haqqında” Konvensiyaları ilə müəyyən edilmiş və hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Sərəncamı ilə təsbit olunmuş uşaq hüququdur.

Uzun müddət belə hesab olunub ki, əlilliyi olan uşaqlar ayrılıqda təhsil almalıdırlar. Lakin tədqiqatlar göstərdi ki, bu cür uşaqların digər uşaqlarla birgə, eyni sinifdə həyata keçirilən dərs prosesində iştirakı bu prosesin bütün iştirakçılarna təhsil və sosial baxımdan fayda verir. İnklyüziv təhsil bir seçim deyil, BMT-nin “Uşaq hüquqları haqqında” və “Əlillərin hüquqları haqqında” Konvensiyaları ilə müəyyən edilmiş və hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Sərəncamı ilə təsbit olunmuş uşaq hüququdur.

Azərbaycan hökuməti əlilliyi olan uşaqların hüquqlarının inklyüziv təhsil vasitəsilə dəstəklənməsi öhdəliyini öz üzərinə götürsə də, bu öhdəliyin yerinə yetirilməsi istiqamətində bu kimi çətinliklər hələ də qalmaqdadır:

- Əlilliyi olan şagirdlərin təhsil prosesində digər şagirdlərlə bərabər səviyyədə iştirakını təmin edən qanunvericilik bazasının və siyasətlərin mövcud olmaması;
- Məktəblərdə əlilliyi olan uşaqlar üçün fiziki şəraitin mövcud olmaması;
- Müəllimlərin əlilliyi olan uşaqlarla iş təcrübəsinə, həmçinin sinif otağında köməkçi texnologiyalardan istifadə üçün zəruri biliklərə malik olmaması;
- Əlilliyi olan uşaqların təcrid olunmasına səbəb olan yanlış məlumatlardan qaynaqlanan münasibətlərin və dərin kök salmış sosial normaların mövcudluğu.

İnklyüziv təhsilin inkişafı üçün dövlət tərəfindən bir neçə kompleks dövlət proqramları həyata keçirilir. Buna bir neçə nümunə göstərmək olar:

2018-2024-cü illər Azərbaycan Hökuməti "2018–2024-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər üçün inklüziv təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı", 2018-2020-ci illər UNICEF Azərbaycanda əlilliyi olan uşaqlar üçün keyfiyyətli inklüziv təhsil imkanlarının artırılması üzrə proqramın icrasına Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi və Avropa İttifaqı ilə birgə başlayıb . Bunlar kimi bir neçə dövlət proqramları da hazırlanmışda davam edir.

Bir çox universitetlərdə inklüziv təhsil mərkəzlərinin açılması da bu dövlət proqramların nəticəsidir. Təhsil müəssisələrinin pedaqoji heyəti üçün innovativ pedaqoji yanaşmalarla bağlı təlim, konfrans, seminar və vebinarların təşkili, maarifləndirmə xidmətləri, inklüziv təhsil sahəsində müxtəlif layihələrin hazırlanması, kadr hazırlığı, şəhid, qazi ailələri və digər imtiyazlı şəxslərin mərkəzin imkanlarından istifadə edə bilmələri üçün xüsusi proqramların hazırlanması, müxtəlif kateqoriyadan olan uşaqlarda müvafiq təlim ehtiyaclarının ödənilməsi, zəruri tələbatların şəxsin inkişaf xüsusiyyətlərinə görə müəyyənləşdirilməsi, konsultasiyaların aparılması, korreksiya fəaliyyətinin təmin olunması, özəl qida rasionunun müəyyənləşdirilməsi, qida əlavələrinin təyinatı, intensivlərin (beynəlxalq səviyyəli mütəxəssislərlə), reabilitasiya, asudə vaxtın səmərəli təşkili, həssas kateqoriyadan olan uşaqların valideynləri ilə psixoloji işin qurulması, diaqnozun qəbulu zamanı onlara dəstək göstərilməsi, birgə fəaliyyət planının hazırlanması, uzunmüddətli və keyfiyyətli fəaliyyət üçün valideynlərlə əməkdaşlığın tənzimlənməsi. Inklüziv Təhsil Mərkəzinin formalaşdırılmasında əsas məqsəd "2018–2024-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər üçün inklüziv təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı" və fəaliyyət planının tələblərinin reallaşdırılması, bu istiqamətdə zəruri addımların atılmasından ibarətdir.

2018-2024-cü illər Azərbaycan Hökuməti "2018–2024-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər üçün inklüziv təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı" əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsilin bütün pillələri üzrə inklüziv təhsil hüququnu təmin etmək məqsədi ilə normativ hüquqi aktların təkmilləşdirilməsi;
- Təhsil müəssisələrinin və tədris proqramlarının sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin ehtiyaclarına uyğunlaşdırılması üçün tədbirlərin görülməsi;
- Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsilinin təşkili ilə bağlı pedaqoji kadrların hazırlanması və ya əlavə təhsilə cəlb olunması;
- Inklüziv (integrativ) təhsilə cəlb olunan sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər üzrə məlumat bazasının yaradılması;
- Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsilə cəlb olunması və sosial integrasiyasının vacibliyi barədə aidiyyəti dövlət qurumları ilə birlikdə təbliğat və ictimai maarifləndirmə işinin aparılması.

Bütün bu proqramlar bizə onu deməyə imkan verir ki, hər bir gəncin keyfiyyətli təhsil və öyrənmə hüququ var.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://www.unicef.org/azerbaijan/az/inkl%C3%BCziv-t%C9%99hsil>
2. <https://www.allfie.org.uk/definitions/models-of-disability/social-model-disability/>
3. <https://www.gov.scot/publications/guidance-presumption-provide-education-mainstream-setting/pages/3/>
4. https://azertag.az/xeber/2018_2024_cu_illerde_Azərbaycan_Respublikasında_saglamliq_imkanlari_mehdud_sexslər_uchun_inkluziv_tehsilin_inkisafi_uzre_DOVLAT_PROQRAMI-1121083

SAĞLAMLIQ İMKANLARI MƏHDUD OLAN GƏNCLƏRİN TƏHSİL İNKLÜZİVLİYİ

Məsmaliyev Əlixan

XÜLASƏ

Məqalə inklüziv təhsil nə deməkdir, necə təşkil olunduğu haqqındadır. Inklüziv təhsilin yaranmasında məqsəd. Fiziki məhdudiyyətləri olan gənclərə inklüziv təhsil necə kömək edə bilər. Hansı dövlət proqramları var. Proqramların məqsəd və vəzifələri haqqında məlumatlar, təhsil müəssisələrinə təsiri nəticəsində atılmış addımlar.

ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ИНТЕГРАЦИЯ МОЛОДЕЖИ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ЗДОРОВЬЯ

Масмалиев Алихан

АННОТАЦИЯ

Статья о том, что такое инклюзивное образование и как оно организуется. Цель создания инклюзивного образования. Как инклюзивное образование может помочь молодым людям с физическими ограничениями. Какие государственные программы существуют? Информация о целях и задачах программ, предпринятых шагах в результате воздействия на образовательные учреждения.

EDUCATIONAL INCLUSION OF YOUTH WITH LIMITED HEALTH OPPORTUNITIES

Masmaliyev Alikhan

SUMMARY

An article about what inclusive education is and how it is organized. The goal of creating inclusive education. How inclusive education can help young people with physical disabilities. What government programs exist? Information about the goals and objectives of the programs, steps taken as a result of the impact on educational institutions.

ПРЕДМЕТ И МЕТОДЫ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ С МИГРАНТАМИ

Амирова Айлен
Магистрант II курса БГУ
aayylen01@gmail.com

Ключевые слова: метод, предмет, миграция, социальная работа, социальный работник.

Açar sözlər: metod, mövzu, miqrasiya, sosial iş, sosial işçi.

Keywords: method, subject, migration, social work, social worker.

Миграция населения - это процесс перемещения людей из одной местности в другую, внутри страны или между странами. Она имеет различные формы и виды, каждый из которых отражает разнообразие причин, характеристик и последствий. Миграция оказывает существенное влияние на социальное и экономическое положение людей, покидающих свои родные места в поисках лучших возможностей жизни. Социальная работа с мигрантами играет важную роль в обеспечении им поддержки, адаптации и интеграции в новую среду.

Предметом данной учебной дисциплины можно считать рассмотрение некой совокупности общественных отношений в рамках определенного сегмента социальных знаний [1]. В этот предмет входит изучение и приложение знаний социального работника к отношениям «человек — человек», «человек — местное сообщество», «человек — государство». Во многих странах мира эта деятельность становится важной частью реализации задач социальной политики, в том числе миграционной и демографической. Социальные работники помогают в сложной жизненной ситуации, смягчают состояние дезадаптированности мигрантов, поддерживают социальную солидарность, снимают на персональном и групповом уровне социальную напряженность, облегчают поиск персональной, групповой и национально-государственной идентичности.

Вспомним также, как формировалась социальная работа. Она по своему происхождению во многих странах является преемницей первоначальных форм общественной и государственной благотворительности, филантропических движений, опекающих социально незащищенных людей [1].

Мигранты находятся в ситуации маргинализации, которая, однако, отличается от ситуации одинокого, или пожилого человека, инвалида, безработного, лица, освободившегося из мест отбывания уголовного наказания. Мигранты — люди, которым необходимо помочь найти себя в новых территориальных, социально-демографических, духовно-культурных и профессиональных условиях, как правило, неблагоприятных, обеспечить формирование новых личных и общественных связей взамен утраченных. Дезинтегрированность мигрантов, особенно вынужденных, существенно отличается от таковой у других слабых слоев населения, в силу чего необходимо выделять отдельное направление (предмет) в рамках социальной работы [1].

Социальная работа с мигрантами охватывает широкий спектр аспектов, направленных на поддержку их адаптации и успешной интеграции в новое социальное окружение. Это включает:

1. Психосоциальная поддержка

Мигранты сталкиваются с различными вызовами, такими как культурный шок, языковой барьер, разрыв семейных связей. Социальные работники предоставляют

психологическую и эмоциональную поддержку, помогая им справиться с стрессом и адаптироваться к новой среде.

2. Юридическая помощь

Мигранты могут столкнуться с юридическими проблемами, связанными с миграционными законами, правами работников и вопросами статуса проживания. Социальные работники помогают им разобраться в юридических вопросах и обеспечивают доступ к юридической поддержке.

3. Образование и Трудоустройство

Получение образования и трудоустройство являются ключевыми элементами успешной интеграции. Социальные работники оказывают помощь в доступе к образовательным ресурсам и поддерживают процессы поиска работы.

Методы социальной работы с мигрантами

Дифференциация научного или профессионального направления предполагает определения не только предмета, но и методов — способов приближения к истине, к познанию сущности данного рода деятельности. Как и у других видов общественной деятельности, методы социальной работы делятся на методы познания и методы действия. Метод познания — описание рационального отношения к объекту исследования, определения адекватных способов познания объекта, выработки понятий и категорий. Методы действия — составная часть социальной работы как непосредственной деятельности социологов по оказанию помощи определенным категориям лиц [1].

Методы познания в социальной работе с мигрантами:

1. *Социологические исследования:* Проведение анкетирований, интервью и наблюдений для изучения социокультурных особенностей мигрантской группы.
2. *Этнографический подход:* Глубокое изучение культурных особенностей мигрантов, их обычаев, традиций и структуры социальных сетей.
3. *Анкетирование и интервью:* Получение личных рассказов и опыта мигрантов для более полного понимания их потребностей и проблем.
4. *Системный анализ:* Изучение влияния миграции на различные аспекты жизни мигрантов и их взаимодействие с новым социумом.

Методы действия в социальной работе с мигрантами:

1. *Индивидуальное консультирование:* Предоставление персональной поддержки и консультаций по вопросам адаптации, занятости, образования и др.
2. *Групповая работа:* Организация групповых сессий для мигрантов, направленных на обмен опытом, взаимопомощь и укрепление социальных связей.
3. *Сетевое взаимодействие:* Сотрудничество с органами власти, образовательными учреждениями и работодателями для обеспечения поддержки и возможностей для мигрантов.
4. *Развитие навыков:* Проведение тренингов и мастер-классов по развитию языковых, профессиональных и социальных навыков.
5. *Медиа и адвокация:* Помощь в решении конфликтов, представительство интересов мигрантов в обществе и перед официальными инстанциями.
6. *Культурная компетенция:* Обучение специалистов социальной работы уважению к культурным различиям и применение этнически чувствительных подходов.

В статье рассмотрены предмет и методы социальной работы с мигрантами. Социальная работа с мигрантами играет критическую роль в помощи им справиться с вызовами, с которыми они сталкиваются при переезде. Понимание предмета и применение различных методов помогает обеспечить эффективную поддержку и успешную интеграцию мигрантов в новое общество.

ЛИТЕРАТУРА

1. Акмалова А.А., Капицын В.М. Социальная работа с мигрантами и беженцами: Учеб. пособие / Отв.ред. П.Д. Павленок. — М.: ИНФРА-М, 2008. — 220с. — (Высшее образование).
2. Басов Н.Ф. Социальная работа: Учебное пособие / Под ред. д. п. н., проф. Н. Ф. Басова. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2013. — 364 с

ПРЕДМЕТ И МЕТОДЫ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ С МИГРАНТАМИ

Амирова Айлен

АННОТАЦИЯ

Таким образом, мигранты являются категорией населения, требующей особого внимания и поддержки как со стороны государства, так и со стороны общества. Оказавшись в неблагоприятных жизненных условиях, они имеют множество проблем, которые невозможно разрешить самостоятельно. Главной задачей социальных служб при работе с мигрантами является сведение к минимуму тех отрицательных тенденций и последствий, которые она в себе несет. Социальным службам необходимо накапливать информацию о формах и методах работы и овладевать средствами, с помощью которых можно осуществлять управление процессами миграции.

MİQRANTLARLA SOSIAL İŞİN PREDMETİ VƏ METODLARI

Əmirova Aylen

XÜLASƏ

Beləliklə, miqrantlar həm dövlət, həm də cəmiyyət tərəfindən xüsusi diqqət və dəstək tələb edən əhali kateqoriyasıdır. Özlərini əlverişsiz həyat şəraitində taparaq, təkbəşinə həll edilə bilməyən bir çox problemləri var. Miqrantlarla işləyərkən sosial xidmətlərin əsas vəzifəsi miqrasiyanın yaratdığı mənfi tendensiyaları və nəticələri minimuma endirməkdir. Sosial xidmətlər iş formaları və metodları haqqında məlumat toplamalı və miqrasiya proseslərini idarə edə biləcək vasitələri mənimsəməlidirlər.

SUBJECT AND METHODS OF SOCIAL WORK WITH MIGRANTS

Amirova Ailen

SUMMARY

Thus, migrants are a category of the population that requires special attention and support from both the state and society. Finding themselves in unfavorable living conditions, they have many problems that cannot be resolved on their own. The main task of social services while working with migrants is to minimize the negative trends and consequences that it carries. Social services need to accumulate information about the

YENİ DÜNYA DÜZƏNİNİN PROBLEMLƏRİ

Qiyasova Zeynəb
ARPYDİA-nın II kurs magistrantu
qiyasovazynb2002@gmail.com

Açar sözlər: yeni dünya düzəninin problemləri, etnik separatçılıq, iqtisadi, sosial bərabərsizlik, demokratiya, demoqrafiya, miqrasiya, ailə anlayışının itirilməsi.

Ключевые слова: проблемы нового мирового порядка, этнический сепаратизм, экономическое и социальное неравенство, демократия, демография, миграция, утрата концепции семьи.

Keywords: problems of the new world order, ethnic separatism, economic and social inequality, democracy, demography, migration, loss of family concept.

1990-cı illərdə beynəlxalq münasibətlər sistemində çox ciddi dəyişikliklər müşahidə olunmaqda idi. O vaxta qədər sistemin daxili strukturunda və xarakterində mühüm təsir gücünə malik olan ABŞ və onun Qərb müttəfiqlərinin güclənməsi fonunda SSRİ və onun sosialist bloku çox gərgin böhranla üzləşmişdi. İqtisadi, siyasi, sosial həyat həm SSRİ, həm də onun müttəfiqlərinin inkişaf potensialını tükətməmiş və Qərb ölkələri ilə yarışmada tam məğlub vəziyyətə salmışdı.

1990-cı illərin sonunda beynəlxalq münasibətlər sistemi həm tərkibinə, həm də xarakterinə görə yeni bir mərhələyə qədəm qoyaraq – yeni dünya nizamının formalaşması mərhələsinə keçir. Beynəlxalq münasibətlər sisteminin formalaşmasının və inkişafının 1945-ci ildən – İkinci dünya müharibəsinin başa çatması və BMT-nin yaranmasından başlanan üçüncü dövrü soyuq müharibədən ABŞ və onun Qərb müttəfiqlərinin tam qalib çıxması ilə başa çatır. Bununla da, dünya siyasətində və beynəlxalq münasibətlər sistemində yeni dünya nizamı başlanır.

Təcrübə göstərir ki, beynəlxalq münasibətlərin və dünya siyasətinin müasir strukturu və aktorları elə bir vəziyyətə gəlib ki, çətin ki, tək-cə dövlətlərarası rəsmi münasibətləri, xarici siyasət idarələrinin fəaliyyətini öyrənməklə müasir dünya siyasətini, beynəlxalq münasibətləri qavramaq mümkün olsun. Çünki yeni şəraitdə, nəinki, tək-cə SSRİ-ABŞ qarşdurması aradan qalxmış, beynəlxalq münasibətlərdə yeni nizam yaranmış, eyni zamanda, bu sistemin aktorları, tərkib hissəsi, gündəliyi, dövlətlərarası əlaqələrin xarakteri də yeniləşmiş və tamamilə dəyişmişdir. Bu münasibətlər həm formaca – beynəlxalq münasibətlər əvvəllər əsasən milli dövlətlər arasında əlaqə üzərində qurulurdusa, indi bu prosesə beynəlxalq və regional təşkilatlar, qeyri-hökumət təşkilatları və s. subyektlər əlavə olundu, həm də mahiyyətcə – daxili və xarici siyasət, dövlət suverenliyi və milli maraq anlayışları getdikcə yeni məzmun kəsb edir – dəyişməyə başlayır.

XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində dünyada baş verən köklü siyasi proseslərin, beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq hüququn məzmun və mahiyyətinin, dünya siyasətinin ənənəvi prinsiplərinin radikal dəyişikliklərə məruz qalmasının, planetin siyasi həyatının əsas subyektləri olan milli dövlətlərin öz suveren hüquqlarından təcridən məhrum edilməsinin və dünyanın yeni nizamının yaranmasının üç əsas determinantı (səbəbkarı) vardır. Bunlar:

1) Qloballaşmanın bütün dünyanı əhatə etməsi və bəşəriyyətin “millət-dövlət-vətəndaş” prinsiplərinə təcridən meydan oxuması;

2) Dövlətlərarası integrasiyanın insanlığın sosial sifarişi kimi beynəlxalq münasibətlərin gündəliyinə çıxması;

3) Dünya siyasətinin transmilliləşməsi, beynəlxalq münasibətlər, beynəlxalq hüquq və beynəlxalq davranışın əsasına demokratiya, vətəndaş cəmiyyəti prinsiplərinin, insan hüquq

və azadlıqlarının qoyulması və bu normaların hökumətlərarası, qeyri-hökumət aktorları tərəfindən milli dövlət qurumlarının inhisarından çıxarılması, dövlətin suveren hüquqlarının yeni aktorlar hesabına məhdudlaşdırılmasından ibarətdir.

Hər üç determinant nisbətən müstəqil şəkildə cərəyan etsə də, müasir dünya siyasətinin və beynəlxalq münasibətlərin vahid tendensiyası çərçivəsində bir-birini tamamlayır.

Bu gün bəşəriyyətin sabit və fasiləsiz inkişafının təmin edilməsi vəzifəsi dövlətlər, xalqlar, insan cəmiyyətləri və digər birliklər qarşısında global və məhəlli problemlərin həllinin tapılması, indiki və gələcək nəsillərin təbii və sosial təhlükələrdən qorunması, sivil birgəyaşayış normalarının bərqərar olunması və digər strateji məsələlərin həllini tələb edir. Özlərinin inkişaf strategiyasını reallaşdırmaq üçün insanlar təbii proseslərə müdaxilə edərək planlar cızır, proqramlar hazırlayır, gələcəyin modelini tərtib edir, alına biləcək nəticələri proqnozlaşdırır.

Arzu olunan gələcəyin obrazını əsaslandırmaq, ona çatmağın yollarını müəyyən etmək işində insanların, xalqların, millətlərin və dövlətlərin yolları ayrılır. Optimal və hamı üçün məqbul hesab olunan dünya nizamını düşünmək, ona çatmağın universal yollarını tapmaq çox çətin vəzifədir. Çünki dünyada mövcud olan geniş millət-dövlət sistemi, etnososial və mədəni fərqlər planetin vahid homogen quruluşa və taraz tərkib hissələrinə malik olmadığını göstərir. Odur ki, müasir beynəlxalq münasibətlərin strateji və global vəzifələrindən biri və ən mühümü planetdə optimal birgəyaşayış formalarını və normalarını tapmaq, insanlığın gələcəyi naminə qarşılıqlı-faydalı əməkdaşlığa, səmərəli insan kooperasiyasına, təşkilati texnologiyalarına malik, daha az münaqişəli mühit formalaşdırmaqdan ibarətdir [1].

Yeni dünya düzəni özü ilə birlikdə aşağıdakı problemləri də gətirmişdir:

- Etnik separatçılıq
- İqtisadi, sosial bərabərsizlik
- Demokratiya
- Demografiya
- Miqrasiya
- Ailə anlayışının itirilməsi

Etnik separatçılıq. Separatizm - istənilən formada dövlətin və cəmiyyətin fundamental əsaslarını sarsıtmaqla, ölkənin milli təhlükəsizliyinə ciddi təhlükə mənbəyi ola bilən fəaliyyətdir.

Mövzuya Cənubi Qafqazda baxaq. Qafqaz dünyanın ən yaxşı və yüksək potensiala malik regionlarından biridir. Bu region böyük əhəmiyyətə malik olduğu üçün daim diqqət mərkəzindədir. Regionda vacib resurslar və habelə, ticarət üçün lazım olan mühüm magistral yollar vardır. Regiondakı dövlətlərin bir-biri ilə həm tarixən, həm də müasir dövrdə müxtəlif sahələrdə əlaqələri olmuşdur. Bu əlaqələr həm də mədəni məzmununda olmuş, bu xalqların hal-hazırda belə bir-biriləri ilə oxşarlıqları var. Qafqaz özünün çox doğma görünən "ailə institutu" ilə də fərqlənir. Dünyanın çox az regionunda bu nəzərə çarpır. Tarixən və indi də Qafqazda müxtəlif münaqişələr olmuşdur. Əsas olan milli maraq və dövlətçiliyə zidd olan separatizmdir. Separatçılıqla məşğul olan qrup və ya fərd dövlətə, onun milli maraqlarına və ya vətəndaşların təhlükəsizliyinə zərər vura bilər. Bu da özünü etnik, milli, dini, gender, tayfa və s. formalarda göstərə bilər.

Separatizm çox böyük və real təhlükədir. İndi isə Qafqazdakı separatizmdən danışmaq istərdim. Məsələ nədir? Əsas onu qeyd edirəm ki, burdakı ölkələr hal-hazırda suveren olsalar da, çox da uzaq olmayan tarixdə onların hamısı sovet imperiyasının bir parçası idi. Sovet imperiyası dövründən genişləniş, hələ ondan əvvəl də mövcud olan erməni-azərbaycan münaqişəsinin ən ciddi problemi Qarabağ məsələsidir. Qarabağdakı separatçılıq üzündən Azərbaycan ordan gələn gəlirlərdən məhrum idi, bu bir yana, burda qədim köklərə malik olan əhali öz torpaqlarında yaşaya bilmirdi. XXI əsrdə yeni münaqişə ocağı Gürcüstanda

yanmış iki ərazinin Gürcüstandan ayrılması və buna Rusiyanın “müdaxiləsi” Rusiya – Gürcüstan arasında münaqişə ocağının yaranmasına səbəb olmuşdur. Qafqaz nə qədər təhlükəsiz olarsa, biz də bir o qədər daha çox inkişaf edə bilərik. Təbii ki, Ermənistan – Azərbaycan münaqişəsində Azərbaycan daim sülhün tərəfdarı kimi çıxış etsə də, tarixən bizə məxsus olan torpaqların Ermənistana güzəştə gedilməsinə razı ola bilməzdik [2].

Qafqazda müasir dövrdə ən mühüm münaqişə ocaqları Gürcüstanda Abxaziya və Şimali Osetiya, Azərbaycanda isə Qarabağ münaqişəsi idi. Azərbaycanın münaqişəsini Gürcüstandan fərqləndirən isə, Qarabağ separatizminə Ermənistanın da dəstək verməsidir. Gürcüstanın separatçılığa meyl edən birinci bölgəsi Abxaziya olmuşdur. SSRİ dağılan zaman müstəqillik istəyən xalqlardan biri də abxazlar olur. Abxaziya münaqişəsi 1992-ci ildən başlayaraq alovlanır. Sonra da geniş xarakter alır, bir müddət sonra bir sıra güzəştlərə gedib məsələni danışıqlar masasında həll etməyə çalışan Gürcüstan Rusiya maneçilik törədir, daha sonra Suxumi tutulur.

Qeyd edim ki, Rusiya Abxazıyanın avtoritetliyini dəstəkləsə də, digər dövlətlər Gürcüstanın ərazi bütövlüyünə hörmət edir. SSRİ-də 20-ci illərin əvvəlində qəbul olunmuş konstitusiyaya bir sıra ərazilərə muxtariyyət vermişdi. Gürcüstanda mövcud ərazilərdən biri Osetiya idi. Ancaq SSRİ dağılandıqdan sonra Osetiyanın cənubu Gürcüstanın və şimalı isə Rusiyanın itaəti altında idi. Cənubi Osetiyanın Gürcüstandan ayrılmaq istəyi 80-ci illərdə yenidən güclənir. Həmin dövrdə SSRİ dağılırdı və əhəlinin diqqəti başqa yerə cəlb olunurdu. Budur bəhanə tapılmışdı. Cənubi Osetiya Şimali Osetiya ilə birləşib belə bir dövlət yaratmaq istəyirdi. Bu məsələni həll etmək məqsədi ilə Aİ bir neçə addım atmaqla, əraziyə öz nümayəndələrini göndərsə də, məsələni Gürcüstanın xeyrinə həll etmək mümkün olmadı. Hələ Rusiya Cənubi Osetiyanı müstəqil subyekt kimi qəbul etməkdən imtina etmədi. Beləcə, Gürcüstanın növbəti dəfə ərazi bütövlüyünə zərbə vurdular [3].

Bildiyimiz kimi, Qafqazda mövcud olan separatizmdən biri də Ermənistan ilə Azərbaycan arasında olan Dağlıq Qarabağ məsələsi idi. Ermənistan Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən Qarabağa zaman-zaman müəyyən iddialarla çıxış etmişdir. Belə ki, Ermənistan Dağlıq Qarabağı müəyyən yollarla özününküləşdirməyə çalışmışdır. Buna ən bariz nümunələrdən biri Rusiyanın vasitəçiliyi ilə buraya çox sayda erməni köçürülüb, burada məskunlaşmalarıdır.

Ermənilərin Azərbaycana köçürülməsi bir neçə dövlətlərarası müqavilələrdə də rəsmi olaraq öz əksini tapmışdır. XIX əsrin 20-30-cu illərindən etibarən ermənilər Cənubi Qafqaza köçürülmüş və burada silahlı dəstələr yaradaraq azərbaycanlıları təhdid etməyə, onlara qarşı kütləvi qırğınlar həyata keçirməyə başladılar. XX əsrin əvvəllərində isə ermənilər yeni ərazilərə iddialar etməklə bərabər, Rusiyanın köməkliyi ilə azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından qovulması prosesini həyata keçirməyə başladılar. XX əsrin 60-cı illərindən sonra ermənilər daha da fəallaşdılar. Belə ki, onlar Azərbaycan xalqına qarşı bəşər tarixində görünməmiş vəhşiliklər, soyqırımlar həyata keçirdilər. Azərbaycan xalqı eyni əsrdə ermənilər tərəfindən 2 dəfə soyqırımı məruz qaldı.

Hər üç məsələnin kökləri SSRİ-nin mövcud olduğu vaxtlardan qoyulmuşdur. Qarabağ münaqişəsi Azərbaycan – Ermənistan münasibətlərinin hələ də gərgin olaraq qalmasına səbəb olub. Azərbaycan öz gəlirinin böyük bir hissəsini sərhədlərə sərf etməyə, öz təhlükəsizliyi təmin etməyə çalışır. Halbuki bu gəlir Azərbaycan üçün daha sürətli inkişafa yol açardı. Digər iki münaqişə Gürcüstanın daxili problemi kimi görünməsinə baxmayaraq, görünməyən tərəf digər güclər ilə bağlıdır. Bu da həmin münaqişəli ərazilərdə sabitliyə mane olur. Hər üç münaqişəni birləşdirən etnik və milli zəmində separatçılıqdır. Separatizm isə istənilən halda çox təhlükəli “düşmən”-dir. Belə ki, burada azlıqların nisbətən çoxluğu və onların avtonomluğa can atması hər an təhlükədir.

İqtisadi bərabərsizlik. İmkanlar bərabərsizliyi anlayışı son dövrlərin ən aktual məsələlərindən biridir. İstər iqtisadçılar, istərsə də sosioloqlar və siyasət qərarları qəbul

edənlər imkanlar bərabərsizliyini əhatə edən mövzularda tədqiqatlar, müzakirələr apararaq dünya ölkələrinin diqqətini bu məsələyə yönəldirlər. Buna əsas səbəb isə dünyada gedən proseslərdir. Həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə əhali qrupları arasında gəlir bərabərsizliyi var, bir sıra ölkələrdə imkanlara çıxış çox məhduddur. İqtisadi bərabərsizlik gəlir və sərvətin əhali arasında qeyri-bərabər paylanması göstəricisidir. Bu göstərici həm dünya əhalisi arasında, həm ölkələr arasında, həm də hər bir ölkə daxilində getdikcə artmaqdadır.

Oxfam təşkilatının hesabatı göstərir ki, 2017-ci ildə dünyada yaradılmış sərvətin 82%-i əhalinin cəmi bir faizinin əlində cəmləşmiş, dünya əhalisinin yarısının, 3.5 milyard insanın isə sərvəti heç artmamışdır.

İqtisadi bərabərsizliyə hansı meyarların təsir etdiyini tam əminliklə demək mümkün olmasa da, iqtisadçılar bəzi mümkün səbəbləri haqqında ortaqlıq razılığına gəlirlər. Məsələn, **qloballaşma** nəticəsində istehsalı digər ölkəyə köçürən şirkətlər öz ölkələrində əmək qüvvəsini həmin iş imkanından məhrum edir. Nəticədə həmin insanlar ya həmin işi itirir, ya da məvacibləri azalır. Digər tərəfdən isə **təhsil** və **texnoloji tərəqqi** insanlara yeni imkanlar yaratdığı düşünülərsə də, əslində isə əhalinin yalnız bir qisminin təlimlərə çıxışı olduğundan, az təhsilli işçi qüvvəsi əmək bazarında əlverişsiz vəziyyətə düşür. Başqa səbəblər arasında valideynlər, onların təhsil səviyyəsi, sağlamlığı, iqtisadi resurslara çıxışı, ətraf mühit və icma mənsubiyyəti kimi insanın nəzarətində olmayan meyarlardır. İqtisadi bərabərsizliyin kəskinləşməsi, **siyasi sistemə** və **demokratik institutlara** mənfi təsir etməsi də tez-tez səslənən fikirlərdəndir.

Bütün hallarda, iqtisadi bərabərsizlik bugün insanları narahat edən ən əhəmiyyətli məsələlərdən biri hesab edilir və bu mövzuda müzakirələr getdikcə daha geniş çəvrələri əhatə etməyə başlayıb [4].

Sosial bərabərsizlik. Sosial sinif bərabərsizliyi bəşəriyyətin təkamülünün qədim dövrlərindən bəri mövcud olmuşdur. Müxtəlif ölkələrin tarixi insanların zülm və əsarətinin - iğtişaslara, müharibələrə və inqilablara gətirib çıxardığına əyani sübut kimi xidmət edir. Sosial bərabərsizlik necə ifadə olunur və bu gün nədir?

Sosial bərabərsizlik insanların cəmiyyətdəki mövqelərinə görə siniflərə, cəmiyyətlərə və ya qruplara bölünməsi və ya differensiallaşdırılmasıdır ki, bu da imkanlardan, həyatı nemətlərdən və hüquqlardan qeyri-bərabər istifadəni nəzərdə tutur. Əgər sosial bərabərsizliyi sxematik şəkildə nərdivan şəklində təqdim etsək, onun ən aşağı pillələrində məzlumlar, yoxsullar, yuxarıda isə zalımlar və əlində hakimiyyət və pul olanlar olacaq. Bu, cəmiyyətin varlı və kasıb təbəqələşməsinin əsas əlamətidir. Sosial bərabərsizliyin fizioloji xüsusiyyətlərə görə növləri: yaş - müəyyən yaş intervalları ilə bütün insanlara aiddir, bunu işə götürərkən müşahidə etmək olar, gənclər təcrübəsi olmadığına görə işə götürülmür;

sosial cinsi bərabərsizlik - burada belə bir fenomeni nəzərdən keçirə bilirik ki, məsul vəzifələrdə çalışan, ölkənin iqtisadi həyatında iştirak edən bir neçə qadına "ərinin arxasında" rol verilir;

sosial etnik bərabərsizlik - kiçik etnik qruplar, "ağ irq" anlayışına daxil olmayanlar ksenofobiya və irqçilik kimi hadisələrə görə əsasən sıxışdırılır [5].

Demokratiya. Demokratiya sözü yunanca demos - xalq və kratos - hakimiyyət deməkdir. Burada cəmiyyətin siyasi təşkili forması; xalqın hakimiyyət mənbəyi kimi tanınmasına, dövlət işlərinin həllində iştirak etmək hüququ olmasına və vətəndaşlara geniş hüquq və azadlıqlar verilməsinə əsaslanır. Demokratiya azadlıqlar arasında vətəndaşların nümayəndəli dövlət orqanlarına seçmə və seçilməyi, söz, mətbuat, yığıncaq, mitinq və nümayişlər azadlıqları, vətəndaşların hüquq bərabərliyi, şəxsiyyət və mənzil toxunulmazlığıdır. Demokratiyanın əsasını şəxsiyyətin azadlıq hüququ, insanın şəxsiyyətinə hörmət təşkil edir. Demokratiya dərisinin rəngindən, cinsindən, dilindən, dinindən, ictimai

vəziyyətindən, mülki vəziyyətindən və silkindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların bərabərliyini nəzərdə tutur.

Demokratiyadan danışarkən biz, hər şeydən əvvəl, insanın müəyyən (ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlif) mexanizmlərin vasitəsilə dövlətin idarə edilməsində iştirakını, bu və ya digər kollektivin bərabər hüquqlu üzvü olmasını, öz mövqeyini ifadə etmək və eşidilə bilmək imkanını nəzərdə tuturuq. Bu o deməkdir ki, demokratiyanı seçərkən biz bütün vətəndaşların bərabərliyinə inam hissindən çıxış edirik. Digər tərəfdən isə, yaddan çıxarmaq olmaz ki, bir nəfərin azadlığı başqalarının da azad olmasına mane olmamalıdır. Əlbəttə, həyatda bu bərabərlik idealının öz çatışmazlıqları var. Məlumdur ki, çox yüksək inkişaf etmiş demokratiyaya malik dövlətlərdə belə heç də bütün vətəndaşların öz azadlıqlarından istifadə etmək hüquqları bərabər deyil [6].

Demoqrafiya. Demoqrafiya - əhali artımının qanunauyğunluqları, onun sosial-iqtisadi şəraitdən, təbii amillərdən asılılığını, miqrasiyanı, əhali sıxlığını və onun paylanmasını öyrənən elmdir.

Dünya əhalisinin demoqrafiyası heç bir tarixi dövrdə sabit qalmamış, hər zaman dəyişikliyə məruz qalmışdır. Kapitalizmdən əvvəlki dövrdə dünya əhalisinin sayı çox yavaş artırdı. 1900-cü ildə dünya əhalisi 1.6 mlrd., 2000-cı ildə 6 mlrd. olmuşdur. Demoqrafların hesablamalarına görə dünya əhalisi bu sürətlə artmağa davam etsə, 2040-cı ildə dünyada 10 mlrd. insan yaşayacaq [7].

Müasir dövrün qlobal prosesləri içərisində demoqrafik problem özünəməxsus yer tutur. Bəzi tanınmış mütəxəssislər bu problemi hətta müasir dövrün əsas qlobal problemi kimi qəbul edirlər. Əhalinin yüksək təbii artımı müşahidə olunan ölkələrdə bu problemlər yaranır: məşğulluq problemi; yoxsulluq; aclıq; müharibələr; kütləvi savadsızlıq; tibbi xidmətin keyfiyyətinin aşağı olması, xəstəliklərin yayılması; ekoloji problemlər (su qıtlığı, zibilliklərin artması, tıxac və s.).

Əhalinin aşağı təbii artımı müşahidə olunan ölkələrdə aşağıdakı problemlər yaranır: yaşlı əhalinin xüsusi çəkisinin artması; əmək çatışmazlığının yaranması; təqaüd yaşının artması; immiqrasiyanın artması.

Əhalinin təbii artımı ilə bağlı problemlərin həlli yolları: doğumun azaldılması; nikah yaşının yuxarı qaldırılması; azuşaqlı ailələrin üstünlüklərinin təbliği; əhalinin tibbi cəhətdən maarifləndirilməsi; boş ərazilərin mənimsənilməsi.

Əhalinin azalması ilə bağlı problemlərin həlli yolları: əhalinin fiziki və mənəvi sağlamlığının qorunması; ekoloji siyasətin aparılması və təbii sistemlərin bərpası; ailə, analar və uşaqlara dövlət dəstəyinin təmin olunması; gənclərin yaradıcılıq potensialının reallaşdırılması üçün şəraitin yaradılması [8].

Demoqrafik problemlər həll edilmədikcə özü ilə bərabər iqtisadi, siyasi, sosial və ekoloji problemlər gətirir. Dünya ölkələrinin çoxu qlobal demoqrafik problemin vacibliyini dərk edir və bu istiqamətdə səylərini birləşdirməyə çalışır. Əhalinin təbii və mexaniki artımı ilə bağlı problemin həlli ilə BMT-nin Əhali Fondu məşğul olur.

Miqrasiya. Miqrasiya - insanların daimi və müvəqqəti yaşayış yerlərini dəyişməsi. Beynəlxalq miqrasiya - insanlar dövlət sərhədlərindən keçərək və qonaq ölkədə qısa müddət ərzində ev sahibi kimi qaldığı təqdirdə baş verir. Miqrasiya bir çox səbəb üzündən baş verir. Bir çox insanlar öz ölkələrini bir digər ölkədə daha geniş iqtisadi imkanlar axtarmaq məqsədilə tərk edirlər. Digərləri ailə üzvləri ilə birgə öz ölkələrindəki siyasi duruma və ya bir başqa səbəbdən miqrasiya edirlər. Təhsil beynəlxalq miqrasiyada bir ayrı səbəblərdən biridir ki, bu halda tələbə xaricdə təhsilini davam etdirir. Beynəlxalq miqrasiyanı bir neçə müxtəlif potensial sistemlər üzrə kateqoriyalasdırmaq mümkündür ki, bu sistemlərdən biri onları 9 fərqli qruplara bölür; müvəqqəti əmək miqrantları, qeyri-qanuni, qanuni və ya sənədləşdirilməmiş miqrantlar, yüksək ixtisaslı və biznes mühacirləri, qaçqınlar, sığınacaq axtaranlar, məcburi köç, ailə üzvləri, geri qayıdan mühacirlər və uzun

müddətli aşağı ixtisaslı miqrantlar. Bu miqrantlarda həmçinin iki böyük qrupa bölünmüş, daimi və müvəqqəti. Hər iki növ miqrantların olduqları ölkə və aid olduqları ölkə toplumlarının iqtisadiyyatına xüsusi təsirləri mövcuddur.

Təkan verən faktorlar: iş qıtlığı, zəif tibbi qayğı, az imkanlar, primitiv şərtlər, siyasi qorxu, işgəncə və sərt rəftar qorxusu, dini ayrıseçkilik, zənginliyin itirilməsi, təbii fəlakətlər, zorakılıq, ədalətli məhkəmə tapılmasında zəif şanslar.

Cəlb edən faktorlar: iş tapma şansı, əyləncə, təhsil, daha yaxşı tibbi qayğı, təhlükəsizlik, ailə əlaqələri, aşağı səviyyəli cinayət, ədalətli məhkəmə tapılmasında yüksək şanslar.

Üçüncü minilliyin gündəmini zəbt edən ən aktual məsələlərdən biri də miqrasiya böhranıdır. Hazırda müxtəlif ölkələrdə bu problemə dair çoxlu tədqiqatlar aparılır, elmi əsərlər ortaya qoyulur. Miqrasiya böhranının yaranma səbəbləri, miqrantların axın etdiyi ölkə və regionlar, gəldikləri ölkələrdə davranış normaları və qarşılaşdıqları reaksiya, dini-irqi motivlər və bir sıra digər amillərə görə yanaşmalar da fərqlənir. Müasir dövr miqrasiya prosesləri bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə fərqlənir.

İlk növbədə qeyd etməliyik ki, hazırda planetimizin demək olar ki, hər bir yerində miqrasiya axınları baş versə də, miqrasiya böhranı adlandırılan proses daha çox “Qoca qitə”yə yönəlmiş köçlə əlaqələndirilir. Bu isə Avropaya yönələn miqrantların mənəvi dəyərlərdən tutmuş məşğulluğa qədər böyük təsir arealında kəskin dəyişikliklərə səbəb olması ilə əlaqədardır. Bu mənada, miqrantların Avropa yolunda əsas marşrutlarından olan Aralıq dənizinin “ölüm dənizi” adlandırılması da təsadüfi hesab edilməməlidir. Hazırda öz vətənlərindən məcburi miqrasiyaya məruz qalan insanlara üz tutduqları ölkələrdə münasibət də birmənalı deyil. Onlar gəldikləri ölkələrdə əksər hallarda ayrı-seçkiliklə üzləşirlər, etnik, dini kimlik ön plana çıxarılır. Bu baxımdan müasir dövr miqrasiya prosesləri fərqli sivilizasiya daşıyıcılarının toqquşması, multikultural böhranla müşayiət olunur [9].

Eyni zamanda deyə bilərik ki, son zamanlar Cənub, Cənub-Şərqi, Şərqi Asiyaya da miqrasiyalar artmışdır. Təhsil məqsədilə gedənlərin, ixtisaslı kadrların və texnoloji irəliləyişə görə ora üz tutanların sayı kifayət qədərdir [10].

Ailə anlayışının itirilməsi. Yeni dünya düzəninə ən əsas problemlərindən biri ailə anlayışının itirilməsidir. Bunun şüurlu şəkildə edilməsi isə aydın məsələdir. Ailə anlayışının itirilməsini biz LGBT nümayəndələrinin artması, ailə quranlarla nisbətdə boşananların sayının çoxalması, eyni zamanda ailə daxili problemlərin artmasında görürük. Təbii ki, belə bir çox başqa səbəblər də saymaq olar. Bu məsələnin birdən-birə gündəmə düşməsi də təsadüfi deyil. Bildiyimiz kimi əhəlinin sayı qarşısı alınmaz şəkildə artmaqda davam edir. Epidemiyalar, müharibələr, təbii ölümlərlə bu say azalsa da, artımın sürəti o qədər çoxdur ki, tənzimləmək mümkün olmur. Bunu da ailə anlayışını itirməklə tənzimləmək daha məqsəduşğun şəkil aldı.

Çünki eyni zamanda bir çox istiqamətdən irəliləyiş əldə edildiyinə görə 10-15 ildə çox böyük azalma özünü göstərəcək. LGBT nümayəndələrinin sayı ilə onların evlilik sayları da artır. Azərbaycanda real olmasa da, başqa dövlətlərdə artıq leqal vəziyyət almışdır. Amma bioloji cəhətdən bu evlilikdə övlad mümkün deyil. Nəticədə, nəzərə alsaq ki, bu tip evliliklər artır, insan sayı da azalır. Normal ailələrə nəzər yetirdikdə də görə bilərik ki, problemlər heç də azlıq təşkil etmir. Təbii və nəsildən irəli gələn təsirlər nəticəsində sonsuzluq müşahidə olunur. Eyni zamanda iqtisadi çətinliklərin yaratdığı problemlər nəticəsində ailələr övlad sahibi olmaqdan geri çəkilir. Qısamüddətli evliliklərin artdığı bir zamanda da ailə anlayışının itdiyini görüb digər gənclər arasında evliliyə, ailəyə olan inamın sarsıldığı məlumdur [11].

Bütün bunlara şahid olduğumuz zaman qeyd edə bilərik ki, azərbaycanlı gəncləri saxlayan məhz mentalitet və milli dəyərlərimizdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti; Ə.Həsənov; Bakı-2005
2. "Where is the Caucasus?", Joseph Kiprop, 25 aprel 2017
3. "Gürcüstan-Abxaziya münaqişəsi: 20 il sonra", 14 avqust 2012; <https://cheeger.livejournal.com/334611.html>
4. <https://akinchi.org/iqtisadi-berabersizlik/>
5. <https://serviceproekt.ru/az/business/chto-ne-yavlyaetsya-prichinoy-socialnogo-neravenstva-prichiny-vozniknoveniya/>
6. Demokratiya nədir?; <https://demokratik.az/xeberler/siyaset/26768-demokratiya-nedir-insan-shexsiyyetine-hrmetdir.html>
7. List of population concern organizations (en.wikipedia)
8. Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinif üçün coğrafiya fənni üzrə dərslik; Y.Qəribov, O.Alxasov, Ş.Hüseynli, M.Babayeva; Bakı nəşr 2017
9. Müasir dövr miqrasiya proseslərinin pərdəarxası; Ə.Həbibbəyli; <https://525.az/news/108861-muasir-dovr-miqrasiya-proseslerinin-perdearxasi>
10. Where Immigrant Students Succeed - A comparative review of performance and engagement in PISA 2003. Paris: OECD Publications
11. GZT

YENİ DÜNYA DÜZƏNİNİN PROBLEMLƏRİ

Qiyasova Zeynəb

XÜLASƏ

Yeni dünya düzənin problemləri çoxluq təşkil edir və qarşısının alınması üçün tədbirlər görülsə də, tam olaraq müsbət nəticə vermir. Daimi inkişafda olan dünya üzərində problemlər özünü istənilən halda biruzə verir. 8 milyard insanın bütün problemlərini həll etməyin mümkün olmayacağını nəzərə alsaq, dünya düzəninin problemlərinin köklü şəkildə həllini təmin etmək mümkün deyil. Həlli mümkün olsa da, bir zaman sonra yenisi ilə əvəz olunacaqdır. Əsas nüans ondan ibarətdir ki, bu problemlər nəzərə çarpsın və nisbətən də olsa, tənzimlənməsi həyata keçirilsin. Dünyanın vahid bir çoxluq olduğunu nəzərə alaraq deyə bilərik ki, təbiətin itirilməsinin başlıca səbəbi insan olacaq.

ПРОБЛЕМЫ НОВОГО МИРОВОГО ПОРЯДКА

Зейнаб Гиясова,

АННОТАЦИЯ

Проблем нового мирового порядка много, и хотя меры по их предотвращению предпринимаются, они не приносят точно положительных результатов. В постоянно меняющемся мире проблемы возникают в любом случае. Учитывая, что не удастся решить все проблемы 8 миллиардов человек, невозможно обеспечить радикальное решение проблем мирового порядка. Хотя решение и возможно, но через некоторое время оно будет заменено на новое. Главный нюанс в том, что эти проблемы надо замечать и пусть относительно, но регулировать. Учитывая, что мир представляет собой единый комплекс, можно сказать, что основной причиной гибели природы станет человек.

PROBLEMS OF THE NEW WORLD ORDER

Zeynab Giyasova

SUMMARY

The problems of the new world order are many and although measures have been taken to prevent them, they don't have exactly positive results. In the ever-evolving world, problems arise in any case. Given that it won't be possible to solve all the problems of 8 billion people, it's impossible to provide a radical solution to the problems of the world order. Although the solution is possible, it will be replaced with a new one after a while. The main nuance is that these problems should be noticed and albeit relatively, regulated. Considering that the world is a single set, we can say that the main reason for the loss of nature will be humans.

SAĞLAMLIQ İMKANLARI MƏHDUD UŞAQLARIN SOSIAL REABİLİTASIYASI VƏ CƏMIYYƏTƏ FƏAL İNTEQRASIYASI DÖVLƏT SİYASƏTİNİN ƏSAS TƏRKİB HISSƏSİDİR

Mehdiyeva Aytən Baloğlan qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
mehdiyevaayten37@gmail.com

Açar sözlər: sağlamlıq imkanlar məhdud uşaqlar, sosial reabilitasiya, integrasiya, inklüziv təhsil, dövlət siyasəti

Ключевые слова: дети с ограниченными возможностями здоровья, социальная реабилитация, интеграция, инклюзивное образование, публичная политика

Keywords: children with disabilities, social rehabilitation, integration, inclusive education, state policy.

Uşaqlar hər bir ailənin, xalqın, dövlətin ən qiymətli sərvətlərindən biridir. Bu qiymətli sərvəti fiziki və mənəvi cəhətdən sağlam, cəmiyyətə faydalı, Vətənə sədaqətli övlad kimi böyütmək çətin və məsuliyyətli olduğu qədər də şərəflidir. Xüsusilə də qayğı və diqqətə, həssas münasibətə ehtiyacı olan sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların sosial reabilitasiyası və cəmiyyətə fəal integrasiyası əsas problemlərdən biridir. Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar – həmyaşdqları ilə müqayisədə inkişaflarında geriqalma və ya hərəkəti, qavrama (koqnitiv), kommunikativ, sensor və başqa funksiyaların pozulması aşkar olunan uşaqlar hesab olunurlar.

Bu qəbildən olan uşaqların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi respublikamızda aparılan dövlət siyasətinin mühüm istiqamətlərindən birini təşkil edir. Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların reabilitasiyasına, cəmiyyətə integrasiyasına mühüm sosial vəzifə olaraq yanaşılan ölkəmizdə onlara göstərilən qayğı sayəsində belə uşaqların gözlə görünən məhdudiyyətləri kölgədə qalır. Həmyaşdqları ilə bərabər imkanlara malik sağlam mühitin formalaşdırılması bu uşaqların cəmiyyətə integrasiya olunması baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Çünki bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlər sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların özlərini cəmiyyətdən təcrid etməsinin qarşısını alır və onların hərtərəfli inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır.

Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlarla bağlı aparılan siyasət dövlət uşaq siyasətinin əsas tərkib hissəsidir. Əsas Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan siyasət bu gün də cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam və inkişaf etdirilməkdədir. Azərbaycanda sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların sosial problemlərinin həlli ilə bağlı dövlət bırı sıra istiqamətlərdə tədbirlər həyata keçirir, müvafiq proqramlar və layihələr hazırlayır. Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar barəsində dövlət siyasəti əsas etibarlı ilə Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, Elm və Təhsil Nazirliyi və Səhiyyə Nazirliyi tərəfindən aparılır. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların digər problemləri kimi, onların təhsili də dövlətin daim diqqət mərkəzindədir. Belə ki, Azərbaycanda inklüziv təhsilin həyata keçirilməsi sahəsində müvafiq qanunvericilik bazasının yaradılması təşəbbüsləri hələ 90-cı illərin sonlarından irəli sürülmüşdür.

Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların cəmiyyətə integrasiyasında mühüm amil olan inklüziv təhsil, xüsusi təhsil ehtiyacları və fərdi imkanların müxtəlifliyi nəzərə alınmaqla, bütün şagirdlər üçün təhsilə bərabər girişin təmin edilməsi kimi müəyyən edilir. Bu cür təhsili həyata keçirmək üçün cəmiyyətdə və məktəbdə müvafiq şəraitin yaradılmasına diqqət yetirmək lazımdır. 2001-ci ildə isə “Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil) haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmiş, qanunun icrasının təmin edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən

müxtəlif təyinatlı 9 qərar qəbul olunmuş, eyni zamanda Elm və Təhsil Nazirliyi tərəfindən “Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan (sağlamlıq imkanları məhdud) uşaqların təhsilinin təşkili ilə əlaqədar proqram (2005-2009-cu illər)” hazırlanmış və Azərbaycan hökumətinin 2005-ci il 3 fevral tarixli qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün digər problemləli faktorlardan biri adı çəkilən təbəqənin hüquq, azadlıq və mənafəələrinin qorunması ilə bağlıdır. Qeyd edək ki, Əlilliyin qarşısının alınması, əlillərin reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununun 8-ci maddəsi sırf bu faktorla bağlıdır [1], [2].

Əlil və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün digər problemləli faktorlardan biri adı çəkilən təbəqənin hüquq, azadlıq və mənafəələrinin qorunması ilə bağlıdır. Bu sosial kateqoriyanın nümayəndələrinin cəmiyyətə uyğunlaşmasında, onlara müxtəlif bacarıq və vərdişlərin aşılanmasında peşə təhsilinin də rolu danılmazdır. Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların peşə təhsilinə cəlb olmaları onların əmək bazarına inteqrasiya olunması və sosial reabilitasiyasının başlıca şərtlərindəndir.

Belə ki, bacarıq, imkan və maraqları nəzərə alınmaqla peşə kurslarına müvafiq kateqoriyadan olan uşaqlar cəlb edilir. Çünki sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların müxtəlif peşə sahələri üzrə əmək vərdişlərinə yiyələnmələri onların fərdi inkişafına müsbət təsir göstərən amillərdəndir. Həmin kateqoriyadan olan uşaqlar üçün inklüziv təhsilin səmərəsini artıran faktorlardan biri də müəllimlərin bu sahədə bilik və bacarıqlarının təkmilləşdirilməsidir.

Proqramın icrasına uyğun olaraq psixoloq və ibtidai sinif müəllimlərinə “Autizmlə uşaqların cəmiyyətə qazandırılması” mövzusunda seminarlar keçirilir. Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün əlverişli təhsil şəraitinin yaradılması ilə yanaşı, tibbi reabilitasiya tədbirlərinin təşkili də onların həyata adaptasiyasına mühüm köməklik göstərir. Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün “Kukla” və “Nağıl” terapiyalarının tətbiqinə də başlanılıb. Yeni terapiyaların fəaliyyətə başlaması bu kateqoriyadan olan uşaqların psixoloji reabilitasiyası və sosial adaptasiyasına köməklik məqsədi daşıyır [3].

Bu kateqoriyadan olan uşaqların reabilitasiya potensialının düzgün müəyyənəşdirilməsi, onların tibb-terapevtik müalicələrinin təşkili istiqamətində tədbirlər geniş vüsət alıb. Qeyd olunanlarla yanaşı, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlara psixoloji dəstəyin də göstərilməsi onlarda həyata inam hissinin inkişafına təkan verir. Proqramın icrasına uyğun olaraq uşaq bərpa müalicəsinin təşkili məqsədilə bu qəbildən olan uşaqlara göndərişlər verilir. Uşaq Bərpa Mərkəzlərində müvafiq kateqoriyadan olan uşaqların müalicəsi təşkil edilir. Onlar texniki reabilitasiya vasitələri ilə təmin edilir, bu qəbildən olan uşaqlara protez-ortopedik xidmətlər göstərilir. İdman sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların əqli və fiziki inkişafının mühüm şərtlərindəndir.

Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların müxtəlif idman tədbirlərində iştirakının təmin olunması onların istedadlarının üzə çıxarılmasında önəmli rol oynayır. Belə ki, respublikanın şəhər və rayonlarında velosiped, stolüstü tennis, şahmat, boccia, dartı və yüngül atletika idman növləri üzrə təşkil olunan müsabiqələrdə sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar iştirak edir. Keçirilən müsabiqələrdə uğurla iştirak edən həmin uşaqlar müxtəlif diplom, fəxri fərman və həvəsləndirici hədiyyələrlə mükafatlandırılırlar. Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların asudə vaxtının səmərəli təşkili də onların intellektual və mənəvi inkişafı baxımından effektiv nəticə verir. Təşkil olunan tədbirlər, eyni zamanda uşaqların psixi inkişafına da köməklik göstərir.

Bu qəbildən olan uşaqlar respublikada fəaliyyət göstərən məktəbdənkənar müəssisələrdə yaradılmış innovativ dərnlərə cəlb olunur. Müvafiq kateqoriyadan olan uşaqlar üçün oxunması zəruri olan kitabların müzakirəsi, rəsm, bədii qiraət müsabiqələri, bilik yarışları, gəzintilər, əyləncəli oyunlar, müxtəlif bədii əsərlərdən ibarət səhnəciklər təşkil edilir. Bu sahəyə göstərilən diqqət və qayğının davamı olaraq onların yay tətili günlərinin maraqlı

keçirilməsi məqsədilə Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin və Həmkarlar İttifaqları Şurasının birgə təşkilatçılığı ilə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün “Yay məktəbi” təşkil edilir. “Yay məktəbi” çərçivəsində idman yarışları, əyləncəli və intellektual oyunlar, maarifləndirici seminarlar keçirilir, oxunması zəruri olan kitabların müəllimi və müzakirəsi aparılır, vətənpərvərlik ruhunda çəkilmiş filmlər nümayiş olunur. “Yay məktəbi” çərçivəsində keçirilən bu kimi tədbirlər uşaqların dünyagörüşlərinin artırılmasında, biliklərinin zənginləşməsində çox mühüm əhəmiyyətə malikdir [4].

Dövlət, uşaqların sağlamlıq imkanları məhdudluğunun qarşısının alınması məqsədilə cəmiyyətin əsas nailiyyəti kimi sağlam həyat tərzinin təbliğini təmin edir. Bu zaman xəstələrin sağlamlığına çəkilən xərclərlə yanaşı, sağlam vətəndaşların öz səhhətlərini qorumağa yönəldilmiş söylərini həvəsləndirən tədbirlər görülür. Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların bədən tərbiyəsi və idmanı Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir. Uşaqlarda əqli inkişafın gizli qüsurlarını, hiss üzvlərinin, hərəkət sisteminin pozulmalarını erkən aşkar etmək məqsədilə səhiyyə müəssisələri bir yaşa qədər bütün uşaqların ixtisaslaşdırılmış uşaq diaqnostika mərkəzlərində və uşaq poliklinikalarında müayinə olunmasını və dispanser müşahidəyə götürülməsini təmin edirlər.

Uşaqların erkən, habelə sonrakı yaş hədlərində psixoloji-tibbi- pedaqoji müayinəsini aparmaq, inkişaf xüsusiyyətlərini aşkarlamaqla diaqnozunu müəyyənləşdirmək psixoloji-tibbi-pedaqoji komissiyanın vəzifələrindən biridir. Səhhətində, fiziki, yaxud əqli inkişafında hər hansı pozulma olan uşaqlara dövlət tərəfindən lazımi tibbi, pedaqoji, psixoloji, defektoloji və digər kömək göstərilir. Bu cür köməyin metodları, forması, həcmi və müddəti fərdi reabilitasiya proqramı müəyyən edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlara mənəvi dəstək göstərmək məqsədilə, mərkəzi kitabxanaların uşaq şöbələri, MKS-nin şəhər, qəsəbə, kənd kitabxana filialları üçün hazırlanmış metodik vəsait 2019
2. https://cesd.az/new/wp-content/uploads/2016/02/CESD_EU_Policy-Note.pdf
3. <https://as-journal.edu.az/uploads/files/2022/06/s-29-37-afaq-nezerova.pdf>
4. <https://serqqapisi.gov.az/index.php/xeberler/saglamliq-imkanlari-mehdud-usaqlar-yuksek-dovlet-qaygisi-ile-ehate-olunub>

SAĞLAMLIQ İMKANLARI MƏHDUD UŞAQLARIN SOSIAL REABİLİTASIYASI VƏ CƏMİYYƏTƏ FƏAL İNTEQRASIYASI DÖVLƏT SİYASƏTİNİN ƏSAS TƏRKİB HİSSƏLƏRİNDƏN BİRİDİR

Mehdiyeva Aytən

XÜLASƏ

Məqalədə sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların sosial reabilitasiyası və cəmiyyətə inteqrasiyası ilə bağlı dövlət siyasətindən bəhs olunur. Onların təhsil, peşə hazırlığı, sosial və tibbi reabilitasiyası, ailə üzvləri ilə sosial iş istiqamətində bir sıra tədbirlər planı hazırlanır və uğurla həyata keçirilir. Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqları inklüziv bir cəmiyyətlə təmin etmək üçün dövlətin reallaşdırdığı bir sıra tədbirlər məqalədə təhlil olunur. Ümumiyyətlə, bu kateqoriyada olan uşaqların sağlam həyata qaytarılması yalnız ailənin, hər hansı dövlət və qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyəti ilə məhdudlaşmamalıdır. Bu problemin həllində geniş ictimaiyyət iştirak etməli, onlara qayğı hər kəsin

mənəvi borcuna çevrilməlidir. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların cəmiyyətə tam və səmərəli inteqrasiyasına dəstək vermək, onların sağlam uşaqlarla davamlı ünsiyyətini təşkil edərək cəmiyyətdə mövcud olan problemin aradan qaldırılmasına kömək edəcəkdir.

СОЦИАЛЬНАЯ РЕАБИЛИТАЦИЯ И АКТИВНАЯ ИНТЕГРАЦИЯ ДЕТЕЙ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ЗДОРОВЬЯ – ОДНА ИЗ ГЛАВНЫХ СОСТАВЛЯЮЩИХ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ

Мехтиева Айтан

АННОТАЦИЯ

В статье говорится о государственной политике по социальной реабилитации и интеграции детей с ограниченными возможностями здоровья в общество. Подготовлен и успешно реализуется ряд планов действий по направлению их образования, профессиональной подготовки, социальной и медицинской реабилитации, социальной работы с членами семьи. В статье анализируется ряд мер, реализуемых государством для обеспечения детей с ограниченными возможностями здоровья в условиях инклюзивного общества. В целом возвращение детей этой категории к здоровой жизни не должно ограничиваться деятельностью семьи и любых государственных и неправительственных организаций. Широкая общественность должна участвовать в решении этой проблемы, забота о ней должна стать моральным долгом каждого. Поддержка полной и эффективной интеграции детей с особыми потребностями в общество, организация их постоянного общения со здоровыми детьми поможет устранить существующую проблему в обществе.

SOCIAL REHABILITATION AND ACTIVE INTEGRATION OF CHILDREN WITH DISABILITIES IS ONE OF THE MAIN COMPONENTS OF STATE POLICY

Mehdiyeva Aytan

SUMMARY

The article is about the state policy on social rehabilitation and integration of children with disabilities into society. A series of action plans are prepared and successfully implemented in the direction of their education, professional training, social and medical rehabilitation, and social work with family members. The article analyzes a number of measures implemented by the state to provide children with disabilities with an inclusive society. In general, the return of children in this category to a healthy life should not be limited to the activities of the family and any governmental and non-governmental organizations. The general public should participate in solving this problem, caring for them should become everyone's moral duty. Supporting the full and effective integration of children with special needs into society, organizing their continuous communication with healthy children, will help to eliminate the existing problem in society.

ASLILIĞI OLAN İNSANLARLA FƏALİYYƏTİN SƏMƏRƏLİLİK MEYARLARI

Əliyeva Nəzrin Rais
BDU-nun II kurs magistrantı
neliyeva305@gmail.com

Açar sözlər: izolyasiya, asılılıq, təcrid olunma, depressiya, motivasiya

Ключевые слова: изоляция, зависимость, изоляция, депрессия, мотивация.

Keywords: isolation, dependence, isolation, depression, motivation.

Başqaları ilə əlaqə bizi sağlamağa həvəsləndirə bilər, çünki bu, qəbul edilən məhdudiyyətlərinizə və gözləntilərimizə meydan oxuyur. Başqaları ilə əlaqə qurduqca, dağdıcı vərdişlərlə məşğul olmağa davam etmək istəyimiz azalacaq. Bunun səbəbi, şəfa və dəstək prosesində başqaları ilə əlaqə qurmaqdır. Bu, şəfa və əlaqənin birbaşa niyyətə çevrilməsinə səbəb olur. Bizləri dəstəkləyən bu sahələr sayəsində özümüzü daha motivasiyalı və sağalma yolu ilə daha yaxşı irəliləyəcək şəkildə hiss edəcəyik. Başqaları ilə əlaqə qura bilmək, asılılığın sağlamlığında mühüm rol oynaya biləcək son dərəcə dəyərli bir vasitədir. Bunlarla əlaqə qurmağı öyrənmək bir çox insanın həyatını xilas edə bilər və bərpa prosesində irəliləyişə kömək bilər.

Əgər həqiqətən özümüza qayğı göstəririksə, sosial mediaya kiçik bir asılılıq və ya yeni bir şou izləmək həyatımıza çox zərər verməyəcək. Ancaq həyatımızda lazım olan işlərə laqeyd yanaşsaq, istəklərimizdən və məsuliyyətlərimizdən qaçmaq üçün sosial mediadan və ya çox izləməkdən istifadə etsək, şübhəsiz ki, bu vərdişlərin həyatımıza təsiri zamanla daha da artacaq və çox zərərli olacaq. Hətta deyə bilərik ki, bəzilərimiz müəyyən bir duyğuya aludə oluruq.

Duyğularımızla təmasda olmaq özümüzə daha dərinlən əlaqə saxlamağa kömək edir. Sağlam beyin idman etmək, yemək yemək və ya yaxınlarınızla ünsiyyət qurmaq kimi sağlam davranışları mükafatlandırır. Bunu, sizi gözəl hiss etdirən beyin dövrlərini işə salmaqla edir, bu da sizi həmin davranışları təkrarlamağa həvəsləndirir. Bunun əksinə olaraq, təhlükədə olduğunuz zaman, sağlam beyin bədəninizə qorxu və ya həyəcan təbili ilə tez reaksiya verməyə sövq edir, beləliklə, zərərdən qurtulacaqsınız. Bundan əlavə, dərmanların təkrar istifadəsi beynin ön hissəsindəki əsas qərar qəbul etmə mərkəzinə zərər verə bilər. Yeniyetmələr mümkün asılılığa qarşı xüsusilə həssasdırlar, çünki onların beynləri hələ tam inkişaf etməmişdir.

Yeniyetmələrin beynlərindəki həzz dövrləri də həddindən artıq sürətdə işləyir, narkotik və spirt istifadəsini daha da faydalı və cazibədar edir. İnsanda bir maddəyə aludəçilik yarandıqda, bunun səbəbi beynin dəyişməyə başlamasıdır. Bu, ona görə baş verir ki, asılılıq yaradan maddələr beynə çatdıqda böyük bir reaksiyaya səbəb olur. Asılılıq həm də qərar qəbul etmə və mühakimə yürütməkdən başqa, diqqət, yaddaş və öyrənmə ilə bağlı problemlər yarada bilər. Psixoloji asılılıq, narkotikə olan istəklər psixoloji və ya emosional olduqda baş verir. Psixoloji asılılığı olan insanlar narkotika sahib olmaq istəyinə qalib gəlirlər. Onu almaq üçün yalan danışa və ya oğurlaya bilərlər. Bir şəxs narkotikdən yalnız əylənmək və ya yüksəlmək üçün istifadə etmədikdə, həm də ondan asılı vəziyyətə düşdükdə sui-istifadədən asılılığa keçid xəttini keçir. Onların bütün həyatı narkotik ehtiyacı ətrafında cəmlənir. Asılı insan - istər fiziki, istər psixoloji asılılıq, istərsə də hər ikisi olsun - artıq bir maddədən istifadə etmək seçiminə sahib olduğunu hiss etmir.

İzolyasiya depressiyaya səbəb ola bilər ki, bu da yenidən sağalma prosesi üçün ümumi bir vuruğudur. Başqaları ilə əlaqələr axtarmaqla, biz sağlamaqda dəstək üçün etibar edə biləcəyimiz fərdlərdən ibarət bir cəmiyyət yaradırıq. İzolyasiya hissləri azalacaq, bu da depressiya hisslərinin azalmasına səbəb olacaq. İnsanların əlaqə və bağlanma həsrətində

olduğu əsrlərdir məlumdur və bu baş verdikdə, beyində endorfinlərin ifraz olunması səbəbindən xoşbəxtlik artır. Bu, pasientlərə məsuliyyət hissini aşılır. Asılılıq Psixologiyası alkoqol və digər psixoaktiv maddələrin və ya davranış asılılığının istifadəsi nəticəsində yaranan asılılığın psixoloji müalicəsinin tətbiqini nəzərdə tutan peşəkar psixologiya sahəsində bir bacarıqdır. İstifadənin dayandırılması və ya azaldılması və ya asılılıq davranışından irəli gələn emosional, davranış, şəxsiyyətlərarası və digər problemlərin yaxşılaşdırılması bunlara nümunə ola bilər.

Tolerantlıq həm fiziki, həm də psixoloji prosesdir. Davranış nə qədər çox təkrarlanırsa, ona qarşı həssaslığımız bir o qədər az olar və eyni effekti əldə etmək üçün bir o qədər çox ehtiyacımız olar. Alkoqol və narkotiklər beynin müəyyən hissələri üzərində işləyir və fiziki dözümlülük yaradır. Qumar kimi davranışlar isə zaman keçdikcə daha az intensivləşən həyəcan hissləri yaradır. Dözümlülük inkişaf etdikcə, eyni təsiri əldə etmək üçün daha çox dərman və ya davranış etmək istəyə və ya ehtiyac duyulur. Bir çox insanlar problemi təkbəşinə həll edə biləcəklərini düşünürlər, lakin bu, nadir hallarda işləyir. Etibar etdiyiniz dostunuzla və ya yaşınızdakı biri ilə danışmaq kömək edə bilər, lakin dəstəkləyici və anlayışlı bir yetkin kömək almaq üçün ən yaxşı seçiminizdir. Valideynlərinizlə danışa bilmirsinizsə, məktəb məsləhətçisinə, qohumunuza, həkimə, sevimli müəllimə və ya dini liderə müraciət edə bilərsiniz.

Asılılığı olan insanların stresslə mübarizə aparmaq üçün asılılığından asılı olması adi haldır. İşdən çıxdığınız zaman bu mübarizə mexanizmini itirirsiniz. Məhz buna görə də, öhdəsindən gəlməyin başqa yollarına sahib olmaq çox vacibdir. Bir terapevt bu gündəlik çətinliklərdə sizə kömək edə bilər. Ambivalentlik, həm asılılıq davranışına davam etmək, həm də çıxmaq istəmək arasında yaranan qarışıq hisslər, hətta təcrübənin ilkin mərhələlərində də asılılıq prosesinin bir hissəsidir. Çox vaxt bu çağırış "doğru" və "yanlış" baxımından, xüsusən də cinsi və qeyri-qanuni davranışlarla bağlı hiss olunur. Bəzi hallarda günahkarlıq hissi uyğun gəlir. Davranışınız öz doğru və yanlış standartlarınıza uyğun gəlmədikdə yaşadığınız narahatlıq dəyişikliklər etmək üçün güclü motivasiya ola bilər. Ancaq bəzən bu hisslər sizin əleyhinizə işləyə bilər və davranışınızı özünü və başqalarına haqq qazandırmadığınıza səbəb ola bilər. İnsanlar mənfi nəticələrə baxmayaraq zərərli davranışlarla məşğul olmağa davam edirlər, çünki asılılıq beynin mükafat sistemini dəyişdirir, bu da maddələr və ya təcrübələrə olan istəyi artırır. Beyindəki bu dəyişikliklər impulsların idarə edilməsinə və mühakimə qabiliyyətinə də təsir edir ki, bu da siqareti buraxmağı daha çətinləşdirir.

Asılılığın bərpası çətin olsa da, asılılığın müalicəsi mümkündür. Dəstəkləyici qaynaqlar və düzgün müalicə yanaşması ilə sağlamaq üçün qarşılaşdığınız fiziki və zehni çətinliklərin öhdəsindən gələ bilərsiniz. Dəyişiklik qərarı bir asılılığın aradan qaldırılmasında ən vacib addımlardan biridir. Dəyişikliyə ehtiyac olduğunu etiraf etməklə, bu, bir problemin olduğunu başa düşdüyünüz və onu həll etmək istəyiniz deməkdir. Dəyişiklik qərarı vermək və bunun necə görünəcəyinə qərar vermək çox vaxt vaxt aparan bir prosesdir. Bu, təfəkkür mərhələsi kimi tanınır, çünki dəyişib-dəyişməmək və necə etmək barədə düşünməyi ehtiva edir.

Problemlərin inkişafında bioloji, psixoloji və sosial amillərin, o cümlədən mədəniyyətin iştirakını əks etdirən asılılıqların biopsixososial təbiət kimi başa düşülməsi və bu sıra amillərin həllinə ehtiyac var - məsələn, - Bioloji amillər alkoqol, nikotin və digər maddələr arasında farmakoloji və psixofarmakoloji təsirlər və qarşılıqlı təsirlər haqqında əsas anlayışı, həmçinin tolerantlıq və çəkilmənin inkişafı haqqında anlayışı əhatə edir. Yaşla bağlı fiziki inkişaf xüsusiyyətləri də aktualdır. - Asılılıq yaradan davranışların psixoloji aspektlərinə öyrənmə və möhkəmləndirmə nəzəriyyələri, özünü effektivlik və nəticə gözləntiləri, mübarizə bacarıqları, həmçinin digər psixoloji pozğunluqlar daxildir. - Bu

pozğunluqlarda əhəmiyyət kəsb edən sosial amillərə mədəni inanclar, təcrübələr və qərarlar, həmyaşıdların təsiri və normaları, nikah, ailə təsiri və dəstəyi daxildir.

ƏDƏBİYYAT

1. CA Coady, VD Kent and PW Davis: Burnout among social workers working with patients with cystic fibrosis. Health Soc Work 15, 124-132 (1990)
2. T Okabe: Manual for social workers at social welfare offices. Life and Welfare 512, 20-32 (1998)
3. <https://humel.az/as%C4%B1%C4%B1%C4%B1%C4%9F%C4%B1>
4. An Introduction to the Human Development and Capability Approach: Freedom and Agency'

ASLIĞI OLAN İNSANLARLA FƏALİYYƏTİN SƏMƏRƏLİLİK MEYARLARI

Əliyeva Nəzrin

XÜLASƏ

Bu məqalə sosioloji nəzəriyyənin asılılıq anlayışımıza verdiyi töhfələri, o cümlədən "asılılıq problemi"nin sosial təriflərini və onu problemlə olaraq təyin edən sosial kontekstdə fərdi narkotik istifadəsini nəzərə alma mexanizmlərini araşdırmışdır. Asılıqla mübarizə aparan insanların ortaq cəhətləri isə motivasiya ehtiyacıdır ki, əhalinin sosial rifahını yaxşılaşdırmaq eyni zamanda ətraf mühitin düzgün şəkildə qurulması və yetişdirilməsi də həmçinin buna misal göstərilə bilər. Bu problem ilə mübarizə aparan şəxslər üçün müəyyən dəstək qrupları və psixoloji mərkəzlərə müraciət etmək məqsədə uyğun hesab olunur.

КРИТЕРИИ ЭФФЕКТИВНОСТИ РАБОТЫ С ЛЮДЬМИ С ЗАВИСИМОСТЬЮ

Алиева Назрин

АННОТАЦИЯ

В этой статье исследуется вклад социологической теории в наше понимание зависимости, включая социальные определения «проблемы зависимости» и механизмы рассмотрения индивидуального употребления наркотиков в социальном контексте, который определяет его как проблематичное. Людей, борющихся с зависимостью, объединяет потребность в мотивации, примером которой может служить улучшение социального благосостояния населения, а также создание и развитие окружающей среды.

EFFECTIVENESS CRITERIA FOR WORKING WITH PEOPLE WITH ADDICTION

Aliyeva Nazrin

SUMMARY

This article has explored the contributions of sociological theory to our understanding of addiction, including social definitions of the "addiction problem" and mechanisms for considering individual drug use within the social context that defines it as problematic. People struggling with addiction have in common the need for motivation, which can be exemplified by improving the social well-being of the population as well as building and nurturing the environment.

AZƏRBAYCANDA NARKOTİK ALUDƏÇİLƏRİ İLƏ SOSIAL İŞ SAHƏSİNDƏ PROBLEMLƏR VƏ MÖVCUD PROBLEMLƏRİN HƏLLİ YOLLARI

Süleymanova Aynurə Arzu qızı
ADMİU-nun II kurs magistrantı
aynrly@gmail.com

Açar sözlər: Narkotik aludəçiliyi, sosial iş, diskriminasiya, reabilitasiya.

Ключевые слова: Наркомания, социальная работа, дискриминация, реабилитация.

Keywords: Drug addiction, social work, discrimination, rehabilitation.

Azərbaycanda narkomaniyanın artışı tempi günü gündən narahatlığa səbəb olmağa başlayır [6]. Narkotik beyin funksiyalarına və bütün orqanizmə təsir edir. Zaman keçdikcə bütün orqanlara qalıcı ziyan vurur. Zehni və davranış problemləri yaradaraq, ictimai və peşə həyatına mənfi təsir göstərir. Maddə asılılığı insanın bütün sahələrdə qabiliyyətini azaldır.

Müxtəlif istiqamətlərdə narkotiklərin daşınması ölkədə narkotik ticarəti riskini artırır. Rəsmi statistika göstərir ki, narkomaniya əhalinin əhəmiyyətli bir hissəsini əhatə edir. Gənclər arasında narkomaniyanın yayılması xüsusilə narahatedicidir [2].

Azərbaycanda sosila işin mövcud vəziyyətinə nəzər saldıqda sosial işin inkişaf etdiyini görə bilərik. Bunun fonunda narkomaniya problemlərinin həllinə də diqqət artır. Bununla belə, ölkə məhdud resurslar, sosial işçilər üçün qeyri-adekvat təlim və hərtərəfli əsaslandırılmış strategiyaların olmaması kimi bir sıra problemlərlə üzləşir. Azərbaycanın narkotik siyasəti tarixən cəza xarakterli olub, hüquq-mühafizə orqanlarına ciddi diqqət yetirilib. Bu yanaşma tez-tez narkomanların diskriminasiyasına səbəb olur. Bununla belə, ən yaxşı beynəlxalq təcrübələrə uyğun olaraq daha çox ictimai sağlamlıq yönümlü yanaşmaya keçmək üçün son vaxtlar səylər göstərilmişdir.

Bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün Azərbaycan narkomanlarla sosial iş üzrə qabaqcıl təcrübələrdən istifadə edə bilər. Zərərlərin azaldılması yanaşmasını qəbul etmiş Portuqaliya kimi ölkələr cəza tədbirlərindən uzaqlaşmaq, sağlamlıq və sosial inklüzivliyə diqqət yetirmək üçün dəyərli fikirlər irəli sürüblər.

Azərbaycanda narkomanlarla sosial işi ilk növbədə dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları (QHT) həyata keçirir. Lakin bu təşkilat və qurumlar çox vaxt məhdud resurs və maliyyə imkanları ilə mübarizə aparırlar. Asılılıqla bağlı mədəni və sosial diskriminasiya da adekvat dəstək və reabilitasiyanı təmin etmək səylərinə mane olur.

Narkomanlarla sosial işdə aşağıdakı çətinlikləri sıralamaq mümkündür [1] [7]:

- Cəmiyyətdə açıq hiss olunan ayrı-seçkilik və diskriminasiya effektiv sosial iş üçün əhəmiyyətli maneədir. Bu vəziyyət narkomanların kömək istəmə səylərinə mane olur, həm də onlara göstərilən qayğının keyfiyyətinə mənfi təsir edir. Uğurlu müdaxilənin təmin olunması üçün cəmiyyətdəki qərəzlərlə mübarizə aparmaq vacibdir;

- Savadsızlıq və milli dəyərlər üzündən reabilitasiya işinin məhdudlaşdırılması. Bir çox ailələr aludəçilik məsələsini etiraf etməkdə tərəddüd edir, utanc və sosial təcriddən qorxurlar. Bu tipli düşüncə tərzini sosial işçilər üçün olduqca böyük problemlər yaradır;

- Reabilitasiya vasitələrinin əlçatımlılığının arzuolunan səviyyədə olmaması.

Azərbaycan narkomaniya ilə mübarizə üçün hüquqi bazaları və siyasət təşəbbüslərini həyata keçirmişdir [3], [4].

Narkomanların Reabilitasiya Mərkəzi bu məsələdə əsas rol oynayır. Bu təşəbbüslərə profilaktika, müalicə və zərərin azadılması proqramları daxildir. Bu səylərə baxmayaraq narkomanlara hərtərəfli xidmətlərin göstərilməsində problemlər qalmaqdadır [9], [8].

Azərbaycan və Türkiyə kimi oxşar asılılıq problemləri olan digər ölkələr arasında müqayisəli tədqiqatlar regionda narkomanlarla sosial iş üçün problemlər və ən yaxşı təcrübələr haqqında fikirlər təqdim edir [5].

Azərbaycanda narkomanlarla sosila işi gücləndirmək üçün aşağıdakı addımların atılması önəmlidir:

- İctimai maarifləndirmə kampaniyalarının təşkili;
- Reabilitasiya mərkəzlərinin sayını, eləcə də mütəxəssislərin sayının artırılması, eləcə də mövcud reabilitasiya mərkəzlərinin fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması.

Nəticə. Azərbaycanda narkotik aludəçisi olan şəxslərlə sosial işin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün daha çox resurs ayırmaq, eləcə də hökumət və qeyri-hökumət təşkilatları arasında əməkdaşlığı gücləndirmək vacibdir. Sosial iş məhdud müalicə variantları və şiddətli diskriminasiya halları ilə mübarizə aparmalı olur. Əlavə tədqiqatlar və beynəlxalq əməkdaşlıq Azərbaycanda narkomaniya ilə mübarizə üçün effektiv strategiyaların işləni b hazırlanmasına töhfə verə bilər. Diskriminasiyanın aradan qaldırılması, resursların genişləndirilməsi və mədəni həssaslığın təşviqi vəziyyətin yaxşılaşdırılmasından effektiv üsullardır.

ƏDƏBİYYAT

1. A.Gözəlova, “Azərbaycanda narkomaniya stiqması”, Azərbaycan Sosial İş Jurnalı, 2016, 2(1), 23-36.
2. Azərbaycan Səhiyyə Nazirliyi, Azərbaycanda Narkomaniya Statistika (2021).
3. Azərbaycan Parlamenti, Milli Narkotiklərlə Nəzarət Siyasəti (2018).
4. Azərbaycan Respublikası Sosial Təminat Agentliyi, Sosial Təminatın 2019-cu ilin əhəmiyyətli nailiyyətləri (2019).
5. A.Yılmaz, “Türkiyədən deneyimlərlə Azərbaycanda madde bağımlılığı sosial xidmətləri”, Azərbaycan Sosial Xidmətlər Dergisi, 2022 8(2), 73-88.
6. E.Hacıyev, “Azərbaycanda narkomaniya: tendensiyalar və problemlər”, Bakı Dövlət Universiteti Sosial Elmlər Jurnalı, 2020, 4(2), 67-82.
7. F.Hüseynov. “Azərbaycanda narkotiklərə qarşı sosial işin halı və problemləri”, Azərbaycan Sosial İşlər Jurnalı, 2023, 12(1), 32-47.
8. H.Aliyev, A. Huseynov, & G. Kazimova (2018). Cultural Factors and Drug Addiction in Azerbaijan: A Sociological Perspective. International Journal of Sociology, 48(4), 313-326.
9. J.Smith, Drug Addiction in Azerbaijan: A Growing Crisis. 2021, Journal of Addiction Studies, 25(3), 145-160.

AZƏRBAYCANDA NARKOTİK ALUDƏÇİLƏRİ İLƏ SOSIAL İŞ SAHƏSİNDƏ PROBLEMLƏR VƏ MÖVCUD PROBLEMLƏRİN HƏLLİ YOLLARI

Süleymanova Aynurə

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycanda narkotik aludəçiləri ilə sosial işin mövcud vəziyyəti və problemləri, eləcə də mövcud problemlərin həlli yolları araşdırılır, məsələlər ölkənin sosial-ictimai, mədəni və hüquqi kontekstdən işıqlandırılır, həmçinin sosial işçilərin bu məsələdə üzləşdikləri çətinlikləri təhlil edilir. Məqalədə ingilis, türk və Azərbaycan dillərindəki materiallardan istifadə edilmiş, narkomaniya ilə mübarizə aparan şəxslər üçün mövcud dəstək sistemləri, qanunvericilik bazaları və sosial iş təcrübələri öyrənilmişdir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) 2020-ci ildə apardığı araşdırma nəticəsində

məlum olub ki, narkomaniya səbəbindən müalicə üçün müraciət edənlərin sayı əvvəlki on illə müqayisədə 33% artıb. Vəziyyət ölkəmizdə də ürəkaçan olmadığından məqalə aktualıq və əhəmiyyətlik baxımından önəm kəsb edir.

ПРОБЛЕМЫ В СФЕРЕ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ С НАРКОЗАВИСИМЫМИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И ПУТИ РЕШЕНИЯ СУЩЕСТВУЮЩИХ ПРОБЛЕМ

Сулейманова Айнура

АННОТАЦИЯ

Для улучшения состояния социальной работы с лицами, замешанными в наркозависимости в Азербайджане, необходимо выделить больше ресурсов и укрепить сотрудничество между правительством и неправительственными организациями. Социальная работа должна решать ограниченные варианты лечения и серьезные случаи дискриминации. Дополнительные исследования и международное сотрудничество могут способствовать разработке эффективных стратегий по борьбе с наркозависимостью в Азербайджане. Устранение дискриминации, расширение ресурсов и методы содействия культурной чувствительности эффективны для улучшения ситуации.

PROBLEMS IN THE FIELD OF SOCIAL WORK WITH DRUG ADDICTS IN AZERBAIJAN AND WAYS TO SOLVE EXISTING PROBLEMS

Suleymanova Aynura

SUMMARY

To improve the state of social work with individuals involved in drug addiction in Azerbaijan, allocating more resources and strengthening collaboration between government and non-governmental organizations is essential. Social work must address limited treatment options and severe cases of discrimination. Additionally, research and international cooperation can contribute to the development of effective strategies for combating drug addiction in Azerbaijan. Eliminating discrimination, expanding resources, and promoting cultural sensitivity methods for improving the situation.

ETNİK QRUPLARIN SOSIAL-PSIXOLOJİ ADAPTASIYASINDA “MƏN-KONSEPSİYA”NIN ROLU

Qurbanova Nərminə Şamil qızı
BDU-nun Sosial və Pedaqoji
psixologiya kafedrasının müəllimi
narminaqurbanova@yahoo.co.uk

Açar sözlər: etnik qruplar, sosial-psixoloji adaptasiya, etnik identiklik, etnik stereotip

Ключевые слова: этнические группы, социально-психологическая адаптация, этническая идентичность, этнический стереотип

Keywords: ethnic groups, socio-psychological adaptation, ethnic identity, ethnic stereotype.

Psixoloji adaptasiya - digər adaptasiya növləri arasında mühüm rolunu seçilir. Psixologiyada adaptasiya hiss üzvlərinin uyğunlaşması kimi təqdim olunur. Psixoloji adaptasiya prosesi fasiləsiz baş verir. Sosial-iqtisadi şəraitin dəyişməsi də, öz növbəsində, şəxsiyyətin əxlaqi-etik yönünün dəyişməsi ilə müşayiyyət olunur. Bu nöqtəyi nəzərdən psixoloji adaptasiya digər adaptasiya növlərindən fərqlənir.

Fərdin adaptasiyasının və etnik aləminin psixoloji xüsusiyyətlərinin anlaşılması üçün sosial davranışın bəzi tənzimləmə mexanizmlərinin, xüsusilə də, "Mən-konsepsiyası" baxımından nəzərdən keçirilməsi zəruridir. Özü haqqında düşüncəyə insan çox nadir hallarda neytral ola bilər, o həmişə özünə hansısa münasibət mövqeyindən yanaşır. Bununla əlaqədar olaraq, insanın özü haqqında düşüncələri həmişə emosional çalara malik olub, çox zaman özünün, şəxsiyyətinin, fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərini qiymətləndirmə xarakteri daşıyır. İnsanın özü haqqında fikirləri, rəyi onun davranışında, başqa insanlara münasibətində, onun gələcəkdə özündən nələr gözləyə biləcəyi haqqında olan ümidlərində reallaşır. Bütün bunlar dayanıqlı şəxsiyyət qurumu olan "Mən-konsepsiya"nın təməlini yaratmış olur.

"Mən-konsepsiya" özündə insanın özü haqqında bütün biliklərini, həmçinin onun özünü necə qiymətləndirməsini birləşdirir. O, təkcə dərk olunmuş səviyyədə mövcud deyil, eləcə də qeyri-şüuri səviyyədə mövcud olmaqla, özünə qarşı yönləndirilmiş dərk edilməmiş daxili göstərişlərini duyğular şəklində də biruzə verir (14).

"Mən-konsepsiya"nın, adətən, üç əsas komponentini ayırd edirlər: koqnitiv, emosional-qiymətləndirmə və davranış.

Koqnitiv komponent olan "Mən-obrazı" insanın özü haqqında təsəvvürlərinin mahiyyətini səciyyələndirir. "Mən obrazı" özündə insanın öz qabiliyyət və bacarıqları haqqında, əhatəsində olanlarla münasibətləri, zəhəri görkəmi, sosial dairəsi, maraqları, şəxsi keyfiyyətləri və s. haqqında təsəvvürlərini birləşdirir. Bu sadalama sırası praktiki olaraq sonsuz ola bilər. Belə ki, "Mən obrazı" insan üçün əhəmiyyətli olan hər bir şeyi, onun, bir tərəfdən, başqa insanlarla birliyini hiss etməyə, özünü onlarla birləşdirməyə, digər tərəfdən isə özünü onlardan fərqləndirməyə, özünü xüsusi, təkrar olunmaz şəxsiyyət kimi dərk etməyə imkan verən hər bir şeyi özündə birləşdirə bilər. Bu səbəbdən "Mən - konsepsiya" obrazının məzmununu iki tərkib hissəsi xarakterizə edir:

a) fərdin digər insanlarla birliyini təmin edən "birləşdirici" hissə;

b) insanın digərləri ilə müqayisədə seçici olmasına imkan yaradan və insanda özünün təkrarsızlığı, unikalılığı hissləri üçün əsas yaradan "ayırıcı" tərkib hissə.

Etnik psixoloji xüsusiyyətlərin öyrənilməsinə həsr olunmuş tədqiqatlar göstərir ki, insanlar, prinsip etibarilə, öz milli mədəniyyətlərinə tənqidi yanaşmağı bacarırlar və eləcə də başqasına xas olan əcnəbi bir şeyi müsbət qiymətləndirməyə qadirdirlər.

"Mən-konsepsiya"nın ikinci komponenti özünə qarşı emosional-qiymətləndirmə

münasibəti insanın (etnoforun) bütövlükdə özünə qarşı, yaxud şəxsiyyətinin, fəaliyyətinin və s. ayrı-ayrı tərəflərinə münasibətini əks etdirir və bu, özünəhörmətdə, şəxsi ləyaqət hissində, özünüqiymətləndirmədə və iddiaların səviyyəsində təzahür olunur.

İkinci komponentin təməlini özünəhörmət və ya şəxsi ləyaqət hissi, şəxsiyyətinin dəyərləndirilməsi təşkil edir. Özünəhörmət öz gücünə və imkanlarına inam hissidir. Bu, konkret olaraq heç bir sahə ilə əlaqədar deyildir və qiymətləndirmədən çox, insanın özünə qarşı, ümumi münasibətini ifadə edir. Özünəhörmət özünü olduğu kimi qəbul etmək, özünü sevməkdir.

“Özünüqiymətləndirmə”də ön plana məhz qiymətləndirmə komponenti çəkilir. Özünüqiymətləndirmə insanın özünü bütövlükdə qiymətləndirməsi (ümumi qiymətləndirmə) və şəxsiyyətinin, fəaliyyətinin, başqa insanlarla münasibətlərinin ayrı-ayrı tərəflərini (xüsusi və ya parsial qiymətləndirmə) qiymətləndirməsi deməkdir. Özünüqiymətləndirmə dayanıqlı, yəni müxtəlif şəraitlərdə və uzun müddətə qorunub saxlanan, yaxud qeyri-dayanaqlı ola bilər.

İnkişaf üçün dayanıqlı və qeyri-dayanıqlı qiymətləndirmənin səmərəli uzlaşdırılması (birləşdirilməsi) çox vacibdir. Belə ki, dəyişmiş şərtlər şəraitində dayanıqlı özünüqiymətin qorunub saxlanması, həmin şəraitdə normal fəaliyyətin həyata keçirilməsinə və insanın özünü realizə etməsinə mane olur. Özünüqiymətləndirmədə güclü qeyri-dayanıqlıq, qərarlılıq, tərəddüd doğurur, özü haqqında təsəvvürlərin çox yüksəkdən çox aşağıya və əksinə, enib-qalxmasına səbəb olur.

Özünüqiymətləndirmə iddialarının səviyyəsi, yəni insanın qarşısına qoyduğu hədəflərin çətinlik səviyyəsi ilə sıx əlaqədardır; o, insanın hansı nailiyyətləri uğursuzluq, hansılarını isə müvəffəqiyyət kimi qəbul edəcəyini (qavrayacağını) müəyyən edir. Konkret fəaliyyət sahəsində özünüqiymətləndirmə və iddiaların səviyyəsi kifayət gədən dəqiq müəyyən oluna bilər. Bu səbəbdən də konkret fəaliyyət sahəsinə nəzərən qiymətləndirmə və iddiaların səviyyəsi yüksək, orta və aşağı ola bilər.

Belə hallarda özünüqiymətləndirmənin adekvatlığı haqqında da danışmaq lazım gəlir. Özünüqiymətləndirmə o zaman adekvat hesab olunur ki, insan hər hansı fəaliyyət sahəsində real uğurlu fəaliyyətinə müvafiq gəlmiş olsun. Özünüqiymətləndirmə fəaliyyətin uğurluluğu ilə müvafiq olmadığı hallarda söhbət qeyri-adekvat özünüqiymətləndirmədən gedir. Qeyri-adekvat qiymətləndirmə həqiqi dəyərdən yüksək (subyekt öz aktual imkanlarını olduğundan xeyli dərəcədə yüksək qiymətləndirir) və həqiqi dəyəri azaldılmış (subyekt aktual imkanlarını olduğundan aşağı səviyyədə qiymətləndirərkən) ola bilər. Həm qeyri-adekvat yüksəldilmiş, həm də qeyri-adekvat olaraq azaldılmış özünüqiymətləndirmə həm ümumi inkişafı, həm də hər hansı fəaliyyət növündə uğurlu olmanı güclü əngəlləyə biləcək bir amillər.

Əgər insan (etnofor) özünü olduğundan yüksək qiymətləndirirsə və qarşısına hədsiz yüksək, şəxsi real imkanlarına müvafiq olmayan hədəflər qoyursa, o, qaçılmaz olaraq uğursuzluq, müvəffəqiyyətsizliklə qarşılaşacaqdır. Belə yaşantılar çox ağrılıdır və onlarla üzləşməmək üçün həmin insan şəxsi özünüqiymətləndirməsini korrektə etməli, onu və öz iddialarını bir qədər aşağı salmalı, yaxud baş vermiş uğursuzluğu hər hansı yolla qiymətdən salaraq ilk növbədə özünə sübut etməlidir ki, bu hal təsadüfən baş vermişdir, digər insanların ədalətsizliyindən irəli gəlmişdir. Xüsusi mürəkkəb hallarda isə şəxsi uğursuzluğu sanki sezmir, ona əhəmiyyət vermir. Çox zaman bu, insanın özü üçün dərk edilmədən, xüsusi mühafizəedici psixoloji mexanizmlərin təsiri altında baş verir. Olduğundan aşağı özünüqiymətləndirmə hallarında isə, son dərəcə əlyətərli olan hədəflərə çatmaq nəticəsində perspektiv inkişaf zonası itirilmiş olur.

Olduğundan aşağı özünüqiymətləndirmədən yalnız hər hansı konkret fəaliyyət növünə nəzərən danışmaq olar, çünki bu fəaliyyət növündə əldə olunan nəticələr hər hansı nümunə, etalonla müqayisədə dəqiq müəyyənləşdirilə bilər.

Şəxsiyyətin inkişafı üçün optimal hal özünəhərmətin, ümumi qiymətləndirmənin yüksək səviyyədə olmasıdır. Yüksək səviyyədə özünəhərmətə malik olan insan şəxsi ləyaqət hissində malik olan, özünə inanan insandır. Belə insan özünü başqalarının, şəxsi imkanlarının, şəxsi səylərinin həyata keçirilməsi hesabına reallaşdırır və təsdiq edir.

Əksinə, özünüqiymətləndirmənin aşağı səviyyəsi, özünü qəbul etməmə, bir qayda olaraq, şəxsi dəyərsizlik, xəstə heysiyyət hissi, özünü onu əhatə edənlərin hesabına təsdiq etmək cəhdləri ilə xarakterizə olunur. Aşağı səviyyəli özünüifadəyə malik olan insanlar çox zaman ətrafdakıların sadə zarafatlarından belə, əzab çəkir, onlar tərəfindən olan tənqidlərə daha kəskin reaksiya verirlər. Belə insanlar xırda inciklikləri yadda saxlamağa, rəqabətə meyilli olurlar. Onlar üçün şəxsi imkansızlıqlarının, zəifliklərinin başqalarının nəzərlərində aşkar olunmaqdan daimi qorxu səciyyəvidir.

Özünəhərmətin aşağı səviyyəsinin təzahürlərindən biri natamamlıq kompleksidir. Bu hadisə tanınmış psixanalitik A.Adler (1870-1937) tərəfindən kəşf edilmişdir. Natamamlıq kompleksi insanın öz həyat problemlərinin həllində iqtidarsız, qabiliyyətsiz olmasına dayanıqlı əminliyində təzahür edir.

Belə insanlar onları əhatə edənlərin tərəfdaşlığına və köməyinə, daha mürəkkəb hallarda isə xüsusi psixoloji və psixoterapevtik köməyə ehtiyac duyurlar.

“Mən-konsepsiya”nın üçüncü komponenti davranış komponentidir. Bu komponent insanın özünütənzimləmə imkanlarını, insanın müstəqil qərarlar vermək qabiliyyətini, davranışını idarə etmək, onu nəzarətdə saxlamaq, öz əməllərinə görə cavab vermək kimi məqamları müəyyən edir.

Davranış komponentində həyatın insan qarşısında qoyduğu problemləri, eləcə də onun özünün qarşısına qoyduğu məsələləri həll edə bilib-bilməməsi, çətinliklərin öhdəsindən gələ biləcəyi, öz məqsədinə çatma biləcəyi ilə əlaqədar təsəvvürləri və keçirdiyi hisslər əks olunur. Bütün bunlar isə şəxsin özünə inamlı və ya qeyri-inamlı olması şəklində təzahür edir.

“Mən-konsepsiya”nın vacib ölçülərindən biri də davranışda daxili və ya xarici nəzarətə istiqamət götürülməsidir. Buna əsasən insanları eksternal və internal kimi qruplara ayırmaq olar. Xarici nəzarətə istiqamətlənmə hallarında eksternalların özünü qiymətləndirməsi, əsasən, belə şəxslərə digər insanların münasibəti ilə müəyyən olunur, həyatlarında baş verən hadisələri isə onlar müvafiq olaraq tale, qəzavü-qədər, digər insanların təsiri ilə izah edirlər. İnternallar daxili nəzarətə yönəlir və başlıca olaraq şəxsi özünüqiymətləndirməni nəzərə alırlar və hesab edirlər ki, həyatda hər şey yalnız onların özündən asılıdır. Lakin bu tiplərdən hər birinin tamamilə bir-birinə zidd olan təzahürləri qeyri-məhsuldardır, o cümlədən də etnik münasibətlərdə özünü heqativ yönümdə təzahür etdirir. Göründüyü kimi, milli-etnik qrupların sosial-psixoloji adaptasiyanın komponentləri olduqca müxtəlif və mürəkkəb psixoloji mexanizmə malikdir. Bu baxımdan müasir dövrdə milli-etnik qrupların sosial-psixoloji adaptasiyanın komponentlərinin mürəkkəbliyi nəzərə alınmalı və hər bir etnosun müasir şəraitə uğurla adaptasiyasının sosial-psixoloji mexanizmləri öyrənilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqların adət və ənənələrinin təbliğində kitabxanaların rolu. Metodik vəsait. Bakı, 2012, 45 s.
2. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: 2003, 540 s.
3. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı: Qapp , Poliqraf korporasiyası, 2003, 365s.
4. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya. Bakı: Renessans, 2001, 374 s.
5. Baxşəliyev Ə.T. Azərbaycanda psixoloji fikrin təşəkkülü, inkişafı və müasir vəziyyəti. Bakı: Nurlan, 2007, 528 s.

6. Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumunun materialları. Bakı, 2012, 11 noyabr.
7. Cabbarov R.V. Yeniyetmələrdə özünüdərk etmə prosesinin psixoloji təhlili. Psixol. elm. nam. alimlik dərəcəsi almaq üçün dis. Bakı, 2004, 150 s.
8. Əliyev B.H. Şəxsiyyət probleminə yeni baxış / Elm. XXI əsrin astanasında elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: Renessans, 1998, s.3
9. Əliyev B.H. Milli-mənəvi dəyərlər və dövlət quruculuğu / Heydər Əliyev irsi və milli dövlət quruculuğu. Məqalələr toplusu, 2005, s.700-710
10. Əliyev B.H. Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı: Təhsil, 2008, 134 s.
11. Əliyev B.H., Mustafayev M.H. Mədəniyyət və şəxsiyyət probleminə dair Bakı Dövlət Universitetinin 90 illik yubleyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 2009, 516 s.
12. Алексеева Т. И. Адаптивные процессы в популяциях человека. М. 1986. С.150.
13. Андреева Г.М. Социальная психология. М: Аспект Пресс, 2001, 384 с.
14. Лебедева Н.М. Татарко А.Н. Методы этнической и кросскультурной психологии. М.: НИУ ВШЭ, 2011
15. Мамедли А.Э. Современные этнокультурные процессы в Азербайджане: основные тенденции и перспективы. Баку: Университет Хазар, 2008, 246 с.
16. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология: Учебник для вузов. М.: Аспект Пресс, 2009
17. Таранов Е.В. Социально-психологические проблемы адаптации молодого рабочего: Дис. ... канд. психол. наук. М., 1976. 200 с.
18. Уорд К. Алфуба аккультурации // Психология и культура, СПб: 2003, 709 с.
19. Berry J.W. Immigration, Acculturation and Adaptation. Ontario. 1996.
20. Taylor D. M. Ethnocentrism and causal attribution in a South Indian context// Of Cross-Cultural Psychology, 1974. Vol. 5, p. 162-171

ETNİK QRUPLARIN SOSIAL-PSIXOLOJİ ADAPTASIYASINDA “MƏN- KONSEPSİYA”NIN ROLU

Qurbanova Nərminə

XÜLASƏ

Əsrlər boyu Azərbaycanda çoxsaylı etnik qruplar məskunlaşmış və bu gündə yaşamaqdadır. Yeni sosial və siyasi şəraitdə Azərbaycanda yaşayan milli-etnik qrupların sosial-psixoloji adaptasiyasının istiqamətlərini öyrənmək və adaptasiya prosesində özünü göstərən problemləri aradan qaldırmaq olduqca aktualdır.

Bu gün inkişaf edən Azərbaycan dünya dövlətləri içərisində özünün tolerantlığına və milli-etnik tərkibinə görə öncül yerlərdən birini tutur. Təsədüfi deyil ki, respublikamızda multikulturalizmə həsr olunmuş bir neçə Forum keçirilmiş və dünya dövlətləri Azərbaycan respublikasında mövcud olan multikulturalizmi dünyaya nümunə kimi təqdim edirlər. Belə bir şəraitdə milli-etnik qrupların uğurlu sosial-psixoloji adaptasiyasının mexanizmlərinin tədqiqi bir tərəfdən dini, mədəni və milli tolerantlığın artırılmasına, digər tərəfdən isə sosial adaptasiya ilə bağlı yeni elmi faktların ortaya çıxarılmasına zəmin yaradır.

РОЛЬ «Я-КОНЦЕПЦИИ» В СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ АДАПТАЦИИ ЭТНИЧЕСКИХ ГРУПП

Нармина Гурбанова

АННОТАЦИЯ

На протяжении веков Азербайджан заселяли многочисленные этнические группы, которые живут и сегодня. Важно изучить направления социально-психологической адаптации этнических групп, проживающих в Азербайджане в новом социальном и политическом контексте.

Сегодня развитие Азербайджана является одним из главных мест его терпимости и этнической принадлежности. Не случайно в нашей стране было проведено несколько форумов, посвященных многонациональности, и представлены миру как модель мультикультурализма мировых государств в Азербайджанской Республике. В этом случае изучение механизмов успешной социально-психологической адаптации национально-этнических групп привело к росту религиозной, культурной и национальной толерантности, с одной стороны, и появлению новых научных фактов о социальной адаптации - с другой.

THE ROLE OF "I-CONCEPT" IN SOCIAL-PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF ETHNIC GROUPS

Narmina Gurbanova

SUMMARY

Throughout the centuries, numerous ethnic groups have been settled in Azerbaijan and live today. It is important to study the directions of the socio-psychological adaptation of ethnic and ethnic groups living in Azerbaijan in the new social and political context and to address the problems that are present in the adaptation process.

Today, developing Azerbaijan is one of the foremost places for its tolerance and ethnicity. It is no coincidence that several Forums dedicated to multinationalism have been held in our country and presented to the world as a model of multiculturalism of the world states in the Azerbaijan Republic. they do. In such a case, the study of the mechanisms of successful socio-psychological adaptation of national-ethnic groups has led to a rise in religious, cultural and national tolerance on the one hand, and the emergence of new scientific facts about social adaptation on the other.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA İŞSİZLİYİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ

f.ü.f.d.Abbasova Mətanət Məmməd qızı
BDU-nun Sosioloji problemlər elmi-tədqiqat
laboratoriyasının böyük elmi işçisi

Açar sözlər: fəal məşğulluq, işçi qüvvəsi, əmək bazarı, əmək qabiliyyəti, məşğulluq səviyyəsi, işsizlik, əmək ehtiyatları, əmək bazarı

Ключевые слова: активная занятость, рабочая сила, рынок труда, рабочая сила, уровень занятости, безработица, трудовые ресурсы, рынок труда.

Keywords: active employment, labor force, labor market, labor capacity, employment rate, unemployment, labor resources, labor market

Əmək bazarı ümumi inkişafa, əhalinin həyat səviyyəsinə, işçi qüvvəsinin rəqabət qabiliyyətinə təsir göstərən əsas amildir. Son illər Azərbaycan əmək bazarında bir sıra müsbət tendensiya müşahidə edilir ki, bunlardan da ən əhəmiyyətli məşğulluq səviyyəsinin artması və işsizlik səviyyəsinin azalmasıdır. Bu tendensiya yüz minlərlə yeni iş yerlərinin açılması nəticəsində baş vermişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası üzrə 2003-2010-cu illərdə 912899 yeni iş yeri açılmışdır ki, bunların da 654809-u və ya 71,7%-i daimidir.

Yeni müəssisələrin və iş yerlərinin yaradılması mövcud əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsinə, əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsinə, əhalinin maddi rifah halının yaxşılaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Lakin iş yerlərinin yaradılması hələ işsizliyin aradan qaldırılması demək deyildir. Bu iş yerlərinin yaradılması zamanı regional xüsusiyyətlər və potensial işçi qüvvəsi nəzərə alınmalı, yeni iş yerlərində çalışmaq üçün müvafiq ixtisaslı kadrlar hazırlanmalıdır. Odur ki, Azərbaycanın ixtisaslı işçi qüvvəsinə və çevik əmək bazarına malik ölkəyə çevrilməsi üçün hələ çox işlərin görülməsinə ehtiyac vardır. Bunlardan biri, bəlkə də birincisi əsas işçi qüvvəsi olan gənclərlə bağlı fəal məşğulluq siyasətinin həyata keçirilməsidir. Bu baxımdan gənclərin təhsil və əmək fəaliyyəti ilə bağlı sosial davranışının tədqiqi əmək bazarının formalaşması və gənclərin səmərəli məşğulluğunun təmini baxımından aktualdır. Burada bir tərəfdən əmək bazarının bu və ya digər peşələr üzrə müxtəlif ixtisas səviyyəsinə malik işçilərə olan ehtiyaclarının nisbəti, digər tərəfdən gənclərin gələcək həyat yolunun seçimindəki meylləri və planları mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Fəal məşğulluq siyasətinin həyata keçirilməsi üçün ölkədə mövcud olan və yaxın gələcəkdə formalaşacaq əmək ehtiyatlarının tərkibi və strukturu öyrənilməli və ölkə iqtisadiyyatının perspektiv inkişafına uyğun formalaşdırılmalıdır. Əmək ehtiyatları dedikdə, əhalinin faydalı əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün fiziki inkişafa, əqli qabiliyyətə və biliklərə malik hissəsi başa düşülür.

Əmək ehtiyatları ayrı-ayrı ərazilərdə mövcud olan əhalinin bir hissəsini təşkil etdiyindən, onların sayı və tərkibi burada yaşayan əhalinin ümumi sayından, yaş-cins tərkibindən, təhsil səviyyəsi və peşə hazırlığından, təbii təkrar istehsal göstəricilərindən, nikah və boşanma səviyyəsindən, habelə əhali miqراسiyasından asılıdır.

2009-cu ilin əvvəlində keçirilmiş əhalinin siyahıyaalınmasının nəticələrinə görə Azərbaycanda 8922,3 min nəfər əhalinin 54,0%-i şəhərdə, 46,0%-i kənddə yaşayır. Əhalinin 49,0%-ini kişilər, 51,0%-ni qadınlar təşkil edir. Əhalinin yaş qrupları üzrə bölgüsündə gənclər ən yüksək xüsusi çəkiyə malikdir: 29,3%. O cümlədən, 15-19, 20-24 və 25-29 yaş qrupları müvafiq olaraq 10,5%, 10,2% və 8,6% təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, hər üç kateqoriyadan olan əhali qrupunun əhalinin ümumi sayında xüsusi çəkisində 1999-cu illə müqayisədə artım müşahidə olunmuşdur.

Son illərdə Azərbaycanda əmək ehtiyatlarının sayı ildən-ilə artmışdır. Belə ki, 2009-cu ildə 2003-cü illə müqayisədə 19% artaraq, 5866,0 min nəfər təşkil edən əmək ehtiyatlarının əhalinin ümumi sayında xüsusi çəkisi 59,5%-dən 65,9%-ə qədər yüksəlmişdir.

Əmək ehtiyatları əmək qabiliyyətli yaşında əmək qabiliyyətli əhali, iqtisadiyyatda məşğul olan əmək qabiliyyətli yaşdan yuxarı şəxslər və yeniyetmələrdən ibarətdir. Əmək ehtiyatlarının əsas mənbəyi əmək qabiliyyətli əhali sayılır. Əmək ehtiyatlarının artımı əsasən bu kateqoriyanın artması hesabına baş vermişdir. Belə ki, onların xüsusi çəkisi 2003-cü ildəki 96,8%-dən 2009-cu ildə 97,8%-ə qədər artmışdır. Əmək ehtiyatlarının digər kateqoriyalarının sayında son illərdə əksinə olaraq azalma müşahidə olunur.

Əmək ehtiyatları iqtisadi fəal və qeyri fəal əhaliyə bölünür. BƏT-in metodologiyasına görə, iqtisadi fəal əhali və yaxud işçi qüvvəsi məhsul istehsalı və müxtəlif xidmətlərin göstərilməsi üçün əməyin təklifini təmin edən əhali hissəsidir. İqtisadi fəal əhali qrupuna həm məşğul olanlar, həm də işsizlər daxil edilir.

Respublikada mövcud olan əmək ehtiyatlarının əsas hissəsini iqtisadi fəal əhali təşkil edir. 2003-2009-cu illər ərzində iqtisadi fəal əhalinin sayı 4,4% artmış və əmək ehtiyatlarının 73,8%-ni təşkil etmişdir. Bununla yanaşı, iqtisadi fəal əhalinin əmək ehtiyatlarındakı xüsusi çəkisinin dinamikasında nəzərə cəpəcaq dərəcədə azalma müşahidə edilir.

Əmək bazarında iqtisadi fəal əhalinin, o cümlədən gənclərin təhsil səviyyəsi və peşəkar bacarıqları böyük rol oynayır. 2009-cu ilin siyahıyaalınmasına görə Azərbaycanın daimi əhalisinin $\frac{3}{4}$ hissəsi (75,3%) ibtidai, əsas və orta ümumi təhsillidir. Tam və ya natamam ali təhsillilər 12,3%, orta ixtisas təhsillilər 7,6%, peşə təhsillilər 3,5% təşkil edir. 1,1%-in heç bir təhsili yoxdur.

İqtisadi fəal əhalinin təhsil səviyyəsinin təhlili göstərir ki, ali təhsillilər üzrə bir qədər azalma, orta ixtisas təhsillilər üzrə qeyri sabitlik, peşə təhsillilər üzrə artım müşahidə olunmuşdur. Belə ki, əgər 2007-ci ildə iqtisadi fəal əhalinin 22,3%-i ali təhsilli idisə, 2008-2009-cu illərdə bu göstərici 21,0%-ə düşmüşdür. Orta ixtisas təhsillilərin payı 2008-ci ildə bir qədər yüksəlsə də, 2009-cu ildə yenidən enmiş, peşə təhsillilərin xüsusi çəkisi 3,2% artmış (4,0%-dən 7,2%-ə), orta təhsillilərin payında bir qədər (1,3%) yüksəliş olmuş (56,7%-dən 58,0%-ə), əsas təhsillilərin xüsusi çəkisi 1,2% enərək 2,2% təşkil etmişdir. Beləliklə, iqtisadi fəal əhalinin beşdə üç hissəsi (59-60%) formal olaraq heç bir peşə və ixtisasa malik deyildir.

Gənclərin iqtisadi fəallığı yaşına və təhsil səviyyəsinə görə fərqlidir. Belə ki, 2007-2009-cu illərdə 20-24 və 25-29 yaşlılar arasında ali təhsillilər üstünlük təşkil etmişdirsə, 15-19 yaşlılar arasında orta təhsillilərin iqtisadi fəallığı daha yüksək olmuşdur.

Beləliklə, iqtisadi fəal gənclər arasında heç bir peşə-ixtisası olmayanların xüsusi çəkisi 17-19 yaşlılar arasında ən yüksək, 20-24 yaşlılar arasında nisbətən aşağı, 25-29 yaşlılar arasında isə daha aşağı səviyyəyə malikdir. Belə ki, bu göstərici 2007, 2008 və 2009-cu illərdə müvafiq olaraq 17-19 yaşlılar arasında 96,1%, 94,1% və 92,1%, 20-24 yaşlılar arasında 75,2%, 73,6% və 75,0%, 25-29 yaşlılar arasında 59,2%, 55,8% və 56,6% olmuşdur.

İqtisadi fəallıqla yanaşı əhalinin məşğulluq səviyyəsi də əmək bazarının fəaliyyətinin mühüm göstəricisidir. Həm bütün əhali, həm də əhalinin ayrı-ayrı qrupları üzrə (cins, yaş, təhsil, yaşayış yeri və s.) məşğulluq səviyyəsi aşağıdakı formulla hesablanır:

$$M = \frac{S_m}{S_{if}} * 100,$$

burada M – məşğulluq səviyyəsi, S_m - məşğul olanların sayı, S_{if} – iqtisadi fəal əhalinin sayıdır.

Araşdırmalar göstərir ki, əhalinin məşğulluq səviyyəsi artım tendensiyasına malikdir: 2003-cü ildə iqtisadi fəal əhalinin ümumi sayından məşğul olanların xüsusi çəkisi 90,3% təşkil etmişdisə, 2007-2009-cu illərdə bu göstərici 3,7% artaraq 94,0% olmuşdur. Məşğul əhalinin yaş qrupları üzrə təhlili göstərir ki, gənclər arasında 25-29 yaş qrupu ən yüksək

məşğulluq səviyyəsinə malikdir. 20-24 yaşlılar üzrə bu göstərici ildən-ilə aşağı düşdüyü halda, 15-19 yaşlılar üzrə yüksəlmişdir.

İşsizlik iqtisadi fəal əhalinin bir hissəsinin öz iş qüvvəsini tətbiq edə bilmədiyi sosial-iqtisadi hadisədir. Beynəlxalq Əmək Təşkilatı İşsizliyə belə tərif verir: işsizlər - gəlir gətirən məşğuliyyəti olmayan, işləməyə hazır olan və son dörd həftədə müxtəlif üsullarla iş axtaran insanlardır"[7, s.265].

Azərbaycan qanunvericiliyinə görə "İşsiz vətəndaş - işi və qazancı olmayan, işə başlamağa hazır olub, müvafiq icra hakimiyyəti orqanında işaxtaran kimi qeydiyyatda alınan, əmək qabiliyyətli yaşda olan əmək qabiliyyətli şəxsdir".

Azərbaycan alimi Ş.M.Muradovun fikrincə, işsizlik əhalinin həyat səviyyəsinin aşağı düşməsinə, demoqrafik vəziyyətin pisləşməsinə, real bölmədə məşğul olanların əmək haqqının azalmasına, vergi yükünün artmasına, uzun müddət işsiz qalanların mənəvi və psixoloji cəhətdən tənəzzülə uğramasına, peşələrini itirməsinə, kriminogen vəziyyətin pisləşməsinə, sosial gərginliyin və siyasi sabitsizliyin yaranmasına səbəb olan bələdir.

Ümumilikdə işsizlik bazar iqtisadiyyatı şəraitində qaçılmaz olsa da, işsizlərin tərkibində aktiv həyata yeni daxil olan gənclərin (15-29 yaş qrupu) çox olması müsbət hal deyildir. Belə ki, cəmiyyətin aparıcı qüvvəsi olan gənclərin işsizliyi sosial-iqtisadi problemlərlə yanaşı, cinayətkarlıq, alkoqolizm və narkomaniya kimi bəlalərin kəskinləşməsinə də səbəb olur. Rəsmi statistik məlumatlar da bu sahədə vəziyyətin ciddi olduğundan xəbər verir. Bu məlumatlara görə Azərbaycanda tibb müəssisələrində qeydiyyatda olan narkomanların sayı 2009-cu ildə 2000-ci ilə nisbətən 1,7 dəfə artaraq 23361 nəfər təşkil etmişdir. [10, s.62]. Lakin araşdırmalar göstərir ki, adətən belə məsələlərdə rəsmi statistik rəqəmlər real nəticələrdən dəfələrlə az olur. Rəqəmlər arasındakı belə uyğunsuzluq isə həmin şəxslərin rəsmi qeydiyyatdan yayınmaları ilə bağlıdır. Narkotik maddə qəbul edənlər arasında cavanlaşma prosesi gedir. Belə ki, əvvəllər narkotik maddə qəbul edənlərin yaşı 25-35 arasında idisə, bu gün narkomanların yaşı 18-dək azalıb. Bəzi məlumatlara görə, narkomaniyaya qoşulan gənclərin sayı 30 mindən çoxdur.

Ölkədə cinayət törətmiş şəxslərin yaş tərkibinə nəzər salsaq göstərir ki, 2009-cu ildə aşkar edilmiş cinayətkarların 2,3%-ni 14-17 yaşlılar, 16,5%-ni 18-24 yaşlı, 18,3%-ni 25-29 yaşlılar təşkil etmişdir. Yetkinlik yaşına çatmayanlarla iş müfəttişlərinin qeydiyyatında olanların 72,4%-i 14-17 yaşlı uşaqlardır ki, bunların da 1,7%-i işləyənlər, 42,6%-i işləməyən və oxumayanlardır.

Gənclərin işsizliyinin çoxsaylı səbəblərindən biri də onların əmək bazarına daxil olmadan öncə lazımi bilik və bacarıqlar əldə etməməsidir ki, bunun da nəticəsində əmək həyatına integrasiya prosesi mürəkkəbləşir, əmək fəaliyyətinin başlanğıcının uğursuz olması gənclər üçün sonrakı əmək karyerasında problemlər yaranır. Odur ki, işsizliyin yaş tərkibinə və təhsil səviyyəsinə görə öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Hazırda bütün dünyada gənclər arasında işsizliyin artması ən kəskin problemlərdən birinə çevrilmişdir. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (BƏT) məlumatlarına görə, 2009-cu ilin sonunda dünyada 1,214 milyard təşkil edən 15-24 yaş qrupunda olan gənclərin yarısından çoxu (620 mln. nəfər) iqtisadi cəhətdən fəaldır. Bu gənclərin böyük əksəriyyəti də məktəbdən iş həyatına keçid dövründədir. Hazırda bütün dünyadakı 210 milyon işsiz insanın 80,7 milyonunu, yəni 38,4%-ni bu gənclər təşkil edir. BƏT ekspertlərinin qiymətləndirmələrinə görə 2008-ci ildə 152 mln. gənc və ya işləyən gənclərin 28%-nin gündəlik gəliri 1,25 ABŞ dollarından aşağı olmuşdur. Başqa sözlə, 152mln. Gənc yoxsulluq həddindən aşağı gəlirlə yaşamaq məcburiyyətindədir[11, s.59].

Azərbaycanda müasir ictimai proseslər, baş verən sosial-iqtisadi dəyişikliklər, xüsusilə də bazar münasibətlərinin inkişafı peşə seçimi və işə düzəlmə ilə bağlı vəziyyəti çox dəyişdirmişdir. Belə ki, mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyat sistemində təhsil və istehsalat arasındakı sıx əlaqə mövcud idi. Ali, orta ixtisas və ya texniki-peşə məktəbini bitirənlərin öz

ixtisası üzrə işlə təmin edilməsi sistemi mövcud idi. Bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar olaraq bu sistem dağılmış, məzunların işlə təminatı onların öz öhdəsinə buraxılmışdır. Bütün bunlar ölkədə işsizlik probleminin yaranmasına səbəb olmuşdur.

İşsizlik problemi ilə bağlı araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan əmək bazarında işsizliyin struktur və texnoloji formaları müşahidə olunur. İşsizliyin ən yüksək səviyyəsinin 20-24 yaş qrupu arasında müşahidə edilməsi problem olaraq qalmaqdadır [12, s.74].

Beləliklə, gənclərin mövcud və gözlənilən işsizliyi ilə bağlı problemlərin öyrənilməsi həm elmi nöqteyi-nəzərdən, həm də aktiv sosial-iqtisadi siyasət baxımından vacibdir.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA İŞSİZLİYİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ

Abbasova Mətanət

XÜLASƏ

İşsizlik bazar iqtisadiyyatına xas olan mühüm cəhətlərdən biridir. Cəmiyyətin müxtəlif dövrlərində olduğu kimi, XXI əsrdə də işsizlik bəşəriyyət üçün həlli vacib olan ən mühüm problemlərdən biridir. İşsizlik iqtisadi problem olmaqla yanaşı həm də sosial bir problemdir. İşsizlik sosial bir problem kimi isə həyat tərzini, yaşayış imkanlarını zəiflədir və çətinləşdirir.

İşsizlik cəmiyyətdə yoxsulluğun yaranmasını şərtləndirən ən mühüm amillərdən biri hesab edilir. Bu baxımdan hər bir dövlətin qarşısında duran ən başlıca vəzifə iqtisadiyyatda yeni iş yerlərinin açılmasını təmin etmək, mövcud və səmərəli xarakter daşıyan iş yerlərinin qorunub saxlanılmasına nail olmaqdan ibarətdir. Makroiqtisadi aspektdən yanaşıqda cəmiyyətdə işsizliyin səviyyəsinin aşağı salınması baxımından dövlətin üzərinə mühüm vəzifə düşür. Belə ki, məqsədli proqramlar çərçivəsində məşğulluğun təmin edilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlər həyata keçirilməlidir ki, bu da bilavasitə işsizliyin səviyyəsinin azaldılmasında mühüm rol oynayır.

БЕЗРАБОТИЦА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ СУЩЕСТВУЮЩИЙ СТАТУС

Аббасова Матанат

АННОТАЦИЯ

Безработица является одним из важных аспектов рыночной экономики. Как и в разные эпохи общества, безработица является одной из важнейших проблем человечества в XXI веке. Безработица является не только экономической, но и социальной проблемой. Безработица как социальная проблема ослабляет и усложняет образ жизни и средства к существованию. Безработица считается одним из важнейших факторов, вызывающих бедность в обществе. В связи с этим важнейшей задачей, стоящей перед каждым государством, является обеспечение открытия новых рабочих мест в экономике, а также сохранение существующих и эффективных рабочих мест. С макроэкономической точки зрения перед государством стоит важная задача по снижению уровня безработицы в обществе. Таким образом, в рамках целевых программ должны быть реализованы меры, направленные на обеспечение занятости, что непосредственно играет важную роль в снижении уровня безработицы.

UNEMPLOYMENT IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN EXISTING STATUS

Abbasova Matanat

SUMMARY

Unemployment is one of the important aspects of market economy. As in different eras of society, unemployment is one of the most important problems for humanity in the 21st century. Unemployment is not only an economic problem but also a social problem. Unemployment as a social problem weakens and complicates the way of life and livelihood.

Unemployment is considered one of the most important factors causing poverty in society. In this regard, the most important task facing each state is to ensure the opening of new jobs in the economy, and to achieve the preservation of existing and efficient jobs. From the macroeconomic point of view, the state has an important task in terms of lowering the level of unemployment in the society. Thus, within the framework of targeted programs, measures aimed at providing employment should be implemented, which directly plays an important role in reducing the level of unemployment.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2004, 201 s.
2. Azərbaycanda əhalinin iqtisadi fəallığının müayinəsi: müayinənin keçirilməsinin metodologiyası və əmək bazarında vəziyyətin təhlili. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı: 2008
3. "Azərbaycan Respublikası əhalisinin siyahıyaalınması, 2009-cu il", II cild. Əhalinin təhsil səviyyəsi. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı: 2010.
4. Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası (2006-2015-ci illər). Bakı: "Azərbaycan" qəzeti, 26 oktyabr 2005
5. Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə Dövlət Proqramı (2007-2010-cu illər). Bakı: "Respublika" qəzeti, 16 may 2007
6. Quliyev C.B. Gənclərin peşə hazırlığı əmək bazarının tənzimlənməsinin ilkin və əsas şərtidir. / "Əmək bazarı və kadr hazırlığı problemləri" elmi-praktiki konfransının materialları, Bakı, 2002, s. 58-59
7. Quliyev T.Ə. Əməyin iqtisadiyyatı (dərslük). Bakı: 2003
8. Nəsirova G.B. Azərbaycanda gənclərin məşğulluğunun sosial-iqtisadi problemləri. İqtisad elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2007
9. Mehbalıyev S.S., İsgəndərov R.K. Əmək bazarı, məşğulluq və işsizliyin elmi-nəzəri əsasları. Bakı: 2002. 543 s.
10. Muradov R.Ş. Müasir mərhələdə əhalinin məşğulluq quruluşunun formalaşması və təkmilləşdirilməsi problemləri. Bakı: Elm, 2006, 216 s.
11. Məmmədova M.H., Quliyeva N.Q. Azərbaycan əmək bazarının inkişafının müasir meylləri. // Əmək və sosial problemlər. Elmi əsərlər toplusu, 2010-cu il, №1 (6), s. 3-13
12. "Gənclər siyasəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa dəyişikliklər və əlavələr edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu
13. Рофе А.И. Рынок труда. М.: МИК, 2003. - 272 с.
14. Ефимова М.Р., Бычкова С.Г. Социальная статистика. М.: Финансы и статистика, 2003. - 559 с.
15. Рынок труда. Учебник. / Под общей ред. проф. В.С. Буланова и проф. Н.А. Волгина. М.: Изд. «Экзамен», Москва, 2003. - 480 с.
16. Global employment trends for youth: August 2010: special issue on the impact of the global economic crisis on youth / International Labour Office. - Geneva: ILO, 2010

RİÇARD DOKİNZİN “EQOİST GEN” NƏZƏRİYYƏSİ ŞƏXSİYYƏTİN İNKİŞAFINDA GENETİK AMİLLƏRİN ROLUNUN İFADƏSİ KİMİ

Ələkbərov İsmayıl Novruzəli oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı
ismayil2285@gmail.com

Açar sözlər: R.Dokinz, eqoist gen, insan, genlər, təkamül, mədəniyyət, DNT, memlər, memetika, sağ qalma maşını, replikator, təbii seçmə, eqoizm, alturizm.

Ключевые слова: Р.Докинз, эгоистичный ген, человек, гены, эволюция, культура, ДНК, мемы, меметика, машина выживания, репликатор, естественный отбор, эгоизм, альтруизм.

Keywords: R.Dawkins, selfish gen, human, genes, evolution, culture, DNA, memes, memetics, survival machine, replicator, natural selection, selfishness, altruism.

Riçard Dokinz dünya üzrə məşhur olan təkamülçülərdən biri və Darvin nəzəriyyəsinin ən böyük bayraqdarlarından sayılır. Dokinzin fikrincə, canlıların ən önəmli və mühüm hədəfi həyatda sağ qalmaq, törəmək və çoxalmaq, genlərini qoruyaraq onu növbəti nəsillərə ötürməkdir. Dokinzin heç bir ağıla sığmayan bu iddiasına görə, insan “genləri qoruyan robot” dur. İnsanın dünyadakı yaranma məqsədi isə sahib və malik olduğu genləri çoxaltmaq, digər genlərlə isə rəqabətdə öz genlərini qorumaq və sonrakı nəsillərə köçürməkdir. Elmi cəhətdən sübut olunmayan bu materialist fikrə görə, əgər insanın əsas məqsədi və vəzifəsi sadəcə genlərinin davamlı olmasını təmin etməkdirsə, bu zaman insanın heç bir əxlaqi kriteriyası ola bilməz. İnsan özünə məxsus olan genlərinin mənfəəti üçün mümkün olduğu qədər eqoist və mərhəmətsiz olmalıdır. Dokinzin məntiqə sığmayan fikirlərinin məhsulu olan bu nəzəriyyəyə görə, insanın sahib olduğu genlərin eqoist olması üzündən, dolayısı ilə insan özü də eqoistdir.

Halbuki eqoist gen iddiası məntiqsiz və absurd xarakter daşıyır. Dokinz və digər bir çox təkamülçülər genləri müəyyən qədər sanki şüur və iradə sahibi varlıqlar kimi izah edirlər. Lakin onların fikrincə, genlər uzun DNT zəncirləridir. DNT isə fosfat və şəkər ilə birləşməyə bərkidilmiş uzun nukleotid turşu mərtəbələrindən ibarətdir, yəni onlar uzun molekulardır. Onlar buna misal olaraq göstərirdilər ki, su (H_2O) və ya sulfat turşusu (H_2SO_4) necə molekul kimi qəbul olunursa, DNT də elə molekul hesab olunur. Bu təlimin tənqidçilərinin fikrincə, “eqoist su”, “eqoist duz” və ya “qısqanc sulfat turşusu” anlayışı nə qədər mənasızdırsa, “eqoist gen” anlayışı da bir o qədər mənasızdır.

Dokinz və digər təkamülçülər insanı bir maddə yığını olaraq göstərməyə çalışır və bu maddə yığınının hər hansı bir hissəsini onlar şüurlu olaraq təqdim etmək istəyirlər. Genlərin şüurlu olduğu iddiası isə təkamül nəzəriyyəsinin hal-hazırkı vəziyyətini dəyərləndirmək baxımından çox ibrətamizdir.

Riçard Dokinz 1976-cı ildə “Eqoist gen” əsərini yazmışdır. Alim ilk elmi populyar əsərində genetika nöqtəyi-nəzərindən növlərin təkamülündən bəhs etmişdir. Bu əsərdə Dokinz ilk dəfə olaraq “mem” terminini təqdim etmişdir, sonradan bu anlayışla əlaqədar olaraq “memetika” sözü əmələ gəldi. Memetika mədəniyyətin təkamülünü Darvinin bioloji nəzəriyyəsinə bənzətməklə nəzərdən keçirən bir nəzəriyyədir. Dokinzin əsas ideyası ondan ibarətdir ki, insan və planetdəki bütün hər bir canlı varlıq fəni maşınlarıdır, onların həyat yaşadığı dövrünün mənası məhz elə genlərin köçürülməsidir. Bundan belə nəticə çıxarmaq olar ki, insanın bütün həyatı fəaliyyəti məhz elə bu vəzifəyə tabedir. “Fəni maşın” la dəqiq nə baş verdiyi genlər üçün o qədər də vacib deyil. Dokinz qeyd edir ki, eqoist gen böyük rəqabət, aldatma və istismar dünyasında yaşayır. Həmçinin insanın təbiətdə görə biləcəyi alturizm hərəkətləri də eqoist genin əsas qanunu ilə ziddiyyət təşkil etmir. Dokinz qeyd edir

ki, gen təkcə eqoist deyil, həm də hiyləgərdir. O, bu fikri ardıcıl olaraq müdafiə edirdi. Onun fikrincə, yalnız insan, planetdəki yeganə varlıq genin niyyətlərinə qarşı üsyan təşkil edə bildi. Mədəniyyət təkamülçülərə görə insan inkişafının ən mühüm səviyyəsidir, onun sayəsində biz təkcə genofondun çoxalması və ötürülməsi formaları olmuruq.

“Eqoist gen” əsərində R.Dokinz yeni elmi istiqamətin – “memetika”nın əsasını qoymuşdur. “Mem” termini mədəni vahidə istinad etmək üçün istifadə olunur. Dokinzin iddialarına görə, memlər çoxalır, insandan insana ötürülür, cəmiyyətdə dəyişikliyə uğrayır və bununla da cəmiyyəti tamamilə dəyişmiş olur [2, səh 45]

Dokinzin təqdim etdiyi əsas ideyalardan biri ondan ibarətdir ki, bütün canlı orqanizmlərin əsas elementar hissəciyi hüceyrə deyil, məhz hüceyrəni idarə edən gendir. İnsanlar və heyvanlar, alimin fikrincə, genlər üçün sadəcə olaraq sağ qalma maşınlarıdır.

Dokinzin “eqoist gen” nəzəriyyəsi təkamülün gen mərkəzli baxışını məşhurlaşdırır, bir insanın kopyalayıb digərinə ötürə biləcəyi mədəni vahid mənasını verən “mem” anlayışını təqdim edir.

Tənqidçilər Riçard Dokinzə bu nəzəriyyənin ölümcül olmasından, həyatımızda çox şeyin hələ doğuşdan əvvəl müəyyən edildiyindən və insanın inkişafının necə olacağından, bütün bunların genetik səviyyədə necə təyin olunduğundan şikayətləndilər. Tənqidçilərin fikirlərini əsaslandırmağa çalışan Dokinz göstərir ki, insanda elə meyllər var ki, o, biz insanlara doğuşdan verilir, lakin biz insanlar onları dəyişə bilərik. Bu dəyişimə yalnız insanlar qadirdir. Cəmiyyətin, tərbiyənin, təhsilin təsiri altında eqoist replikatorların zülmü ilə mübarizə apara bilən yeganə varlıq insandır. Dokinz fikrini obrazlı şəkildə belə ifadə edir: “Genlər kuklaçının əlində olan simlər deyil, onunla o, kuklalarını idarə edir” [2, səh 83].

Dokinzə görə, genlər yalnız hüceyrədə protein sintezini idarə edir. Onun fikrincə, genlərin təkamülü zamanı ətraf mühit şəraitinə uyğunlaşa bilən, vəziyyəti qiymətləndirə bilən, modelləşdirməyə və müstəqil qərarlar qəbul etməyə qadir olan inkişaf etmiş bir beyin yarandı. Genlər isə sadəcə nə etmək lazım olduğu barədə yalnız ümumi tövsiyələr verə bilər. Ümumi mənada götürsək, alim bütün orqanizmlərin genetikadan asılı olmadığını inkar etmir. O, bu prosesdə mədəniyyətin və təhsilin mühüm rol oynadığını vurğulayır. Onun fikrincə, insan özü “eqoist genini” yumşalda bilər.

Darvinizmin ən böyük davamçılarından biri kimi R.Dokinz qeyd edir ki, hər bir fərdin əsas xüsusiyyəti eqoizmdir. Bu güclülərin hər zaman zəiflərə qalib gəldiyi təkamül və təbii seçmə prosesi ilə sıx bağlıdır. Zəifləmiş fərdlər onun fikrincə, heç zaman sağ qalmır. Dokinz iddia edir ki, müasir dünyamızda heç nə dəyişməyib.

Dokinz “gen” dedikdə, bir çox nəsillər boyu davam edəcək qədər kiçik olan və çoxlu sayda nüsxədə yayılan bir genetik vahidi nəzərdə tutur. Gen babadan və ya nənədən nəvəyə ötürülür, dəyişməz qalır və digər genlərlə qarışmadan ara nəsildən keçir. Onun fikrincə, əgər genlər davamlı olaraq bir-biri ilə yaxınlaşıbsaydı, indiki başa düşdüyümüz mənada təbii seleksiya mümkünsüz olardı. Gen strukturunun başqa bir cəhəti onun heç vaxt köhnəlməməsidir, onun milyon yaşında və ya yüz yaşına qədər ölmə ehtimalı eynidir. Genetik nöqteyi-nəzərdən baxdıqda, fərdlər və qruplar təkamül zamanı sabit qalırlar. Dokinzin fikrincə, gen eqoizmin əsas vahididir.

Genlər protein sintezini tənzimləməklə işləyirlər. Ətraf mühit şəraiti kifayət qədər gözlənilməz olduqda genlərin proqnozlaşdırma problemini həll etməsinin bir yolu sağ qalma maşınını təchiz etməkdir. Təbii seçmə sağ qalma maşınlarını idarə edən genlərə üstünlük verir ki, onlar ətraf mühitdən ən yaxşı şəkildə istifadə etsinlər.

Hər bir fərddə eqoist gen müəyyən genofondada getdikcə daha çox olmağa çalışır. Prinsipcə o, yaşamaq və çoxalmaq üçün yerləşdiyi orqanları proqramlaşdırmağa kömək etməklə bunu edir. Dokinzin iddiasına görə, əksər genlər birdən çox fenotipik təsire malikdir (məsələn, yaşıl gözlər və ya buruq saçlar). Təbii seçmə bəzi genləri digərlərindən

üstün tutur, bu isə genlərin öz təbiətinə görə deyil, nəticələrinə yəni, fenotipik təsirlərinə görədir.

Dokinzin nəzəriyyəsində yeni sayıla biləcək məqamlardan biri replikatorlardır. Onun fikrincə, eqoist gen genişlənmiş bir fenotipdir. Dokinzə görə, bu ideya kainatın istənilən yerindəki canlılara şamil edilə bilər. Həyatın əsas vahidi və əsas mühərriki məhz replikatorudur. Kainatda öz-özünə surətini çıxaran istənilən obyekt replikator adlandırmaq olar. Replikatorlar çox zaman təsadüfən yaranır. Onlar özünün sonsuz sayda nüsxəsini yarada bilər.

Dokinz bizi genlərimizin nəyə can atdığını anlamağa təşviq edir. Belə olan halda bizim onların niyyətlərini pozmaq şansınız olacağını deyir. Yalnız bir insan və heç bir canlı varlıq buna qadir deyil. Onun fikrincə, buna səbəb mədəniyyətin hakim olduğu yeganə insan insandır. Buna böyük rəğbət bəsləyənlər inanırlar ki, genlərin təsirini laqeyd etmək olar. Hər halda Dokinzin fikrincə, genlər davranışı yalnız statistik mənada müəyyən edir.

Dokinz qeyd edir ki, dörd növ nukleotid quruluş bloku vardır: A,T,C və G. Onlar bütün orqanizmlərdə eynidir. Ancaq eyni zamanda, onların ardıcılığı hər kəs üçün fərqlidir (eyni əkilər istisnadır). DNT hər hüceyrədə olur və onlar insan bədəninin “planları” sayılır. Genlər orqanizmlərin quruluşunu tənzimləyir, lakin bu təsir birtərəflidir: qazanılmış əlamətlər irsi deyil, hər nəsil sıfırdan başlayır [3, səh 56].

Genlər irəliyə baxmağı, proqnozlaşdırmağı bilmir. Dokinzə görə, onlar sadəcə mövcuddur. Eyni zamanda, genlər sağ qalma məşinlərinin yaradılması texnologiyasında yaxşı irəliləyiş əldə etdi. Onların fəaliyyətinə misal olaraq, ürəyi, əzələləri, gözləri göstərmək olar. Sağ qalma məşini bir deyil, minlərlə gen ehtiva edir. Bir orqanizmin yaradılması bir genin təsirini digərindən ayırmağın demək olar ki, qeyri-mümkün olduğu kooperativ bir prosesdir. Dokinzə görə, gen yüksək dəqiqliyə malik replikatorudur.

Bütün deyilənləri yekunlaşdırıb deyə bilərik ki, insanda genetik amillərin rolunu qəbul edən bioloji təkamül nəzəriyyəsinin və sosiobiologiya təliminin məntiqi davamı kimi qəbul edilən “eqoist gen” nəzəriyyəsi özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. Egoist gen nəzəriyyəsi sosiobiologiya təliminin daha da inkişaf etdirilmiş forması kimi qəbul edilir. Riçard Dokinzin ideyalarının da Edvard Uilsonun ideyaları kimi elmi faktlarla üst-üstə düşmədiyi iddia edilir. Hər nə qədər bu iddia olunsun da, bu nəzəriyyənin də böyük dəstəkçiləri olmuşdur. Riçard Dokinz öz nəzəriyyəsində geniş şəkildə təkamül nəzəriyyəsini əsaslandırır və hətta bu nəzəriyyəni yeni anlayışlarla daha da inkişaf etdirir. Egoist gen nəzəriyyəsi üslubuna görə, Darvin nəzəriyyəsi hesab olunur. Bu nəzəriyyə neodarvinizm ideyalarının daha da yeni tərzdə təqdim olunması ilə məşhurluq qazandı. İnsanda genetik amillərin rolunu əsaslandırmağa çalışırıqsa, Dokinzin bu nəzəriyyəsindən yan keçə bilmərik.

Müasir dövrdə genetik determinizmin rolunun əsaslandırılmasında R.Dokinzin xidmətləri böyükdür. “Egoist gen” nəzəriyyəsi təkamül probleminə müasir yanaşmalardan biridir. Dokinzin nəzəriyyəsi davranışın bioloji əsaslarının və təbii seçmədə rolunun öyrənilməsi ilə bağlı olaraq genetik determinist yanaşmanın əsaslandırılmasında yeni mərhələyə yol açmış oldu. Bu yol müasir dövrdə Darvinin təkamül nəzəriyyəsinin daha da inkişaf etdirilməsi ilə bağlı idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Siddharta Mukerci. “Gen”. Bakı: “Qanun”, 2022, 560 s.
2. Riçard Dokinz. “Egoist gen”. Bakı: “Qanun”, 2021, 456 s.
3. Riçard Dokinz. “Kor saatsaz”. Bakı: “Qanun”, 2022, 464 s.
4. Riçard Dokinz. “Tanrı illüziyası”. Bakı: “Qanun”, 2022, 544 s.
5. Richard Dawkins. “The extended phenotype”. Oxford, 1982, 512 p.

RIÇARD DOKINZIN “EQOİST GEN” NƏZƏRİYYƏSİ ŞƏXSİYYƏTİN İNKİŞAFINDA GENETİK AMİLLƏRİN ROLUNUN İFADƏSİ KİMİ

Ələkbərov İsmayıl

XÜLASƏ

Bu məqalə dünya fəlsəfi və elmi biliklər tarixində böyük maraq doğuran Darvinin təkamül nəzəriyyəsinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlıdır. Müasir dövrdə Darvin nəzəriyyəsini və sosiobiologiya təlimini inkişaf etdirən alimlər içərisində Riçard Dokinz xüsusi olaraq seçilir. Məqalədə Dokinzin yaratmış olduğu “eqoist gen” nəzəriyyəsi geniş şəkildə əks olunmuşdur. Dokinzin ideyaları şəxsiyyətin inkişafında genetik determinizmin rolunu həddindən çox qabardır.

Dokinzin fikrincə, insan genləri qoruyan robotdur. İnsanın dünyadakı məqsədi məhz sahib olduğu genləri çoxaltmaq və sonrakı nəsillərə ötürməkdir. Dokinz və ardıcılıarı insanı maddə yığını olaraq göstərməyə çalışırdılar. Onların fikrincə, genlər yalnız hüceyrədə protein sintezini idarə edir. Dokinzin fikrincə, gen eqoizmin əsas vahididir.

Bu məqalədə Dokinzin genlərin eqoist xarakteri haqqındakı fikirləri təhlil olunmuş, onun yeni yaratdığı bir sıra anlayışlar – sağ qalma maşını, memlər, memetika, replikator və sairə xarakterizə olunmuşdur. Bu nəzəriyyə neodarvinist yanaşmanı ifadə edən nəzəriyyədir və insan davranışının bioloji əsaslarının öyrənilməsində mühüm mərhələ təşkil edir.

ТЕОРИЯ “ЭГОИСТИЧНОГО ГЕНА” РИЧАРДА ДОКИНЗА КАК ВЫРАЖЕНИЕ РОЛИ ГЕНЕТИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ В РАЗВИТИИ ЛИЧНОСТИ

Алекбаров Исмаил

АННОТАЦИЯ

Данная статья связана с развитием Дарвиновской теории эволюции, представляющей большой интерес в истории мирового философского и научного знания. Среди ученых, разработавших теорию Дарвина и учение социобиологии в новое время, выделяется Ричард Докинз. В статье широко отражена созданная Докинзом теория “эгоистичного гена”. Идеи Докинза сильно преувеличивают роль генетического детерминизма в развитии личности.

Согласно Докинзу, человек – это робот, сохраняющий гены. Цель человека в мире состоит в том, чтобы размножаться и передавать свои гены следующим поколениям. Докинз и эго последователи пытались представить человека как массу материи. По их мнению, гены контролируют только синтез белка в клетке. Согласно Докинзу, ген является базовой единицей эгоизма.

В данной статье анализируются представления Докинза об эгоистичной природе генов, а также характеризуется ряд созданных им новых концепций – машина выживания, мемы, меметика, репликатор и др. Эта теория представляет собой неodarвинистский подход и составляет важный этап в изучении биологических основ человеческого поведения.

**RICHARD DAWKINS' "SELFISH GENE" THEORY AS AN EXPRESSION
OF THE ROLE OF GENETIC FACTORS IN PERSONALITY
DEVELOPMENT**

Alekbarov Ismayil

SUMMARY

This article is related to the development of Darwin's theory of evolution, which is of great interest in the history of world philosophical and scientific knowledge. Among the scientists who developed Darwin's theory and the teaching of sociobiology in modern times, Richard Dawkins stands out. In the article, the theory of the "selfish gene" created by Dawkins is widely reflected. Dawkins' ideas greatly exaggerate the role of genetic determinism in personality development.

According to Dawkins, man is a robot that preserves genes. Man's purpose in the world is to multiply and pass on the genes he has to the next generations. Dawkins and his followers tried to show man as a mass of matter. According to them, genes only control protein synthesis in the cell. According to Dawkins, the gene is the basic unit of selfishness.

This article analyzes Dawkins' ideas about the selfish nature of genes, and characterizes a number of new concepts he created – survival machine, memes, memetics, replicator, etc. This theory represents the neo-Darwinist approach and constitutes an important stage in the study of the biological basis of human behavior.

ANTROPOLOGİYA VƏ ONUN FƏLSƏFİ PROBLEMLƏRİ

Verdiyeva Sevinc Arif q.
GDU-nun Sosial fənlər kafedrasının müəllimi
sevincnecefli7@gmail.com

Açar sözlər: antropogenez, insanın təkamül tarixi, bioloji və sosial amillər, insanın yaranışı haqqında nəzəriyyələr

Ключевые слова: антропогенез, история эволюции человека, биологические и социальные фактор, теории о сотворении человек

Key words: anthropogenesis, human evolutionary history, biological and social factors, theories about human creation

Müasir elmdə belə bir fikir formalaşmışdır ki, insan özündə bioloji, sosial və psixi amilləri cəmləşdirən biososial – psixi varlıqdır. İnsanın yaranışı məsələsi min illər boyu düşünülmüş, araşdırılmış və araşdırılmaqda davam etməkdədir. İnsanın mənşəyi, kökü problemini təbiətşünaslıq (biologiya, fiziologiya, antropologiya), humanitar elmlər (psixologiya, sosiologiya, arxeologiya), texniki elmlər (bionika, kibernetika vəs.) öyrənir. İnsan, onun şüuru və cəmiyyət Yerində və onun biosfera təbəqəsinin təbii inkişafının zirvəsi, təbiətin yaradıcı tacı, mədəniyyətin daşıyıcısı, kainatın bilik, zəka mənbəyidir. Əgər Yerin tarixində bəşəriyyətin yaranışını müəyyənləşdirməyə cəhd etsək əmin olarıq ki, insan Yerdə mövcud olan çox cavan varlıqdır. Yer üzərindəki canlı aləmi əhatə edən biosferanın tarixi ayrı – ayrılıqda bir – birini əvəz edən həyatın daha mürəkkəb inkişaf formasını yaradan təkamüllər silsiləsidir. Beləliklə, insanın və bəşəriyyətin mövqeyindən asılı olaraq Yerin inkişaf tarixini üç dövrə ayırmaq olar: 1) Yerdə həyatın mövcud olmadığı xalis geoloji təkamül dövrü (geosfera), 2) Antropososiogenezin formalaşdığı geobioloji dövr (geosfera və biosfera), 3) Yerin mənəvi təkamül dövrü (noosfera, zəka sahəsi). [6,s.473] Kainatın inkişafı prosesində Yerdə təbii yolla cansızdan canlıya keçid baş vermiş və bu proses biosferanın təkamülünə səbəb olmuşdur. Biosferanın təkamülü isə öz növbəsində insanı yaratmışdır.

Kainatda insanın yerinin, təkamülünün bu aspektdən öyrənilməsində rus alimi, V.İ. Vernadskinin, P. Teyyar de Şardenin əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. V.İ. Vernadskiyə görə insan qanunauyğun təbii prosesin təzahürü, təbiətin bir hissəsidir. Həm P. Teyyar de Şardenin, həm də V.İ. Vernadskinin irəli sürdükləri fikrin əsas məğzi bundan ibarətdir ki, təkcə Yerin və biosferanın təkamülü insanın yaranmasına səbəb olmamışdır. Həmçinin insanın yaranması da öz növbəsində yerin və biosferanın inkişafına əks təsir göstərmişdir.

İnsan mürəkkəb sistem olub, özündə bioloji və sosial sistemlərin komponentlərini birləşdirir. Bioloji tərəfi ilə təbiətə, sosial tərəfi ilə cəmiyyətə bağlı olan insan müxtəlif elmlərin tədqiqat predmetinə çevrilmişdir. Bu səbəbdən fəlsəfə və təbii elmi idrakın mühüm anlayışı kimi insanı üç aspektdən öyrənmək zəruridir. 1) insanın mənşəyi, 2) İnsanın ontogenezində təbii və humanitar aspektlərin nisbətini, 3) İnsanın mənəvi dünyasının, spesifik varlığının öyrənilməsi.

İnsanın mənşəyini öyrənən birinci aspekt antropologiya adlanır. “Azərbaycan sovet ensiklopediyası”nda antropologiyanın predmeti və məzmunu belə müəyyən edilir: “Antropologiya insanın mənşəyini, təkamülünü, irqlərin əmələ gəlməsini və insanın fiziki quruluşunun norma daxilində dəyişkənliyinin variasiyalarını öyrənir.” [1,s.376]. Sosiobiologiya adlanan ikinci aspekt insanın genetik əsaslarını, bioloji və sosial tərəflərini öyrənir. Üçüncü aspekt isə təbii – elmi yolla insanın beyninin, onun şüurunun, şüuraltı proseslərinin, ruhunun öyrənilməsi aid edilir.

Alimlər antropogenezi geniş və dar mənada şərh edirlər. Antropogenez geniş mənada hominidlərin ilk növündən (pitekantropdan) başlamış ali növünə (Homo sapiens) qədər in-

sanın bütün tarixi təkamül tiplərini əhatə edir. Dar mənada isə bu prosesin Homo habilisdən pitekanropa – ilk meymunabənzər insana keçilməsini nəzərdə tutur.[8,s.338]

Elmi ədəbiyyatlarda insanın yaranışı haqqında çoxlu sayda nəzəriyyələr, konsepsiyalar irəli sürülmüşdür. Belə nəzəriyyələrdən biri mistik xarakter daşıyan kreasionizmdir. İnsanın ilahi mənşəli olduğunu iddia edən kreasionistlər insanın yaranışı haqqında ilk və dini mifoloji konsepsiya sayılır. Məsələn, şummlərə görə ilk insanları tanrılar gildən yaratmışlar ki, onlara xidmət etsinlər. Antik yunanlar isə insanları tanrıların bilavasitə nəsilləri sayırdılar. Monoteist dinlərin müqəddəs kitablarında gətirilən sübutların fərqli olmasına baxmayaraq, insanın yaranışına dair baxışların mahiyyəti eynidir: insanı Allah yaratmışdır. Belə müddəalar elmin sübutu deyil, yalnız inanc predmetidir.

XX yüzilin sonları və XXI yüzilin əvvəllərində insanın yerdən kənarda yaranışı hipotezi-kosmizm geniş yayılmışdır. Kosmizmə görə insan Yer kürəsinə yad planetlilər tərəfindən gətirilmişdir. Kosmik nəzəriyyənin üç variantı vardır: Birinci variantda qeyd edilir ki, nə vaxtsa, Yerə özgəplanetli humanoidlər gəlmiş və hansı səbəbdənsə öz dünyaları ilə əlaqələri kəsildiyinə görə vəhşiləşmişlər, beləliklə yer sivilizasiyasının tarixi sıfırdan başlamışdır. İkinci varianta əsasən özgəplanetlilər sınaq şüşəsində yer şəraiti üçün daha faydalı olan düşünən varlıqları seleksiya yolu ilə əldə etmişlər və insanlar onların bilavasitə nəsilləridir. Üçüncü varianta görə humanoidlər yerdəki primatlarla çarpazlaşaraq insan cinsinə başlanğıc vermişdir.[8,s.342]

Antropogenez problemin elmi cəhətdən sistemli şəkildə öyrənilməsi XIX yüzillikdə baş vermişdir. İngilis alimi Ç.Darvin təkamül nəzəriyyəsinə həsr etdiyi “Təbii seçmə yolu ilə növlərin mənşəyi” adlı əsərində özünün biologiya və seleksiya praktikasının nəliyyətlərini ümumiləşdirməklə üzvi aləmin təkamülünün başlıca amillərini və səbəblərini açıqladı. Darvin qeyd edirdi ki, insan çox uzun sürən təkamül, yaşayış uğrunda mübarizə, güclü fərdlərin və növlərin yaşaya bilməsi, mühitin dəyişən şəraitinə uğurla adaptasiya olması, əmək, nitq vərdisləri və düşünmək qabiliyyətlərinin formalaşması, valideyinlərdən yaxşı əlamətlərin irsən alınması vasitəsi ilə yaranmışdır. Darvin insanın yaranışı və müasir tiplərin formalaşmasında fərdlərin fiziki gücündən çox qarşılıqlı yardım qabiliyyətini ön plana çəkirdi. O, Lamarkın birxətli determinizmini aradan qaldıraraq sübut etdi ki, üzvi aləmin təkamülü irsiyyət, dəyişkənlik və təbii seçmə prinsipləri əsasında baş verir. Darvinin təkamül nəzəriyyəsi növlərin inkişafının səbəbiyyət izahını verməklə təkamülün elmi konsepsiyasının əsasını qoydu. [12,s.79] Beləliklə, Darvinin insan bioloji təkamülün məhsuludur ideyası XIX əsrin ikinci yarısından etibarən hamı tərəfindən qəbul edildi. Lakin təkamül nəzəriyyəsi qüsuruz deyildi. Beləliklə, Darvin insanın təbii mənşəli olması nəzəriyyəsini işləyib hazırlasa da insanın inkişaf prosesində sosial amilin təsirini nəzərə almamışdır. Digər tərəfdən o insanın heyvan qarşısında keyfiyyət spesifikasiyasını açıqlaya bilməmişdir. Bu, onunla izah edilir ki, Darvin sadəcə olaraq antropogenez prosesində əməyin rolunu nəzərdə almamışdır. Bu səbəbdən insanın yüksək təşəkkülünü heyvanlardan fərqləndirən xüsusiyyətlərlə müəyyənləşdirilməsi həmçinin onların elmi izahının axtarılması antropologiyanın mərkəz problemlərindən birinə çevrilmişdir.

Darvindən fərqli olaraq F.Engels insanın təkamül prosesində əməyin rolunu özünün “Təbiətin dialektikası” əsərində şərh etmişdir. Engəlsə görə əmək anlayışı daşdan, sümükdən, ağaclardan primitiv alətlər hazırlanmasından başlanan məqsədyönlü fəaliyyətdir. O, şüurun əmək prosesində formalaşdığını qeyd edirdi. Əməyin gedişində insanlarda bir – birinə nədə demək tələbatı meydana gəlmişdir. Beləliklə birgə əmək fəaliyyəti zamanı insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olan dil və nitq yaranmışdır.

F.Engelsin irəli sürdüyü antropogenez nəzəriyyəsi də hamılıqla qəbul edilmədi. Onun nəzəriyyəsinin başlıca müddəası hominizasiya prosesində əmək alətlərinin həlledici rolunu dünya antropoloqlarının çoxu tərəfindən qəbul edilir, lakin qərbdə “mədəni adaptasiya” ideyası irəli sürülürdü ki, bu artıq Engelsin konsepsiyasına sığmırdı.

Müasir antropologiyanın əsas amillərindən biri də budur ki, mədəniyyətin olmadığı yerdə cəmiyyət də formalaşa bilməz. İnsanların birgə fəaliyyət forması olmaq etibarilə insan cəmiyyətini heyvan birliklərindən fərqləndirən əsas amil məhz mədəniyyətdir. Lakin mədəniyyət də insan cəmiyyətinin necə mövcud olduğunu, onun yaranması yollarını izah etməyi bacarmır. Çünki, mədəniyyət insanlar arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqələrin nəsilədən – nəsilə ötürülmə formasıdır, daha cəmiyyətin mövcudluğunun və inkişafının səbəbi deyildir.[11,s.42]

İnsanın yaranışı haqqında irəli sürülən antropogenezin mutasiya nəzəriyyəsinə görə insan özünü qalan təbiətdən əmək, şüurlu fəaliyyət qabiliyyəti sayəsində ayırmışdır. Müasir elmə görə, insana başlağıc vermiş əcdadlarda əmək qabiliyyətinin formalaşması keyfiyyət dəyişikliyinə keçid üçün imkan yaratmışdır. Bu fikir insanın əcdadı olan təbii varlıqda sonradan biososial təkamüllə yeni nəsillərdə formalaşmış mutasiyanın rolu haqqında təsəvvürlər yaratmışdır və antropogenezin mutasiya nəzəriyyəsi meydana gəlmişdir. Bu nəzəriyyəyə görə faydalı mutasiya müxtəlif səbəblərdən – yaxın kosmosun və günəşin aktivliyinin təsiri, yerin maqnit qütblərinin dövrü olaraq dəyişilməsi, yerin geoloji fəallığı və aşağıdan radiasiya vəs. yarana bilərdi.

XX yüzilin 60-cı illərində alimlər aydınlaşdırmışdılar ki, genetik mutasiyalara yalnızca sadələşdirmə amillər deyil, streslər də səbəb olmuşdur. Stress mövcud şərait və lazımı nəticə arasında kəskin fərq yarandığı zaman orqanizmin sərt hormonal reaksiyasıdır. Antropoloqlar və paleopsixoloqlar müəyyənləşdirmişdilər ki, iqlimin kəskin dəyişmələri nəticəsində yaşamaq üçün zəruri olan təbii ehtiyatlar tükənir və aclıq insanlarda stress yaradır. Nəticədə orqanizmin immun sistemində və genetik aparatında pozulma baş verir. [7, s. 350]

İnsan ontogenezində aktual problemlərdən biri də bioloji və sosial amillər və onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqədir. İnsan təbiətin ali törəməsi, yüksək məhsuludur. Digər tərəfdən, insan cəmiyyətdə yaşayır və o, burada digər insanlarla müxtəlif sosial əlaqələrlə - iqtisadi, sosial, mənəvi, siyasi münasibətlərlə bağlıdır. Bu səbəbdən də insan yalnız bioloji deyil həmçinin sosial hərəkətin substraktıdır. Deməli insan eyni zamanda həm təbiət, həm də cəmiyyət tərəfindən tərbiyə olunur. Təbiət vasitəsilə insanın tərbiyə olunan tərəfləri (maddələr mübadiləsi, cins, irq, qan dövrəsi, əsəb sistemi və s.) insanın bioloji aspektini, ictimai münasibətlər sisteminin vasitəsilə tərbiyə edilən tərəfləri (şüur, təfəkkür, dil, nitq və s.) isə onun sosial aspektini müəyyənləşdirir.

Bioloji və sosial amillər insanda yanaşı duran, biri digərini tamamlayan, asılı olan tərəflərdir. Bu tərəflər arasındakı sintezdə üstünlük təbii ki, sosial amilə verilir. İnsanın təbii əsasını onun bioloji xüsusiyyətləri təşkil etməsinə baxmayaraq, onun mahiyyəti məhz sosial amillər ilə müəyyən olunur. K. Marks yazırdı: “insanın mahiyyəti ayrıca bir fərdə məxsus abstrakt deyildir. İnsanın mahiyyəti öz gerçəkliyində ictimai münasibətlərin məcmusudur.”[5,s.3] İnsanın başlıca sosial əlamətləri olan insaniyyət, cəmiyyət qarşısında daşdığı məsuliyyət hissi, kollektivizmi, həqiqət və yalanı qiymətləndirmə qabiliyyəti vəs. ancaq sosial zəmində inkişaf etmiş, müxtəlif tarixi dövrlərdə fərqli şəkildə irsiyyət vasitəsilə nəsilədən – nəsilə ötürülmüşdür. Beləliklə, insanın ontogenez yolla inkişafı başa çatdıqdan sonra o, ictimai – iqtisadi fəaliyyət vasitəsilə sosial şəxsiyyət kimi formalaşmağa başlamışdır.

Bioloji və sosial amillər arasındakı qarşılıqlı münasibət insanın psixi fəaliyyətində, əsasən şüuru sahəsində qabarəq şəkildə təzahür edir. İnsanın şüuru onun ictimai varlığı, sosial şərtləri ilə müəyyən olunur. Bununla yanaşı fərdin psixi vəziyyətinə, şüuruna, təfəkkürünə, əhval-ruhiyyəsinə ətraf mühitin, mövcud konkret şəraitin və digər təbii amillərin təsiri vardır. İnsanın inkişafı haqqında məsələnin ümumi gedişatında belə nəticəyə gəlinir ki, ictimai şüur ictimai varlıqla müəyyən olunur. Lakin ictimai şüurun formalaşmasında təbii – bioloji amillərin roluna biganə qalmaq olmaz.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. Bakı; 1976, 1-ci cild, 376s.
2. Biologiya and Human Affairs, 1974, 34-35p
3. Q. Skirbekk, N. Gilye. Fikir antologiyası. Bakı; 2008, 583s.
4. Lederberg C. Genetisc of Human Nature. Social Bescarch, 1973,384p
5. Marks K, Engels. F. Seçilmiş əsərləri, 1- ci cild, 3s
6. N. Qəhrəmanov, Ə. Məmmədov, V. İsmayılov. Təbii – elmi biliyin fəlsəfi əsasları. Bakı; 2014, 582s.
7. Tağıyev A. Qeyri – şüuri psixi fəaliyyətdə sosial və bioloji amillərin dialektikası. Beynəlxalq elmi- nəzəri jurnal. Bakı, 2010, 11s.
8. Tağıyev A. Müasir təbiətsünaslığın konsepsiyaları. Bakı;2001, 479s
9. Батении С.С. Человек в его истории. Л. 1976, 24-25с
10. Гуревич П.С. Человек. М. 1995, 82-83с
11. Проблема человека в современной. М, 1969, 42с
12. Руцкий И.А. Теория Чарлза Дарвина в свете Ленинской кнцепции развития. Воронеж, 1977, 79с

ANTROPOLOGIYA VƏ ONUN FƏLSƏFİ PROBLEMLƏRİ

S.A.Verdiyeva

XÜLASƏ

Məqalədə antropogenez proses, onun kompleks xarakteri, insan ontogenezinə bioloji və sosial amillər, onlar arasında mövcud olan qarşılıqlı münasibət aydınlaşdırılır. Burada insanın mahiyyəti, Yer in inkişaf tarixində onun mövqeyi, fərqləndirici özəllikləri, təkamülünün tarixi məsələləri haqqında məlumatlar qeyd edilmişdir. Həmçinin insanın yaranışına dair irəli sürülmüş müxtəlif konsepsiyalar nəzərdən keçirilmişdir.

ANTHROPOLOGIYA AND ITS PHILOSOPHICAL PROBLEMS

S.A.Verdiyeva

SUMMARY

The book explains the process of anthropogenesis, its complex nature, biological and social factors in human ontogenesis and the mutual relationship between them. Information about the nature of man, his position in the history of the Earths development, his distinguishing features and the historical issues of evolution are mentioned here. Also, various advanced concepts about the creation of man have been reviewed.

АНТРОПОЛОГИЯ И ЕЕ ФИЛОСОФСКИЕ ПРОБЛЕМЫ

С.А.Вердиева

РЕЗЮМЕ

В книге раскрываются процесс антропогенеза его сложная природа биологические и социальные факторы онтогенеза человека взаимосвязь между ними. Здесь затрагиваются сведения о природе человека, его месте в истории развития Земли, его отличительных особенностях, исторических вопросах эволюции. Также были рассмотрены различные передовые концепции о сотворении человека.

MÜNDƏRİCAT

FƏLSƏFƏ, TARİX

Gəncəli Samirə. Heydər Əliyev yeni Azərbaycanın banisidir	3
Edilzadə Elnarə. Nitsşe fəlsəfəsində məənəviyyat və əxlaq məsələləri	7
Газиев Гурбан. Компаративистский анализ: И.Г.Фихте и Платон	13
Məmmədov Əziz, Allahverdiyev Azər. Dil işarələr sistemi kimi: məntiqi – qnoseoloji təhlili	18
Салимова Айман. Проблема государства и общественного устройства в учении Монтескье	30
İsrafilov Mahir. Qeyri-səlis məntiq haqqında düşüncələr	34
Mirzəyeva Yeganə. Heydər Əliyev və məənəvi dəyərlərin təşəkkülündə dövlət din münasibətlərinin tənzimlənməsi	42
İsmayılova Nurlana. İnsanın məna və məqsəd axtarışı	46
Əliyeva Aysan. “Tanınmaq” özünüdərkətmə həqiqəti kimi	52
Salmanova Aişə. M.F. Axundovun “Kəmalüddövlə məktubları”nda maarifçi fikirlər	58

İQTİSADİYYAT, İDARƏETMƏ VƏ POLİTOLOGİYA

Hüseynli Səmayə, Zamanova Şəms. İnformasiya müharibələri və siyasi kommunikasiyalar	63
Rauflu Elmira. Avropada miqrasiyanın səbəbləri	68
Mürsəlova Nigar. Türk dünyası daxili problemləri	73
Пару Алиева. Роль СМИ в политике	78
Babayev Əli. Din təhlükəsizlik milli təhlükəsizliyin mühüm tərkib hissəsi	84

PSIXOLOGİYA

Имдад Байрамов. Изучение этнического сепаратизма в социальной психологии	87
Эюбова Мехрибан, Бахытинур Сайлике. Особенности влияния стилей семейного воспитания на социальную адаптацию младших школьников	92
Ferahnaz Şeyma. Evaluation of the effects of parental attitudes and behaviors on children	96
Ramazanov Orucəli. Müəllim peşəsinə hazırlıq problemi və onun istiqamətləri	104
Ələkbərova Aytac. Natamam ailələrin uşaq şəxsiyyətinin inkişafında rolu	108
Агабалаева Фидан. Психоэмоциональное состояние женщин при бесплодии	112
Магсудова Марал. Социокультурная адаптация мигрантов: концептуализация, этапы и их динамика	117
Ayşegül Keskin. Cinsi toxunulmazlıq əleyhinə törədilmiş cinayətlərin psixoloji məqamları	122
Маммедли Ирана, Багиров Гусейн. В чем заключается мотивация игроков в компьютерные игры, и как на это влияет геймплей игры	126

Babayeva Firəngiz. Məktəbyaşlı uşaqların virtual asılılığının xüsusiyyətləri və aradan qaldırılması yolları	129
Əliyeva Səxavət, Hacıyeva İlahə. Kadr resurslarında gender bərabərliyinin qorunması	135
Məmmədova Günay. Özünüqiymətləndirmənin psixoloji mahiyyəti və təşəkkül istiqamətləri	140
Solmaz Əhmədova, Azər Mustafayev. Kiçik yaşlı məktəblilərdə adaptasiyanın inkişaf dinamikası.....	144
Quluyev Lətif. Psixoloji travmaların ünsiyyət və qarşılıqlı münasibətlər prosesinə təsiri	149
Xanım Allahverdiyeva, Azər Mustafayev. Yeniyetməlik dövründə zünəqiymətləndirmənin xüsusiyyətləri	154

PEDAQOGİKA, FİLOLOGİYA

Baxşıyeva Rəfiqəxanım. Heydər Əliyev irsində müəllimlik	158
Babayeva Fidan. Ailə tərbiyəsinin prinsip və metodları	162
Babayeva Sədəf. Təhsil müəssisələrində vətənpərvərliyin ən ali hiss və milli mənəvi dəyər olaraq yeniyetmələrə düzgün aşılmasının önəmi	167
Həsənzadə Səbinə. İbtidai siniflərdə fənlərin tədrisində didaktik oyunlardan istifadə	171
Aslanlı Vidadi. Mərasim sənətkarlığı və mərasim teatri.....	177
Аббасова Халида. Обучение и подготовка педагогов к использованию мониторинга для улучшения образовательных результатов	183

SOSİOLOGİYA, SOSIAL İŞ

Cavadova Sevdə. Aztəminatlı gənc ailələr, onların qarşılaşdığı problemlər və onların həlli yolları	189
Məsmaliyev Əlixan. Sağlamlıq imkanları məhdud olan gənclərin təhsil inklüzivliyi	193
Амурова Айлен. Предмет и методы социальной работы с мигрантами.....	196
Qiyasova Zeynəb. Yeni dünya düzəninənin problemləri	199
Mehdiyeva Aytən. Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların sosial reabilitasiyası və cəmiyyətə fəal integrasiyası dövlət siyasətinin əsas tərkib hissələrindən biridir	206
Əliyeva Nəzrin. Aslıgı olan insanlarla fəaliyyətin səmərəlilik meyarları	210
Süleymanova Aynurə. Azərbaycanda narkotik aludəçiləri ilə sosial iş sahəsində problemlər və mövcud problemlərin həlli yolları.....	213
Qurbanova Nərminə. Etnik qrupların sosial-psixoloji adaptasiyasında “Mən-konsepsiya”nın rolu	216
Abbasova Mətanət. Azərbaycan Respublikasında işsizliyin mövcud vəziyyəti	221
Ələkbərov İsmayıl. Riçard Dokinzin “eqoist gen” nəzəriyyəsi şəxsiyyətin inkişafında genetik amillərin rolunun ifadəsi kimi	226
Verdiyeva Sevinc. Antropologiya və onun fəlsəfi problemləri	231

SOSIAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏRİN MÜASİR
PROBLEMLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

BURAXILIŞ № 34
(I HİSSƏ)

Təsisçi: fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, prof. **Qızılgül Yasin qızı Abbasova**
Kompüter dizaynı – fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru **Vüsalə Kərəm qızı Musayeva**

Nəşriyyat direktoru: Elnarə Abbasova
Texniki redaktor: Asim Səfərov
Dizayner: İradə Əhmədova
Operatorlar: Həmidə Bağirova, Nurdan Məmmədova

Yığılmağa verilmişdir: 25.04.2023

Çapa imzalanmışdır: 10.05.2023

Format: 60 × 84 1/8

Şərti çap vərəqi – 29?25

Sifariş № 67

Tiraj – 100 nüsxə

“Füyuzat” nəşriyyatında çap edilmişdir.

Ünvan: Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 26

Tel.: 055 850 98 69